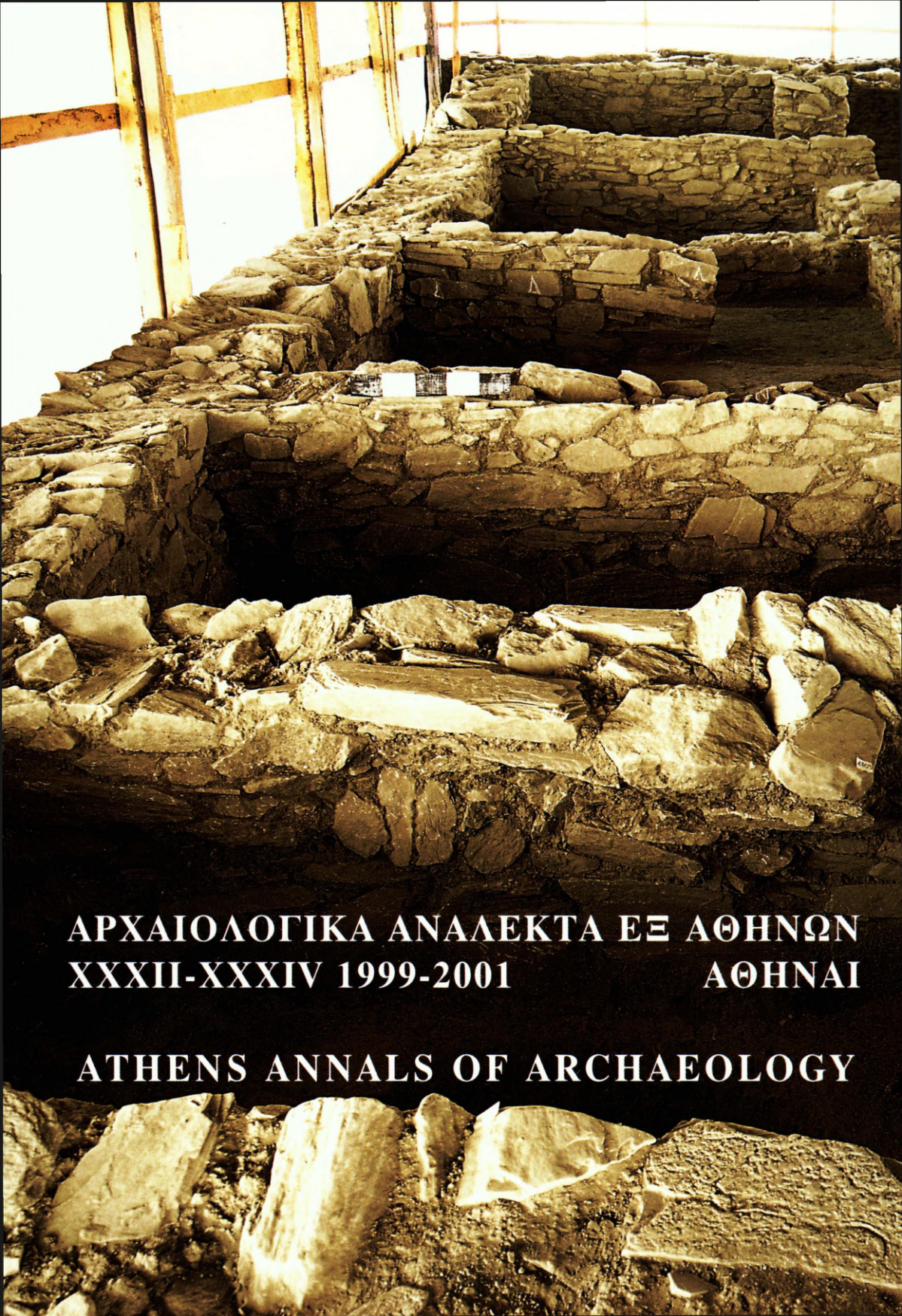

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XXXII-XXXIV 1999-2001 ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XXXII-XXXIV (1999-2001)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΒΙΚΥ ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: DAVID HARDY
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Π. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Φ. ΠΙΡΠΙΝΙΑ Ο.Ε.

Εικόνα εξωφύλλου: Διμήνι. Μέγαρο Α, πτέρυγα εργαστηρίων.

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (AAA)

GENERAL EDITOR: DIANA ZAFIROPOULOU
TEXTUAL EDITING: VICKY THEOPHILOPOULOU
ART EDITOR: ROYLA YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: DAVID HARDY
PRINTED BY: P. BOULOUKOU - F. PIRPINIA CO.

Cover plate: Dimini. Megaron A, workshops area.

© 2003: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.culture.gr.

ISSN 0004-6604

Επιτάφια λήκυθος, Μουσείο Πειραιά 4535.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΤΖΑΝΑΣ, Παλαιολιθικά ευρήματα από την Αγία Τριάδα (Νομός Ηλείας) 11-17

Résumé 18

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ - ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ, Ανασκαφή στη Β΄ Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας 19-25

Summary 26

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΖΝΕΣΗ - ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Η νεολιθική κεραμική από τη Β΄ Κουβελέικη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας 27-35

Summary 36

EVYENIA YIANNOULI, Surface Pottery from the Early Cycladic Acropolis at Vigla Katapolon on the Island of Amorgos: a Preliminary Report 37-54

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο λόφο Φούρεσι του δήμου των Γλυκών Νερών Αττικής 55-70

Summary 70

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, Μυκηναϊκή Ιωλκός 71-99

Summary 99-100

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ - ΣΤΕΛΛΑ ΝΕΣΤΟΡΙΔΟΥ, Έρημο Χωριό: μια νέα θέση στην ανατολική Αιγιάλεια 101-112

Summary 112

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ, Νέα στοιχεία από την ανασκαφή του ιερού των αιγυπτίων θεών στον Μαραθώνα 113-126

Summary 126

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ - ΚΩΣΤΑΣ ΤΡΟΧΙΔΗΣ, Η νέα έκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Φλώρινας 127-137

Summary 137-138

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΝΑΓΙΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Δύο νέα τρίμορφα μυκηναϊκά ειδώλια 141-147

Summary 148

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΟΡΔΟΣ, Ο ναός στην Τραπεζά Αιγίου 149-159

Summary 159-160

ΓΕΩΡΓΙΑ Ζ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, Η αρκαδική Ψωφίς 161-174
Summary 174

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, Επιτάφια λήκυθος παιδική 175-180
Summary 180

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Ε. ΚΑΤΑΚΗΣ, Σαρκοφάγοι ρωμαϊκών χρόνων από την Εύβοια 181-193
Summary 194

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου στη Μενηίδα Βοττιαίας 195-218
Summary 219-220

ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ, Για την ιστορία δύο πόλεων και την αρχαιολογία πολλών άλλων 221-233
Summary 234

† ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Μια άγνωστη κοπή της κρητικής πόλης Τάνου 235-236
Summary 236

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ο θησαυρός «Ιωαννίνων» άσπρων τραχέων 237-249
Summary 250

ΜΑΡΙΖΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ, Ιερά μονή Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας: Πρώτη παρουσίαση του ζωγραφικού διακόσμου του καθολικού της μονής 251-262
Summary 262

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΟΥ, Αθηναϊκόν κλέος και σανιδωτές καλύβες 263-271
Summary 271-272

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΛ. ΣΤΑΪΚΟΠΟΥΛΟΣ, Εργαστήριο συντήρησης μετάλλων του αρχαιολογικού μουσείου Άνδρου. Οργάνωση χώρου - εξοπλισμός - χρήση μηχανημάτων 273-286
Summary 286

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Παλαιολιθικα Ευρηματα απο την Αγια Τριαδα (Νομος Ηλειας)[1]

Χρηστος Ματζανας

Επιφανειακή έρευνα στην εγγύς περιοχή της μυκηναϊκής νεκρόπολης της Αγίας Τριάδας (Παληομπουκουβίνα)[2] είχε ως αποτέλεσμα να εντοπιστεί παλαιολιθική θέση σε ποτάμιο άνδηρο στη βόρεια κοίτη του Πηνειού στα σύνορα των νομών Ηλείας-Αχαΐας (εικ. 1). Πρόκειται για αναβαθμίδα μήκ. 500 μ. τουλάχιστον και πλ. 200 μ. (εικ. 2). Η θέση βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τη δυτική συστάδα θαλαμωτών τάφων του μυκηναϊκού νεκροταφείου, σε ύψος γύρω στα 40 μ. από την κοίτη του ποταμού, στους πρόποδες του Σκιαδοβουνίου. Πρόκειται για ημιορεινή περιοχή που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της οροσειράς του Ερυμάνθου[3].

Το γεωλογικό πλαίσιο της περιοχής χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη λόφων που είναι σχηματισμοί του νεογενούς και αποτελούνται από τη βάση στην κορυφή (εικ. 3):

α) Τραβερτίνης[4] (ασβεστολιθικός τόφος) μέτριας συνοχής και συγκόλλησης, κιτρινωπός. Προέρχεται από την απόθεση ασβεστίτη (ανθρακικού ασβεστίου) στο σημείο όπου υπήρχαν παλαιότερα πηγές. Εμπεριέχει διάφορα φυτικά αποτυπώματα (φύλλα), που σε μερικές περιπτώσεις χαρακτηρίζουν τους τραβερτίνες των αρχών του τριτογενούς (παλαιόκαινο). Δεν αποκλείεται, ωστόσο, το ενδεχόμενο, να έχει μεσοπλειστοκαινική ηλικία και να περιέχει απολιθώματα ή και λίθινα εργαλεία. Οπωσδήποτε η χρονολόγηση ενός δείγματος με τη μέθοδο U/Th θα ήταν διαφωτιστική. Στο πέτρωμα αυτό έχουν ανοιχθεί οι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι. Παλαιότερα από το σχηματισμό αυτό είναι μεγάλα στρώματα από πρασινωπή αργιλάσβεστο (μάργα) και απόθεση λεπτών στρωμάτων εβαποριτών (π.χ. γύψου), που φαίνονται κυρίως στη βόρεια όχθη του Πηνειού και είναι λιμναίας προέλευσης.

β) Κροκαλοπαγή πετρώματα, που αντιστοιχούν σε ποτάμιες αποθέσεις (κώνοι εκβολής χειμάρρων). Κατά πάσα πιθανότητα τοποθετούνται στη διάρκεια του πλειόκαινου και στις αρχές του πλειστόκαινου (πλειο-βιλλαφράνκειοι σχηματισμοί).

γ) Επιφανειακοί σχηματισμοί (αλλούβιες αποθέσεις με ατελώς στρογγυλεμένες κρο-

[1] Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας και στη Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για την άδεια δημοσίευσης του υλικού αυτού. Επίσης, στην προϊστάμενη της Ζ' ΕΠΚΑ Ξ. Αραπογιάννη, όπως και στους L.-A. και J.-M. Millet-Richard για τις διορθώσεις στο κείμενο και την περίληψη αντίστοιχα.

[2] Πρβλ. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 116-118 και Ο. Βικάτου, ό.π., σ. 118-120.

[3] Το κλίμα είναι ημιηπειρωτικό και η βλάστηση χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μεγάλου δάσους βελανιδιάς στο νότιο πλάτωμα. Οι πλαγιές και τα βόρεια υψώματα καλύπτονται από αραιά δέντρα, κυρίως πλατάνια, και θαμνώδη μεικτή βλάστηση τύπου φρυγάνας και μεσογειακής μακκίας (σχίνοι, μυρτιές, ρείκια, πουρνάρια, παλιούρια, αγραπιδιές, ασπάλαθοι και φιλλύκια) είτε από χέρσα γη με ασφοδέλους (σπερδούκλια), ασφάκες, φτέρες και σκυλοκρεμμύδες (*Urginea maritima*).

[4] Πρόκειται για τον τιβουρτίνο λίθο που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Εικ. 1. Χάρτης όπου σημειώνεται η παλαιολιθική θέση της Αγίας Τριάδας και άλλες της ευρύτερης περιοχής της Ηλείας.

κάλες) και σε πολλά σημεία ερυθρογή[5] ηλικίας κάτω ή μέσου τεταρτογενούς, επικάθονται στον κροκαλοπαγή σχηματισμό.

Η θέση παρουσιάζει παρόμοια γεωλογικά χαρακτηριστικά με θέσεις της κοιλάδας του Λούρου στην Ήπειρο[6].

Το ποτάμι περνώντας ανάμεσα στους σχηματισμούς αυτούς δημιούργησε βαθμιαία ένα βαθύ φαράγγι (διάτμηση). Η στάθμη της κοίτης υπακούοντας στο νόμο των ευστατικών κινήσεων παρουσίαζε τάσεις ευθυγράμμισης με τη στάθμη της θάλασσας και κατέβαινε αισθητά σε φάσεις απόσυρσης. Αντίθετα απλωνόταν στις μεσοπαγετώδεις ή μεσοσταδιακές περιόδους (φάσεις επίκλυσης της θάλασσας), αποθέτοντας άμμο και κροκάλες με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ποτάμια άνδηρα[7], όπου παρατηρείται η ύπαρξη εξαλλοιωμένων κροκάλων από πυριτόλιθο. Οι κροκάλες αυτές έχουν γίνει αντικείμενο θερμοκλαστικών φαινομένων που οφείλονται στην εναλλαγή χαμηλών - υψηλών θερμοκρασιών λόγω της πολύχρονης παραμονής τους στην επιφάνεια. Το είδος του πυριτόλιθου αυτού που είναι ημιδιαφανής στο εσωτερικό του με σταδιακά αυξανόμενη προς την επιφάνεια άσπρη πατίνα βρίσκεται στη διεθνή ορολογία με το όνομα *chert* (πυρόλιθος[8]). Όντας σκληρό πέτρωμα λεπτόκοκκο και κρυπτοκρυσταλλικό, είναι καλής ποιότητας όταν

[5] Αλλιώς παλαιοέδαφος (*terra rossa*), που προέρχεται από την αλλοίωση του τριτογενούς υποστρώματος. Πρβλ. N. & J. Chavaillon - F. Hours, Une industrie paléolithique du Péloponnèse: Le moustérien de Vasilaki, *BCH* 88 (1964), σ. 616-622. E.S. Higgs - C. Vita-Finzi, The Climate, Environment and Industry of Stone Age Greece, *Proceedings of Prehistoric Society* 32 (1966), σ. 1-29. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 276 κ.ε.

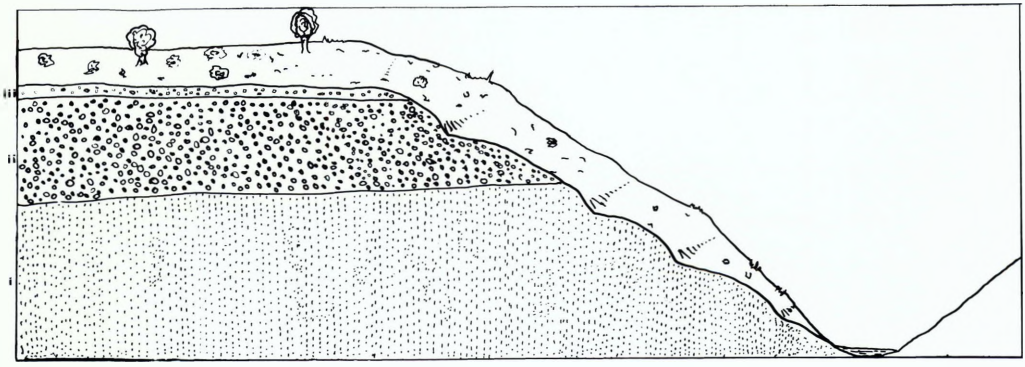
[6] Higgs - Vita-Finzi, ό.π., σ. 2.

[7] Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται και στη θάλασσα, όπου έχουμε αντίστοιχα τη δημιουργία θαλάσσιων ανδήρων, π.χ. τυρρήνιο. Πρβλ. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Εκ της προϊστορικής Ναυπλίας, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ένωσης Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 1975*, Εν Αθήναις 1976-1978, Β, σ. 384-387, πίν. ΡΝΖ-ΡΞΒ΄. Α. Ντάρλας, Παλαιολιθικά ευρήματα από το Καλαμάκι Αχαΐας, *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες, σ. 194. Τα ευστατικά φαινόμενα συνδυάζονται αλλά και ενισχύονται από τις τεκτονικές κινήσεις του φλοιού της γης (ηπειρογένεση), ο οποίος από τα τέλη του μέσου πλειστόκαινου παρουσιάζει ανοδική τάση στη συγκεκριμένη περιοχή.

[8] Βλ. Α. Ζώης, *Προϊστορική και πρωτοϊστορική Αρχαιολογία*, Γιάννενα 1982, σ. 44. Επίσης, ο όρος πυρόλιθος χρησιμοποιείται, σύμφωνα με το σχήμα κατεξοχήν, για να δηλώσει τις τσακμακόπετρες (πυριόβολους ή πριόβολους) που χρησιμοποιούνταν έως πριν από λίγα χρόνια για την παραγωγή σπινθήρων και το άναμμα της φωτιάς.

Εικ. 2. Ποτάμιο άνδηρο με μεσοπαλαιολιθικές λιθοτεχνίες στη βόρεια κοίτη του Πηνειού.

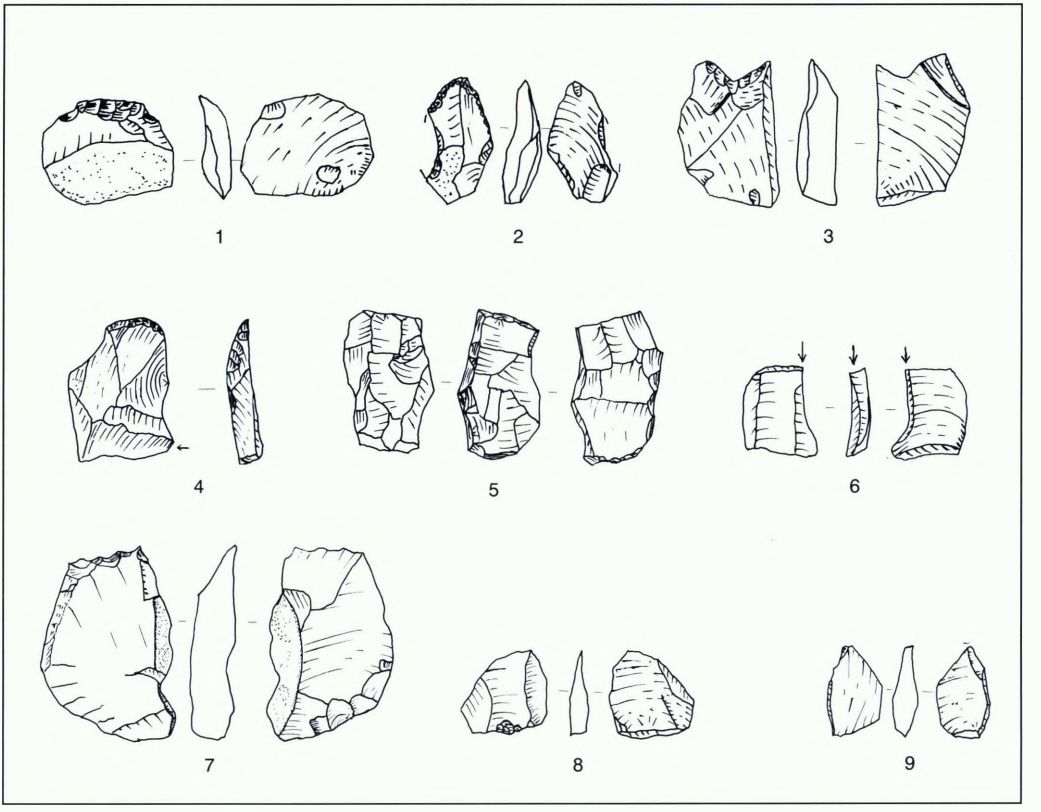

Εικ. 3. Σχηματική γεωλογική τομή της θέσης της Αγίας Τριάδας.

δεν παρουσιάζει ρωγμές τεκτονικής, θερμικής ή στρωσιγενούς φύσης. Έτσι είναι φυσικό να προσέλκυσε από νωρίς τις ανθρώπινες ομάδες που αναζητούσαν πυριτικά πετρώματα για την κατασκευή των εργαλείων τους.

Αντικείμενο αυτής της μελέτης αποτελούν περίπου 50 λίθινα εργαλεία (εικ. 4), τα περισσότερα αποκρούσματα, τα οποία βρέθηκαν κατά τη διάρκεια κατόπτευσης[9]. Έγινε λεπτομερής περιγραφή και καταγραφή των περισσοτέρων από αυτά (αριθ. ευρ. Δ581-Δ621 και Δ794-Δ797).

[9] Η φύση του χώρου (βοσκότοπος με χαμηλή βλάστηση άγριων δημητριακών) παρεμποδίζει σε μεγάλο βαθμό την περισυλλογή των τεχνέργων.

Εικ. 4. Παλαιολιθικά τέχνεργα από την Αγία Τριάδα.

Πρώτη ύλη

Τα περισσότερα τέχνεργα είναι κατασκευασμένα από τον εν λόγω πυριτόλιθο. Ωστόσο, ορισμένα εργαλεία, σχετικά καλύτερης ποιότητας, είναι κατασκευασμένα από άλλα είδη πυριτόλιθου, τα οποία δεν εντοπίστηκαν στο ποτάμιο άνδηρο. Πρόκειται μάλλον για άλλη κατηγορία πυρόλιθου, πολύ λεπτόκοκκου γαλαζοπράσινου με καστανή πατίνα. Ένα απόκρουσμα είναι από ίασπι κοκκινωπό (εικ. 4.2), ενώ ένα άλλο από κάποιο καστανέρυθρο πυριτόλιθο προερχόμενο από κάποια γεωλογική θέση-πηγή, όπου ήταν διαθέσιμος σε μορφή πλακέτας ή κονδύλου.

Φυσική κατάσταση

Αν εξαιρέσουμε δύο αντικείμενα, ένα πυρήνα, κατά πάσα πιθανότητα της ύστερης παλαιολιθικής (εικ. 4.5) και μια εγκάρσια ράσπα (ξυστήρας) σε απόκρουσμα από τον προαναφερόμενο καστανέρυθρο πυριτόλιθο (εικ. 4.1), στα υπόλοιπα κομμάτια η δοκιμασία του χρόνου έχει επηρεάσει τη φυσική τους κατάσταση: άσπρη βαθιά πατίνα, αλλοίωση και αποπυριτίωση, διάβρωση με τη μορφή βαθέων κρατήρων στην επιφάνειά τους (κυπελλόμορφες αποσπάσεις λόγω φωτιάς), φθορά από ελαφριά ανακύληση (ακμές αποστρογγυλεμένες). Εξάλλου, στις ακ-

μές υπάρχουν ορατές με γυμνό μάτι μικροαπολεπίσεις, αποτέλεσμα εδαφικών πιέσεων ή ποδοπατήματος. Επίσης, διακρίνονται σκασίματα ή αποκολλήσεις θερμικής προέλευσης που οφείλονται στη δράση της παγωνιάς. Τέλος, χαρακτηριστικός είναι ο επίπαγος ανθρακικού ασβεστίου που καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια του αποκρούσματος από ίασπι. Όλοι αυτοί οι παράγοντες αλλοίωσαν τα στίγματα της ανθρώπινης επέμβασης με αποτέλεσμα να τα καταστήσουν δυσδιάκριτα.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι τα αντικείμενα δεν παρουσιάζουν φαινόμενα αιολικής δράσης, τα οποία υπολογίζεται ότι έλαβαν τέλος κατά τη μεσοπαγετώδη περίοδο Riss - Würm (γύρω στα 120.000 χρόνια πριν από την εποχή μας). Αναμφίβολα, αυτό αποτελεί ένα terminus post quem για τη χρονολόγηση της παρούσας λιθοτεχνίας που φαίνεται να είναι μουστέρια και μπορεί να τοποθετηθεί στην τελευταία παγετώδη και συγκεκριμένα στα δύο πρώτα στάδιά της (Würm I και II). Φυσικά, η εκτίμηση αυτή θα πρέπει να επιβεβαιωθεί και να γίνει πιο σαφής με ραδιοχρονολογήσεις, ιζηματολογικές και παλυνολογικές αναλύσεις.

Ποσοτικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά

Καθώς πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα, τα πορίσματα αυτής της εργασίας, όσον αφορά το χρονολογικό πλαίσιο, δίνονται με αρκετές επιφυλάξεις. Το γεγονός ότι οι συστηματικές ανασκαφές παλαιολιθικών θέσεων στον ελλαδικό χώρο είναι ελάχιστες και ανύπαρκτες στον ευρύτερο χώρο της θέσης μας στερεί από ένα καλά χρονολογημένο υλικό που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως συγκριτική βάση αναφοράς για τη χρονολογική ένταξη των επιφανειακών ευρημάτων.

Ο μικρός αριθμός των αντικειμένων δεν επιτρέπει την εφαρμογή στατιστικών αναλύσεων και τη διεξαγωγή ενδεικτικών αποτελεσμάτων. Επιπλέον, τυχόν παρατηρήσεις για τη διασπορά τους στο χώρο πρέπει να γίνουν με σύνεση[10]. Επομένως, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης αφορά τη διάγνωση και την περιγραφή κάποιων τεχνομορφολογικών χαρακτηριστικών της λιθοτεχνίας.

Μήκος: Τα αποκρούσματα είναι μεγάλων διαστάσεων. Το 34,8% κυμαίνεται μεταξύ 21 και 30 χιλ. Το μικρότερο είναι 19, το μεγαλύτερο 63, ενώ ο μέσος όρος είναι 37,4 χιλ.

Πλάτος: Το 39,1% κυμαίνεται, επίσης, μεταξύ 21 και 30 χιλ. Το μικρότερο είναι 18, το μεγαλύτερο 50, ενώ ο μέσος όρος είναι 32,6 χιλ.

Πάχος: Το 43,5 % κυμαίνεται μεταξύ 5 και 10 χιλ. Το μικρότερο είναι 7, το μεγαλύτερο 28, ενώ ο μέσος όρος είναι 14,3 χιλ.

Οι δείκτες. Σχεδόν μηδενικοί είναι οι δείκτες Λεβαλλουά και λεπίδων. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί η ύπαρξη φολίδας τύπου Kombewa (εικ. 4.9) διχοτομημένης κατά τη διάρκεια της απόκρουσης («γλυφίδα Σιρέ») και ενός καλοφτιαγμένου αποκρούσματος προερχόμενου από την τελική φάση κατάτμησης δισκοειδούς πυρήνα (εικ. 4.8). Τα προετοιμασμένα επίπεδα κρούσης είναι, επίσης, αρκετά σπάνια. Τα χαρακτηριστικά της απόκρουσης (κώνος, κογχοειδές, κύματα κρούσης), στην κάτω όψη των φολίδων, δεν αφή-

[10] Ωστόσο, μπορούμε να αναφέρουμε ότι η συγκέντρωσή τους ήταν σχετικά μικρή (ένας ή δύο λαξευμένοι πυριτόλιθοι ανά τ.μ.), κάτι που δείχνει ότι η θέση αυτή που λειτούργησε κατά πάσα πιθανότητα ως λατομείο, γνώρισε μια όχι και τόσο εντατική εκμετάλλευση.

νουν καμιά αμφιβολία ότι η μέθοδος κατάτμησης είναι η άμεση κρούση με σκληρό (πέτρινο) κρουστήρα.

Η πλειονότητα των αποκρουσμάτων φέρει φτέρνα λεία (44%), ενώ οι προετοιμασμένες και οι φλοιώδεις φτέρνες αντιπροσωπεύονται λίγο ή πολύ με την ίδια συχνότητα (10%). Επίσης, η άνω επιφάνεια τις περισσότερες φορές (32%) καλύπτεται εξ ολοκλήρου από απολεπίσματα, κατά κανόνα μονοπολικά. Τα αποκρούσματα είναι κοντόχοντρα και τυχαίου περιγράμματος.

Τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά υποδηλώνουν ότι η κατάτμηση της πρώτης ύλης γινόταν επιτόπου με τρόπο αρκετά πρόχειρο. Η σπανιότητα τυπικών προϊόντων και κυρίως αυτή των πυρήνων συνηγορεί στο ότι όλα τα στάδια της τεχνολογικής αλυσίδας δεν διαδραματίζονταν στο ίδιο σημείο. Είναι φανερό ότι ο προϊστορικός άνθρωπος απλώς ξεχόντριζε και αποφλοίωνε μερικώς την πρώτη ύλη ή τουλάχιστον σε μερικές περιπτώσεις έκανε ένα προσχέδιο ή προπυρήνα. Στη συνέχεια, ξελαφρωμένη με αυτό τον τρόπο, μεταφερόταν στον τόπο καταυλισμού, όπου ελάμβανε χώρα η κυρίως κατάτμηση, που αποσκοπούσε στην παραγωγή τυπικών αποκρουσμάτων. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι σε άλλες θέσεις, όπως αυτή του σπηλαίου Μααρά (νομός Δράμας), τα χαρακτηριστικά αυτά υποπροϊόντα λείπουν[11], κάτι που δείχνει ότι η κατεργασία των εργαλείων γινόταν όχι στη θέση στην οποία βρέθηκαν αλλά μεταφέρονταν εκεί έτοιμα[12].

Στην Αγία Τριάδα βρέθηκε μόνον ένας πυρήνας που από άποψη φυσικής κατάστασης αλλά και τέχνο-τυπολογίας φαίνεται να ανήκει σε εξελιγμένο τύπο, εφόσον δείχνει τάση για παραγωγή λεπίδων (εικ. 4.5). Η πρισματοειδής μορφολογία του και η παρουσία δύο αντίθετων επιπέδων κρούσης αποτελεί ένδειξη ύπαρξης κάποιας λιθοτεχνίας γκραβέττιας παράδοσης.

Μορφολογικά-τυπολογικά χαρακτηριστικά

Το ποσοστό διαμόρφωσης εργαλείων είναι μικρό (γύρω στο 30%). Τα εργαλεία αυτά στην πλειονότητά τους (68,7%) είναι οδοντωτά και με διάφορες μεμονωμένες αποσπάσεις. Νομίζω ότι πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το ενδεχόμενο ύπαρξης μερικών ψευδοεργαλείων, κάτι που οφείλεται στη δυναμική των αποθέσεων (μετακινήσεις στρωμάτων, εδαφικές πιέσεις, ποδοπάτημα και ανακύληση), εφόσον πρόκειται για υπαίθρια θέση. Ωστόσο, υπάρχουν πραγματικά εργαλεία με κανονική δευτερεύουσα επεξεργασία: ξυστήρες, εγκάρσιος (εικ. 4.1) και πλαγιοσυγκλίνων (εικ. 4.2), εσοχή (εικ. 4.3), γλυφίδα (εικ. 4.6), μαχαίρι με φλοιώδη ράχη και εκλέπτυνση βάσης (εικ. 4.7), ενώ δεν λείπουν τα σύνθετα εργαλεία (δύο ή περισσότεροι τύποι στον ίδιο φορέα): ξέστρο και γλυφίδα (εικ. 4.4), εγκάρσια οδοντωτή ράσπα και πλευρική.

Τα εργαλεία αυτά δεν είναι φτιαγμένα, όπως θα περίμενε κανείς, επάνω σε πρωτότομα και γενικότερα χοντροειδή αποκρούσματα πρώτης γενεάς που αφθονούν στη θέ-

[11] Βλ. Κ. Τρανταλίδου - Α. Ντάρλας, Έρευνες στα σπήλαια του νομού Δράμας, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 596-600.

[12] Βλ. A. Tavoso, Réflexions sur l'économie des matières premières au Moustérien, *Bulletin de la société préhistorique française* 81 (1984), σ. 79-82. Α. Ντάρλας, Οικονομία πρώτης ύλης στη μέση παλαιολιθική εποχή, *Αρχαιολογία* 35 (1990), σ. 6-11.

ση. Από αυτά, κυρίως οι γλυφίδες και το ξέστρο αποτελούν, όπως και ο πρισματοειδής πυρήνας, μάρτυρες ύπαρξης λιθοτεχνίας της ανώτερης παλαιολιθικής. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η εγκάρσια ράσπα βρέθηκε σε άλλο σημείο (στην απέναντι όχθη και πολύ κοντά στη μυκηναϊκή νεκρόπολη). Το αντικείμενο αυτό από τυπολογικής άποψης αποτελεί τυπικό δείγμα μουστέριας λιθοτεχνίας, κάτι που συνηγορεί με τη γενικότερη εικόνα των αντικειμένων. Το γεγονός ότι βρέθηκε εκεί αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη και άλλων θέσεων στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας Τριάδας.

Η επεξεργασία των εργαλείων είναι κυρίως οριζόντια (32%) ή λοξή (20%), ενώ σπανίζει η απότομη και η ημιαπότομη. Η μορφολογία της είναι σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα απλή (72,2%), αν και υφίστανται η κλιμακωτή (30%) και η φολιδωτή (11%). Η σχεδιαγραφία των ξυστήρων και γενικά των εργαλείων είναι κυρτή (44,4%), αλλά δεν λείπουν οι ευθύγραμμες και οι κοίλες κόψεις (από 27,7%). Το μεγάλο απόκρουσμα με φλοιώδη ράχη (μαχαίρι με ράχη) παρουσιάζει τη μοναδική εκλέπτυνση βάσης με βαθιά οδοντωτή επεξεργασία.

Γενικά, η ποιότητα των εργαλείων είναι μέτρια. Αν εξαιρέσει κανείς τον εγκάρσιο ξυστήρα, η εργασία δείχνει προχειρότητα και αμέλεια στο φινίρισμα. Το εργαλείο διαμορφώνεται με όσο το δυνατόν λιγότερη προσπάθεια.

Συμπεράσματα

Η λιθοτεχνία της Αγίας Τριάδας εντοπίστηκε σε ποτάμια αναβαθμίδα του Πηνειού (νομός Ηλείας). Η μορφοτεχνική εξέταση των τεχνέργων της συλλογής έδειξε ότι πρόκειται κυρίως για αποκρούσματα και λίγα εργαλεία τα οποία ανήκουν σε λιθοτεχνία μουστέριας παράδοσης. Ο χώρος εξακολουθεί, ωστόσο, να παρουσιάζει ανθρώπινη δραστηριότητα και κατά την ανώτερη παλαιολιθική.

Θα πίστευε κανείς ότι η παρουσία πρώτης ύλης σε συνδυασμό με την ύπαρξη πόσιμου νερού, που επίσης προσέλκυε τα διάφορα θηράματα, αποτελεί τόπο ιδανικό για κατασκήνωση. Ωστόσο, η μορφολογία των τεχνέργων, που στην πλειονότητά τους ανήκουν στα πρώτα στάδια της τεχνολογικής αλυσίδας, δείχνει μάλλον ότι δεν πρόκειται για χώρο καταυλισμού των προϊστορικών ανθρώπων, αλλά απλώς για λατομειακή θέση, όπου γινόταν ένα πρώτο ξεχόντρισμα και ίσως μια αρχική εκμετάλλευση της πρώτης ύλης. Προκειμένου να εντοπιστεί ο καθαυτός χώρος της εγκατάστασης, θα πρέπει οι μελλοντικές έρευνες να στραφούν στη γύρω περιοχή, σε κάποια σπήλαια που ίσως βρίσκονται στον ασβεστολιθικό βράχο στα βορειοανατολικά ή σε κάποια από τα άνδηρα που υπάρχουν κυρίως στην απέναντι πλευρά και χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ερυθρογής[13].

[13] Ενώ η εργασία αυτή είχε ήδη ολοκληρωθεί, παλαιολιθικά εργαλεία εντοπίστηκαν και στην άλλη όχθη του Πηνειού, πρβλ. Χρ. Ματζάνας, Οι παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, σ. 18, πίν. 4β.

Trouvailles Paléolithiques de Aghia Triada (Département d'Élis)

Christos Matzanas

Situé à la limite entre les départements d'Élis et d'Achaïe, le site paléolithique de Aghia Triada s'étale sur une terrasse alluviale, sur la berge nord du Pinée. Il s'agit d'une région semi-montagneuse à l'extrémité sud-ouest de la chaîne de l'Erymanthe. Le contexte géologique du site se caractérise par la présence de collines, pour la plupart formées au Néogène. La stratigraphie de la base au sommet comprend des sables moyennement consolidés, des brèches de galets et des formations superficielles (alluvions faites de galets mal roulés et de terres rouges). De toute évidence, au début du Pléistocène supérieur, le fleuve coulait à un niveau plus élevé qu'aujourd'hui. Mais des phénomènes liés à l'eustatisme et à la tectonique ont provoqué l'abaissement du niveau de la mer et par conséquent, celui de la rivière et la formation des terrasses fluviatiles. La présence, sur une de ces terrasses, de galets de chert, a sans doute attiré l'attention de l'Homme préhistorique. Une cinquantaine d'outils taillés furent ramassés lors d'une prospection. La majorité est en chert local ; toutefois, le jaspe est aussi representé ainsi qu'un silex brun emporté de son affleurement sous forme de plaquette. En ce qui concerne leur état physique la majorité des pièces sont altérées et présentent une épaisse patine blanche et une désilicification. Par ailleurs, on observe sur leurs tranchants des petites retouches et cassures dûes au déplacement des sédiments. Certains se signalent par des cupules de gel. L'absence, en revanche, de stigmates d'éolisation, constitue un *terminus post quem* pour la datation de l'industrie, ces phénomènes ayant pris fin il y a environ 120 000 ans. L'étude morphotechnique des caractéristiques des artefacts montre qu'il s'agit d'éclats de grandes dimensions à indice laminaire et Levallois presque nuls. La plupart des talons sont lisses et le débitage a été effectué au moyen d'un percuteur dur. Le taux de transformation en outils est de l'ordre de 30%. Ce sont des denticulés pour la plupart, mais on rencontre aussi des racloirs, des grattoirs et des burins. Un nucleus prismatique appartient sans doute à une industrie gravettienne. Hormis ces outils, la plupart des produits sont bruts, non taillés. Ce site apparait comme un lieu d'acquisition (ou gîte) de la matière première partiellement exploitée sous forme d'ébauches qui étaient ensuite transportés dans le site de campement ou d'installation, où avaient lieu les autres phases de la chaîne opératoire.

Ανασκαφη στη Β΄ Κουβελεϊκη Σπηλια Αλεποχωριου Λακωνιας*

Χρυσανθη Κονταξη - Ελενη Στραβοποδη

Το σπήλαιο βρίσκεται στη δυτική πλευρά μικρής αβαθούς κοιλάδας, στις παρειές ασβεστολιθικού όγκου που αναπτύσσεται παραπλεύρως του Αλεποχωρίου, σε απόλυτο υψόμετρο 350 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και 50 μ. ανατολικά της Α΄ Κουβελέικης σπηλιάς.

Αποτελείται από ένα μόνο θάλαμο, διαστ. 25×12 μ. και μέγ. ύψ. 4 μ. περίπου. Γενικά, από τη μορφολογία του μπορεί να χαρακτηριστεί περισσότερο ως ευρύχωρη και βαθιά βραχοσκεπή, παρά ως σπήλαιο (εικ. 1).

Γεωλογία

Είναι διανοιγμένο σε ασβεστολιθικούς δολομίτες που επικάθονται σε μεταμορφωμένους αργιλικούς σχιστόλιθους, φυλλίτες και μεταηφαιστειακά πετρώματα των στρωμάτων Τυρού.

Στο εσωτερικό τμήμα του σπηλαίου παρατηρούνται ρυθμικές πλημμυρικές αποθέσεις λεπτομερούς κλαστικού υλικού. Το υλικό αυτό προέρχεται εν μέρει από τη διάβρωση των παλαιότερων αποθέσεων του κεντρικού συστήματος του σπηλαίου, ενώ δεν αποκλείεται και η είσοδος κλαστικού υλικού από τη μεγάλη ρωγμή που διατρέχει το κέντρο της οροφής του σπηλαίου και από την οποία πλημμυρίζει το εσωτερικό του.

Στο εξωτερικό τμήμα παρατηρούνται υλικά πιο χονδρόκοκκα, τα οποία έχουν υποστεί δευτερογενή χημική εξαλλοίωση. Συγκεκριμένα, παρατηρείται δημιουργία εδαφικών οριζόντων με πιθανή κατακόρυφη μετακίνηση αργιλικών και οξείδωση. Τα ιζήματα αυτού του τμήματος του σπηλαίου προέρχονται είτε από την επιτόπου κατεργασία του υλικού του υποβάθρου, είτε από το εξωτερικό του (βροχοπτώσεις, τρεχούμενο νερό κτλ.).

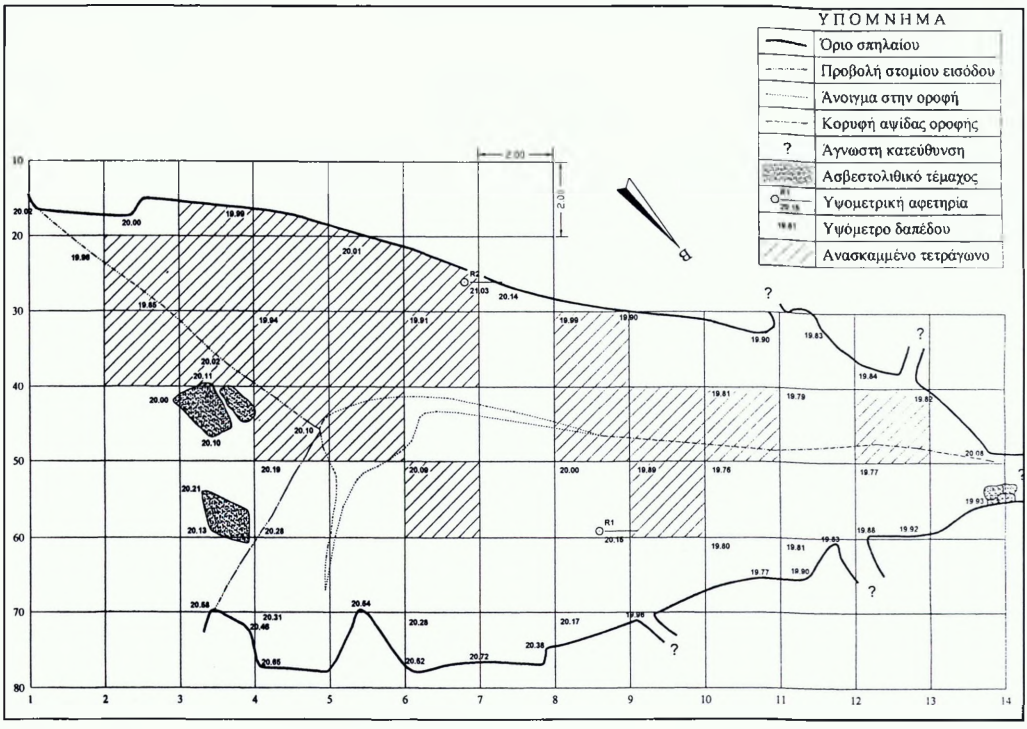
Παρατηρείται έτσι μια σύνθετη στρωματογραφία με εναλλαγή ή και ταυτόχρονη συνύπαρξη φαινομένων διάβρωσης, απόθεσης

* Στην ανασκαφική έρευνα έλαβαν μέρος οι: Β. Γιαννόπουλος, γεωλόγος, Ι. Ζιγούρη, αρχαιολόγος, Π. Καρκάνας, γεωλόγος, Λ. Κορμαζοπούλου, αρχαιολόγος, Ε. Κοτζαμποπούλου, ζωοαρχαιολόγος, Μ. Κουμουζέλη, αρχαιολόγος.

Τη λεπτομερή αποτύπωση και την τοποθέτηση του ανασκαφικού κανάβου έκανε ο Θ. Χατζηθεοδώρου, αγρονόμος-τοπογράφος. Η συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τον Π. Πολυδωρόπουλο, του οποίου η εργασία ήταν πολύτιμη και στο χώρο της ανασκαφής. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον Θ. Κοντρολόζο για τη σημαντική συμβολή του στο ανασκαφικό έργο και στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων, καθώς και στις Κ. Μέγγενη και Ε. Προβάτου, που ανέλαβαν το υγρό κοσκίνισμα. Η λήψη των φωτογραφιών έγινε από τον Α. Ηλιακόπουλο και η σχεδίαση των στρωματογραφικών τομών από τη Μ. Δεϊλάκη.

Οι ραδιοχρονολογήσεις έγιναν στο εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος από τους Γ. Φακορέλλη και Γ. Μανιάτη, ενώ η μελέτη προέλευσης πρώτης ύλης των λίθινων τέχνεργων πραγματοποιήθηκε και πάλι στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος από τον Β. Κυλίκογλου.

Τέλος, τη μελέτη της κεραμικής έχουν αναλάβει οι: Μ. Κουμουζέλη, Α. Καζνέση και Σ. Κατσαρού.

Εικ. 1. Οριζοντιογραφία της Β΄ Κουβελέικης σπηλιάς.

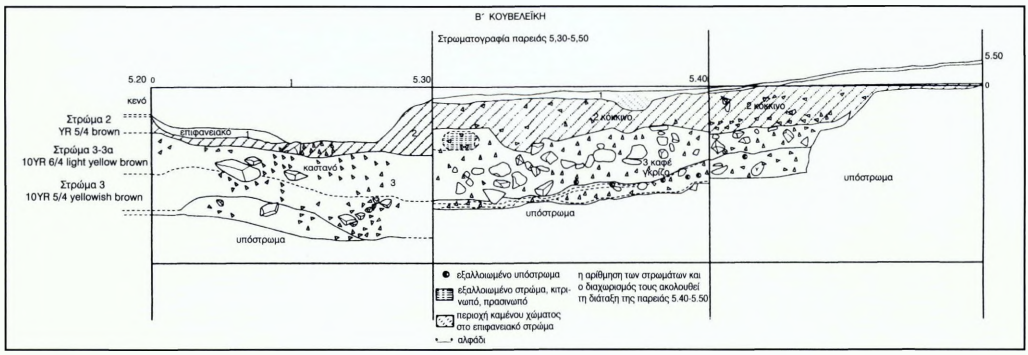
και χημικής εξαλλοίωσης. Αποτέλεσμα αυτών είναι η μερική ή ολική κατά θέσεις διατάραξη ή εξάλειψη αρχαιολογικών στρωμάτων.

Επιπλέον, δεδομένου ότι το σπήλαιο βρίσκεται πάνω σε μια παλαιοεπιφάνεια διάβρωσης του χειμάρρου που περνά μπροστά από αυτό, είναι δυνατόν το περιβάλλον απόθεσης των ιζημάτων αλλά και η χρήση του να είχε σχέση μερικώς με την εξέλιξη του τοπικού υδρογραφικού δικτύου.

Ανασκαφικά δεδομένα

Η ύπαρξη επίχωσης και ο εντοπισμός επιφανειακών προϊστορικών οστράκων επέβαλαν την πραγματοποίηση ανασκαφικής έρευνας με στόχο τη διερεύνηση πιθανής χρήσης του σπηλαίου κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Εξάλλου, η πλησιέστατη θέση του προς την Α΄ Κουβελέικη σπηλιά, όπου ήδη η ανασκαφή βρισκόταν σε εξέλιξη, αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο για την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να εξεταστεί η τυχόν χρονολογική σχέση των δύο σπηλαίων.

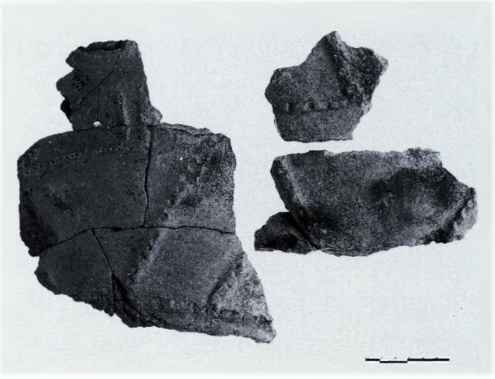
Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1994, διενεργήθηκε σε επτά ανασκαφικές περιόδους και βρίσκεται στο στάδιο της ολοκλήρωσης. Σε αυτήν εφαρμόστηκαν οι γνωστές μέθοδοι λεπτομερούς ανασκαφικής έρευνας: τοπογραφική μελέτη, οριζόντια και κάθετη στρωματογραφία, σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση, ξερό και υγρό κοσκίνισμα κτλ. Συνολικά ανασκάφηκαν 26 τετράγωνα, διαστ. 2×2 μ., σε όλη την έκταση του σπηλαίου. Στα κεντρικά και σε αυτά που βρίσκονται στο

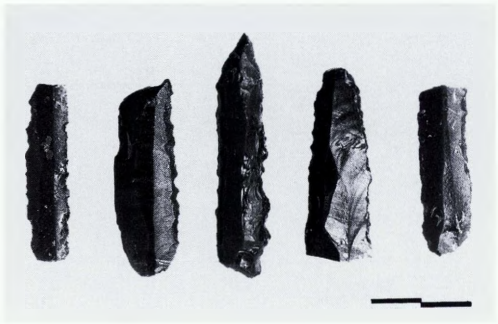
Εικ. 2. Στρωματογραφία παρειάς 5.30-5.50.

βάθος του σπηλαίου παρατηρήθηκε σχετική αναμόχλευση των ευρημάτων και κάποια στρωματογραφικά και χρονολογικά προβλήματα, που όμως εξηγούνται από τα ήδη αναφερθέντα γεωλογικά δεδομένα. Αντίθετα, τα σκάμματα που ερευνήθηκαν στο χώρο κοντά στην είσοδο, και κυρίως στη δυτική πλευρά αυτής, παρουσίασαν στρωματογραφική ομοιογένεια και σχετική συνέπεια ευρημάτων.

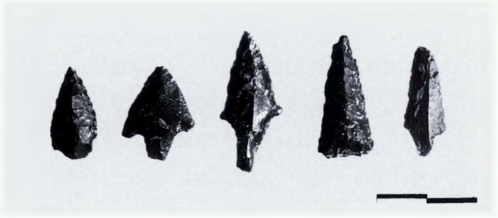
Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν τρία κύρια στρώματα, που εμφανίζονται σε όλα τα διανοιγμένα σκάμματα (εικ. 2). Ένα καστανό (Munsell 10YR 5/4), στο οποίο εντοπίζεται ο κύριος ορίζοντας χρήσης του σπηλαίου, ένα γκριζοκάστανο (Munsell 10YR 4/2) και ένα καστανέρυθρο (Munsell 7.5YR 5/4). Στα ευρήματα περιλαμβάνεται αρκετή κεραμική, που ανήκει ως επί το πλείστον σε αγγεία άβαφα με αδρή επιφάνεια, χωρίς επίχρισμα, από πηλό ακάθαρτο με προσμείξεις. Λίγα όστρακα φέρουν επίχρισμα καστανό έως καστανέρυθρο και ελάχιστα φέρουν μελανό επίχρισμα. Πάντως σε αυτά που φέρουν επίχρισμα η στίλβωση είναι πολύ χαμηλή. Γενικά, η κεραμική της Β΄ Κουβελέικης σε σύγκριση με αυτή της Α΄ χαρακτηρίζεται από κακή ποιότητα και δεν έχει να επιδείξει καλένα δείγμα γραπτής διακόσμησης. Ως προς τα σχήματα, χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ανοιχτά αγγεία, ρηχά και μεσαίου βάθους, όπως φιάλες με καμπύλα τοιχώματα, λιγότερα ευρύστομα με ευθέα τοιχώματα, κλειστά αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα και πιθοειδή διαφόρων μεγεθών με πλαστική διακόσμηση από ταινίες, συνήθως με σχοινοειδή κοσμήματα (εικ. 3), που παραπέμπουν κυρίως στα τέλη της νεότερης και στις αρχές της τελικής νεολιθικής εποχής.

Εικ. 3. Κεραμική με πλαστική διακόσμηση από ταινία με σχοινοειδή κοσμήματα.

Εικ. 4. Λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου από οψιανό: λεπίδες με δευτερογενή επεξεργασία.

Εικ. 5. Διάφοροι τύποι αιχμών από οψιανό.

Η λιθοτεχνία λειασμένου λίθου αποτελείται από πελέκεις, αξίνες, μυλόλιθους και τριπτήρες και χρησιμοποιεί ως πρώτη ύλη κυρίως το σερπεντινίτη, πέτρωμα που απαντά σε αφθονία στον περιβάλλοντα του σπηλαίου χώρο.

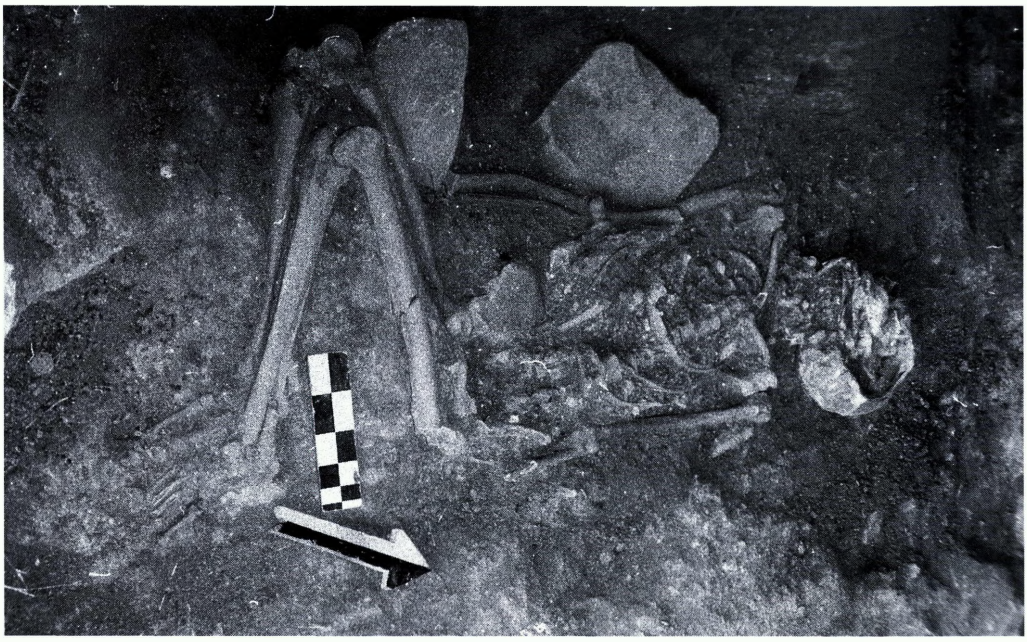
Όσον αφορά στη λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου (εικ. 4), ως πρώτη ύλη χρησιμοποιείται ο οψιανός σε ποσοστό 95%, ενώ ο πυριτόλιθος απαντά σε ελάχιστα δείγματα, που συνιστούν τελειωμένα εργαλεία (λεπίδες με πλευρική επεξεργασία, φυλλόσχημες αιχμές), γεγονός που, σε συνδυασμό με την απουσία απολεπισμάτων πυριτόλιθου, συνηγορεί στην υπόθεση ότι εισήχθηκαν και δεν κατασκευάστηκαν επιτόπου. Από την άλλη πλευρά, η παντελής απουσία των bloc πρώτης ύλης και των μεγάλων φολίδων αποχονδροποίησης και αποφλοίωσης του πυρήνα από τη λιθοτεχνία οψιανού αποδεικνύει ότι η πρώτη ύλη έφθανε σε ένα ήδη προχωρημένο στάδιο προετοιμασίας. Όμως, η παρουσία πολλών αποκρουσμάτων αποτελεί ένδειξη ότι η απόκρουση και η τελική κατεργασία των εργαλείων γινόταν επιτόπου.

Ως προς το είδος των εργαλείων από οψιανό απαντούν κυρίως λεπίδες με πλευρική επεξεργασία, που συνδέονται κυρίως με εργασίες κοπής υλικών, ξέστρα που συνδέονται με την κατεργασία δερμάτων, μικρολεπίδες, αιχμές βελών κ.ά. (εικ. 5).

Αναλύσεις δειγμάτων που πραγματοποιήθηκαν στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος κατέδειξαν ότι ο οψιανός προέρχεται από τη νήσο Μήλο και μάλιστα και από τις δύο θέσεις προέλευσης, τον Αδάμαντα και το Δεμενεγάκι.

Αξιοσημείωτα είναι τα ανθρωπολογικά ευρήματα του σπηλαίου. Το πρώτο αποκαλύφθηκε στο σκάμμα 4.30 και πρόκειται για τμήμα σκελετού, του οποίου διασώζεται το κρανίο με την προσωπική χώρα, οι αυχενικοί σπόνδυλοι, διάσπαρτα δόντια, η κεφαλή του δεξιού βραχίονα και τμήμα θωρακικού σπονδύλου. Το υπόλοιπο τμήμα δεν εντοπίστηκε, προφανώς λόγω διατάραξης των στρωμάτων, που οφείλεται σε φυσικούς ή και ανθρωπογενείς παράγοντες. Πάντως η θέση των ανατομικών στοιχείων του σκελετού εισηγείται πρωτογενή ταφή.

Πιθανώς πρόκειται για θήλυ, έφηβο ή νεαρό ενήλικα, εκτίμηση η οποία βασίζεται σε δευτερογενή χαρακτηριστικά (ραφές κρανίου, οδοντογένεση) και ως εκ τούτου είναι επισφαλής, δεδομένου και του γεγονότος ότι πρόκειται για ένα μόνο άτομο. Χαρακτηριστική είναι η έντονη παθολογία των οδόντων: κακή έκφυση, προχωρημένος τερηδονισμός έως την αποκάλυψη του πολφού, έντονη πε-

Εικ. 6. Πρωτογενής ταφή θήλεος ατόμου.

ριοδοντίτιδα, πρόωρη απώλεια οδόντων ante mortem με επακόλουθη επούλωση και δημιουργία νέου οστού. Άξιον αναφοράς είναι το πρόβλημα που εμφανίζεται στην κεφαλή του βραχιονίου, που οφείλεται πιθανώς σε μεταβολική δυσλειτουργία ή πρόβλημα οστεογένεσης. Η μακροσκοπική εξέταση δεν έδειξε άλλες αλλοιώσεις αλλά σε εξέλιξη βρίσκεται η μικροσκοπική ανάλυση για ιστοπαθολογική διάγνωση.

Η δεύτερη ταφή αποκαλύφθηκε στα σκάμματα 3.30-3.20 και σε βάθος 1,57 μ. Πρόκειται για έναν ακέραιο ανθρώπινο σκελετό τοποθετημένο κατά χώραν σε συνεσταλμένη στάση (εικ. 6). Το κρανίο βρέθηκε ακριβώς κάτω από μια κυκλική διάταξη από πέτρες, μέσα στην οποία υπήρχαν όστρακα με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση, που ανήκαν στο ίδιο πιθοειδές αγγείο και το οποίο προφανώς σχετιζόταν άμεσα με την ταφή (εικ. 7). Το κρανίο ακουμπούσε πάνω σε δύο πέτρες σχεδόν κάθετα τοποθετημένες, ενώ και τα γόνατα ήταν ανασηκωμένα από μια πέτρα τοποθετημένη κάτω από αυτά. Η ταφή οριζόταν από σειρά ογκολίθων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι ο σκελετός είχε εναποτεθεί πάνω στο φυσικό υπόστρωμα του σπηλαίου, το οποίο είχε διαμορφωθεί σε αβαθή λάκκο, βάθ. 0,07-0,10 μ.

Από την ανθρωπολογική εξέταση προκύπτει ότι πρόκειται για θήλυ περίπου 30 ετών. Η μακροσκοπική εξέταση έδειξε έντονη σωματική καταπόνηση, μετρίου βαθμού οστεοαρθρίτιδα, ενδείξεις πιθανού τοκετού και ελαφρά μηχανικά τραύματα των κάτω άκρων με επουλωτική διαδικασία. Η οδοντική υγεία είναι ικανοποιητική, με ελαφρύ τερηδονισμό της μασητικής επιφάνειας, προχωρημένο στά-

Εικ. 7. Πιθοειδές αγγείο με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση που σχετίζεται άμεσα με την ανθρώπινη ταφή.

διο περιοδοντίτιδας και εναπόθεση πλάκας στους οδόντες. Και αυτός ο σκελετός εξετάζεται μικροσκοπικά για τυχόν ιστολογικές αλλοιώσεις που δεν έχουν εκφραστεί στο οστό. Σε εξέλιξη επίσης βρίσκονται οι παλαιοδιατροφικές αναλύσεις, καθώς και οι αναλύσεις αρχαίου DNA, σε συσχέτιση με αυτές των άλλων ανθρωπολογικών ευρημάτων της Α΄ Κουβελέικης σπηλιάς.

Ως προς την πανίδα που αποκαλύφθηκε, αναγνωρίζονται ως επί το πλείστον οικόσιτα ζώα, αιγοπρόβατα, χοίροι και βοοειδή, που παραπέμπουν σε κτηνοτροφικές δραστηριότητες, ενώ συχνή είναι και η παρουσία του ελαφιού, γεγονός που πιστοποιεί δραστηριότητες κυνηγιού.

Σε ορισμένα σκάμματα στην είσοδο ακριβώς του σπηλαίου αφαιρέθηκε όλη η αρχαιολογική επίχωση και η ανασκαφή έφθασε στο σκληρό υπόστρωμα του σπηλαίου, που ορίζει ουσιαστικά και την αρχή της χρήσης του. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι οι άνθρωποι της νεολιθικής εποχής χρησιμοποίησαν το υπόστρωμα, είτε σκάβοντας λάκκους σε αυτό, όπως στην περίπτωση της κατά χώραν ταφής, είτε κατασκευάζοντας αυλακώσεις με στόχο την απομάκρυνση των υδάτων που προφανώς εισέρρεαν στη σπηλιά. Η τελευταία περίπτωση εμφανίστηκε κατά την ανασκαφή του σκάμματος 2.40, στο κεντρικό περίπου τμήμα της εισόδου του σπηλαίου, όπου αποκαλύφθηκε αυλάκι πλ. 0,40 μ. περίπου και σωζ. μήκ. 1,20 μ., σκαμμένο πάνω στο υπόστρωμα.

Κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο απομακρύνθηκε ο ογκόλιθος που βρισκόταν, πεσμένος προφανώς από την οροφή, στο κέντρο της εισόδου, με στόχο να διερευνηθούν οι επιχώσεις κάτω από αυτόν. Η ανεύρεση κεραμικής, οστών και δοντιών ζώων και τεχνέργων οψιανού στο στρώμα που αποκαλύφθηκε κάτω από αυτόν κατέδειξε ότι η πτώση του ήταν μεταγενέστερη της χρήσης του σπηλαίου.

Συμπεράσματα

Συνοπτικά, και με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, είναι δυνατόν να ειπωθούν τα εξής:

– Το σπήλαιο παρουσιάζει σχετική συνέπεια όσον αφορά στα ευρήματα, τα οποία παραπέμπουν στη νεότερη και την τελική νεολιθική εποχή. Η κεραμική και η λιθοτεχνία λειασμένου και αποκρουσμένου λίθου είναι τυπικές της εποχής και εντάσσουν το σπήλαιο στον ίδιο πολιτισμικό χώρο με αυτά των Θαρρουνίων στην Εύβοια, του Κίτσου στην Αττική, του Φράγχθι στην Αργολίδα, των Λιμνών στα Καλάβρυτα, της Αλεπότρυπας στη Λακωνία κτλ.

– Η χρήση του σπηλαίου φαίνεται να συνίσταται σε περιστασιακή εγκατάσταση, σε οικιακές και οικονομικές δραστηριότητες, καθώς και σε αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Επίσης, τα ανθρωπολογικά ευρήμα-

τα παραπέμπουν σε ταφικές πρακτικές, σύμφωνα με το σύνηθες κατά τη νεολιθική εποχή σχήμα των ταφών στο χώρο της κατοίκησης.

– Σε σύγκριση με την Α΄ Κουβελέικη σπηλιά η Β΄ παρουσιάζει σαφή διαφοροποίηση ως προς την ποιότητα της κεραμικής, η οποία είναι καθαρά χρηστική στη Β΄, και ως προς την εργαλειοτεχνία, η οποία έχει να επιδείξει περισσότερα αποκρούσματα και υποπροϊόντα της τεχνολογικής αλυσίδας, παρά ολοκληρωμένα εργαλεία, σε αντίθεση με την Α΄. Επίσης, ο αριθμός των οστών ζώων είναι σαφώς μεγαλύτερος στη Β΄ Κουβελέικη.

Γενικότερα, το σπήλαιο εντάσσεται σε ένα ευρύτερο περιβάλλον που αξιοποιήθηκε κατά τη νεολιθική εποχή μαζί με τη γειτονική Α΄ Κουβελέικη σπηλιά και τον περιβάλλοντα χώρο, όπου η επιφανειακή περισυλλογή καθιστά πιθανή την ύπαρξη κάποιου υπαίθριου οικισμού. Σαφής πάντως είναι η διαφοροποίηση χρήσης των σπηλαίων και του ευρύτερου χώρου από τις ομάδες-γενεές του ίδιου πληθυσμού.

Οι ραδιοχρονολογήσεις επιβεβαιώνουν τη χρονική περίοδο χρήσης του σπηλαίου και κυμαίνονται από 4490-3792 π.Χ.

Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα, σε εξέλιξη βρίσκονται ιζηματολογικές μελέτες, πετρογραφικές αναλύσεις και αναλύσεις κεραμικής, με σκοπό την ταύτιση των οργανικών υπολειμμάτων, καθώς και αναλύσεις παλαιοδιατροφής και αρχαίου DNA των ανθρώπινων οστών.

Η σημαντικότητα της Β΄ Κουβελέικης σπηλιάς έγκειται στο ότι αποτελεί μέρος ενός διπτύχου σπηλαίων που αξιοποιήθηκαν εντατικά και παράλληλα στον ελλαδικό χώρο κατά τη νεολιθική εποχή και εντάσσεται στη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα, η οποία προσανατολίζεται στη μελέτη μικρών γεωγραφικών περιοχών και της ποικιλομορφίας των κοινωνικών-πολιτισμικών δομών.

Βιβλιογραφία

T.W. Jacobsen - T. Cullen, A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave, in S.C. Humphreys and H. King (επιμ.), *Mortality and Immortality, The Anthropology and Archaeology of Death*, London 1981, σ. 79-101.

Π. Καρκάνας, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της γεωλογίας στα σπήλαια Α΄ και Β΄ Κουβελέικη Λακωνίας: η συμβολή τους στην αρχαιολογική ερμηνεία της ανασκαφής, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 95-112.

P. Karkanas, Micromorphological Studies in Prehistoric Caves and Rockshelters of Greece, *Annual report, American School of Classical Studies at Athens*, 1999 (unpublished report).

Χ. Κονταξή - Ε. Κοτζαμποπούλου - Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην «Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 21-30.

Μ. Κουμουζέλη, Η κεραμική από την «Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 143-160.

Γ. Παπαθανασόπουλος (εκδ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.

C. Perlès, L'outillage de pierre taillée néolithique en Grèce: approvisionnement et exploitation des matières premières, *BCH* 114 (1990), p. 1-42.

J. Renard, *Le site néolithique et helladique ancien de Kouphovouno (Laconie)*, *Aegaeum* 4, Liège 1989.

The Excavation of Kouveleiki Cave B

Chrysanthi Kontaxi - Eleni Stravopodi

Kouveleiki cave B lies at the western edge of the Mariorema basin in Lakonia, at an altitude of 350 m. and 50 m. away from Kouveleiki cave A. The form of the cave, that of a single chamber measuring 25×12 m., probably identifies it as a large rock-shelter.

The investigation of the cave revealed that it was in continuous use from the Late to the Final Neolithic. With regard to the material culture, coarse ware domestic pottery was found, typical of the wares of the Late and Final Neolithic. As to the lithic technology, a rich assemblage of lithic tools was found, mostly of obsidian but also of flint and serpentine, and there was evidence for the manufacture of tools 'on the spot'.

The cave was also used for burials, with primary interments, and there is solid evidence that economic activities also took place within it. The pottery and lithic technology are strikingly different from those in Kouveleiki cave A. The evidence points to the cave being occupied by groups of peoples adopting a strategy of exploiting the sites in the surrounding area.

Η Νεολιθικη Κεραμικη απο τη Β΄ Κουβελεϊκη Σπηλια Αλεποχωριου Λακωνιας

Αγγελικη Καζνεση - Στελλα Κατσαρου

Η ανασκαφή της Β΄ Κουβελέικης σπηλιάς Αλεποχωρίου[1] απέδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικού υλικού που τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη της νεότερης νεολιθικής (NN) I και στις αρχές της NN II, δηλαδή περίπου στην ύστερη 5η και στη μετάβαση προς την 4η χιλιετία π.Χ. Κατά το πρώτο στάδιο της μελέτης[2] εξετάστηκε κυρίως υλικό από την περιοχή της εισόδου, ποσότητας περίπου 10.000 οστράκων. Η παράλληλη ανασκαφή πλούσιων νεολιθικών στρωμάτων στη γειτονική Α΄ Κουβελέικη σπηλιά[3], σε απόσταση μόλις 50 μ., αποτελεί ένα βασικό σημείο αναφοράς για τη μελέτη της κεραμικής και της Β΄ Κουβελέικης, καθώς μέσα από την κατ' αντιπαράθεση εξέταση των δύο γειτονικών συνόλων επισημαίνονται οι ομοιότητες και οι διαφορές τους και ως εκ τούτου μπορούν να διαφωτιστούν καλύτερα τα ζητήματα χρήσης και ταυτότητας πληθυσμού και των δύο σπηλαίων.

Η κεραμική της Β΄ Κουβελέικης, σε αντίθεση με την κεραμική από τη γειτονική σπηλιά, χαρακτηρίζεται από χαμηλό επίπεδο τεχνικής επεξεργασίας, όπως φαίνεται από την ποιότητα των πηλών και την επιφάνεια των αγγείων. Οι πηλοί είναι κατά κύριο λόγο χονδρόκοκκοι με ασβεστολιθικές προσμείξεις από τη γεωλογία της περιοχής. Οι επιφάνειες μένουν ως επί το πλείστον άβαφες ή καλύπτονται με αμελή επιχρίσματα και μόνο ένα μικρό ποσοστό της κεραμικής φέρει προσεγμένο και ομοιογενές επίχρισμα. Επίσης, οι επιφάνειες αφήνονται κατά κανόνα αδρές ή το πολύ φέρουν στοιχειώδη λείανση, ενώ στιλπνά στιλβωμένα σκεύη απαντούν σε ποσοστό μικρότερο του 10%.

Ως προς το χρώμα της επιφάνειας, η γενική τάση είναι προς τις σκούρες αποχρώσεις (μεταξύ σκούρου γκρίζου και σκούρου καστανού), ενώ τα ανοιχτόχρωμα αγγεία (καστανά ανοιχτά ή καστανέρυθρα) σπανίζουν. Η προτίμηση της NN για τη σκουρόχρωμη κεραμική, σε σχέση με την ανοιχτόχρωμη αγγειοπλαστική παραγωγή της μέσης νεολιθικής (MN), αποτελεί γενικότερο φαινόμενο για τον ελλαδικό χώρο και μπορεί να προέκυψε από αλλαγή στις τεχνολογικές πρακτικές της όπτησης, που συνέβησαν στα τέλη της 6ης χιλιετίας π.Χ. – ούτως ή άλλως εποχή ευρύτερων τεχνολογικών και οικονομικοκοινωνικών αλλαγών –, και ενδεχομένως και στις νέες αισθητικές αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν εξαιτίας τους.

ΣΧΗΜΑΤΑ

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα, στη Β΄ Κουβελέικη χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ανοιχτά αγγεία, ρηχά και μεσαίου βάθους. Λιγότε-

[1] Χ. Κονταξή - Ε. Στραβοπόδη, στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*, σ. 19-26.

[2] Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στις ανασκαφείς του σπηλαίου Χ. Κονταξή και Ε. Στραβοπόδη για την παραχώρηση του υλικού και τη φιλόξενη συνεργασία.

[3] Κονταξή κ.ά. 1989, σ. 21. Κουμουζέλη 1989, σ. 143.

ρα είναι τα βαθιά ανοιχτά, τα πιθοειδή και ελάχιστα τα στενόλαιμα. Τα περιγράμματα των αγγείων και τα διακοσμητικά στοιχεία τους αποτελούν δείγματα του συνήθους κεραμικού σχηματολογίου της προχωρημένης ΝΝ της νότιας Ελλάδας, χωρίς τυπολογικές εκπλήξεις. Τα τοιχώματά τους έχουν κατά μέσο όρο πάχος περίπου 0,01 μ. και ποτέ δεν ξεπερνούν τα 0,015 μ. Πιο συγκεκριμένα, τα κυριότερα σχήματα στη Β΄ Κουβελέικη είναι (εικ. 1-2):

1. Φιάλες με ευθέα έξω νεύοντα τοιχώματα

Μπορεί να είναι ρηχές ή βαθιές και αναλόγως ποικίλλουν το μέγεθος, το πάχος και η κλίση των τοιχωμάτων τους. Συνήθως φέρουν χείλος ενιαίο με το σώμα, με μυτερή απόληξη. Πρόκειται για ένα από τα απλούστερα και λειτουργικότερα νεολιθικά σχήματα, με πολλαπλές δυνατότητες στην καθημερινή διαδικασία παρασκευής και κατανάλωσης τροφίμων.

2. Φιάλες με καμπύλα έξω νεύοντα τοιχώματα

Διαφέρουν από τον τύπο 1 στην καμπυλότητα των τοιχωμάτων. Απολήγουν πιο συχνά σε διαφοροποιημένο χείλος, συνήθως παχύ κυλινδρικό, όρθιο ή με κλίση προς τα έξω.

3. Φιάλες με όρθιο καμπύλο περίγραμμα

Έχουν την καμπυλότητα του τύπου 2, αλλά το περίγραμμά τους είναι όρθιο. Απολήγουν συνήθως σε διαφοροποιημένο χείλος, κυλινδρικό ή έξω νεύον. Κάποια έχουν πολύ ρηχό σώμα, όπως παρόμοια από το σπήλαιο των Λιμνών[4].

4. Φιάλες με καμπύλα τοιχώματα που στο χείλος γυρίζουν προς τα μέσα

Γυριστό προς τα μέσα χείλος απαντά συνήθως σε βαθιές φιάλες και σπανιότερα σε ρηχά ανοιχτά αγγεία. Η απόληξη του χείλους είναι μυτερή και τα τοιχώματα μέσου πάχους. Λόγω της χωρητικότητάς τους, τα βαθύτερα αγγεία του τύπου αυτού πρέπει να αποτελούσαν βασικά σκεύη στην υπηρεσία του καθημερινού διαιτολογίου.

5. Φιάλες με περίγραμμα S ή τεθλασμένο

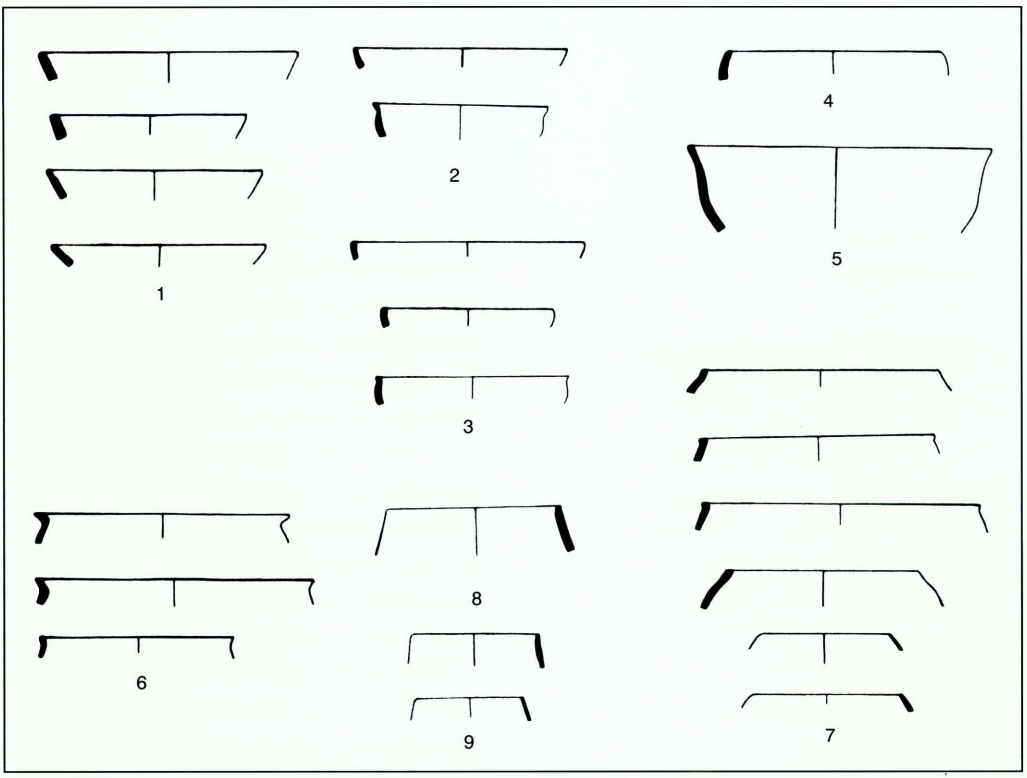
Η κλίση των τοιχωμάτων είναι όρθια ή προς τα έξω και η διάμετρος του χείλους μεγάλη με απόληξη ενιαία ή κυλινδρική. Η κάμψη του σώματος είναι κατά κανόνα καμπύλη. Βαθιά ή ρηχά, τα αγγεία αυτού του τύπου γενικά σπανίζουν σε σχέση με τους πολυάριθμους τύπους 1-3. Σε μικρό ποσοστό, χαρακτηριστικά δείγματα του τύπου απαντούν και στο σπήλαιο των Λιμνών[5].

6. Βαθιά ευρύστομα αγγεία με σφαιρικό σώμα και διαφοροποιημένο χείλος

Το χείλος συνήθως είναι έξω νεύον και διαχωρίζεται με κάμψη. Όπως και ο τύπος 4, έχει μεγάλη χωρητικότητα, η οποία μπορεί ενδεχομένως να εξυπηρετήσει τη φύλαξη τροφίμων. Ωστόσο δεν αποκλείεται και ο μαγειρικός ρόλος του αγγείου, καθώς λόγω του φαρδιού σώματος το σκεύος μπορεί να θερμανθεί γρήγορα πάνω στη φωτιά. Η ύπαρξη έντονου χείλους ενδεχομένως συνδέεται με την τοποθέτηση υγρού ή χυλώδους περιεχομένου, αλλά έχει και μία ακόμη λειτουργική αξία: μπορεί να διευκολύνει το δέσιμο εύκαμπτου καλύμματος του στομίου από ύφασμα ή δέρμα ή να στηρίξει καλύτερα ένα βαρύ, λ.χ. λίθινο, πώμα.

[4] Κατσαρού - Σάμψων 1997, σχέδ. 34:524, 569, 37: 158, 38:438.

[5] Ό.π., σ. 124, τύπος 11.

Εικ. 1. Σχήματα τύπων 1-9.

7. Ευρύστομα πιθαράκια με τοιχώματα που κλίνουν προς τα μέσα

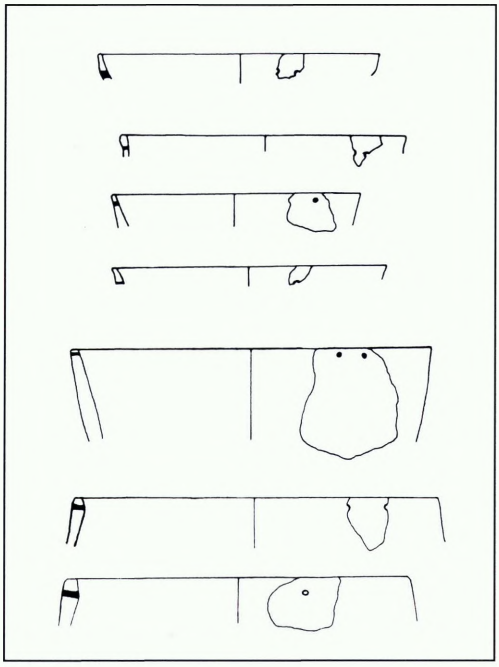
Μεσαίου μεγέθους αγγεία με διάμετρο κατά μέσο όρο 0,02 μ. Το περίγραμμα είναι ωοειδές ή σφαιρικό και απολήγει σε χείλος με κλίση προς τα μέσα, είτε ενιαίο προς το σώμα είτε με διαφοροποιημένη απόληξη. Σε σχέση με τον τύπο 6 έχουν μεγαλύτερο βάθος. Πρόκειται για τυπικά αγγεία προορισμένα για βραχύχρονη ή μακρόχρονη αποθήκευση, χωρίς να αποκλείεται η μαγειρική τους χρήση. Η διαφοροποίηση του χείλους ενδεχομένως διευκολύνει το δέσιμο καλύμματος γύρω από το στόμιο του αγγείου, όπως και στον τύπο 6.

8. Πιθαράκια με συγκλίνοντα τοιχώματα ελαφρώς κυρτά στο άνω μέρος

Έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τον τύπο 7, αλλά στο άνω μέρος τα τοιχώματα ορθώνονται ελαφρά εν είδει λαιμού. Αυτή η διαμόρφωση του περιγράμματος υποδηλώνει ρόλο περισσότερο αποθηκευτικό παρά μαγειρικό. Τα περισσότερα είναι μεσαίου μεγέθους.

9. Στενόλαιμα αγγεία με λεπτά ή παχιά τοιχώματα

Αντιπροσωπεύονται με μικρό ποσοστό σε όλες τις θέσεις και η Β΄ Κουβελέικη δεν αποτελεί εξαίρεση. Έχουν διάμετρο χείλους στε-

Εικ. 2. Τύπος 10. Αγγεία με οπές στο χείλος.

νότερη της διαμέτρου του σώματος και ικανό βάθος. Η χρησιμότητά τους συνδέεται μάλλον με υγρά, είτε για μεταφορά είτε για φύλαξη.

10. Φιάλες με οπές στο χείλος

Πρόκειται για μεγάλη ρηχή λεκάνη με αδρά τοιχώματα και διάτρητο χείλος από πυκνές μικρές οπές σε οριζόντια σειρά κάτω από την απόληξη (εικ. 2). Ο τύπος απαντά με μεγάλη διάδοση στη ΝΝ των Κυκλάδων[6] και του ανατολικού Αιγαίου[7], όπου τα αγγεία αυτά βρίσκονται σε εκατοντάδες κομμάτια. Στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι σχεδόν πάντα παρών αλλά με ελάχιστα δείγματα κάθε φορά, τόσο στην Πελοπόννησο όσο και βορειότερα, όπως ενδεικτικά στη γειτονική Α΄ Κουβελέικη, στο σπήλαιο των Λιμνών στα Καλάβρυτα[8], στο σπήλαιο Κίτσου και σε οικισμούς της Αττικής[9], στο σπήλαιο Σκοτεινή στην Εύβοια[10], στο σπήλαιο Σαρακηνού στη Βοιωτία[11], ακόμη και στο σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα[12].

Η χρήση του αγγείου και ειδικά των οπών του χείλους συνεχίζει να είναι αδιευκρίνιστη, παρ' όλο που διάφορες θεωρίες διατυπώθηκαν στο παρελθόν για να την ερμηνεύσουν: αγγείο για το στράγγισμα τυριού, εξ ου και η συμβατική πλέον ονομασία του «cheese pot», μεταφορικό σκεύος με δέσιμο ψαθοπλέγματος[13], σκεύος ψαρέματος[14], σκεύος για την τοποθέτηση, μεταφορά ή επεξεργασία (ξήρανση) κάποιου τροφικού υλικού[15]. Η παρουσία του κατεξοχήν αυτού νησιωτικού αγγείου στους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, έστω κι αν είναι ποσοτικά ελάχιστη, δείχνει την ευρεία αποδοχή της πρακτικής του αξίας, ενδεχομένως και μια κοινή τροφοπαρασκευαστική λειτουργία ανάμεσα στα νησιά και στην ηπειρωτική ενδοχώρα.

Χρονολογικά στο φυσικό του χώρο, τον αιγαιακό, το σχήμα επιβιώνει για μακρό διάστημα, από την ύστερη 5η χιλιετία, όπως λ.χ. στη Φτελιά Μυκόνου[16], και καθόλη τη διάρ-

[6] Coleman 1977, πίν. 27. Sampson 2002, σ. 61.

[7] Hood 1981, εικ. 119. Σάμψων 1987, σ. 89. Σάμψων 1988, σχέδ. 59, εικ. 81.

[8] Κατσαρού - Σάμψων 1997, σ. 122, τύπος 10.

[9] Lambert 1981, εικ. 230.

[10] Σάμψων 1993, σ. 166, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για την παρουσία του σκεύους στην ηπειρωτική Ελλάδα.

[11] Sampson 2002, σ. 64.

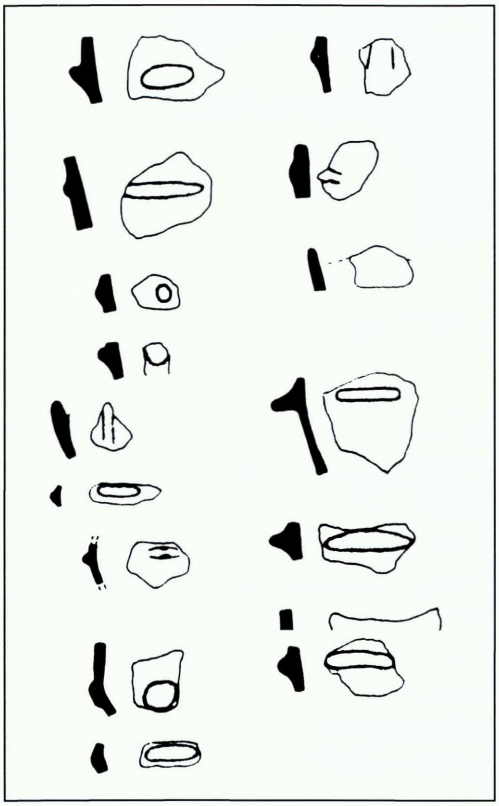
[12] Κατσαρού 2000, σ. 241-242.

[13] Σάμψων 1988, σ. 96, εικ. 68γ.

[14] Αλούπη κ.ά. 2001, σ. 47.

[15] Κατσαρού 2000, σ. 242.

[16] Sampson 2002, σ. 154, πίν. 15.

Εικ. 3. Θραύσματα αγγείων με αποφύσεις.

κεια της 4ης χιλιετίας έως και τη μετάβαση προς την πρώιμη χαλκοκρατία (Γκρόττα Νάξου, Κουκουναριές Πάρου).

Οι λαβές των αγγείων ανήκουν σχεδόν εξ ολοκλήρου στο γνωστό κάθετο ταινιωτό τύπο της ΝΝ, με παραλλαγές στο μέγεθος. Σε μία περίπτωση η λαβή φέρει κωνική απόφυση στο κάτω μέρος.

Μεγαλύτερη ποικιλία παρουσιάζουν οι τύποι των αποφύσεων που απαντούν είτε με οριζόντιο τρήμα, σε μορφή μικρών ταινιωτών λαβών, είτε άτρητες (εικ. 3). Στις τελευταίες ανήκουν οριζόντια μακρόστενα ή τριγωνικά ωτία, στρογγυλά κομβία, μαστίδια και κερατοειδείς αποφύσεις. Παρ' ότι ποσοτικά το δείγμα των αποφύσεων από τη Β΄ Κουβελέικη δεν είναι πολυάριθμο, παρουσιάζει ικανή ποικιλία τύπων, ώστε πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωμα της μορφολογικής έκρηξης που συνέβη στην 5η χιλιετία π.Χ. σε όλο τον ελλαδικό χώρο και πολλαπλασίασε τις παραλλαγές τόσο των σχημάτων όσο και των λεπτομερειών τους. Μεγαλύτερα σύνολα αυτού του μορφολογικού πλούτου προέρχονται από το σπήλαιο των Λιμνών[17] και το Φράγχθι[18], αλλά και την Αττική, την Εύβοια και τις Κυκλάδες[19].

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

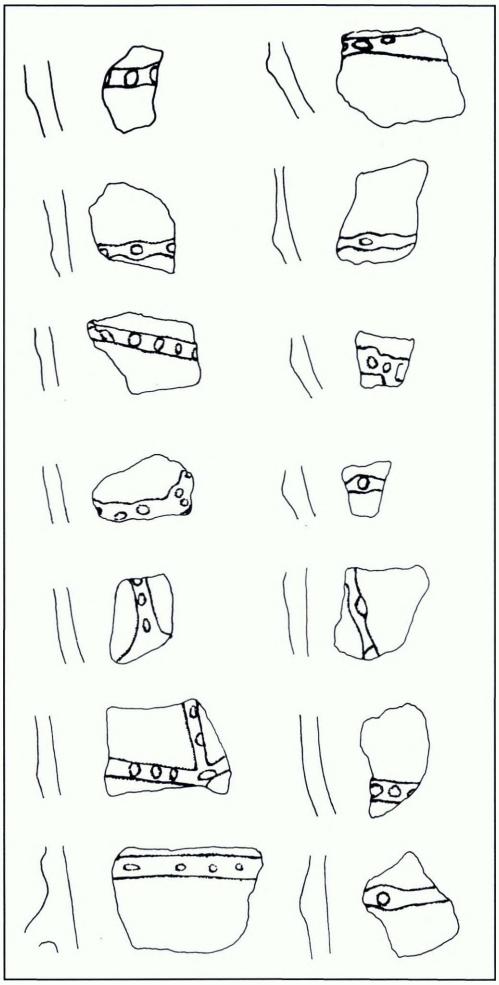
Η διακόσμηση των αγγείων από τη Β΄ Κουβελέικη έχει κυρίως πλαστικό χαρακτήρα, ενώ τα γραπτά κοσμήματα απουσιάζουν τελείως. Πρόκειται για απλές έξεργες ζώνες, ευθείες ή καμπύλες, λεπτές ημικυλινδρικής διατομής ή πλατιές ορθογώνιας διατομής, που απαντούν στο σώμα ευρύστομων πιθοειδών αγγείων. Η αποσπασματική διατήρηση της κεραμικής δεν επιτρέπει την ανασύσταση ολοκληρωμένης εικόνας για τη διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων τα οποία τοποθετούνται ως επί το πλείστον οριζόντια, λοξά ή σε λιγότερα δείγματα κάθετα. Σε αρκετές περιπτώσεις οι επίθετες ζώνες φέρουν σχοινοειδείς εμπιέσεις και ελάχιστα εγχαράξεις (εικ. 4-5). Μεγάλη συγκέντρωση σχοινοειδών σε χονδροειδή αγγεία προέρχονται από τη γειτονική Α΄ Κουβελέικη[20].

[17] Κατσαρού - Σάμψων 1997, σ. 185-198.

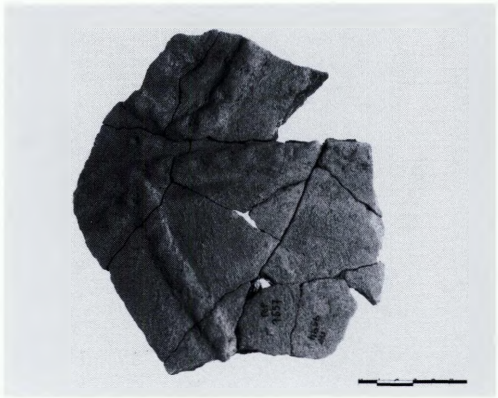
[18] Vitelli 1999.

[19] Σάμψων 1993, σ. 163, πίν. 38. Sampson 2002, σ. 92-102.

[20] Κουμουζέλη 1989, σ. 155, εικ. 13.

Εικ. 4. Δείγματα σχοινοειδούς και πλαστικής διακόσμησης.

Εικ. 5. Θραύσμα πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η νεολιθική κεραμική από τη Β΄ Κουβελέικη, παρόλα τα δυσδιάγνωστα χαρακτηριστικά της, αποτελεί ικανό δείκτη της οικονομικής διαδικασίας. Είναι κυρίως χρηστική, προορισμένη να εξυπηρετεί τις πρακτικές ανάγκες μιας τροφοπαρασκευαστικής και τροφοαποθηκευτικής διαδικασίας. Τα σχήματα και η χωρητικότητα των αγγείων υποδηλώνουν δραστηριότητες που έχουν να κάνουν κυρίως με την επεξεργασία τροφίμων[21], με την προετοιμασία / μαγείρεμα και την κατανάλωση τροφής και ποτών και λιγότερο με την αποθήκευση. Είναι πιθανό βέβαια ότι για την αποθήκευση χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα και φθαρτά υλικά που δεν σώζονται.

Η Β΄ Κουβελέικη εντάσσεται στον ορίζοντα της ύστερης ΝΝ Ι, ενδεχομένως και της μετάβασης προς τη ΝΝ ΙΙ. Πρόκειται για μια φάση πληθυσμιακής αύξησης, βελτίωσης και επέκτασης της αγροτικής-κτηνοτροφικής παραγωγής και πολλαπλασιασμού της κεραμικής. Κατά την περίοδο αυτή πολλαπλασιάζονται και επεκτείνονται οι νεολιθικοί οικισμοί και αυξάνεται η χρήση των σπηλαίων, τα οποία λειτουργούν κυρίως ως δορυφορικές θέσεις στους γειτονικούς μόνιμους οικισμούς, με πολλαπλούς ρόλους για την οικονομία του πληθυσμού τους (αποθηκευτικοί χώροι λόγω

[21] Η κεραμική της Β΄ Κουβελέικης έχει ενταχθεί σε πρόγραμμα πετρογραφικών αναλύσεων από την Ε. Κυριατζή (Εργαστήριο Fitch) και αναλύσεων οργανικών υπολειμμάτων από τον Ορ. Δεκαβάλλα (CNRS, Paris).

Πίν. 1. Η χρονολογική θέση της Β΄ Κουβελέικης στην προϊστορία της νότιας Ελλάδας.

Σχετική χρονολόγηση	Απόλυτες ηλικίες	Σπήλαια Κουβελέικες	Πελοπόννησος	Κεντρική Ελλάδα
NN II	3800	Κουβελέικη Β΄	Άγιος Δημήτριος	Θαρρούνια 4
NN Iβ	4500	Κουβελέικη Β΄ Κουβελέικη Α΄	Φράγχθι, Σπήλαιο Λιμνών, Γωνιά, Ασέα	Σαρακηνός, Θαρρούνια 3, σπήλαιο Κίτσου, Αγορά
NN I	5200	Κουβελέικη Α΄	Σπήλαιο Νέστορος Φράγχθι, Άρια, Αλεπότρυπα	Σαρακηνός, Θαρρούνια 2 Σαρακηνός, Θαρρούνια 1, Κωρύκειον
MN	5500		Φράγχθι, Κουφόβουνο, Νεμέα	Σαρακηνός
AN	5800		Φράγχθι, Κουφόβουνο	Ελάτεια, Χαιρώνεια

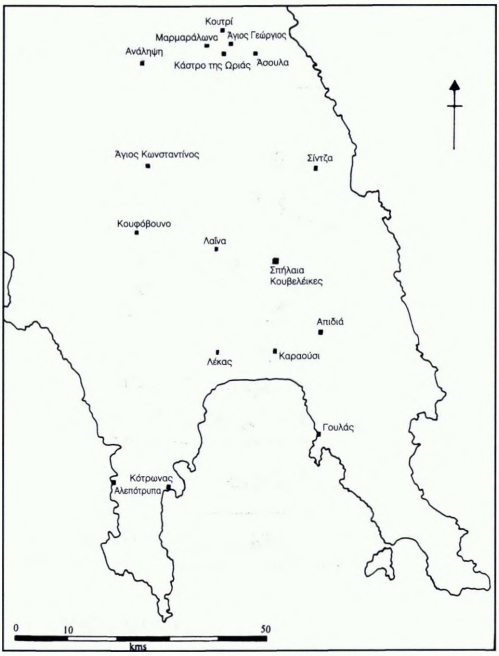
υγρασίας και χαμηλής θερμοκρασίας, μαντριά, καταφύγια, ταφικοί χώροι). Μέσα στα πλαίσια αυτού του μοντέλου, που εντοπίζεται κυρίως στις πεδινές και ημιορεινές ζώνες και στα νησιά, όπου οι οικισμοί κατοικούνται όλο το χρόνο, τα σπήλαια χρησιμοποιούνται και αυτά σε μόνιμη ή τακτική βάση, γιατί αποτελούν μέρος του οικισμού και αναπόσπαστο τμήμα του ζωτικού του χώρου. Το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Εύβοιας, που μαζί με το νεκροταφείο εξαρτόνταν από μια κεντρική θέση-οικισμό στην ίδια περιοχή, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των δικτύων πυρηνικών και εξαρτώμενων θέσεων που δημιουργούν γύρω τους οι μόνιμοι πληθυσμοί της NN.

Ενδεχομένως εποχική χρήση έχουν τα σπήλαια που εξυπηρετούν μετακινούμενους πληθυσμούς (λ.χ. κτηνοτρόφων). Τα σπήλαια αυτά είτε βρίσκονται σε μεγάλο υψόμετρο και χρησιμοποιούνταν το καλοκαίρι, όπως ενδεχομένως το σπήλαιο των Λιμνών στον Χελμό[22] ή το Κωρύκειο Άντρο στον Παρνασσό[23], είτε βρίσκονται σε πεδινά μέρη και λειτουργούν ως χειμαδιά, όπως εξετάζεται για την περίπτωση της Θεόπετρας[24].

Η Β΄ Κουβελέικη αποτελεί μάλλον μέρος του πρώτου μοντέλου, δηλαδή ενός ντόπιου δικτύου θέσεων στην περιφέρεια κάποιου μόνιμου γειτονικού οικισμού που εκμεταλλεύεται την ημιπεδινή ζώνη του Αλεποχωρίου. Ποιος είναι ο οικισμός αυτός είναι ακόμη αδιευκρίνιστο. Μια παλαιότερη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή από βρετανική αποστολή[25] δεν απέδωσε κανένα στοιχείο στην άμεση περιοχή του σπηλαίου, όπου θα πρέπει να αναζητηθεί το κέντρο αναφοράς της Β΄ Κουβελέικης.

Πέρα όμως από τη σύνδεση ή όχι της Β΄ Κουβελέικης με κάποιον οικισμό, ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει για τη μελέτη των δικτύων της περιοχής η διερεύνηση της σχέσης

[22] Σάμψων 1997, σ. 329.
[23] Touchais 1981.
[24] Κατσαρού 2000, σ. 246.
[25] Cavanagh *et al.* 1996.

Εικ. 6. Χάρτης της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου όπου σημειώνονται οι νεολιθικές θέσεις της περιοχής.

της με τα σύγχρονα στρώματα της γειτονικής Α΄ Κουβελέικης, σπηλαίου παρόμοιων διαστάσεων σε απόσταση μόλις 50 μ., μέσα στην ίδια ασβεστολιθική ζώνη[26]. Παρ' όλο που το σπήλαιο αυτό χρησιμοποιείται ήδη από πιο νωρίς (αρχές ΝΝ Ι ή αλλιώς τέλη 6ης χιλιετίας π.Χ.), στην ύστερη 5η χιλιετία δεν εγκαταλείπεται, αλλά συνυπάρχει με τη Β΄ Κουβελέικη, πράγμα που δημιουργεί ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με τη διαφορά ή ομοιότητα της χρήσης των δύο γειτονικών χώρων και τη σχέση των χρηστών τους (ταυτίζονται ή διαφέρουν;).

Η συζήτηση γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα καθώς τα ευρήματα της Α΄ Κουβελέικης[27] παρουσιάζουν μεγάλη ποιοτική διαφορά σε σχέση με αυτά της Β΄. Όχι μόνο η πρωιμότερη κεραμική της θέσης περιλαμβάνει εντυπωσιακής ποιότητας γραπτά και στιλβωτά αγγεία, αλλά και η σύγχρονη προς τη Β΄ Κουβελέικη κεραμική από την Α΄ διακρίνεται για το υψηλό επίπεδο τεχνικής επεξεργασίας στους πηλούς και την επιφάνεια των αγγείων, δηλαδή χαρακτηρίζεται από καλύτερα κοσκινισμένους πηλούς, καλύτερη ποιότητα όπτησης, επιμελημένες επιφάνειες και μεγάλο ποσοστό λειασμένων και στιλβωμένων αγγείων.

Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά της κεραμικής και των δύο σπηλαίων τα φέρνουν στις παρυφές του ίδιου πολιτισμικού χώρου με θέσεις, όπως το σπήλαιο Φράγχθι[28], τον οικισμό Άγιο Δημήτριο στην Ηλεία,[29] την Ασέα[30] στην Αρκαδία και το σπήλαιο των Λιμνών[31]. Στη Λακωνία είναι γνωστές περίπου 30 νεολιθικές θέσεις (εικ. 6)[32], κυρίως από επιφανειακές έρευνες[33] και λιγότερο από ανασκαφές. Εκτός από ελάχιστες θέσεις που αρχίζουν να κατοικούνται από την αρχαιότερη νεολιθική (ΑΝ), με κυριότερη το Κουφόβουνο[34] στη Σπάρτη, οι περισσότερες συμπίπτουν χρονολογικά με τη φάση της Β΄ Κουβελέικης, όπως τα σπήλαια Αλεπότρυπας[35] και Καταφύγι στον Διρό, οι θέσεις Λαΐνα, Γκοριτσά, Καραούσι (Αστέρι), Άγιος Στρατηγός, Γουλάς (Πλύτρα) και το Κάστρο Γερακίου[36], η πλησιέστερη μέχρι στιγμής ανοιχτή νεολιθική θέση στις Κουβελέικες σπηλιές.

[26] Κονταξή κ.ά. 1989.
[27] Κουμουζέλη 1989.
[28] Vitelli 1999.
[29] Zachos 1987.
[30] Holmberg 1944.
[31] Σάμψων 1997, σ. 321.
[32] Ό.π., πίν. 54, σ. 355-356.
[33] Cavanagh *et al.* 1996, σ. 1. Σάμψων 1997, σ. 355.
[34] Renard 1989.
[35] Παπαθανασόπουλος 1996, σ. 80.
[36] T. Carter, The Chipped Stone from Geraki, στο Crouwel *et al.* 1998, σ. 110-115.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Αλούπη κ.ά. 2001: Ε. Αλούπη - Α. Καρύδας - Τ. Παραδέλλης - Ι. Σιώτης, Ιχνηλάτες αλατιού σε αρχαία σκεύη, *Το ελληνικό αλάτι, Πρακτικά Συνεδρίου, Μυτιλήνη, 11/1998*, Αθήνα 2001, σ. 47-55.

Cavanagh *et al.* 1996: W. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley, *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape*, II, London 1996.

Crouwel *et al.* 1998: J.-H. Crouwel - M. Preut - R. Cappers and T. Carter, Geraki, an Acropolis Site in Laconia. Preliminary Report on the Fourth Season (1998), *Pharos* 6 (1998), σ. 93-118.

Coleman 1977: J.E. Coleman, *Keos I: Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton 1977.

Holmberg 1944: E.J. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Lund - Leipzig 1944.

Hood 1981: S. Hood, *Prehistoric Emporio and Agio Gala* I, Oxford 1981.

Κατσαρού - Σάμψων 1997: Σ. Κατσαρού - Α. Σάμψων, Φάσεις Ι-ΙΙΙ. Η νεολιθική κεραμική, στο Σάμψων 1997, σ. 77-273.

Κατσαρού 2000: Σ. Κατσαρού, Η μονόχρωμη κεραμική της Νεολιθικής ως προϊόν μιας διαδικασίας επιλογής. Η περίπτωση του σπηλαίου της Θεόπετρας, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7/11/98*, Αθήνα 2000, σ. 235-261.

Κονταξή κ.ά. 1989: Χ. Κονταξή - Ε. Κοτζαμπούλου - Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην «Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 21-30.

Κουμουζέλη 1989: Μ. Κουμουζέλη, Η κεραμική από την «Α΄ Κουβελέικη Σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 143-160.

Lambert 1981: N. Lambert, *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, Paris 1981.

Παπαθανασόπουλος 1996: Γ. Παπαθανασόπουλος, Το σπήλαιο Αλεπότρυπας στον Διρό Μάνης, Γ. Παπαθανασόπουλος (εκδ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα* (Συλλογικό), Αθήνα 1996.

Renard 1989: J. Renard, *Le site néolithique et helladique ancien de Kouphovouno (Laconie)*, *Aegaeum* 4, Liège 1989.

Σάμψων 1987: Α. Σάμψων, *Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987.

Σάμψων 1988: Α. Σάμψων, *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*, Αθήνα 1988.

Sampson 1992: A. Sampson, Neolithic Remains at Tharrounia, Euboea, Greece. A Model of Seasonal Use of Settlements and Caves, *BSA* 87 (1992), σ. 61-101.

Σάμψων 1993: Α. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993.

Σάμψων 1997: Α. Σάμψων, *Το σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών* 7, Αθήνα 1997.

Sampson 2002: A. Sampson, *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos*, Rhodes 2002.

Touchais 1981: G. Touchais, *L'Antre Corycien, BCH* Suppl. 7, Paris 1981.

Vitelli 1999: K.D. Vitelli, *Franchthi Neolithic Pottery I1. The Later Neolithic Ceramic Phases 3 to 5, Excavations at Franchthi Cave, Greece*, 10, Bloomington - Indianapolis 1999.

Zachos 1987: K. Zachos, *Ayios Dimitrios. A Prehistoric Settlement in the Southern Peloponnesos: the Neolithic and Early Helladic Periods*, Boston (αδημ. διδ. διατρ.).

The Neolithic Pottery from Kouveleiki Cave B at Alepochori, Laconia

Angeliki Kaznesi - Stella Katsarou

The pottery from Kouveleiki cave B at Alepochori in Laconia, in the South-east Peloponnese, is dated to the end of LN I and the beginning of LN II (late 5th-early 4th mil. BC). The material is of poor quality; the clays are coarse and so is the finishing of surfaces. Painted wares are absent, and the only decorative technique used is the application of plain or impressed stripes in relief on the coarse surface of pithoid vessels. Shapes belong mainly to open shallow and deep broad-mouthed vases, suggesting that the pottery from the cave served domestic practical needs of food preparation and storage.

The archaeological research in the neighboring Kouveleiki cave A – 50 m. away from B – as part of the same project, has yielded a contemporary ceramic assemblage which is a crucial point of reference for the assessment of the wares from cave B. The similarities or discontinuities which will derive from the comparison of each site against the other are expected to clarify questions of use and population identity for both caves.

In the period when Kouveleiki cave B was occupied, the Greek Neolithic bears evidence for an extensive population increase, an improvement of farming techniques, and a quick shift towards the mass production of pottery to meet the needs of increased production, surplus and storage. At that stage, settlements extented their economic and social sphere to include dependent sites for specialized functions (storage, refuge, cemeteries, etc.), a role which natural cavities can perfectly play. Within this model, Kouveleiki cave B in the South-east Peloponnesian lowland should be probably considered part of a local network of satellite sites around a central settlement, located in close proximity somewhere in the plain extending in front of the cavity, but whose exact location is still an open issue.

Surface Pottery from the Early Cycladic Acropolis at Vigla Katapolon on the Island of Amorgos: a Preliminary Report

Evyenia Yiannouli

THE SITE

The surface collection from Vigla forms part of a wider project regarding archaeological reconaissance of the island of Amorgos, initiated, ever since 1980, by Prof. L. Marangou and her team. Certain results of this effort have already seen the light of print (e.g. Marangou 1990, 1994, 1996), setting in relief life in its long course from the end of the Neolithic down to the present day[1].

Vigla is a low mound, about 114 m. above sea level, close to the deeper recess of Katapola, the port-town of Chora Amorgou (Marangou 1984, p. 100, fig. 2; 1990, p. 175; 1994, fig. 1). The hillock, modest in size but of marked contour, oval in a north-south direction and slightly ogival towards the top, lies roughly north of St. Panteleimon, the distinct chapel on the rocky waterfront of the northernmost arm of the bay. Its summit rises at 520 m. distance from the edge of St. Panteleimon's promontory. Today, Vigla bears all traces of the typical stepped-like formation, locally known as "χτιά", the perennial, human device that renders cultivable, lands otherwise exposed to wearing down and denudation. The very top of the mound, however, the western and southern sections of its periphery, in particular, are demarcated by strong outgrowths of natural rock formation, the irregular jutting out having on occasion built in sections. Although these crags are clearly no result of the stepped terrace cultivation pattern, their steepness, let alone location against the coastal part of the Vigla periphery could well provide a natural form of protection, to be apparently maintained by selective human intervention. Dry walls, on the other hand, founded on the levelled, natural rock, are constructed on all four sides. The northern flank of Vigla at Katapola is the smoothest of all, overlooking a rather wind-sheltered, fertile cum grazing plateau, that also extends towards the northwest, then curves around the western and southern foothills of the mound, until it splays out right down to the seafront. The west and southern slopes rise steeper and rugged, yet the easternmost emerges as the sternest of all. It falls into a deep, ravine-like fissure, the natural convergence of two consecutive hills, that continues to the south as far as the pasture land zone. A good section of its concluding part is being filled with sizeable, riverine-like pebble-stones. Indeed, it

[1] I am particularly indebted to Prof. L. Marangou for entrusting me with the study of the prehistoric material, especially in local premises that set a rare, if not unique, precedence for the conduct of archaeological investigation. Eft. Yannouli provided invaluable assistance with the statistical package. I also wish to extend my thanks to the Institute for Aegean Prehistory that financed the 1998 works on Vigla, including the study of the material and its presentation in printed form. Literature is cited up to the submission date, January 1999.

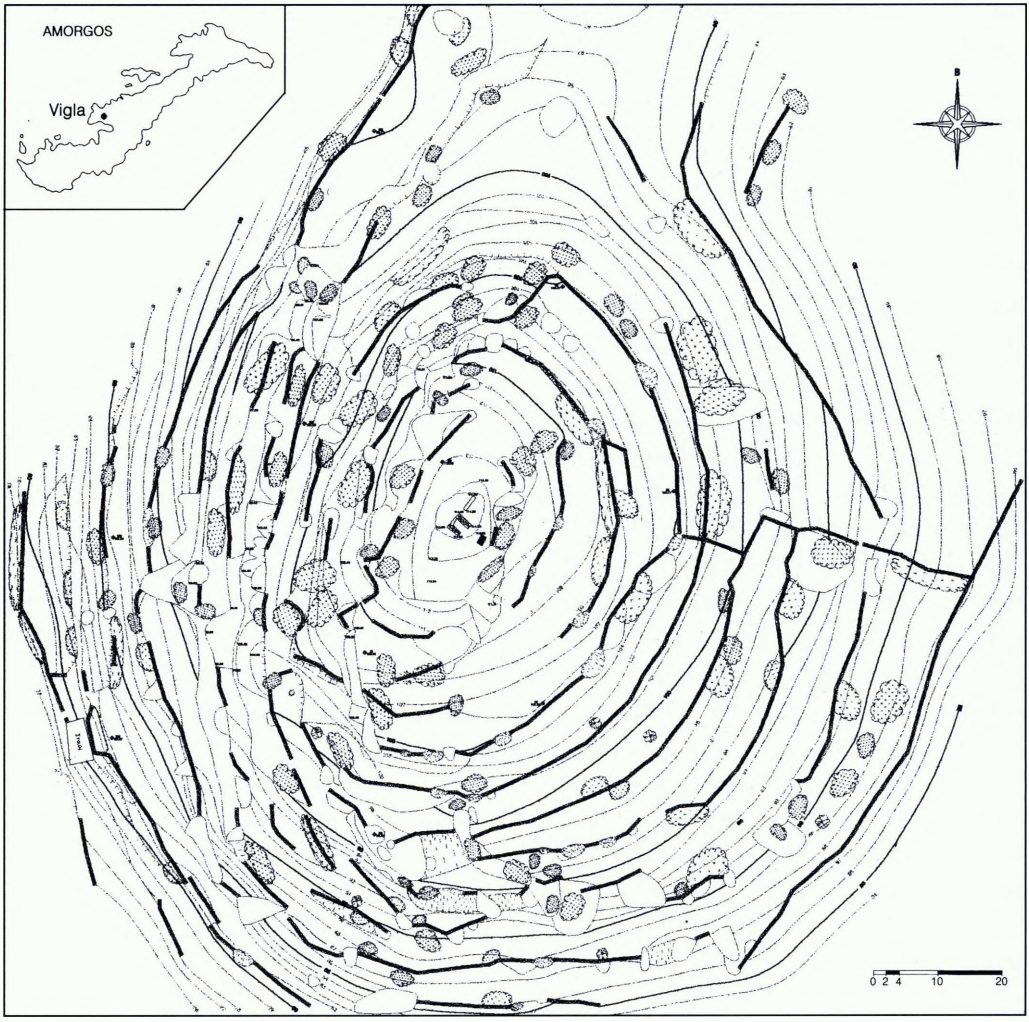

Fig. 1. Topographic plan of Vigla (after G.N. Makris).

is only a few yards to the south that fresh water is still collected into a rock-cut-cement-built reservoir as well as into a contiguous animal trough. It is along this path "Στα Νερά" all the way from Xylokeratidi, the lee neighbourhood to the north of Katapola, that Vigla is normally approached by the modern itinerant. It takes no more than 15-20 min. brisk walk (fig. 1).

From the very top of the mound, one cannot see the island closest to Amorgos. The sturdy mass constituting the northern arm of the bay "Το κεφάλι του Πετρά" rises between Vigla and the island of Keros. Yet, the contour of Naxos is portrayed well against the north-western horizon, as are the outlines of Herakleia and Ios somewhat to the south and, indeed, of Donoussa to the north.

What is at hand with unmistakable clarity, however, is the long stretch of Katapola bay, including its mouth, all the sinuous recesses of its southern seafront and certain ones on its northern coast ("Άγ. Παντελεήμων", "Μαλτέζι"), then, the northern flank of the whole southern section of Amorgos, i.e. of "Κάτω Μεριά", as well as the immediate, inland neighbourhood to the east, the mountainous, greater Chora area. Interestingly enough, the site is located diametrically opposite Mandres tou Roussou, recently associated with Tsountas's (1898, p. 166-168) Kat' Akrotiri (Marangou 1990, p. 171), to be found on the southern arm of the bay. Vigla from Byz. Gr. "βίγλα" < lat. vigil, vigilia originally referred to the act of painstaking guarding and subsequently to a considerable elevation from which such an act could be well effected. It would easily sound paradoxical then, that a modest mound could ever be called "βίγλα" at all. However, its very inconspicuous physiography might have been an additional asset in an act of vigilance or intensive watchfulness, in view of the considerable expanse, terrestrial in particular, that falls within its range of vision.

PREVIOUS AND CURRENT WORK ON THE SITE

Vigla was first identified as a site of archaeological interest on 18 October 1981, during a tour on a national elections Sunday, by philologist M. Moraitakis, then Headmaster of the Gymnasium at Chora. At his instigation and initially guidance, Vigla was visited by Prof. L. Marangou and the archaeological guard, Mr E. Despotides, on April 12 of the following year. Since then, Prof. L. Marangou and her team have repeatedly

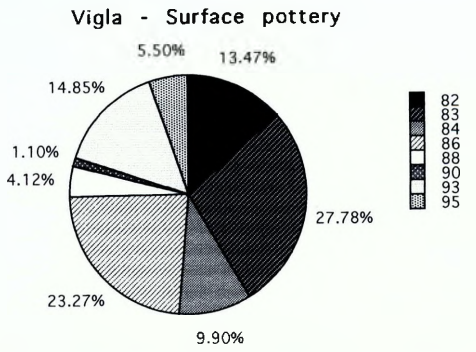

Fig. 2. Percentage recovery of prehistoric surface pottery by year.

walked over and photographed the site, collecting surface material on each occasion (fig. 2), the sheer majority consisting of pottery sherds of the Early Cycladic Period (Marangou 1984, p. 100, fig. 2). The material is kept at the premises of the 12th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Chora Amorgou[2].

The 1998 season involved work at the site as well as in the store rooms of the Ephorate.

A topographic plan, executed by surveyor

[2] According to the records in the store rooms of the 12th Ephorate at Chora, the pottery is grouped under the following headings: 12.4.1982 (collection M. Moraitakis, L. Marangou, E. Despotides), 23.2.1983 (collection E. Despotides, L. Marangou), 23.9.1983, 27.9.1983 (collection E. Despotides, L. Marangou), 31.8.1984, 9.8.1986 (collection on the slope), 9.8.1986 (surface collection), 3.11.1988 (collection from the terraces, L. Marangou, E. Moraitakis, students P. Triantaphyllides, V. Vgontzou, E. Parisinou, G. Gavalas, M. Zamanou), 10.9.1988, 10.9.1990 (collection south of Vigla, in the rock cuttings, L. Marangou, students G. Gavalas, C. Mitsopoulou, P. Triantaphyllides), 22.4.1993 (collection on the top terraces, L. Marangou), 22.4.1993 (south slope, lower terraces), 19.4.1995.

engineer G.N. Makris[3], is now available for the greater part of the mound, in both printed and electronic (DWG format) forms. The area surveyed extends to 19.000 m^2 (fig. 1). It meticulously depicts, apart from topographic curves and major features, all perceivable minutiae, such as modest dry-walls and the differentiation between mere rock outcrops and crags. Emphasis on detail, including the recording of vegetation spread, has been judged as a necessary exploratory device at this stage, given the fact that, in certain areas, stone accumulation creates an impression of a state of shambles. G.N. Makris has also forwarded an aerial photograph of the site (sc. 1:2.200, magnified from an original of sc. 1:8.000) as well as a general topographic plan, sc. 1:5.000, provided by the Hellenic Military Geographical Service.

Work in the store rooms involved cleaning, recording (indelible catalogue numbers), producing a full catalogue (information on type, part, clay texture or temper, surface treatment, firing, measurements, etc.), drawing, photographing and storing the Vigla sherds. This information has been statistically treated using Microsoft Access 97. The current paper presents the ceramic evidence collected from the surface of Vigla and studies its significance, regarding the type and the chronological range of use of the site.

THE POTTERY

The surface pottery collected from Vigla amounts to a total of 364 prehistoric and 25 ancient sherds, mostly of Hellenistic/Roman date[4]. The sheer majority of the existing evidence come from coarse rather than fine vessels, and, according to the identifiable categories, closed types outnumber open ones by a ratio of *ca* 1:0.5. Closed shapes consist of pithoi, pithoids, tubes and prochoi, whereas open ones include phialae, pans, lekanidae, deep bowls and wide-mouthed jars. The evidence regarding sauceboats and pyxides is as meagre as that regarding prochoi (2, 1, 2 sherds, respectively). There is a relatively high number of the elusive "krateutes" (11 fragments from different utensils), although no complete specimen has been identified or could be safely reconstructed.

At first glance, there are two prominent characteristics in the Vigla collection, that may or may not be an accident of recovery: the very high percentage of large storage vessels, of pithoi/pithoids in particular, compared to the rest of the pottery, and the relatively high percentage of "krateutes" in relation to identifiable pottery types. A considerable number of bases from coarse vessels, most probably pithoi/pithoid jars, bear mat impressions.

A good number of the collected sherds are body sherds (156), largely non-diagnostic. Fig. 3 is a graph representation of the quantitative relation among the diagnostic parts (bases, rims, handles, lugs, necks, spouts, legs, etc.), as well as between the diagnostic and the non-diagnostic ones.

Nearly half of the sherds bore no evidence of any surface treatment, whatsoever. Whether this is due to the effects of erosion or is a general feature of the pottery at Vigla can ultimately be judged by excavation. Re-

[3] G.N. Makris's previous work in the region includes the topographic plan of the site of Minoa, sc. 1:200, as well as architectural features from the same site, sc. 1:50.

[4] A small number of sherds has been included in the prehistoric group with a question mark.

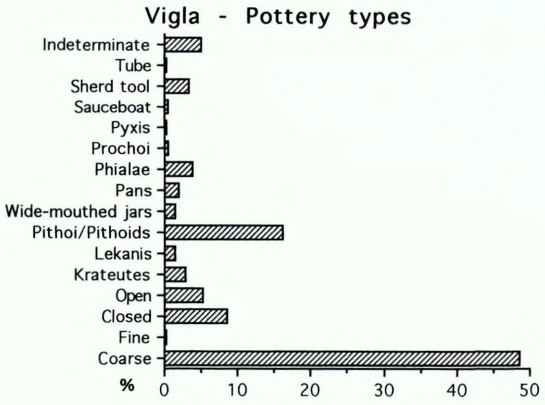

Fig. 3. Quantitative relation among diagnostic and non-diagnostic sherd types.

garding the rest of the sherds, there survived evidence for wash, slip, scoring, less often, smoothing and polishing (table 1). Preference for a slip was prevalent, constituting more than one-fifth of the sample, followed by the use of scoring. It often exhibited horizontal lines (B82/K12, 68, B83/K20, 46, B88/K138), or zig-zag lines (B82/K72). A wash was applied less often, although there have been quite a few cases, where it was extremely difficult, if not impossible, to judge whether the coating on the surface of the vase was a very thin slip or a wash. Evidence for smoothing or polishing was comparatively meagre. On very few sherds (B82/K13.5, B93/K167γ6) brush strokes testify to the application of the coating with a brush. It is useful to note that on 111 (*ca* 30.50%) sherds only one type of treatment was identified. A combination of two types of treatment was not uncommon, in order of preference, slip or wash and scoring, more rarely smoothing and polishing. On four sherds only did we encounter a more sophisticated combination of three types of treatment, and on only one did the combination extend to four types.

There has been no clay analysis carried out in relation to the Vigla sample. However, the variety in clay colours, and by consequence of different clays or clay sources concurrently in use, at least on the basis of macroscopic inference, is a most interesting occurrence. Due to the fairly crude colour distinctions, we did not use the standard colour codification. More than half of the sherds available (N=171) were made out of a red-brown clay, followed by brown-grey (N=33), brown (N=28), red (N=27), grey (N=21) and orange (N=17) clay hues. There have been observed a few instances of red-brown-grey variegation (N=6) that could well be attributed to the firing technique, red-grey (N=4) and brown-yellow (N=1) sherds (fig. 4). Today, differences in clay colours in relation to clay properties are well distinguished by the inhabitants. They discern "φυρόγια" (porphyry red earth, water absorbing clay),

Surface Treatment	N°	%
No treatment	196	46.23
Slip	90	21.23
?Slip	18	4.24
Wash	33	7.78
?Wash	10	2.36
Slip or Wash	27	6.37
Scoring	37	8.73
Smoothing	8	1.89
?Smoothing	1	0.23
Polishing	4	0.94
Total	424	100

Table 1. Types and percentages of surface treatment on the pottery from Vigla (*Note*: the total number corresponds to the instances where a particular characteristic was encountered, rather than the total number of sherds).

from "ασπρούδα" (whitish ochre), from "κούμουλος" (very light reddish ochre, "like hellenistic pottery"), from "ψαρόι" (light ashy-grey colour, grain-like texture) and "μολυβόχωμα" (ashy grey, water absorbing), and all that from "πατελιά", the local, water diluted, mauve-blue or red schist, that has been the standard clay temper since early prehistory. This is only a basic distinction, as soils could combine more than one such property[5]. A discussion regarding local clay properties, soil sources and petrographic analysis could reveal local or more distant networks regarding part of the labour, and maybe preferences, invested in pottery making.

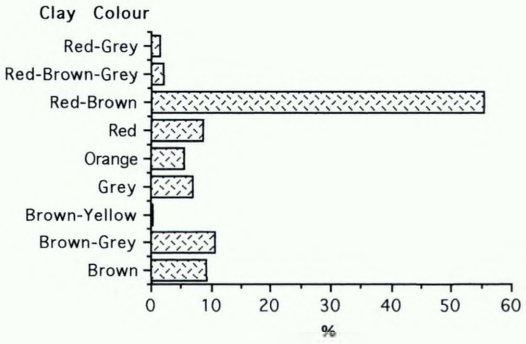

Fig. 4. Percentages of different clay colours (based on a total of 308 characteristic sherds).

Our initial impression is that such differences are perceptible, even when viewed macroscopically, their importance lying in the possibility of being locus specific, with regard to a variety of potential factors, such as preference, distance, experimentation or ability, among others. We have noticed that an admixture of marble and local schist ("πατελιά") forms, by far, the most widespread type of clay inclusions in our sample (N=257), which holds true for prehistoric pottery from Amorgos, in general. However, a significant proportion (N=42) reveals a distinctive preference for what appears to be a greater quantity of schist rather than marble inclusions, whereas only half of the aforementioned proportion (N=21) seems to reverse this pattern, favouring marble at the expense of schist. This could be related to two other observations: a) the relatively high percentage of friable or very friable pottery (N=26) with the typical marble/schist admixture, few sherds (N=3) belonging to the marble > schist pattern; and b) a comparable percentage (N=18) substituting schist for mica or just adding mica to the typical clay admixture. There have been some statistically insignificant cases of quartzite inclusions. The emerging pattern could thus derive from a number of factors. The comparable percentages between friable (marble + schist inclusions) and mica including pottery sherds (i.e. marble + schist + mica/quartzite) might derive from an effort to minimize the occurrence of friable pots, given the fact that the only friable sherds were recorded in the typical marble + schist combination. Emphasis on this factor, rather than firing, is here expressed on account of the fact that no significant variation between type of inclusion and type of firing (complete, semi-complete or incomplete) has been observed. On the other

[5] I gratefully acknowledge the assistance of Mr S. Yannakos, the current archaeological guard, Mr M. Nomikos and Mr D. Yannakos from Chora Amorgou for instructing me into these matters. The above information is derived from discussions they, as well as Prof. L. Marangou, most willingly held with me, during fieldwork, over the last few years.

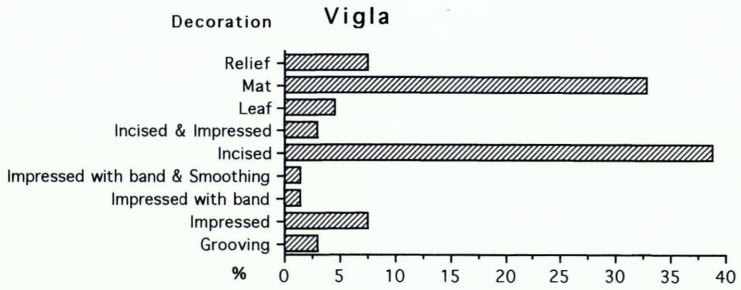

Fig. 5. Proportional representation of different types of decoration on pottery from Vigla.

hand, the situation might simply point toward the existence of different workshops or just pottery made in another location. It has further been noted that, whenever marble and schist inclusions do not appear in comparable proportions, sherds which are richer in schist outnumber those in which marble predominates by a ratio of 2 : 1. This fact could point to a significant variation to be best assessed against the evidence from other contemporary sites. These observations, based on the presence of characteristics attested macroscopically, could be refined or modified by the results of a petrographic analysis. They portray, however, certain obvious properties of the sample, selecting a number of issues that a clay analysis can fruitfully address. It is useful to record the relatively high frequency of completely (11.77%) and semi-completely (8.12%) fired sherds, as opposed to the instances of incomplete firing (23.53%), whenever such a characteristic can be safely observed or has been recorded (i.e. 43.42% of the sample; the percentage is mainly derived from characteristic and sizeable sherds).

In spite of the fact that the greatest majority of the sherds belong to coarse ware, 67 sherds (34.30%) bear some evidence of decoration. This is mostly incised, followed by the comparatively high percentage of mat impressions on the bottom of jars. Impressed and relief patterns are rarer, as are leaf impressions, also on the bottom of jars. Types of decoration and their degree of employment are graphically represented in fig. 5.

THE POTTERY TYPES

Phialae (N=10) (fig. 6A)

They form a small part of the sample, that nevertheless exhibits a remarkable range of typological variation. Five or six variants have been distinguished, some of which are represented by a single example. The sheer majority of the sherds (N=8) bear some evidence of surface treatment, mostly a red-brown or brown wash, on one occasion yellowish, internally and externally. A slip (N=2) or evidence for scoring (N=2) has been identified on the inner surfaces, smoothing (N=1) on the outer, polishing (N=3) on either or both.

Variant 1

Two sherds (B83/K39, B86/K133) belong to open, shallow phialae with simple, rounded rims and straight walls. In the Cyclades,

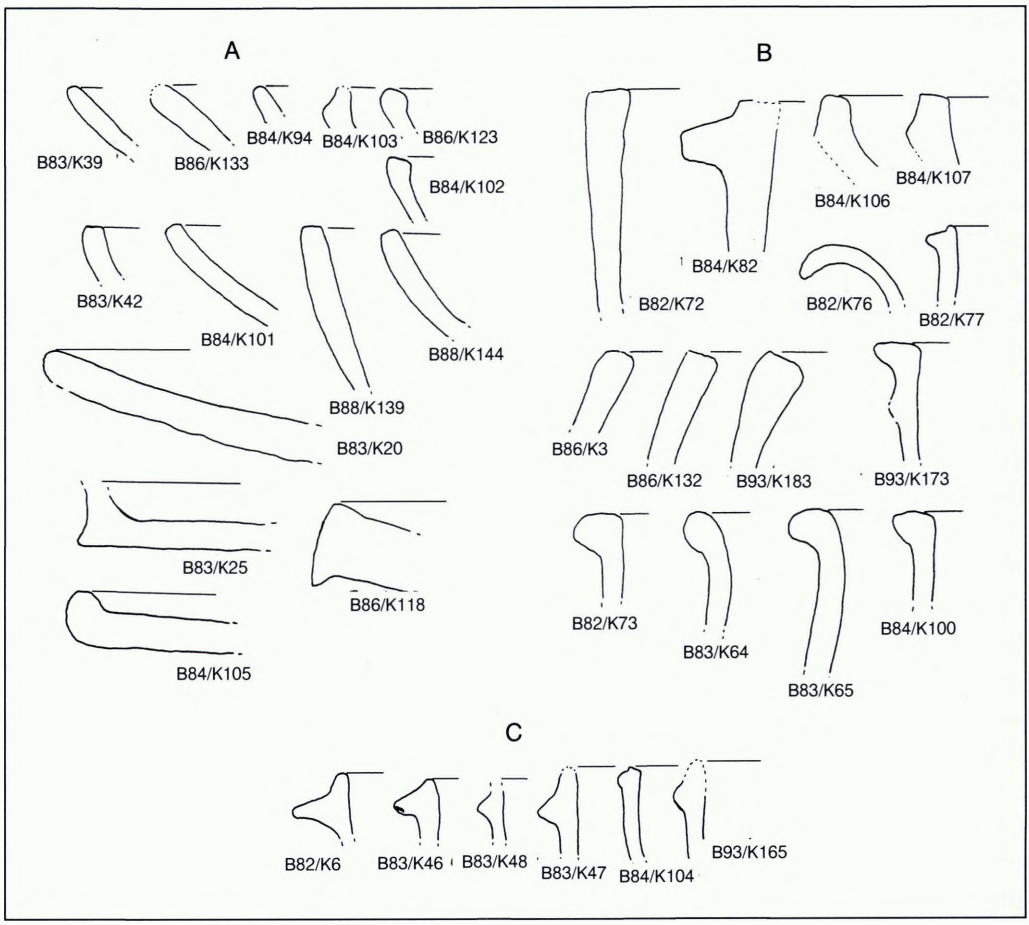

Fig. 6. Surface pottery from Vigla Katapolon.

such bowls have been identified in A. Irini III (Caskey 1972, fig. 6:C4, C34), the specific examples forming very close parallels to K39 and K133, respectively. They are also attested in Kynthos B (MacGillivray 1980, fig. 7:430), Akrotiri Theras/EC IIIA (Sotirakopoulou 1991, p. 73, fig. 4-9) as well as in Zas on Naxos among pottery dated to the phase of Ag. Irini III and Kastri (Zachos 1987, p. 696, fig. 2, lower left).

However, B86/K133 also resembles the conical type with straight walls evidenced in the very early strata of A. Irini (Caskey 1972, fig. 2:A13) as well as in A. Irini period II (ibid., fig. 3:BB28), on Mikre Vigla Naxou, pottery dated to the A. Irini I and II horizons (Barber and Hadjianastasiou 1989, fig. 5:1,2) as well as in Kastri on Syros (Bossert 1967, fig. 5:5).

Consequently, phialae of variant 1 resemble the Cycladic parallels of EC IIIA, although K133 may be paralleled to pottery from the earliest EC to EC IIIA relevant pottery types.

Variant 2

This is a single sherd, B84/K94, that is difficult to reconstruct with absolute certainty, hence its constituting a true variant is rather a questionable. A thin line of low relief runs around the external wall, below the rim of the bowl. There is not enough evidence to decide on the profile of the vase, although it is a fair conjecture to consider it straight-walled. If this is correct variant 2 should belong with variant 1a, as it looks particularly similar to a fragment from Akrotiri ("Kastri", EC III horizon, Sotirakopoulou 1986, fig. 1:5795a).

Variant 3

This is also represented by a single sherd, B84/K103, preserving the carinated profile of a rim (diam. 0.18 m.). Due to its fragmentary condition, it is difficult to decide whether this sherd comes from a phiale at all, or it belongs with the upper part of a kylix of the EC I/II-II period (Karantzali 1996, p. 145-146). We were inclined to group it as a phiale, instead, on the grounds of a characteristic intrinsic to the Vigla sample. We have noticed that on two occasions (Phialae, Variant 4, and Lekanidae, Variant 2, see further below), the same profile may be produced in pots of different sizes, so as the distinction between two types, a very coarse phiale and a lekanis on those occasions and a phiale as opposed to a kylix here, is confounded. On these grounds, K103 finds parallels in the kylikes from EC I/II Ano Kouphonisi (Kampos group, Zapheiropoulou 1984, p. 37, fig. 55:P316), from Kynthos A (MacGillivray 1980, fig. 4:49), A. Irini II (Caskey 1972, fig. 3:B25) and EC II Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 37: Φ50), as much as (if not more) in the EH IIB bowls from Tiryns (Horizont 6, Weisshaar 1983, Abb. 13:4,5; Siedentofp 1973, Abb. 2:7) and perhaps EH III footed bowls from Askitario (Theocharis 1955, p. 114, pl. 36α; for an EH II rather than III dating of that period in Askitario, see discussion in Sotirakopoulou 1991, p. 179, 615, n. 258).

A reasonable conjecture would then be to attribute the rim, within the Cyclades, to an EC I/II-II horizon.

Variant 4

Sherds B83/K42, B84/K101, B88/K139 and K144 belong to this category. They come from open, mostly shallow bowls, with a horizontal or bevelled rim and slightly curving walls. The majority of these sherds come from very large bowls (respective diam. 0.28, 0.24, 0.40, 0.30 m.), K139 being additionally fairly deep, so that it could also be classed as a lekanis. The Cycladic parallels of this particular type are not as numerous as those from the mainland and NE Aegean. They come from Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 13:253), from EC IIIA phialae in Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 15:Ξ32) as well as EC II-IIIA (ibid., fig. 23:Γ85, Ξ292), including EC II-IIIA lekanis type (ibid., fig. 24:Ξ71; Sotirakopoulou 1986, fig. 2:4182). The curvature of the walls resembles pottery from Naxos (Karantzali 1996, fig. 20:Sx4). EH II Tiryns has yielded similar vessels (Siedentofp 1973, Abb. 3:15). A total of 16 such sherds have been identified in Mandres tou Roussou (Kat'Akrotiri), the acropolis diametrically opposite Vigla, on the southern arm of the bay (Yiannouli 2002). The chronological span of Variant 4 seems to range, in the Cyclades, within EC II-IIIA.

Variant 5

It is represented by a single sherd B86/ K123 from a rolled-rim bowl (diam. 0.25 m.), rather carefully executed, since it preserves traces of the infrequently encountered yellowish slip, as well as polishing, on both wall surfaces. The sherd belongs to the type also known as Kum-Tepe, very widely represented throughout the Aegean, mainland Greece as well as in Asia Minor (recently, Karantzali 1996, p. 119-120). In the Cyclades it appears ever since the end of the Neolithic (e.g. Cave of Zas on Naxos, Zachos 1987, p. 696), with a distribution that spans from Early Bronze I to III (Sotirakopoulou 1986, p. 300-303; 1991, fig. 16-17).

Variant 6

This last variant is also represented by a single sherd, B84/K102. It comes from a probably deep, straight-sided bowl, having a club-section rim. It is furthermore a very small bowl (diam. 0.10 m.), with traces of a red-brown slip on both sides. Such bowls are typical of the EC II, as evidenced from A. Irini II (Caskey 1972, fig. 4:B55), Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 23γ), EC I/II or early EC II Panormos (Karantzali 1996, p. 120, fig. 21:Sx21, 34), and also Mikre Vigla on Naxos (Barber and Hadjianastasiou 1989, fig. 5:7). This dating is reinforced by the Helladic comparanda, e.g. EH II Tiryns (Siedentopf 1973, Abb. 4:65), in addition to the miniscule size of the vessel, which, with the exception of sites in the Dodecanese, is typical of the Early Bronze II horizon.

Consequently, the evidence from the diagnostic phialae indicates an EC II (variants 1, 3, 4, 6), continuing into the EC IIIA phase (variants 1, 4), the span within which the sheer majority of the sample fall, which nevertheless further suggests an EC I or I/II ancestry (variants 1, 3).

Pans (N=7) (fig. 6A)

Five sherds represent a rectangular (B83/ K25, B86/K118) and a round type (B82/K70, B83/K20, B84/K105, diam. 0.52, 0.24 and 0.42 m., respectively). K105 is covered by a yellowish slip on both surfaces, a wash is encountered in one or two instances (K20, 25), K20 bearing horizontal lines from scoring on the outside as well as a shallow, impressed band around the upper surface of the rim. K70 comes from a sizeable pot. The upper lip surface bears a series of slashed incisions, as in Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 5), contained within two shallow, band impressions, around the periphery of the rim. Two sherds probably come from the bases of pans (B83/K44, B83/K26), the former bearing a mat impression, the latter a potter's mark (see *VARIA*). No sherd preserves any trace of fire.

Variant 1

Regarding the round examples, K20 may be paralleled with Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 13:387), EC II, IIIA Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 38: Φ223), EH II Lithares (Tzavella-Evjen 1984, p. 153, fig. 10:γ), whereas K105 is similar to pottery from A. Irini II (Caskey 1972, fig. 4:B66), particularly EC II, IIIA Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 38: Δο67; also Φ179, Δο70) and EH II Manika, type 33 (Sampson 1985, p. 124, pl. 10, 133).

Variant 2

K118 is more closely paralleled to an

equally coarse example from EC II, IIIA Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 38:Φ84), while K25 shows affinities with an example from Kastri (Bossert 1967, fig. 5:10) and probably the Trojan type, from Troy III onwards (Blegen *et al.* 1951, p. 33, fig. 59b.D23).

The Cycladic parallels of our sample seem to range within the EC II-IIIA horizon, although it must be kept in mind that the pre-EC II prototypes are reported to date to the Final Neolithic (Sotirakopoulou 1991, p. 107-108).

Lekanis (N=7) (fig. 6B)

Variant 1

Two sherds (B84/K106 and 107, diam. 0.27 and 0.25 m., respectively) may be attributed to this type. As already noted the distinction between a very coarse phiale and variant 1 of the lekanis type is rather unclear, based on the coarseness and the thickness of the walls of the vessels. Nevertheless, these two appear to form a group of some kind, since their carinated rim profiles are almost identical, they exhibit similar rim diameters and a red-brown slip is coating their walls. Their profile is of the same type as variant 3 of phialae, typologically attributed to EC I/II rim types.

Variant 2

It consists of two sherds (B82/K72, B84/K82, diam. 0.34 and 0.58 m., respectively), coming from sizeable vessels, having almost vertical walls and horizontal or slightly bevelled rims. K72 bears traces of a red slip and scoring on the outside. B82/K69, B83/K72, 74a possibly come from the base and the walls of such vessels, respectively. In the Cyclades the parallels are few and have been dated to EC II, as in Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 23ε) and Ag. Sostis Siphnou (Gropengiesser 1987, Abb. 4:10).

Wide-mouthed jars (Χυτροειδή) (N=4) / Deep bowls (N=5) (fig. 6B)

Variant 1

Only three sherds, B86/K3, K132 and B93/K183, belong to the type of more or less ovoid, wide-mouthed jars with horizontal or bevelled rims, that, judging from their rim diameters, show a considerable range of size variation, diam. 0.10 (?), 0.16, 0.28 m., respectively. This is a very common Cycladic type that appears as early as EC I in Phylakopi (Karantzali 1996, p. 38, fig. 54a), although the main bulk of the evidence is reported from the strata of the EC II and III periods, e.g. A. Irini II, III (Caskey 1972, fig. 4:B48-51, 6:C19-22, respectively), EC II, III Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 26-33) and EC IIB (IIIA) Panormos Naxou (Karantzali 1996, p. 25, fig. 17-18).

Variant 2

This group consists of deep bowls with vertical or slightly curving walls and outcurving rims (B82/K73, B83/K64, 65, B84/K100, B93/K173). They also come in different sizes judging from their rim diameters, 0.16, 0.16, 0.20, 0.26, 0.16-0.17 m., respectively. Their typological affinity is furthered by the fact that all but one, K73 with no surviving evidence for surface treatment, are coated by the same yellowish slip or wash. K173 bears a plastic band with slashed incisions below the rim (Barber and Hadjianastasiou 1989, fig. 6:28, 9). The Cycladic parallels are not many, but typological affinities have been located in EC II, III Akrotiri Theras (Soti-

rakopoulou 1991, fig. 27) and EC IIB (IIIA) Panormos Naxou (Karantzali 1996, fig. 19: Sx1). However, K73, 64-65 appear similar to a deep bowl from EH I/II Perachora (Fossey 1969, p. 62, 65, fig. 5:1). Variant 2 on the whole resembles type 18 from Manika, which is characterised as rare (Sampson 1985, p. 124, fig. 10, p. 133-134).

Deep bowls with lugs (N=6) (fig. 6C)

This is a group of six sherds, B82/K6, B83/K46, K47, K48, B84/K104, B93/K165, with distinctive similarities. They appear to have mostly vertical or slightly curving walls, being on the whole much finer vessels than those in the previous group. They are coated with a red, brown, or black slip on both surfaces, more rarely a wash. The rim is practically undifferentiated from the wall of the vessel, but a crescent or bow shaped lug is attached right below or fairly close to it, on all occasions. A considerable size variation within a single type is evident here, too, since rim diameters vary considerably (0.34, 0.18, 0.13, - , 0.20, possibly 0.09 m.). The curvature of the walls resembles the handless, deep bowl from EC I/II Ag. Anargyroi on Naxos (Karantzali 1996, p. 118, fig. 3f). Published Cycladic parallels are scarce. Pots with unpierced lug handless, yet on curving walls, are reported from EC I Grotta and Phylakopi (Renfrew 1972, p. 155, fig. 10.2:3, 9). However, a similar bowl with lugs has been located in early EH II Manika 1 (local EH I/II, Sampson 1985, p. 32, fig. 6:54) and also in the tripod cooking pots from Myrina, Lemnos, of the Poliochni azzuro horizon (Dova 1997, p. 293) as well as in a phiale from EH II Lithares (Tzavella-Evjen 1984, p. 152-153, fig. 8α) and a lekanis and a phiale from Mourteri, Kyme (Sampson 1978, p. 251-252, fig. 11:18, 12:32).

Sauceboat (N=2), Pyxis (N=1) (fig. 6B)

Two sherds, from the spout, B82/K76, and the bowl, B86/K2, belong to sauceboats, coated by a brown-yellowish and a reddish-brown wash, respectively. The former is paralleled to rims 4, cat. no 290-291 from Kynthos A (MacGillivray 1980, fig. 3), to EC II types from Panormos (Renfrew 1972, fig. 204-205; Karantzali 1996, p. 26, 117, fig. 15: MAp.52) as well as EC II Chalandriani on Syros (Barber 1987, p. 92, fig. 63). The Vigla spout is closest to Lerna variation I, which is considered to be the earliest in the Lerna III horizon (Caskey 1960, p. 290, fig. 1).

Pyxis B82/K77 is a miniature vessel of the round type, diam. *ca* 0.06 m., smoothed on the inside and possibly coated with a brown wash on the exterior. The fragment is too small to decide with absolute certainty on finer typological distinctions, but it bears close resemblance to two examples from EC I/II Kouphonisia (Karantzali 1996, p. 95-96, fig. 103:b,c) or possibly to EC I examples from Naxos (ibid., p. 95, fig. 15:MAp.893, 16:MN187, 102:MN187) or to EC I and EC I/II fragments from the same island (ibid., p. 27, fig. 8:MN5157, 5134).

Pithoi / Pithoid jars (N=59) (fig. 7)

The most numerous of all types. A total of 29 pithos rims have been identified, of which 27 are EC. However, judging from bases and heavy wall fragments, the total number of pithoi/pithoid jars amounts to a total of 59. A brown or red-brown wash or slip coats the

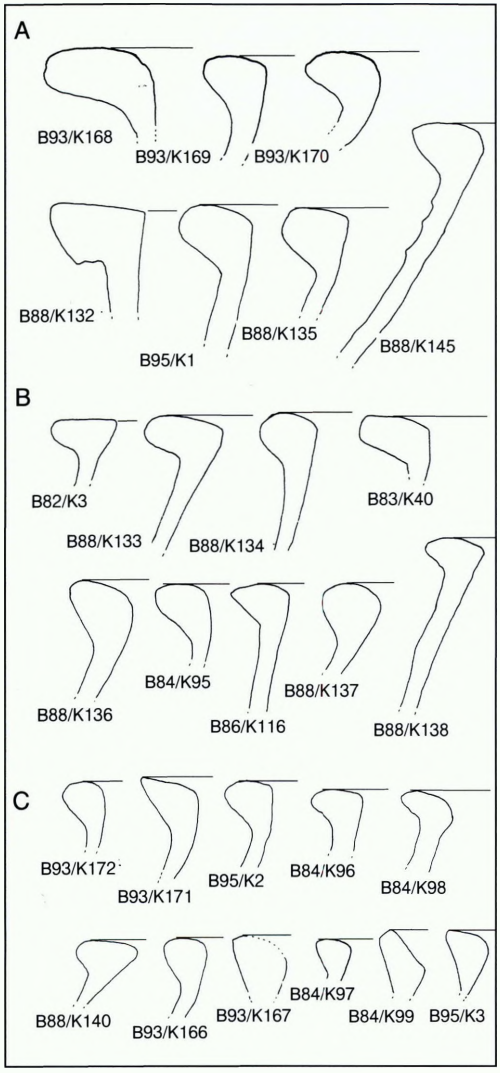

Fig. 7. Surface pottery from Vigla Katapolon.

inner and the outer surface of the vessel on some occasions, smoothing is as rarely used as is an orange slip on the inner surface (N=1), the majority of the sherds preserving no surface treatment whatsoever. Barrel jars and few funnel-necked pithoi are distinguished. In the relevant figures pithoi / pithoid jars are arranged according to size, their diameters ranging between 0.22-0.62 m.

Variant 1

The former are encountered in EC IIB (IIIA) Panormos Naxou (Karantzali 1996, p. 124, fig. 120:C), in EC II, IIIA,B Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, p. 112-113, fig. 44β), A. Irini II (Caskey 1972, fig. 4:B74) and III (Wilson and Eliot 1984, fig. 3c), Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 13:270-271, 398-399, 400), Mikre Vigla Naxou of the A. Irini II horizon (Barber and Hadjianastasiou 1989, p. 74, fig. 6:25-29) as well as Phylakopi I-ii (Atkinson *et al.* 1904, p. 96-97, pl. XXXIV:1), including mainland sites, such as Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 15α,ε,ζ). It must be noted that shaped rims B82/K3 and B88/K140 (fig. 7B and C, respectively) are very similar to examples from Mikre Vigla Naxou, dated to the MC-LC horizon (Barber and Hadjianastasiou 1989, p. 81, fig. 10:77). On the other hand, B88/K132 (fig. 7A) also resembles a sherd from that site, which has been compared to LM I material on account of the lack of published Cycladic comparanda (ibid., p. 103, fig. 19:358). The sherd from Vigla Katapolon, although unstratified, may possibly provide a parallel of the EC period, given the fact that no characteristic Late Bronze Age material has been hitherto identified.

Variant 2

The latter are found in EC II, IIIA Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, p. 111-112, fig. 40β-44α), A. Irini II (Caskey 1972, fig. 3:B42), Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 11:225), Amorgos (Marangou 1984, fig. 12), but also EH II Rouf (Petritaki 1980, fig.

48), Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 15δ, κ) and EH IIB Manika 3 (Sampson 1985, p. 126, 137-140, pl. 12, types 5, 6, 10). Consequently barrel jars extend from EC II-IIIB (although a couple of sherds in our group may be later) and funnel-necked pithoi from EC II to IIIA.

"Krateutes" (N=11)

No complete specimen has been identified or can be reconstructed beyond the shade of doubt, although a remarkable size variation is observed in sherds of the same category. We have counted seven legs and four "wings". Two of these legs could belong to cooking pots.

The shape of the legs varies, being either triangular in section, roughly quadrangular, irregularly shaped cylinders, or else, elongated, flattened sherds shaped towards the edge. They are slightly inward inclined and are rarely coated with a brown or black slip or a wash. Similar legs are reported from Manika (Sampson 1985, p. 32, fig. 4:27, 33), Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 88β), Myrina on Lemnos (Poliochni azzuro horizon, Dova 1997, p. 294, fig. 7), Poliochni azzuro evoluto (Bernabò-Brea 1964, tav. LXXXIVv-w), Troy I (Blegen *et al.* 1950, figs 221:If,k, 250:17 and p. 168). B88/K146, that also preserves part of the arch between the legs, finds a close parallel in Lithares (Tzavella-Evjen 1984, pl. 89β) and Troy I (Blegen *et al.* 1950, fig. 221:Ii).

"Wings", on the other hand, are also reported from Myrina (Dova 1997, p. 294, fig. 7) as well as Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 88:ζ). Vigla sherd B93/K187 contains flakes of silvery mica.

Prochous (N=2), Collared jars (N=2), Jug (?) (N=1), Tube (?) (N=1)

B84/K108 and B86/K1.2 come from the neck and possibly the rim of a prochous respectively, B82/K74, B83/K43 should belong to the necks and rims of collared jars, whereas B90/K151 derives from the neck and mouth of a small vessel, diam. 0.09 (a jug?). The latter is carefully executed, having its surfaces slipped and polished. B83/K24 is part of the flat, tapering base of a tube-like vessel. The sherds may not provide an unambiguous typology, hence dating.

DECORATION

The most frequent form of decoration consists of the application of a raised band with slashed ridges or incisions in the slash cordon manner, as in Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 17), Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, fig. 73:A16), Korfi t'Aroniou, Naxos (Doumas 1965, p. 46, pl. 33α), Mikre Vigla, Naxos (Barber and Hadjianastasiou 1989, fig. 5:12-17, 6:18-21, 28-29), A. Irini II and late Early Bronze A. Irini (Caskey 1972, p. 366, pl. 79:B60 and p. 373, 375, pl. 81:C21, 24, 53). The flecked decoration on the band of B93/K173 closely resembles examples from Lithares (Tzavella-Evjen 1984, fig. 21:α,β), as do the slashed incisions on the rim of pan B82/K70 (ibid., fig. 5) and pithos cordon B88/K145 (ibid., pl. 50), which nevertheless combines a herring-bone pattern, as evidenced in Akrotiri (Sotirakopoulou 1991, fig. 70:A8).

Sixteen mat impressions and three leaf impressions stamp the bases of pithoi or coarse pottery in Vigla Katapolon. Neither kind of decoration may be chronologically

useful, as they occur from the earliest neolithic levels onwards and may have an origin in mesolithic times (Carington Smith 1977). They are encountered in numerous Helladic, e.g. EH I-III Tsoungiza (Beloyanni 1989) as well as Cycladic sites, for instance A. Irini I, II (Caskey 1972, p. 360, pl. 76:A31, p. 368, pl. 79:B69), including Amorgos itself at Markiani, Kastellas, Biounas, Gramballa and A. Pavlos (Marangou 1994, fig. 2β, 4, 5β, 6, 8β), down to the Middle Cycladic period, as in EC-MC Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, p. 148, pl. 272ff). Final Neolithic Alepotrypa, Diros (Papathanassopoulos 1996, p. 223, fig. 29) has also yielded mat and leaf impressions. Vigla Katapolon preserves evidence for split twines, simple twines and coiled matting, identified in some of the earliest Cycladic material from Final Neolithic Kephala on Keos (Carington Smith 1977, p. 120-121).

At least 21 handles with radiating incisions have been counted from the site of Vigla. Such handles range between "Kampos" and "Kastri" groups, the evidence being typical of EC II. They are reported from EC I/II Ag. Anargyroi (Doumas 1977, pl. XLIV:e), continuing into EC II and IIIA, as in A. Irini II (Caskey 1972, pl. 79:B44), Christiana ("Kastri", Doumas 1976, p. 7), EC III Korfi t'Aroniou (Doumas 1965, p. 46, pl. 33:b), Kynthos A/B (MacGillivray 1980, fig. 20), EC II-IIIA Akrotiri Theras (Sotirakopoulou 1991, p. 151-152) and Vigla itself (Marangou 1984, fig. 2). Consequently, the handles from Vigla should also range within the EC I/II-IIIA horizon. It is interesting to note, that handle B93/K153 combines radiating with fish-bone type of incisions, the latter reported from Grotta and settlements near Pelos cemeteries (Renfrew 1972, p. 155) as well as EC I and IIIB types of pottery decoration (Barber 1987, fig. 59).

VARIA

Parts from a pounder (B86/Λερ3) and a rubber (B93/Λερ1), a complete saddle quern (B90/Λερ2, l. 0.25, w. 0.17, h. 0.075 m.) and fragments from two other ones of the same type (B86/Λερ1, h. 0.03 m.), (B93/Λερ1, h. 0.027 m.) as well as part from a third (B86/Λερ2, h. 0.062 m.) have been discovered, exhibiting similarities to those from other Cycladic sites, recently, for example, EC II Skarkos (Marthari 1997, p. 374-375, fig. 13). A disc-like schist stone (B90/Ler 1, diam. 0.22, h. 0.020-0.024 m.) must have been used as a pot cover. Two obsidian core fragments, one parallel-sided blade and 61 flakes, also three iron containing pieces of stone and one pebblestone have been recorded. Two limpets were the only food remains recovered from the site. Twelve shaped sherds, tongue-, fan- and leaf-shaped, must have been used as sherd-tools. Last but not least, three potter's marks have been inscribed on pieces of clay, their full presentation following elsewhere.

TYPE OF SITE - CHRONOLOGY

Vigla Katapolon appears to be a settlement on a low, sea-side knoll, in a sheltered part of the bay. The character of the pottery is typically domestic, showing a considerable variation in clay types, pottery typology as well as pot size within single types. The evidence from stone tools, including obsidian, would be typical in a habitation site, which is furthered by the evidence from topography.

Dry walls, that rest on levelled rock-foundations, exhibit a concentric layout, numerous architectural members of local stone being now incorporated in their structure. One may summarize what emerges as most typical in the surface ceramic evidence from Vigla, as follows:

Typical Vigla

1. There has been observed a significant variety in clay colours, ranging from the typical red-brown, which constitutes the sheer majority of the sample, to brown, red, grey and orange hues.

2. On the basis of macroscopic observation, there was attested a standard (marble and schist) and a preferential pattern (marble<schist), regarding types of fabric inclusions.

3. The pottery types identified were: Pithoi/pithoids, tube, prochoi, phialae, lekanis, pans sauceboat, pyxis, wide-mouthed jars, deep bowls with out-turned rims, deep bowls with lugs and "krateutes".

4. Closed types outnumber open ones by a ratio 1:0.5.

5. Prominent characteristics:

a) a very high percentage of large storage vessels, pithoi/pithoids in particular, compared to the rest of the pottery;

b) a considerable number of bases from coarse vessels bear mat impressions;

c) a relatively high percentage of "krateutes" in relation to identifiable pottery types.

6. There was attested a significant size variation within a single type (wide-mouthed jars, deep bowls with lugs, pithoi / pithoids).

7. There was a significant number of variants within the same general type, even when represented by few sherds (phialae, pans, "krateutes").

8. There is evidence for rare types (phiale 4, deep bowls with out-turned rims, deep bowls with lugs, pithos B88/K132).

9. Lugs below the lip of the vessels are favoured types of handle-attachments, as are handles with radiating incisions and ribbon or tubular handles from large jars.

10. Surface treatment includes the application of a slip, or a wash, scoring and more rarely smoothing and polishing.

11. Relief and incision (slash cordon) are favoured types of pottery decoration. No painted or Urfirnis sherds were identified.

The lack of stratified material from Vigla Katapolon imposes constraints regarding precision in relative chronology. One may neither establish the date at which a pot was made, nor stratigraphic sequence and comparison with other sites, let alone the duration and succession of different "culture" groups within the Cyclades. What can be reasonably sought, instead, is the delineation of the time-span within which different pottery types were extensively in use. On the basis of typological parallels, mainly from the Cyclades, the surface pottery from Vigla mostly ranges within EC I/II-IIIA, the indications for earlier and later occupation being inconclusive (table 2).

A few sherds, mostly of Hellenistic/Roman date indicate that the knoll was still in use in the historical period, perhaps as early as the Archaic period, judging from pithos fragment B82/K1, that bears the typical decoration of crossed incisions and impressed circles (see 7th c. pithos, National Archaeological Museum, cat. no 807). A sherd from an ancient bee-hive hints at the interest in bee-keeping,

	EC I	EC I/II	EC II	EC IIIA	EC IIIB	MC
Phialae	?					
Pyxis						
Bowls with lugs	?					
Sauceboat						
Lekanis		?				
Pans						
Wide-mouthed jars						
Pithoi						?
Handles with rad. inc.						

Table 2. Vigla pottery types and respective range of dates.

local producers and consumers still taking pride at their modern produce. One very small piece from the folding of a marble fragment (B95/M1) completes this brief, yet diverse, list of material from the historical period.

Abbreviations - Bibliography

Atkinson *et al.* 1904: T. Atkinson *et al.*, *Excavations at Phylakopi in Melos*, *The Society for the Promotion of Hellenic Studies*, Suppl. 4, London 1904.

Barber 1987: R. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age*, Iowa 1987.

Barber and Hadjianastasiou 1989: R. Barber and O. Hadjianastasiou, Mikre Vigla: A Bronze Age Settlement on Naxos, *BSA* 84 (1989), p. 63-141.

Beloyanni 1989: M. Beloyanni, Αποτυπώματα πλέγματος σε προϊστορική κεραμική της Τσούγκιζας, *AAA* XXII (1989), p. 171-182.

Bernabò-Brea 1964: L. Bernabò-Brea, *Poliochni*, I, Roma 1964.

Blegen *et al.* 1950: C. Blegen *et al.*, *Troy*, I, New Jersey 1950.

Blegen *et al.* 1951: C. Blegen *et al.*, *Troy*, II, New Jersey 1951.

Bossert 1967: E. Bossert, Kastri auf Syros, *ADelt* 22 (1967), Meletai, p. 53-76.

Carington Smith 1977: J. Carington Smith, Cloth and Mat Impressions, in J. Coleman, *Keos, I. Kephala*, Princeton 1977, p. 114-127.

Caskey 1960: J. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29 (1960), p. 285-303.

Caskey 1972: J. Caskey, Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery, *Hesperia* 41 (1972), p. 357-401.

Doumas 1965: C. Doumas, Κορφή τ'Αρωνιού, *ADelt* 20 (1965), Meletai, p. 41-64.

Doumas 1976: C. Doumas, Πρωτοκυκλαδική κεραμική από τα Χριστιανά Θήρας, *AEphem* 1976, p. 1-11.

Doumas 1977: C. Doumas, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, *SIMA*, CLVIII, Göteborg 1977.

Dova 1997: A. Dova, Μύρινα Λήμνου. Οι αρχαιότερες φάσεις του προϊστορικού οικισμού, in X. Ντούμας and V. La Rosa (eds), *Η Πολιόχνη και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Athens 1997, p. 263-297.

Fossey 1969: J. Fossey, The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora, *BSA* 64 (1969), p. 53-69.

Gropengiesser 1987: H. Gropengiesser, Siphnos, Kap Agios Sostis: keramische prähistorische Zeugnisse aus dem Gruben-und Hüttenrevier, *AM* 102 (1987), p. 1-54.

Karantzali 1996: E. Karantzali, *Le Bronze Ancien dans les Cyclades et en Crète*, *BAR International Series* 631, Oxford 1996.

MacGillivray 1980: J. MacGillivray, Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement, *BCH* 104 (1980), p. 3-45.

Marangou 1984: L. Marangou, Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos, in L. Fitton (ed.), *Cycladica*, *Studies in Memory of N.P. Goulandris*, London 1984, p. 99-103.

Marangou 1990: L. Marangou, Κυκλαδικό ειδώλιο από την Μινώα Αμοργού, *AEphem* 1990, p. 159-176.

Marangou 1994: L. Marangou, Νέες μαρτυρίες για τον Κυκλαδικό Πολιτισμό στην Αμοργό, *Φηγός, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ioannina 1994, p. 467-488.

Marangou 1996: L. Marangou, Νέες μαρτυρίες για την ιστορία της αρχαίας Αμοργού, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* ΙΕ΄ (1996), p. 307-332.

Marthari 1997: M. Marthari, Από τον Σκάρκο στην Πολιόχνη, in X. Ντούμας and V. La Rosa (eds), *Η Πολιόχνη και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Athens 1997, p. 362-382.

Papathanassopoulos 1996: G. Papathanassopoulos (ed.), *Neolithic Culture in Greece*, Athens 1996.

Petritaki 1980: M. Petritaki, Λείψανα πρωτοελλαδικού οικισμού στο Ρουφ, *ADelt* 35 (1980), Meletes, p. 147-185.

Renfrew 1972: C. Renfrew, *The Emergence of Civilization*, London 1972.

Sampson 1978: A. Sampson, Ανασκαφή στον ΠΕ ΙΙ οικισμό της Μουρτερής Κύμης, *AAA* XI (1978), p. 245-262.

Sampson 1985: A. Sampson, Μάνικα, *Μία πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*, Αθήνα 1985.

Siedentopf 1973: H. Siedentopf, *Frühhelladische Keramik auf der Unterburg von Tiryns*, *Tiryns* VI, Mainz am Rhein 1973.

Sotirakopoulou 1986: P. Sotirakopoulou, Early Cycladic Pottery from Akrotiri on Thera and its Chronological Implications, *BSA* 81 (1986), p. 297-312.

Sotirakopoulou 1991: P. Sotirakopoulou, *Ακρωτήρι Θήρας. Η νεολιθική και η πρώιμη εποχή του Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής*, Athens 1991.

Theocharis 1955: D. Theocharis, Ανασκαφή εν Αραφήνι, *Prakt* 1955, p. 109-117.

Tsountas 1898: C. Tsountas, Κυκλαδικά, *AEphem* 1898, p. 137-176.

Tzavella-Evjen 1984: H. Tzavella-Evjen, *Λιθαρές*, Athens 1984.

Weisshaar 1983: H.-J. Weisshaar, Tiryns - Bericht zur frühhelladischen Keramik, *AA* 98 (1983), p. 329-358.

Wilson and Eliot 1984: D. Wilson and M. Eliot, A. Irini, Period III: The Last Phase of Occupation at the E.B.A. Settlement, in J. MacGillivray and R. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades*, *Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh 1984, p. 78-87.

Yiannouli 2002: E. Yiannouli, Kat'Akrotiri on Amorgos: Surface Pottery from an Early Cycladic Acropolis, *BSA* 97 (2002).

Zachos 1987: C. Zachos, *ADelt* 42 (1987): Chronika, p. 694-700.

Zapheiropoulou 1984: F. Zapheiropoulou, The Chronology of the Kampos Group, in J. MacGillivray and R. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades, Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh 1984, p. 31-40.

Μυκηναϊκό Νεκροταφειο στο Λοφο Φουρεσι του Δημου των Γλυκων Νερων Αττικης

Ευαγγελος Κακαβογιαννης

Στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου

Στα τέλη Απριλίου του 1991 κατά τη γενική εκσκαφή χώρων για την οικοδόμηση δύο παρακειμένων ανισοπέδων οικιών στο οικόπεδο Σωτηρίου Βορύλλα, στην ανατολική πλαγιά του λόφου Φούρεσι του δήμου – τότε κοινότητας – των Γλυκών Νερών και, συγκεκριμένα, στη θέση Άσπρα Χώματα, ανακαλύφθηκαν δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι[1], οι οποίοι και καταστράφηκαν εν μέρει. Το οικόπεδο κατέχει όλο το νοτιότερο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου 196 (εικ. 1), ορίζεται δε από τις οδούς Μεσολογγίου, Νικοπόλεως και Αιόλου. Η επιφάνειά του έχει έντονη κατωφερική κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά, όπως άλλωστε και όλη η πλαγιά, ένεκα δε αυτής της κλίσης ανοίχθηκαν δύο άνισα ορθογώνια σκάμματα, ένα για την κάθε οικία, τα οποία έφθασαν σε βάθος το μεν δυτικό 2 μ. περίπου, το δε ανατολικό 6 μ., επειδή επρόκειτο να κατασκευασθεί σε αυτό και υπόγειος ιδιωτικός χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων. Το ένα σκάμμα απείχε από το άλλο 6,50 μ.

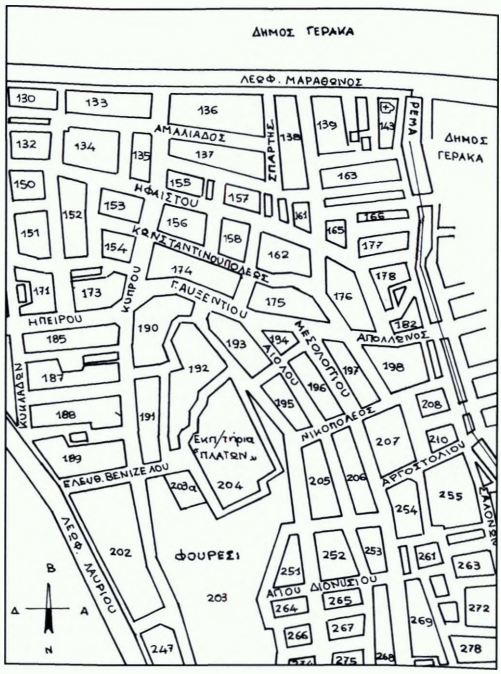
Τα λείψανα των ως άνω αρχαιοτήτων παρατηρήθηκαν τυχαία από παροικούντες μαθητές αμέσως σχεδόν μετά το πέρας της εργασίας του σκαπτικού μηχανήματος, διακρίνονταν δε στην ανατολική παρειά του ανατολικού σκάμματος σε επίπεδο 1 μ. περίπου χαμηλότερα από τα χείλη του. Οι εκσκαφές στο οικόπεδο Βορύλλα έγιναν χωρίς την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ως εκ τούτου δεν γνωρίζουμε αν στο χώρο αυτού του σκάμματος υπήρχαν και άλλοι τάφοι ή άλλου είδους αρχαιότητες[2]. Στα λοιπά τοιχώματα του σκάμματος δεν παρατηρήθηκαν άλλα παρόμοια ίχνη, είναι όμως ευνόητο ότι, ο,τιδήποτε και αν υπήρχε στο χώρο του, θα καταστράφηκε τελείως, επειδή η γενική εκσκαφή έφθασε σε μεγάλο βάθος.

Ο λόφος Φούρεσι έχει σχήμα επίμηκες με κατεύθυνση από Β. προς Ν., έπειτα λοιπόν από τη διαπίστωση ότι στην ανατολική πλαγιά του υπήρχε αρχαίο νεκροταφείο, ορίσθηκε ότι, έκτοτε, όλες οι σκαπτικές εργασίες στην περιοχή που περικλείεται βορείως από την οδό Κωνσταντινουπόλεως, ανατολικώς από τις οδούς Μεσολλογίου και Κοραή, νοτίως από την οδό Κρυστάλλη και δυτικώς από την κορυφογραμμή του λόφου, θα τελούν υπό τον άμεσο έλεγχο της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[3]. Η ανέγερση συγχρόνων κατοικιών στην εν λόγω περιοχή άρχισε πριν από λίγες δεκαετίες και είναι ακόμη σχετικά αραιή.

[1] *BCH* CXV (1991), σ. 851. *Archaeological Reports* 37 (1990-1992), σ. 10, και 41 (1994-1995), σ. 1.

[2] Προσπάθεια εντοπισμού του χώρου απόρριψης των μπάζων της σκαφής του οικοπέδου από τα φορτηγά αυτοκίνητα (για τυχόν επισήμανση αρχαιοτήτων) ουδέν απέδωσε.

[3] Τα όρια της υπό έλεγχο περιοχής είναι πιθανώς προσωρινά, επειδή θα αλλάξουν μάλλον εν καιρώ, ανάλογα με τις αρχαιότητες που τυχόν θα έλθουν στο φως γύρω από αυτήν.

Εικ. 1. Ρυμοτομικό σχέδιο μέρους της περιοχής Φούρεσι του δήμου των Γλυκών Νερών.

Για την πλήρη αποκάλυψη του ευρήματος στο οικόπεδο Βορύλλα ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία κατά τα επόμενα έτη επεκτάθηκε σε όλο το χώρο μεταξύ της ανατολικής πλευράς του ανατολικού σκάμματος και του τότε δυτικού ορίου της οδού Μεσολογγίου[4]. Με αυτήν την έρευνα ανακαλύφθηκαν και άλλοι μυκηναϊκοί τάφοι, όλοι τους ανοιγμένοι στο μαλακό και εύθρυπτο πέτρωμα που απλώνεται στο υπέδαφος της περιοχής, 0,80 μ. περίπου χαμηλότερα από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Οι τάφοι αυτοί και τα κτερίσματα που περιείχαν, ήταν, συνοπτικά, οι εξής (εικ. 2):

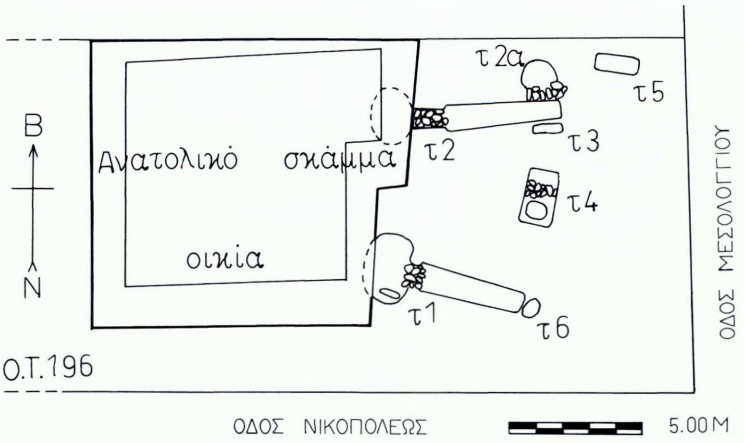
Τάφος 1

Θαλαμοειδής, εκτεινόμενος στο νοτιότερο τμήμα του ερευνηθέντος χώρου με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το δυτικό τμήμα του θαλάμου του, το οποίο πιθανώς είχε σχήμα καμπύλο, καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα, η οροφή του όμως είχε καταπέσει κατά τους αρχαίους χρόνους. Το πλάτος του θαλάμου ήταν 2,25 μ., το δε μέγιστο σωζόμενο μήκος του 1,58 μ. Το στόμιό του ήταν κλεισμένο με απλή ξερολιθιά, ύψ. 1,05, πλ. 0,86 και πάχ. 0,75 μ. περίπου (στη βάση), που σώθηκε άθικτη, στο νότιο δε τμήμα του θαλάμου του υπήρχε μικρός επιμήκης λάκκος, μήκ. 0,94, πλ. 0,25 μ. περίπου και βάθ. 0,20 μ., που ήταν γεμάτος με οστά ατόμων διαφορετικής ηλικίας. Οστά, που ανήκαν προφανώς σε παραμερισμένους σκελετούς παλαιοτέρων ταφών, υπήρχαν επίσης σε σποραδικούς μικρούς σωρούς κατά το περίγραμμα του δαπέδου του θαλάμου, καθώς και άλλα, διάσπαρτα, σε διάφορα σημεία του. Συνολικά διαπιστώθηκε η ταφή έξι ατόμων, δεν βρέθηκε όμως αδιατάρακτος σκελετός. Σε διάφορα σημεία του θαλάμου ήλθαν στο φως τα ακόλουθα κτερίσματα[5]:

α) Φακοειδής σφραγιδόλιθος από μελανό στεατίτη (ΒΕ 2799), διαμ. 0,014, πάχ. 0,007 και διαμ. οπής 0,003 μ. (εικ. 3). Η πίσω πλευρά του έχει περίπου κωνική, χαμηλή, διαμόρ-

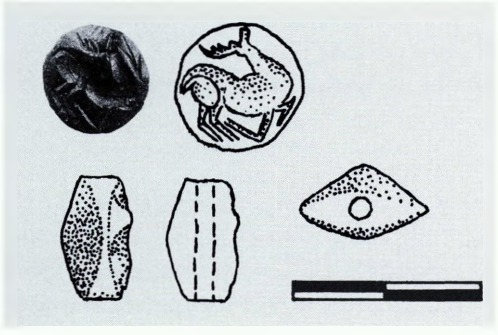
[4] Το τότε δυτικό όριο της οδού Μεσολογγίου δεν συμπίπτει με το αντίστοιχο σημερινό, επειδή εν τω μεταξύ η οδός αυτή διαπλατύνθηκε από το δήμο εις βάρος του οικοπέδου λόγω της εφαρμογής του προβλεπομένου για την περιοχή σχεδίου πόλεως. Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Βορύλλα πολύ σημαντική ήταν η συμβολή του τεχνίτη της Β΄ Εφορείας Νικήτα Δρίτσα.

[5] Όλα τα ευρήματα της ανασκαφής φυλάσσονται στο Μουσείο Βραυρώνος. Το πρόσημο ΒΕ του αριθμού που συνοδεύει, εδώ, το κάθε αντικείμενο, δηλώνει τον αριθμό της καταγραφής του στο Βιβλίο Εισαγωγής Αρχαιοτήτων του Μουσείου.

Εικ. 2. Κάτοψη των ερευνηθέντων τάφων στο ανατολικό σκάμμα του οικοπέδου Βορύλλα.

φωση. Η διατήρησή του γενικά είναι καλή, υπάρχουν όμως μικρές αποκρούσεις στην περιφέρεια. Η κύρια όψη του διακοσμείται με έγγλυφη παράσταση τετραπόδου κερασφόρου ζώου, μάλλον ελάφου, που πέφτει στα πρόσθια γόνατα, πιθανώς πληγωμένη[6]. Ο λαιμός της γέρνει έντονα προς τα πίσω και το κεφάλι βλέπει προς τα άνω. Παράλληλα με το λαιμό της διακρίνεται κλάδος με τρεις κλώνους. Ο περιγραφόμενος σφραγιδόλιθος δεν είναι δυνατόν να συσχετισθεί ασφαλώς με κάποιο από τα ταφέντα άτομα, λόγω της μεγάλης διαταραχής των οστών τους.

Εικ. 3. Ο σφραγιδόλιθος από τον τάφο 1 και σχεδιαστική απόδοσή του.

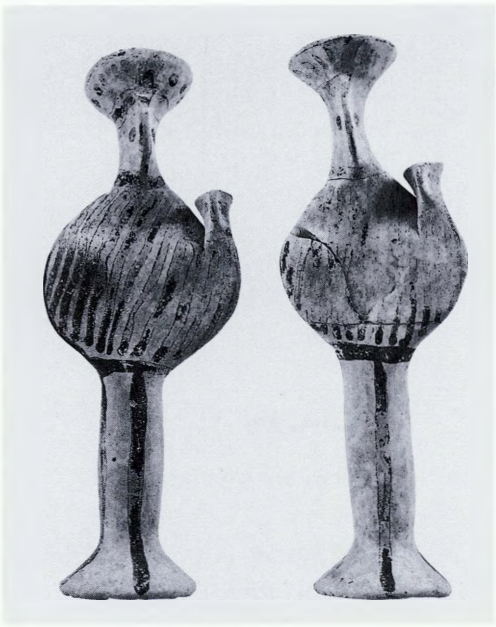
β) Δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια τύπου Φ[7] (ΒΕ 2803 και 2804), ύψ. 0,07 και 0,095 μ. αντίστοιχα. Το άνω μέρος του κορμού τους διακοσμείται με πυκνές κάθετες ή ελαφρά λοξές ταινίες, ενώ το χαμηλότερο, που είναι κυλινδρικό, μόνο με τρεις ή τέσσερις παρόμοιες. Η διακόσμηση στο πρώτο είναι ερυθρωπή, ενώ στο δεύτερο καστανή. Η κόμη του δευτέρου σχηματίζει παχύ ανάγλυφο πλόκαμο, που πέφτει καθέτως στη ράχη της μορφής και διακοσμείται με μικρές, πυκνές, εγκάρσιες γραμμές.

γ) Δύο πήλινα ειδώλια κουροτρόφων[8] τύπου Φ, που φορούν πόλο σχήματος ανεστραμμένου κώνου (ΒΕ 2805 και 2806), ύψ. 0,143 και 0,142 μ. αντίστοιχα (εικ. 4). Αξιοσημείωτη είναι η εξεικόνιση του βρέφους, επειδή

[6] Πρβλ. για το θέμα Σπ. Ιακωβίδης, *Περατή*, εν Αθήναις 1970, Β', σ. 331 (Λ 258), εικ. 140· Α. Σακελλαρίου, *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*, Αθήναι 1966, σ. 85.

[7] Eliz. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66 (1971), σ. 112.

[8] Ό.π., σ. 142. *Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1988, σ. 194, αριθ. 165 και σ. 226, αριθ. 209.

Εικ. 4. Ειδώλια του τύπου της κουροτρόφου από τον τάφο 1.

από αυτό αποδίδεται μόνο το κεφάλι του, το οποίο εξέχει όρθιο από το σώμα της βρεφοκρατούσας και «βλέπει» κατ' ενώπιον. Το ανώτερο τμήμα του κορμού των ειδωλίων διακοσμείται με τις τυπικές κάθετες ή ελαφρά λοξές ταινίες, ενώ το κατώτερο, που είναι κυλινδρικό, με μία μόνο παρόμοια σε κάθε πλευρά του. Η λοξή επιφάνεια των πόλων φέρει σειρά μεγάλων αραιών στιγμών στο πρώτο και μικρές αντίστοιχες κάθετες γραμμές στο δεύτερο[9]. Η διακόσμηση και των δύο είναι σκοτεινού καστανού χρώματος.

δ) Δίωτος βαθύς σκύφος (ΒΕ 2810), ύψ. 0,123 και διαμ. χειλέων 0,16 μ., με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση[10] (εικ. 5α). Πηλός ανοικτόχρωμος κιτρινωπός, διακόσμηση χρώματος ερυθρωπού. Η εσωτερική επιφάνειά του είναι ολόβαφη με το ίδιο χρώμα. Η εξωτερική επιφάνεια χωρίζεται καθ' ύψος σε δύο ίσα περίπου μέρη με δύο παράλληλες λεπτές ταινίες, κατά το τμήμα της δε μεταξύ των λαβών διακοσμείται με δύο μετόπες που φέρουν αντιθετικές σπείρες.

ε) Δίωτος σκύφος ομοίου τύπου με τον προηγούμενο (ΒΕ 2815), ύψ. 0,12 και μεγ. διαμ. χειλέων 0,18 μ. (εικ. 6). Πηλός ανοικτόχρωμος κιτρινωπός, διακόσμηση καστανόχρωμη. Η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι άβαφη, στο κέντρο όμως του πυθμένα του υπάρχει ένας μικρός ολόβαφος κύκλος, διαμ. 0,013 μ. Η εσωτερική και η εξωτερική παρειά των χειλέων καλύπτονται από σχετικά λεπτές ταινίες. Το ανώτερο ήμισυ της εξωτερικής πλευράς, που χωρίζεται από το κατώτερο με δύο παράλληλες λεπτές ταινίες, διακοσμείται κατά το μεταξύ των λαβών τμήμα του με τρεις συμμετρικά τοποθετημένες ομάδες ορθίων αγκιστροειδών γραμμών, οι οποίες «εκφύονται» από τις ταινίες και δίνουν την εντύπωση μίσχου[11]. Τα καμπύλα άκρα αυτών των γραμμών εφάπτονται μεταξύ τους. Η αρχή των λαβών φέρει πλατειά ταινία, η δε δακτυλιωτή βάση είναι ολόβαφη.

στ) Ψευδόστομος κωνικός αμφορίσκος[12], χαμηλός, με σχεδόν οριζόντιο ώμο (ΒΕ 2809),

[9] Παρόμοια διακόσμηση (αλλά και δύο μικρά ανοίγματα) φέρει ο πόλος της μικρής μορφής του τριμόρφου ειδωλίου από τον τάφο 4 του ιδίου οικοπέδου (βλ. άρθρο κ. Ν. Σγουρίτσα στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*, σ. 141-148).

[10] A. Furumark, *Mycenaean Pottery, I, Analysis and Classification*, Stockholm 1972, σ. 48, FS 284 και σ. 363, FM 50, αριθ. 15. P.A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, *SIMA* LXXIII, Göteborg 1986, σ. 150, εικ. 189, FS 284, αριθ. 2.

[11] Furumark, ό.π., σ. 299, FM 19, αριθ. 53. Mountjoy, ό.π., σ. 94, αριθ. 9 και σ. 130, εικ. 161, αριθ. 1.

[12] Furumark, ό.π., σ. 31, εικ. 6, FS 180 και σ. 293, εικ. 45, FM 18, αριθ. 82.

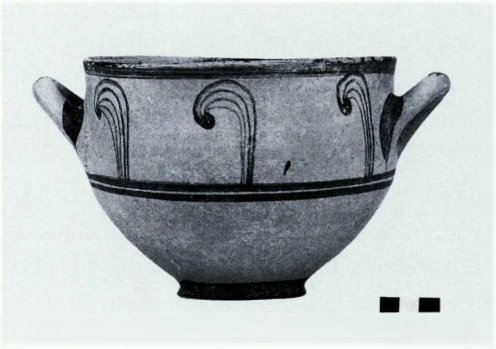

Εικ. 5. Αγγεία από τον τάφο 1.

σωζ. ύψ. 0,077 μ. (εικ. 5β). Είναι σπασμένος σε πολλά τεμάχια, από τα οποία μερικά λείπουν, επειδή παρασύρθηκαν προφανώς από το σκαπτικό μηχάνημα. Πηλός κιτρινωπός ανοικτόχρωμος, διακόσμηση χρώματος καστανού σκοτεινού. Ο ώμος διακοσμείται με σχηματοποιημένα άνθη[13], η δε κοιλία με ομάδες ταινιών που είναι παράλληλες μεταξύ τους.

ζ) Σφαιρικός ψευδόστομος αμφορίσκος[14] (ΒΕ 2811), ύψ. 0,115 μ., με χαμηλή βάση. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση καστανού χρώματος, η οποία σε πολλά σημεία είναι εξίτηλη. Διακοσμείται με ομάδες ταινιών και γραμμών. Στον περιορισμένο ώμο κόσμημα αποτελούμενο από πυκνή σειρά Ν[15].

η) Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (ΒΕ 2816), ύψ. 0,138 και διαμ. βάσης 0,165 μ., με σχετικά υψηλό λαιμό[16] (εικ. 5δ). Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ερυθρωπή, που κατά τόπους είναι μελανόχρωμη λόγω διαφορετικών επιδράσεων της θερμότητας κατά την όπτηση. Όλη η επιφάνεια χαμηλότερα από το λαιμό

Εικ. 6. Σκύφος από τον τάφο 1.

[13] Mountjoy, ό.π., σ. 106, εικ. 131, FS 182.

[14] Furumark, ό.π., σ. 30, FS 171 και σ. 383, FM 60, αριθ. 2.

[15] Mountjoy, ό.π., σ. 94, αριθ. 31 και σ. 106, εικ. 128, FS 171.

[16] Furumark, ό.π., σ. 44, εικ. 14, FS 94 και σ. 383, FM 59. Mountjoy, ό.π., σ. 73, εικ. 84, FS 94, αριθ. 1 και σ. 68, αριθ. 26.

διακοσμείται με παράλληλες ταινίες συνοδευόμενες από εκατέρωθεν γραμμές. Στο ύψος των λαβών υπάρχει στενή ζώνη που φέρει πυκνή σειρά αντιθετικών V. Στο κέντρο της εξωτερικής επιφάνειας της βάσης του υπάρχουν τέσσερις μικροί ομόκεντροι κύκλοι.

θ) Τρίωτο υψηλό κυλινδρικό αλάβαστρο[17] (ΒΕ 2814), ύψ. 0,16 και διαμ. βάσης 0,165 μ., σπασμένο σε πολλά τεμάχια. Ο λαιμός είναι σχετικά υψηλός, όπως και ο ώμος, ο οποίος έχει εντόνως επικλινή επιφάνεια. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση καστανού χρώματος, σε πολλά μέρη εξίτηλη. Πάνω στον ώμο διατηρούνται ίχνη ομάδων αμειβόντων. Ο κορμός διακοσμείται με παράλληλες ταινίες και γραμμές.

ι) Μικρή πρόχους (ΒΕ 2813), ύψ. 0,098 μ., με σχεδόν σφαιρικό σώμα και δακτυλιόσχημη βάση[18] (εικ. 5γ). Πηλός ανοικτόχρωμος κιτρινωπός, διακόσμηση καστανού χρώματος. Η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια του χείλους καθώς και η ράχη της λαβής είναι ολόβαφες. Η βάση του λαιμού και η κοιλία του αγγείου στο ύψος της έναρξης της λαβής, αλλά και χαμηλότερα, καθώς και κατά το κάτω τμήμα της περιβάλλονται με παράλληλες ταινίες και γραμμές.

ια) Μικρή πρόχους (ΒΕ 2812), ύψ. 0,10 μ., πανομοιότυπη σχεδόν με την προηγούμενη.

Εκτός από τα ανωτέρω, βρέθηκαν επίσης διάσπαρτες στο δάπεδο του θαλάμου μερικές ψήφοι περιδεραίων από στεατίτη διαφόρων χρωμάτων, όπως μία καλυκόμορφη (ΒΕ 2800) και τρεις κωνικές (ΒΕ 2801, 2802 και 2807) καθώς και άλλη μία κωνική πιθανώς από υαλόμαζα (ΒΕ 2808). Σύμφωνα με το σχήμα και με τη διακόσμηση των ανευρεθέντων αγγείων, ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο από τους ΥΕ ΙΙΙΑ2 έως τους πρώιμους ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους.

Εικ. 7. Ειδώλιο τύπου Ψ και τμήμα ομοιώματος τριποδικού θρόνου από τον τάφο 6.

Ο δρόμος του τάφου 1 είχε μήκος 4 μ. τουλάχιστον και πλάτος 0,80 μ. στην αρχή του και 1,03 μ. μπροστά στο στόμιο, αμέσως δε μετά το ανατολικό άκρο του υπήρχε μικρός, αβαθής λάκκος καλυπτόμενος προχείρως από πλακοειδείς λίθους. Κάτω από αυτούς βρέθηκαν:

α) Πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Ψ[19] (ΒΕ 2817), ύψ. 0,096 μ. (εικ. 7). Πηλός κιτρινωπός. Η λοξή επιφάνεια του πόλου (βλ. τάφο 1γ) και το άνω τμήμα του κορμού διακοσμούνται με σχεδόν κάθετες, παράλληλες μεταξύ τους, ταινίες καστανού χρώματος. Το κάτω τμήμα του κορμού είναι κυλινδρικό, φέρει δε παρόμοιες ταινίες, αλλά πολύ αραιές.

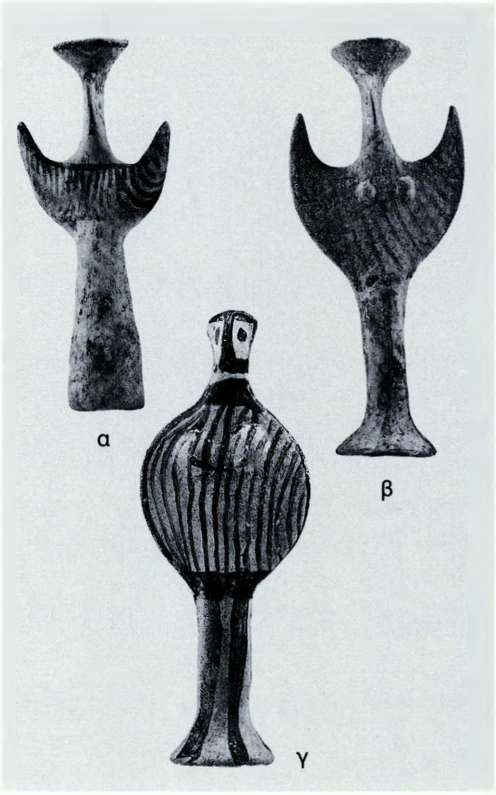
[17] Furumark, ό.π., σ. 44, εικ. 12, FS 94 και σ. 383, FM 58, αριθ. 17.

[18] Furumark, ό.π., σ. 31, εικ. 6, FS 114. Mountjoy, ό.π., σ. 101, εικ. 121, FS 114.

[19] French, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 128.

β) Πήλινο ομοίωμα τριποδικού θρόνου[20] (ΒΕ 3010), σωζ. ύψ. 0,037 μ. (εικ. 7), του οποίου λείπουν τμήματα των ποδών και του ερεισίνωτου της πλάτης. Πηλός κιτρινωπός. Η εσωτερική επιφάνειά του διακοσμείται με διασταυρούμενες οριζόντιες και κάθετες ταινίες καστανού χρώματος, που δημιουργούν δικτυωτό και υποδηλώνουν ενδεχομένως τη μορφή του μη ξυλίνου τμήματος του καθίσματος. Κατά πάσα πιθανότητα, το ειδώλιο και ο θρόνος σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους[21].

Όπως δείχνει το μέγεθός του, ο λάκκος αυτός ήταν ασφαλώς τάφος βρέφους[22], από τα οστά του όμως δεν διατηρήθηκε ούτε ίχνος. Η θέση του λάκκου δεν μας επέτρεψε να διακρίνουμε, αν βρισκόταν όντως μέσα στο δρόμο του τάφου 1 ή αν είχε ανοιχθεί κατά σύμπτωση αμέσως δίπλα στην αφετηρία του δρόμου και στο επίπεδο της επιφάνειας του πετρώματος. Για τη διάκριση των πραγμάτων, η ταφή αυτή, η οποία είναι σύγχρονη με τον τάφο 1, ονομάσθηκε τάφος 6.

Εικ. 8. Ειδώλια τύπων Ψ και Φ από την κόγχη του τάφου 2.

Τάφος 2

Θαλαμοειδής, παράλληλος σχεδόν με τον τάφο 1, από τον οποίο απείχε 3 μ. περίπου βορείως (εικ. 2). Ο θάλαμός του καταστράφηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου από το σκαπτικό μηχάνημα, επειδή βρισκόταν μέσα στο χώρο του σκάμματος. Διασώθηκε μόνο μέρος της ξερολιθιάς που έκλεινε το στόμιό του, καθώς και ο δρόμος του τάφου, που είχε μήκος 4 μ. περίπου και πλάτος 0,90 μ. (μπροστά στο στόμιο). Κατά το ανατολικό άκρο της βορείας πλευράς του δρόμου υπήρχε ημικυκλική κόγχη, διαμ. 1,21 μ., που κλεινόταν επίσης με απλή ξερολιθιά (τάφος 2α). Αυτή συνεχιζόταν επί 0,30 μ. ανατολικότερα του τόξου της κόγχης, είχε δε συνολικό μήκος 1,50, πλάτος 0,52 και ύψος 0,78 μ. Μέσα στην κόγχη, που χρησιμοποιήθηκε για την ταφή βρέφους, βρέθηκαν τα ακόλουθα κτερίσματα, τα οποία χρονολογούνται στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους:

α) Δύο πήλινα ειδώλια τύπου Ψ (ΒΕ 2842 και 2843), ύψ. 0,105 και 0,117 μ. αντίστοιχα, που φορούν πόλο (εικ. 8α, β). Η διακόσμησή τους

[20] P. Amandry, Sièges mycéniens tripodes et trépied pythique, *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, Αθήναι 1986, Α', σ. 167 κ.ε.

[21] *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 194, αριθ. 164.

[22] Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Παιδικές ταφές στη Μυκηναϊκή Ελλάδα, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 8 κ.ε.

Εικ. 9. Μικρή πρόχους από την κόγχη του τάφου 2.

είναι παρόμοια με εκείνη του ειδωλίου του προηγούμενου τάφου.

β) Πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ (ΒΕ 2829), ύψ. 0,13 μ. (εικ. 8γ). Η κόμη σχηματίζει πλόκαμο που πέφτει στη ράχη, μέχρι τη μέση περίπου.

γ) Μικκύλος μόνωτος κύαθος με ανοικτή προχοή (ΒΕ 2840), ύψ. 0,028 μ., και με χείλος που γέρνει ελαφρά προς τα έξω[23]. Η προχοή είναι σε θέση κάθετη προς τη λαβή. Πηλός ανοικτός καστανόχρωμος. Στην εξωτερική πλευρά του χείλους διατηρούνται αμυδρά ίχνη γραπτής ταινίας.

δ) Μικρή σφαιρική υδρία[24] (ΒΕ 2839), ύψ. 0,112 μ., η οποία αντί οριζοντίων λαβών φέρει δύο μαστοειδείς αποφύσεις. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση καστανού χρώματος, ως επί το πλείστον εξίτηλη. Σώζονται ίχνη απλών γραπτών ταινιών.

ε) Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο[25] (ΒΕ 3160), ύψ. 0,095 και διαμ. βάσης 0,101 μ., από το οποίο λείπει μεγάλο μέρος του ανωτέρου τμήματός του. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ταινιωτή καστανού χρώματος. Στον ώμο στενή ζώνη με πυκνή σειρά V.

στ) Μικρή ραμφόστομη πρόχους[26] (ΒΕ 2841), σωζ. ύψ. 0,07 μ., της οποίας το άκρο της προχοής λείπει (εικ. 9). Λαιμός σχετικά υψηλός με ανάγλυφη ταινία στη βάση του, λαβή ταινιωτή με ολόβαφη ράχη. Η κοιλία έχει σφαιρικό σχήμα ελαφρά πιεσμένο, η δε βάση είναι δακτυλιόσχημη και ολόβαφη. Πηλός κιτρινωπός. Το αγγείο διακοσμείται με ταινίες και παράλληλες γραμμές διαφορετικού πάχους και με μία ζώνη στο ύψος των λαβών, που φέρει πυκνή σειρά του κοσμήματος με σχήμα U[27].

Τάφος 3

Λακκοειδής, παιδικός, μήκ. 1, πλ. 0,38 και βάθ. 0,65 μ., ανοιγμένος μόλις 0,10 μ. νοτίως της νοτίας πλευράς του δρόμου του τάφου 2, με την οποία ήταν παράλληλος, απέναντι ακριβώς από την κόγχη του (εικ. 2). Ο τάφος στεγαζόταν από τέσσερις πλακοειδείς λίθους, τοποθετημένους εγκαρσίως προς τον άξονά του, οι οποίοι είχαν διατηρηθεί στη θέση τους. Αν και απείχε πολύ λίγο από το δρόμο του τάφου 2, πιθανώς δεν ήταν «παράταφός» του[28]. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν μόνο λίγα τρίμματα οστών βρέφους και τα εξής κτερίσματα:

α) Δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια τύπου Φ (ΒΕ 2834 και 2835), ύψ. 0,11 και 0,105 μ. αντί-

[23] Mountjoy, ό.π., σ. 87 κ.ε., εικ. 105, FS 249, αριθ. 1.

[24] Furumark, ό.π., σ. 30, εικ. 5, FS 129.

[25] Furumark, ό.π., σ. 44, εικ. 12, MS 94 και σ. 383, εικ. 67, FM 59. Mountjoy, ό.π., σ. 73, εικ. 84, FS 94.

[26] Mountjoy, ό.π., σ. 76, εικ. 88, FS 145, αριθ. 1.

[27] Furumark, ό.π., σ. 345, εικ. 58, FM 45, αριθ. 2.

[28] Ιακωβίδης, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 67. Πρβλ. O.T.P.K. Dickinson, Cist Graves and Chamber Tombs, *BSA* 78 (1983), σ. 55 κ.ε.

Εικ. 10. Ειδώλια τύπου Φ από τον τάφο 3.

στοιχα (εικ. 10α, β). Η κόμη και των δύο σχηματίζει πλόκαμο που πέφτει στη ράχη. Ο κορμός τους διακοσμείται με πυκνές κάθετες ή λοξές ταινίες καστανού χρώματος.

β) Μικκύλος κύαθος με γεφυρόστομη προχοή (ΒΕ 2832), ύψ. 0,049 μ. (εικ. 11). Η προχοή και η λαβή βρίσκονται σε σημεία της περιφερείας του στομίου, που είναι διαμετρικά αντίθετα[29]. Πηλός κιτρινωπός. Το σώμα του έχει σχήμα ημισφαιρικό, που στενεύει προς το λαιμό, τα χείλη εξέχουν. Βάση δακτυλιόσχημη. Το αγγείο διακοσμείται με μια πλατειά ταινία στο λαιμό, με μία ζώνη, λίγο χαμηλότερα, που φέρει μικρές κάθετες γραμμές[30] (φυλλοειδής ταινία) και με ταινίες και παράλληλες γραμμές στην περιοχή της κοιλίας και στο χαμηλότερο τμήμα του. Η λαβή και η προχοή είναι ολόβαφες.

γ) Μικκύλος ψευδόστομος αμφορίσκος[31] (ΒΕ 2830), ύψ. 0,065 μ. (εικ. 12α). Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση καστανή σκοτεινή, εν μέρει εξίτηλη. Σώμα σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο, βάση δακτυλιόσχημη. Το αγγείο διακοσμείται με ομάδες από ταινίες, διαφόρου πάχους, και από παράλληλες γραμμές κατά το ανώτερο και το κατώτερο τμήμα της κοιλίας του. Στον ώμο σώζονται ίχνη τεθλασμένων γραμμών. Οι λαβές είναι ολόβαφες, ο δε δίσκος τους φέρει ομόκεντρους κύκλους.

δ) Μικκύλο τρίωτο αλάβαστρο (ΒΕ 2833), ύψ. 0,045 μ., που έχει σχήμα σφαιρικό, ισχυρά πιεσμένο (εικ. 12β). Πηλός φαιός. Η βάση του δεν είναι επίπεδη, αλλά κυρτή, με αποτέλεσμα το αγγείο να μην έχει καλή ευστάθεια. Λαιμός σχετικά υψηλός, χείλη που γέρνουν προς τα έξω. Το σώμα είναι ολό-

Εικ. 11. Μικκύλος κύαθος με προχοή από τον τάφο 3.

Εικ. 12. Αγγεία από τον τάφο 3.

[29] Mountjoy, ό.π., σ. 87 κ.ε., εικ. 105, FS 249, αριθ. 1-2.
[30] Furumark, ό.π., σ. 397, εικ. 69, FM 64, αριθ. 10.
[31] Furumark, ό.π., σ. 31, εικ. 6, FS 171.

βαφο με φαιά βαφή, η οποία ως επί το πλείστον είναι εξίτηλη.

ε) Μικκύλο αρτόσχημο αλάβαστρο[32] (ΒΕ 2831), ύψ. 0,045 και διαμ. βάσης 0,05 μ., σχετικά υψηλό, με κοντό λαιμό και με χείλος που γέρνει προς τα έξω. Η βάση είναι επίπεδη. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ερυθρωπή. Η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια των χειλέων και οι λαβές είναι ολόβαφες. Το αγγείο διακοσμείται με το λεγόμενο «βραχώδες τοπίο»[33] καθώς και με παράλληλες ταινίες. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης φέρει ομόκεντρους κύκλους.

στ) Μία καλυκόμορφη ψήφος περιδεραίου από γκριζοπράσινο στεατίτη (ΒΕ 2838), μία άλλη κωνική από γκριζόμαυρο (ΒΕ 2836) και μία επίσης κωνική από καστανό (ΒΕ 2837).

Όπως και ο προηγούμενος, ο τάφος 3 χρονολογείται στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους.

Τάφος 4

Ορθογώνιος επιμήκης λάκκος, εκτεινόμενος ανάμεσα στα ανατολικά τμήματα των δρόμων των τάφων 1 και 2, με το μεγάλο άξονά του κατευθυνόμενο από Β. προς Ν. Ο λάκκος είχε συνολικό μήκος 2,05, πλάτος 1,03 και βάθος 0,80 μ., με μία όμως ξερολιθιά, πλ. 0,50 (στη βάση της) και ύψ. 0,80 μ., εγκάρσια προς τον άξονά του, χωριζόταν σε δύο άνισα τμήματα, των οποίων οι πυθμένες βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο. Το βόρειο τμήμα είχε μήκος 0,65, ενώ το νότιο 0,90 μ. Λείψανα ή ίχνη κάλυψης του λάκκου δεν διαπιστώθηκαν σε κανένα από τα τμήματά του. Στο βόρειο τμήμα του λάκκου δεν υπήρχαν λείψανα οστών, βρέθηκαν όμως τα εξής κτερίσματα:

α) Δύο πήλινα τρίμορφα ειδώλια (ΒΕ 2821 και 2824), ύψ. 0,117 και 0,112 μ. αντίστοιχα, αποτελούμενα το καθένα από δύο συναπτόμενες γυναικείες μορφές τύπου Φ, που φέρουν στους ώμους ή στις πλάτες τους μία άλλη γυναικεία μορφή, μικρότερη[34]. Από το δεύτερο λείπουν η κεφαλή της μιας γυναίκας και εκείνη της μικρότερης μορφής. (Λεπτομερή περιγραφή και εικόνες των ειδωλίων βλ. στο άρθρο της κ. Ν. Σγουρίτσα στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*, σ. 141-148). Ο τύπος αυτός των ειδωλίων είναι πολύ σπάνιος[35].

Εικ. 13. Ειδώλια τύπου Φ από τον τάφο 4.

β) Τρία πήλινα γυναικεία ειδώλια τύπου Φ (ΒΕ 2823, 2822 και 2844), ύψ. 0,142, 0,115 και 0,105 μ. αντίστοιχα (εικ. 13). Πηλός κιτρινωπός στο πρώτο και ερυθρωπός στα άλλα, διακόσμηση καστανή και ερυθρωπή, αντίστοι-

[32] Mountjoy, ό.π., σ. 73, εικ. 83, FS 85 και σ. 68, αριθ. 15.

[33] Furumark, ό.π., σ. 323, εικ. 54, FM 32, αριθ. 5.

[34] Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, *Η Μυκηναϊκή Μεσογαία (1600-1050 π.Χ.). Μεσογαία. Ιστορία και Πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα 2001, σ. 62-63.

[35] Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Τρίμορφα μυκηναϊκά ειδώλια, *ΑΑΑ* XIX (1986), σ. 153 κ.ε.

Εικ. 14. Αγγεία από τον τάφο 4.

χα. Η κόμη του πρώτου και του δεύτερου σχηματίζει πλόκαμο που πέφτει στη ράχη τους. Ο κορμός τους διακοσμείται με τις τυπικές κάθετες ή λοξές παράλληλες ταινίες. Και τα τρία έχουν φθορές και απολεπίσεις.

γ) Πρόχους με σχετικά υψηλό, ευρύ λαιμό και σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο, σώμα[36] (ΒΕ 2826), ύψ. 0,17 μ. (εικ. 14α). Λαβή κυλινδρική, κάθετη. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ταινιωτή, καστανέρυθρη. Το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, και η λαβή είναι ολόβαφα. Στη βάση του λαιμού υπάρχει πολύ πλατειά ταινία, ενώ δύο ομάδες τριών ταινιών, που είναι λεπτότερες, περιβάλλουν το μέσον της κοιλίας και το χαμηλότερο τμήμα του αγγείου.

δ) Σύνθετο αγγείο με υψηλή καλαθοειδή λαβή[37] αποτελούμενο από δύο αρτόσχημα αλάβαστρα[38], συναπτόμενα κατά την κοιλία τους (ΒΕ 2825), μέγ. ύψ. 0,125 μ. (εικ. 14β). Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ερυθρωπή. Η λαβή είναι ταινιωτή, πλ. 0,020-0,023 μ., με κεντρική χαμηλή νεύρωση, αρχίζει δε από τη μία πλευρά της επαφής των αγγείων και καταλήγει στην άλλη. Τα αλάβαστρα είναι δίωτα και σχετικά υψηλά, ύψ. 0,067 το ένα και 0,071 μ. το άλλο. Η βάση τους είναι κυρτή. Η εσωτερική και η εξωτερική πλευρά των χειλέων τους είναι ολόβαφες. Και τα δύο διακοσμούνται με το λεγόμενο «βραχώδες τοπίο» και με ταινίες καθώς και με μικρούς κύκλους από στιγμές, στο κέντρο των οποίων υπάρχει μία μεγαλύτερη[39]. Οι κύκλοι αυτοί βρίσκονται ανάμεσα στις λαβές, όπου έχουν σχεδιασθεί επίσης και λίγα σποραδικά ρομ-

[36] Mountjoy, ό.π., σ. 101, εικ. 120, FS 110 (μέγεθος μεσαίο).

[37] Πρβλ. Ιακωβίδης, ό.π. (υποσημ. 6), Α΄, σ. 264, αριθ. 156, πίν. 76, αριθ. 156 και σ. 293, αριθ. 255, πίν. 84, αριθ. 255.

[38] Mountjoy, ό.π., σ. 72 κ.ε., εικ. 83, FS 85 και σ. 176, εικ. 217.

[39] Furumark, ό.π., σ. 315, εικ. 53, FM 27, αριθ. 17.

βοειδή κοσμήματα. Στην επιφάνεια της βάσης των αλαβάστρων υπάρχουν πέντε ομόκεντροι κύκλοι με διαφορετική διάταξη στο καθένα. Η εξωτερική επιφάνεια της λαβής του συνθέτου σκεύους φέρει από μία ολόβαφη ταινία σε κάθε ακμή της, ανάμεσα δε σε αυτές αναπτύσσεται πυκνή σειρά από ενάλληλες γωνίες[40] (αμείβοντες).

ε) Μικκύλη σφαιρική, ελαφρά πιεσμένη, υδρία[41] (ΒΕ 2845), ύψ. 0,087 (εικ. 14γ). Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση ερυθρωπή. Το χείλος και η βάση του λαιμού φέρουν ταινίες, οι λαβές είναι σχεδόν ολόβαφες. Ο ώμος και το άνω τμήμα της κοιλίας του αγγείου διακοσμούνται με σχηματοποιημένα άνθη και με αμείβοντες. Το κάτω μέρος φέρει ταινίες και παράλληλες γραμμές ανάμεσά τους. Η βάση είναι ολόβαφη.

στ) Μικρή δίωτη λεκάνη με γεφυρόστομη προχοή και ταινιωτές λαβές[42] (ΒΕ 2827), ύψ. 0,062, διαμ. χειλέων 0,12 μ. Πηλός κιτρινωπός, διακόσμηση καστανόχρωμη. Η επιφάνεια του χείλους, εσωτερικά και εξωτερικά, οι λαβές και η προχοή είναι ολόβαφες. Το αγγείο διακοσμείται με γραμμές και με παράλληλες ταινίες διαφορετικού πάχους στη μέση περίπου του ύψους του και κατά το χαμηλότερο τμήμα του. Παράλληλες γραμμές στη μέση του ύψους του υπάρχουν αντιστοίχως και στο εσωτερικό του.

Το νότιο τμήμα του λάκκου διέφερε από το βόρειο, επειδή στον πυθμένα του υπήρχε σχεδόν κυκλικό όρυγμα, μέγ. διαμ. 0,77 και βάθ. 0,55 μ. Αυτό κατελάμβανε σχεδόν όλο το χώρο, ήταν δε γεμάτο με λεπτό χώμα ανοικτού καστανού χρώματος. Στον πυθμένα του ορύγματος βρέθηκαν δύο σχετικά μεγάλοι πλακοειδείς λίθοι και μερικοί μικρότεροι, προερχόμενοι προφανώς από την κάλυψή του που κατέπεσε στο εσωτερικό του, όταν αυτό ήταν ακόμη κενό από επιχώσεις. Επειδή το όρυγμα δεν περιείχε ούτε λείψανα οστών ούτε κτερίσματα, πιθανώς είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή βρέφους, που ήταν ακτέριστο. Σύμφωνα με τη γενικότερη μορφή του, ο τάφος 4 θα μπορούσε να καταταχθεί στον τύπο «λακκοειδής διπλούς» της Περατής[43], με τη διαφορά ότι σε αυτόν είχε χρησιμοποιηθεί για ταφή και το έτερο τμήμα του.

Ο τάφος 4 χρονολογείται στους ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1 χρόνους.

Τάφος 5

Λακκοειδής, μήκ. 1,65, πλ. 0,65 και βάθ. 1,20 μ. περίπου, καλυπτόμενος από πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους εγκαρσίως προς τον άξονά του. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος, σύμφωνα όμως με τα λίγα οστά που υπήρχαν μέσα σε αυτόν, περιείχε ασφαλώς δύο τουλάχιστον νεκρούς, από τους οποίους ο ένας ήταν ενήλικο άτομο και ο άλλος παιδί. Από τα κτερίσματα των νεκρών διασώθηκαν:

α) Οπισθότμητη πρόχους[44] (ΒΕ 2828), ύψ. 0,34 μ. (εικ. 15). Πηλός ανοικτού καστανού χρώματος, διακόσμηση καστανέρυθρη. Το σώμα είναι απιόσχημο με υψηλό, σωληνωτό λαιμό. Στη βάση του λαιμού ανάγλυφη ται-

[40] Mountjoy, ό.π., σ. 94, εικ. 114, αριθ. 29.

[41] Furumark, ό.π., σ. 35, εικ. 7, FS 129 και σ. 293, εικ. 45, αριθ. 115.

[42] Ιακωβίδης, ό.π. (υποσημ. 6), Γ', πίν. 53, αριθ. 521, 522, 524 και 527. Πρβλ. Mountjoy, ό.π., σ. 118, εικ. 145, FS 301.

[43] Ιακωβίδης, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 24, πίν. 159β και 160α.

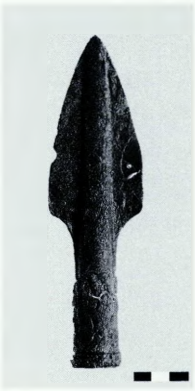
[44] Furumark, ό.π., σ. 22, εικ. 3, FS 132 και σ. 403, εικ. 70, FM 67, αριθ. 9. Mountjoy, ό.π., σ. 58, εικ. 66, FS 132.

Εικ. 15. Οπισθότμητη πρόχους από τον τάφο 5.

νία. Στόμιο ραμφοειδές. Η λαβή είναι ταινιωτή με κεντρική νεύρωση, η δε βάση δακτυλιόσχημη. Η λαβή και το κάτω μέρος του σώματος είναι ολόβαφα. Αμέσως χαμηλότερα από το χείλος και στο μέσον του λαιμού υπάρχουν τρεις ομάδες ταινιών, στο ανώτερο δε τμήμα του ώμου ταινία φυλλοειδής. Το σώμα του αγγείου διακοσμείται με κάθετες καμπυλόσχημες λωρίδες διαφορετικού πάχους. Στο χαμηλότερο τμήμα της λαβής δύο μικρές οπές. ΥΕ ΙΙΙΑ1 χρόνοι.

β) Χάλκινη αιχμή δόρατος[45] (ΒΕ 3080), μήκ. 0,183 μ. (εικ. 16). Η λεπίδα είναι τριγωνική, μέγ. πλ. 0,04 μ., με ισχυρή κεντρική νεύρωση, ημικυλινδρικής περίπου διατομής, η οποία αποτελεί (οπτικά) τη συνέχεια του αυλού και, μειούμενη κατά πλάτος προοδευτικά, φθάνει μέχρι το άκρο της αιχμής. Ο αυλός είναι κωνικός, έχει δε στην αρχή του δακτύλιο

Εικ. 16. Χάλκινη αιχμή δόρατος από τον τάφο 5.

με δύο διαμετρικά αντίθετες οπές που δηλώνουν τη θέση ήλων για τη στερέωση της αιχμής στον ξύλινο κοντό. Μέσα στον αυλό διατηρείται το ξύλο από το εισερχόμενο σε αυτόν τμήμα του κοντού. Σύμφωνα με τον τύπο[46] και με το μέγεθός της, η αιχμή ανήκει πιθανώς σε ακόντιο κυνηγίου.

Τάφος 6

Βλέπε τάφο 1, στην αρχή του δρόμου του τάφου 1.

ΔΥΤΙΚΟ ΣΚΑΜΜΑ: Παράλληλα με την ως άνω έρευνα πραγματοποιήσαμε λεπτομερή καθαρισμό των παρειών και του πυθμένα του δυτικού σκάμματος, για να εξετάσουμε αν υπήρχαν και εκεί ίχνη τάφων. Αποτέλε-

[45] *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 238, αριθ. 233.

[46] Πρβλ. A. Maiuri, Ialisos. Scavi della missione archeologica Italiana a Rodi. La necropoli Micenea, *Annuario* 6-7 (1923-1924), σ. 111, εικ. 32 και σ. 112, αριθ. 10· Β. Αραβαντινός, Μυκηναϊκά εκ Παλαιάς Επιδαύρου, *ΑΔ* 29 (1974), Μελέται, σ. 83, αριθ. 12, εικ. 2, πίν. 43γ και R. Avila, Bronzene Lanzen-und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *Prähistorische Bronzefunde* V, 1, München 1983, σ. 37, αριθ. 82A, πίν. 13, αριθ. 82A.

σμα αυτού του καθαρισμού ήταν ο εντοπισμός του ίχνους τμήματος του δρόμου ενός μεγάλου θαλαμοειδούς, κατά πάσαν πιθανότητα, τάφου, ορατού μήκ. 11,50 μ., ο οποίος διέσχιζε το σκάμμα σε όλη την έκτασή του από Α. προς Δ. και συνεχιζόταν περαιτέρω. Το ανώτατο μέρος των πλευρών του δρόμου καταστράφηκε επίσης από το σκαπτικό μηχάνημα. Ο θάλαμος του τάφου βρίσκεται ασφαλώς κάτω από το κατάστρωμα της οδού Αιόλου, ίσως και κάτω από το απέναντι οικόπεδο (οικοδομικό τετράγωνο 195).

Τα ευρήματα του οικοπέδου Βορύλλα[47] και ιδίως ο δρόμος ενός (προφανώς) πολύ μεγάλου τάφου στο δυτικό σκάμμα αποκαλύπτουν ότι στο λόφο Φούρεσι σώζεται ένα αξιόλογο μυκηναϊκό νεκροταφείο, του οποίου η ύπαρξη δεν ήταν έως τώρα γνωστή στους ερευνητές. Σύμφωνα με τα ως άνω κτερίσματα, οι ερευνηθέντες τάφοι ανήκουν στην περίοδο από τις αρχές περίπου του 14ου έως τα τέλη του 13ου ή την αρχή του 12ου αι. π.Χ., ενδεχομένως όμως τα χρονικά όρια του όλου νεκροταφείου θα ήταν ευρύτερα. Οι πραγματικές διαστάσεις του δεν είναι δυνατόν να υπολογισθούν προς το παρόν, επειδή όμως όπως μας πληροφόρησαν κάτοικοι της περιοχής «...κόκκαλα και σταμνάκια» βρέθηκαν και κατά τη διάνοιξη των θεμελίων γειτονικών οικοδομών, είναι πολύ πιθανό ότι οι τάφοι απλώνονται σε ικανή απόσταση «γύρω» από το οικόπεδο Βορύλλα.

Με το περιγραφέν νεκροταφείο συσχετίσθηκαν ορισμένα αντικείμενα αυτής της περιόδου, για τα οποία παραδίδεται μεν ότι έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή ανατολικώς του Σταυρού, όχι όμως και σε ποιο σημείο ακριβώς. Στη Συλλογή Σταθάτου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου περιλαμβάνονται, ως γνωστόν, ολιγάριθμα εξαιρετικά μυκηναϊκά κτερίσματα[48], όπως π.χ. πήλινο ειδώλιο «έφιππης θεάς», ειδώλιο ιππέα, τριποδικό αγγείο από πρασινωπό στεατίτη με προτομή κεφαλής ταύρου (;) και εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια των ποδιών του καθώς και δύο χρυσά κοσμήματα[49]. Όλα αυτά τα αντικείμενα πιστεύεται ότι προέρχονται από ένα τάφο που ανακαλύφθηκε στο Χαρβάτι[50], πλησίον της οδού από το Σταυρό προς τα Σπάτα και, ως εκ τούτου, έχουν «καταχωρηθεί» από τους

[47] Εκ παραλλήλου, πραγματοποιείται και η μελέτη των οστών που βρέθηκαν μέσα στους τάφους. Πρβλ. Χ. Τσαπαρδώνης - Α. Νερούτσος - Σ. Μανώλης - Κ. Ζαφειράτος, Παλαιοπαθολογία ανθρώπινου σκελετικού υλικού από το υστεροελλαδικό νεκροταφείο (1350-1200 π.Χ.) των Γλυκών Νερών Αττικής και η Παλαιοδημογραφία του για την κατανόηση της συμπεριφοράς των πληθυσμών που αναπτύχθηκαν στην περιφέρεια εξάπλωσης της αρχαίας Αθήνας, *Ελληνική Εταιρεία Βιολογικών Επιστημών, 18ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Πρακτικά, Καλαμάτα, 17-19 Απριλίου 1996*, σ. 317 κ.ε., όπου όμως ο αριθμός των τάφων, ο χαρακτηρισμός τους ως ομαδικών, ο αριθμός των νεκρών κ.ά. δεν ανταποκρίνονται προς τα πράγματα, πιθανώς εκ παραδρομής. Τα ως άνω στοιχεία δεν προέρχονται από τους ανασκαφείς.

[48] P. Amandry, Chronique des fouilles et découverts archéologiques en Grèce en 1948, *BCH* 73 (1949), σ. 520 κ.ε., πίν. XXIX, 2.

[49] D. Levi, La Dea Micenea a cavallo, στο George E. Mylonas (ed.), *Studies Presented to D. Moor Robinson on his Seventieth Birthday*, Saint Louis, Missouri 1951, σ. 108 κ.ε. H.G. Buchholz, Steinerne Dreifußschalen, *JdI* 78 (1963), σ. 1 κ.ε., εικ. 1α.

[50] Κατά τα μέσα του 19ου αιώνα το τοπωνύμιο Χαρβάτι εδήλωνε την περιοχή ενός τεραστίου τσιφλικιού που εκτεινόταν από τους νοτίους πρόποδες της Πεντέλης μέχρι την οδό από τον Σταυρό προς τα Σπάτα καθώς και τον οικισμό των καλλιεργητών, που υπήρχε μέσα σε αυτό (Κ. Πρίφτης, Το Χαρβάτι στη δεκαετία 1843-1853, *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης*

ερευνητές στην περιοχή της σημερινής Παλλήνης[51]. Επειδή η ακριβής θέση του τάφου δεν είναι γνωστή, το δε οικόπεδο Βορύλλα δεν απέχει πολύ από τον παραδιδόμενο τόπο της ανεύρεσής τους, ο Κ. Συριόπουλος[52] υποστήριξε προσφάτως ότι τα ως άνω ευρήματα «...συνδέονται προφανώς» με το μυκηναϊκό νεκροταφείο που ανακαλύφθηκε στο λόφο Φούρεσι των Γλυκών Νερών.

Επειδή, ως γνωστόν, «...οι Μυκηναίοι πολίται έζων...εις μικράς ανεξαρτήτους ομάδας οικογενειών, με τους τάφους των προγόνων των συνεχομένους με τας κατοικίας των»[53], πραγματοποιήσαμε συστηματική εξέταση της επιφανείας του εδάφους σε όλες τις ελεύθερες από οικοδομές εκτάσεις του λόφου Φούρεσι καθώς και στην αμέσως γύρω από αυτόν περιοχή, για να εντοπίσουμε τυχόν σωζόμενα οικοδομικά λείψανα ή ίχνη του οικισμού, στον οποίο ανήκε το ανακαλυφθέν νεκροταφείο, δεν διαπιστώσαμε όμως την ύπαρξη σχετικών ενδείξεων. Το μόνο εύρημα αυτής της έρευνας ήταν τα λείψανα ενός «μεγαλιθικού» τοίχου, ο οποίος διατρέχει με κατεύθυνση από Β. προς Ν. όλο το βόρειο τμήμα της ανατολικής πλαγιάς του λόφου, στη μέση περίπου του ύψους της. Το ορατό μήκος του είναι 205 μ., το πλάτος του 1 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 1,20 μ. Σύμφωνα με την τοιχοδομία του (εικ. 17), ο τοίχος αυτός θα μπορούσε ενδεχομένως να χρονολογηθεί στους μυκηναϊκούς χρόνους, είναι δε μάλλον αναλημματικός, ο οποίος θα υποβάσταζε ίσως το κατάστρωμα οδού[54]. Σήμερα διακόπτεται ακανόνιστα σε μικρή απόσταση στα βορειοδυτικά του οικοπέδου Βορύλλα, επειδή όμως η έρευνα γενικά στην περιοχή είναι ακόμη περιορισμένη, δεν μπορεί κανείς να διακρίνει εύκολα την κατάληξη της πιθανής οδού.

Ο πολύ μικρός αριθμός των ερευνηθέντων

Εικ. 17. Αναλημματικός τοίχος οδού (;) πιθανώς της μυκηναϊκής περιόδου.

ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Αττικής, 5-8 Νοέμβρη 1987, Καλύβια 1988, σ. 155 κ.ε.).

[51] R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, BICS*, Suppl. 10, London 1965, σ. 107, αριθ. 372. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I, SIMA* LII, Göteborg 1979, σ. 216 (F 43).

[52] Κων. Συριόπουλος *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεση του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1994, Α', σ. 408, αριθ. 342β.

[53] Γ.Ε. Μυλωνάς, *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήναι 1983, σ. 155 κ.ε.

[54] Ό.π., σ. 156.

τάφων[55] ασφαλώς δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε εικασίες για το μέγεθος και για την ταυτότητα του οικισμού με τον οποίο σχετιζόταν το ανακαλυφθέν νεκροταφείο, επειδή όμως σε μικρή σχετικά απόσταση βορείως του λόφου Φούρεσι έχει εντοπισθεί και ήδη ερευνάται το ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς[56], δεν αποκλείεται ο οικισμός αυτός να ανήκε στην ευρύτερη περιοχή της μυκηναϊκής Παλλήνης[57].

A Mycenaean Cemetery on the Fouresi Hill at Glyka Nera, Attica

Evangelos Kakavoyiannis

A hitherto unknown Mycenaean cemetery came to light on the east slope of the Fouresi hill in the Municipality of Glyka Nera, not far from the bridge at Stavros, during work on the erection of a house on the S. Voryllas plot at the corner of Mesolongiou and Nikopoleos Streets. Two chamber tombs and four pit graves – that is, all the graves inside the plot – were investigated, and another chamber (?) tomb was located that appears to be huge and will be investigated shortly.

Fairly rich offerings were found in all the graves, outstanding amongst them being two terracotta figurines of kourotrophoi (fig. 4) and, most notably, two groups of three figures each consisting of two conjoined Φ-type female figures carrying a smaller, similar figure on their shoulders. Such groups, of course, are very rare. In addition to these were found several female Φ- and Ψ-type female figurines. The vases found were also notable, and date the graves to the LH IIIA-B period.

There are indications that the recently discovered cemetery extends outside the bounds of the Voryllas plot, and it is therefore clear that it belongs to a nearby settlement that will have been of some importance. No theory can yet be advanced as to its name, though this settlement probably fell within the territory of Mycenaean Pallene nearby.

[55] Επειδή το πέτρωμα, μέσα στο οποίο είχαν ανοιχθεί, είναι μαλακό και εύθρυπτο, η διατήρηση των ερευνηθέντων τάφων στο ύπαιθρο δεν ήταν δυνατή και ως εκ τούτου σκεπάσθηκαν όλοι με χώμα και διατηρήθηκαν «εν καταχώσει» με κατάλληλη διαμόρφωση του εδάφους. Οι τάφοι αυτοί απλώνονται σήμερα ανάμεσα στην ανατολική πλευρά της οικίας Βορύλλα, η οποία οικοδομήθηκε εν συνεχεία στο χώρο του ανατολικού σκάμματος, και στη νέα ρυμοτομική γραμμή της οδού Μεσολογγίου.

[56] Ηρόδ. 1. 62. Μαν. Κορρές, Από τον Σταυρό στην αρχαία Αγορά, *Ηόρος* 10-12 (1992-1998), σ. 83 κ.ε.

[57] Η συντήρηση, η φωτογράφηση και η σχεδίαση των κινητών αρχαιοτήτων που αποκαλύπτει η έρευνα στα Γλυκά Νερά πραγματοποιείται με την οικονομική επιχορήγηση του Ιδρύματος Ψύχα.

Μυκηναϊκή Ιωλκος

Βασιλικη Αδρυμη-Σισμανη

Από το 1977 πραγματοποιούνται στο Διμήνι ανασκαφές στη θέση ανατολικά από το λόφο του προϊστορικού οικισμού όπου ήλθαν στο φως τμήματα κτιρίων της μυκηναϊκής περιόδου. Όπως ήταν φυσικό τα κτίρια αυτά θεωρήθηκαν εξαρχής σημαντικά επειδή συνδέθηκαν αμέσως με τους δύο γνωστούς θολωτούς τάφους που βρέθηκαν στο Διμήνι στις αρχές του 20ού αιώνα[1] (εικ. 1).

Στα 20 χρόνια έρευνας που ακολούθησαν (1977-1997) έγιναν πολλές σωστικές ανασκαφές με αφορμή οικοδομικές εργασίες σε διάφορα σημεία στα ανατολικά του λόφου με τα γνωστά νεολιθικά ερείπια και εντοπίστηκαν επιχώσεις όλων των περιόδων της εποχής του Χαλκού καθώς και της νεότερης νεολιθικής.

Οι επιχώσεις της πρώιμης εποχής του Χαλκού εντοπίστηκαν πάνω από επιχώσεις της τελικής νεολιθικής (φάση Ραχμάνι) και κάτω από επιχώσεις της μέσης και της ύστερης εποχής του Χαλκού.

Τα πρώτα κτίρια ανιχνεύονται στη μέση εποχή του Χαλκού στην πεδιάδα ανατολικά από το νεολιθικό Διμήνι. Η κατοίκηση διαπιστώνεται κυρίως στην ύστερη περίοδο της μέσης εποχής του Χαλκού και χαρακτηρίζεται από ανοιχτέρυθρη στιλβωμένη κεραμική και από κεραμική με αμαυρόχρωμη μονόχρωμη ή πολύχρωμη διακόσμηση. Από το στρώμα αυτό προέρχονται και τεφρές μινυακές κυαθόμορφες κύλικες όμοιες με εκείνες που βρήκε ο Χ. Τσούντας μέσα στους κιβωτιόσχημους τάφους πάνω στο λόφο του Διμηνίου στις αρχές του 20ού αιώνα[2].

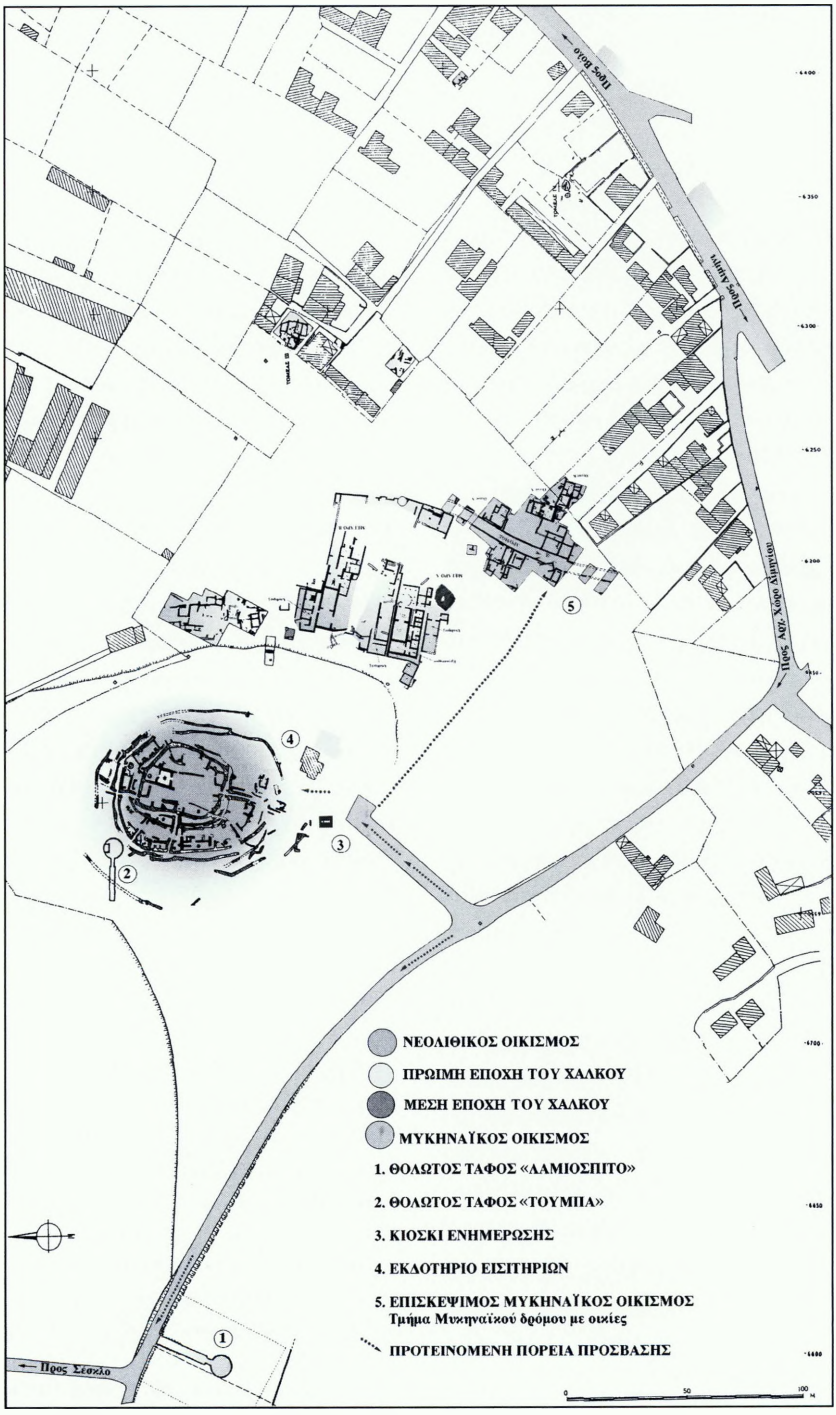
Μετά τη σύντομη παρουσίαση των νέων δεδομένων των δύο πρώτων περιόδων της πρώιμης και της μέσης εποχής του Χαλκού είναι πλέον βέβαιο ότι ο οικισμός του Διμηνίου, που είναι ένας από τους πιο γνωστούς νεολιθικούς οικισμούς στην παγκόσμια βιβλιογραφία για τη μοναδική οργάνωση του χώρου του[3], δεν εγκαταλείφθηκε όπως πιστεύαμε παλαιότερα στα τέλη της νεότερης νεολιθικής, ούτε ο λόφος με τα νεολιθικά ερείπια χρησιμοποιήθηκε μόνον ως χώρος ταφών στη μέση εποχή του Χαλκού, αλλά ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού πιστοποιείται μια μετατόπιση της κατοίκησης προς τα νότια και τα ανατολικά του λόφου με τα νεολιθικά ερείπια προς την πεδινή έκταση που δημιουργήθηκε προς την πλευρά της θάλασσας ύστερα από ένα γεωλογικό επεισόδιο που χρονολογήθηκε από τον E. Zängger με C_{14} στην 4η χιλιετία π.Χ.[4].

[1] H.G. Lolling - P. Wolters, Das Kuppelgrab bei Dimini, *MdI* 11 (1886), σ. 435-443. H.G. Lolling, Mittheilungen aus Thessalien, *MdI* 9 (1884), σ. 99-103. S. Wide, *Berlinische Philologische Wochenschrift*, Berlin 1901, σ. 795 κ.ε. J.P. Michaud, Dimini, *BCH* 95 (1971), σ. 936.

[2] Χ. Τσούντα, *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908.

[3] Γ. Χουρμουζιάδης, *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος 1979, σ. 57-96.

[4] E. Zängger, Prehistoric Coastal Environments in Greece: The Vanished Landscapes of Dimini Bay and Lake Lerna, *Journal of Field Archaeology* 18 (1991), σ. 1-7.

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό αρχαιολογικού χώρου Διμηνίου.

Η κατοίκηση συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, αν και δεν γνωρίζουμε ακόμη αν υπήρξε διακοπή σε κάποια περίοδο ούτε ποια ήταν η έκταση του οικισμού σε όλες αυτές τις περιόδους.

Ο μυκηναϊκός οικισμός ιδρύθηκε στα τέλη του 15ου αι. π.Χ. και ήκμασε στο 14ο και το 13ο αι. π.Χ. Από την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ) έχουν βρεθεί ελάχιστα αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τα οποία συνοδεύονται από πολύχρωμη αμαυρόχρωμη κεραμική της μέσης εποχής του Χαλκού.

Συνολικά από το 1977 έως το 1997 ερευνήθηκαν 11 κτίρια της μυκηναϊκής περιόδου και ένας μεγάλος κεραμικός κλίβανος που κατασκευάστηκε ήδη από τις αρχές της ίδρυσης του οικισμού (ΥΕ ΙΙΒ) και παρήγαγε κεραμική για τις ανάγκες του οικισμού[5].

Διαπιστώθηκε μελετημένη χωροταξική οργάνωση του οικισμού και πολεοδομικός σχεδιασμός που λαμβάνει υπόψη του κυρίως τον κεντρικό δρόμο που διασχίζει τον οικισμό. Συγκεκριμένα τα πρώτα κτίρια που ερευνήθηκαν ήταν πέντε ανεξάρτητες ιδιωτικές οικίες κτισμένες αριστερά και δεξιά από ένα φαρδύ δρόμο[6]. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε μήκος 55 μ. και πλάτος 4,50 μ. και έχει κατεύθυνση από Ν.-Β. Όλες οι οικίες έχουν ενιαίο προσανατολισμό και ορθογώνιο τετράπλευρο σχήμα με δωμάτια που αναπτύσσονται σε δύο ή και περισσότερους άξονες. Η συνολική επιφάνεια κάλυψης κάθε οικίας δεν ξεπερνά τα 60-120 τ.μ. Όλες οι οικίες διαθέτουν πήλινους λουτήρες και σε ορισμένες αναγνωρίζεται ένα σύστημα αποχέτευσης. Περιλαμβάνουν χώρους διαμονής, οικιακά ιερά, από όπου προέρχεται ο γραπτός τροχήλατος ταύρος[7], και χώρους αποθήκευσης. Προσθήκες και ανακαινίσεις δωματίων πραγματοποιήθηκαν σε τρεις κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις.

Στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. ο οικισμός παρουσιάζει την εικόνα ενός πυκνοδομημένου οικισμού με μελετημένη χωροταξική οργάνωση και ενιαίο πολεοδομικό σχεδιασμό. Χωρίς πουθενά να διαπιστώνονται ίχνη βίαιης καταστροφής, όλα τα κτίρια εγκαταλείφθηκαν στα τέλη του 13ου-αρχές 12ου αι. π.Χ.

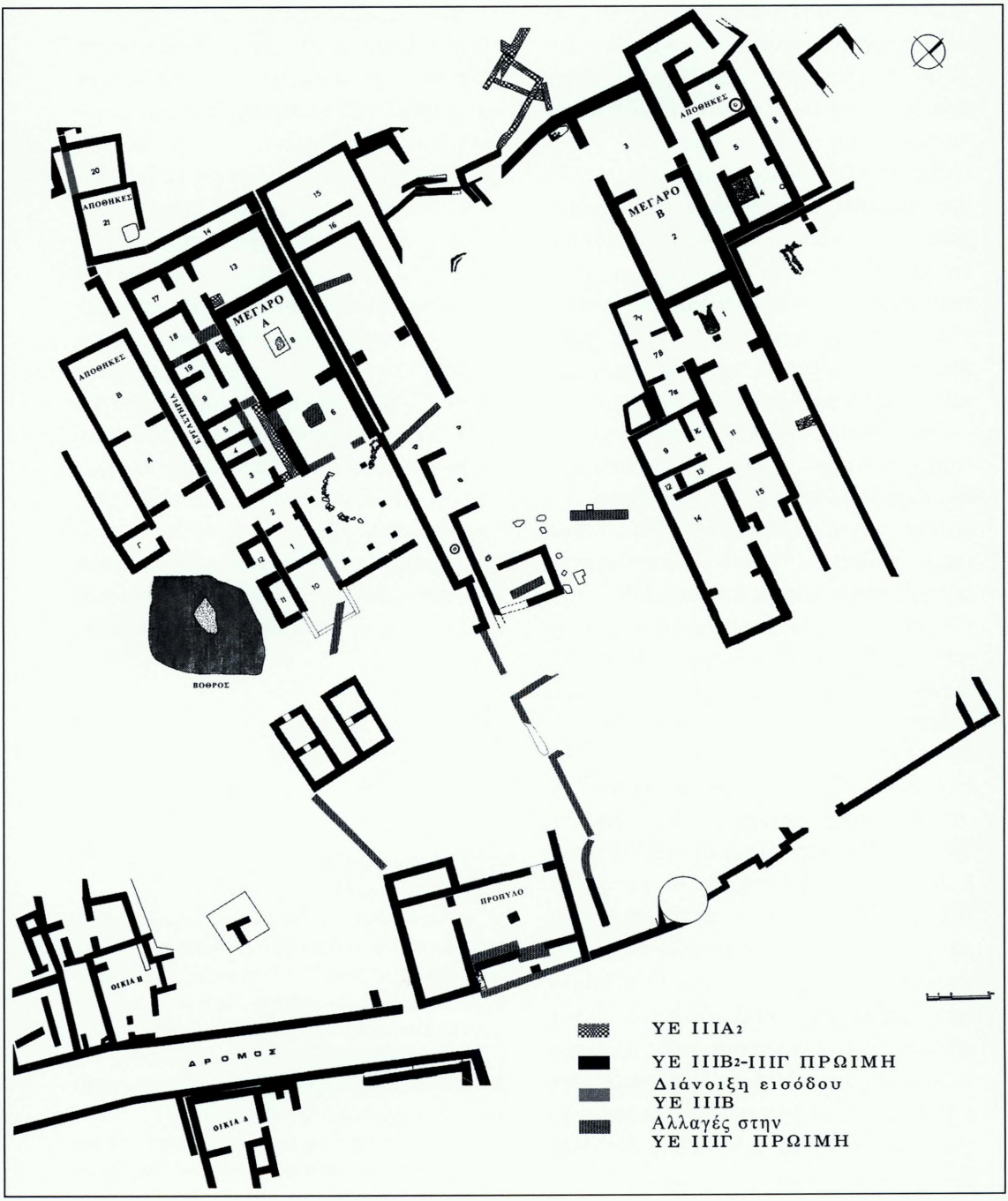
Ο οικισμός καλύπτει μια έκταση 100 περίπου στρεμμάτων και οριοθετείται στα ανατολικά από τον κεραμικό κλίβανο ο οποίος θα μπορούσε να λειτουργεί στις παρυφές του οικισμού, όπου υποθέτουμε ότι βρίσκονται ορισμένες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις. Υποθέτουμε επίσης ότι ο Σεσκλιώτης ποταμός που περνούσε, σύμφωνα με τις γεωλογικές έρευνες του Ε. Καμπούρογλου, βόρεια από τον οικισμό αποτελούσε ένα φυσικό όριο προς Β.[8]. Από τα δυτικά ο λόφος με τα νεολιθικά λείψανα και οι δύο θολωτοί τάφοι μπορεί

[5] Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 222. Αδρύμη-Σισμάνη 1999.

[6] Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Μυκηναϊκός οικισμός στο Διμήνι, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σ. 272-278. Η ίδια, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 238-239. Αδρύμη- Σισμάνη 1990, σ. 225-232.

[7] Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού* (αδημ. διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2000), σ. 217-219, εικ. 164.

[8] Ε.Μ. Καμπούρογλου, Η γεωμορφολογική εξέλιξη του κόλπου του Βόλου από τη νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα, *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 1990*, Α', Αθήνα 1994, σ. 41-52.

Εικ. 2. Κάτοψη του ανακτορικού συγκροτήματος.

επίσης να θεωρηθεί ότι αποτελούν ένα όριο[9].

Το 1997, με την ένταξη της ανάδειξης του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου στο Β΄ ΚΠΣ, πραγματοποιήθηκαν ηλεκτρικές και μαγνητικές διασκοπίσεις από το Εργαστήριο Γεωφυσικής-Δορυφορικής Τηλεσκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών υπό τη διεύθυνση του δρ Α. Σαρρή[10]. Οι διασκοπίσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν σε μια έκταση περίπου 10.000 τ.μ. και είχαν ως στόχο τη λεπτομερή χαρτογράφηση της περιοχής, ώστε να εντοπιστούν πιθανά αρχιτεκτονικά λείψανα και κυρίως να εντοπιστεί ο πολεοδομικός ιστός της πόλης και η συνέχεια του κεντρικού δρόμου που διασχίζει το μυκηναϊκό οικισμό από Ν.-Β.

Με τη βοήθεια των χαρτών διαπιστώθηκε η συνέχεια του μυκηναϊκού οικισμού σε μη ανεσκαμμένα τμήματα του αρχαιολογικού χώρου. Σε επιλεγμένη περιοχή, όπου υπήρχε ισχυρό σήμα λόγω έντονης γεωφυσικής ανωμαλίας, πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1997 μια πρώτη δοκιμαστική έρευνα και εντοπίστηκε ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα.

Οι διασκοπήσεις επαναλήφθηκαν το 2000. Τελικά μας έδωσαν νέα στοιχεία για το συγκρότημα το οποίο είχαμε αρχίσει να ερευνούμε από το 1997. Έως σήμερα έχουν αποκαλυφθεί δύο μεγάλα μέγαρα που πλαισιώνονται από άλλα μικρότερα κτίρια που ταυτίζονται με εργαστήρια και αποθήκες και συνδέονται με μία εσωτερική αυλή (ε ι κ. 2).

Το πρώτο κτίριο, που ονομάσαμε Μέγαρο Α έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και αποτελείται από δύο πτέρυγες δωματίων με διάδρομο ανάμεσά τους[11]. Οι τοίχοι του κτιρίου αυτού σώζονται αρκετά καλά σε ικανό ύψος, όπως και τα δάπεδά του. Οι διαστάσεις του είναι 35×13 μ., χωρίς να έχει ακόμη ολοκληρωθεί η ανασκαφή. Προς τα βόρεια και προς τα νότια αναπτύσσονται δύο ανεξάρτητες πτέρυγες αποθηκών, οι οποίες όμως συνανήκουν στο Μέγαρο Α, το οποίο τελικά αποκτά διαστάσεις 35×29 μ., χωρίς και πάλι να έχει ολοκληρωθεί η έρευνα. Το Μέγαρο Α αποτελεί το μοναδικό δείγμα μεγάλου κτιρίου μυκηναϊκής περιόδου στη Θεσσαλία. Επίσης, και στο έως σήμερα ανεσκαμμένο μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι, αποτελεί μία εξαίρεση συγκρινόμενο με τα υπόλοιπα έντεκα κτίρια που έχουν ερευνηθεί και τα οποία έχουν κάλυψη από 60 έως 120 τ.μ.

Το Μέγαρο Α αποτελείται από τη βορινή πτέρυγα που περιλαμβάνει τρία μεγάλα δωμάτια και μία περίστυλη αυλή στα ανατολικά, καθώς και από τη νότια πτέρυγα που περιλαμβάνει δέκα μικρότερα δωμάτια. Στη βορινή πτέρυγα βρίσκονται οι κύριοι χώροι διαμονής. Η πτέρυγα αυτή ξεκινάει στα ανατολικά με την περίστυλη αυλή διαστ. 8×9 μ. Κατά μήκος της βόρειας, της ανατολικής και της νότιας πλευράς φέρει κιονοστοιχία από επτά κίονες σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Αποκαλύφθηκαν οι λίθινες βάσεις των κιόνων.

[9] Οι γεωφυσικές διασκοπήσεις έδειξαν ότι στα νοτιοδυτικά μπορεί να υπήρχε ένας προστατευτικός τοίχος, αν πιστέψουμε μία υπόγεια ανωμαλία που πιστοποίησαν οι ηλεκτρικές και μαγνητικές μετρήσεις. Αυτό όμως δεν επαληθεύτηκε ακόμη ανασκαφικά.

[10] A. Sarris, Mycenaean Dimini, Magnesia. Phase III, *Αρχαιο-Τηλεπισκοπικά Νέα* 4 (2001), σ. 15.

[11] Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό, *Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Συνάντησης «Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της από το 1990 έως το 1998», Βόλος, 14-17 Μαΐου 1998*, Βόλος 2000, σ. 279-291.

Πρόκειται για μεγάλες παραλληλόγραμμες πλάκες από σχιστόλιθο. Οι κίονες ήταν ξύλινοι, είχαν διάμετρο 0,60 μ. και επένδυση από λευκό ασβεστοκονίαμα. Γύρω από το περιστύλιο υποθέτουμε ότι υπήρχε δάπεδο που αποτελούνταν από λευκό ασβεστοκονίαμα με χονδρό χαλίκι (μωσαϊκό), που σώζεται όμως μόνο κατά μήκος της ανατολικής κιονοστοιχίας. Στην ένωση του δαπέδου με τον ανατολικό τοίχο σώζονται σε μικρό ύψος (0,10 μ. περίπου) τμήματα του λευκού κονιάματος, γεγονός που αποδεικνύει ότι και οι τοίχοι όπως και το δάπεδο κάτω από το περιστύλιο ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Υποθέτουμε ότι ο χώρος αυτός ήταν στεγασμένος σε αντίθεση προς το κέντρο που θα ήταν αίθριος χώρος.

Μπροστά από τον ανατολικό τοίχο του περιστυλίου βρέθηκε μία πήλινη υδρορροή τετράγωνης διατομής για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων[12], ενώ στη βόρεια γωνία αποκαλύφθηκε τμήμα από το αποχετευτικό σύστημα που συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα και τα απομάκρυνε από το συγκρότημα με ένα δίκτυο λιθόκτιστων αυλάκων. Επίσης, βρέθηκε ακέραιη πήλινη «καπνοδόχος»[13] που ωστόσο δεν αντιστοιχεί σε εστία, γεγονός που έχει παρατηρηθεί και στα Νιχώρια[14].

Στο χώρο της περίστυλης αυλής αποκαλύφθηκε το αποχετευτικό σύστημα που διατρέχει το συγκρότημα με ένα δίκτυο λιθόκτιστων αυλάκων. Η πρόσβαση στην περίστυλη αυλή γίνεται μέσω ενός προθαλάμου που ταυτίστηκε με αίθουσα αναμονής (δωμάτιο 10). Η είσοδος αυτή δεν πρέπει να θεωρηθεί ως η κύρια είσοδος στο Μέγαρο. Στον ίδιο άξονα με το Μέγαρο Α, στα ανατολικά, στο ύψος του δρόμου που διασχίζει τον οικισμό αποκαλύφθηκε πρόσφατα το κεντρικό πρόπυλο που οδηγεί τον επισκέπτη στο συγκρότημα. Ο χώρος ανάμεσα στο πρόπυλο και την περίστυλη αυλή έκτασης 300 τ.μ. περίπου δεν έχει ακόμη ανασκαφεί.

Η περίστυλη αυλή επικοινωνεί με το επόμενο προς τα δυτικά δωμάτιο 6 που είναι μικρότερο σε διαστάσεις, 5,30×5,30 μ., και περίπου στο κέντρο έχει μία τετράπλευρη πήλινη εστία με περιχείλωμα από το ίδιο υλικό στην οποία σώζονται έντονα τα ίχνη της καύσης. Το δάπεδο του δωματίου 6 ήταν καλυμμένο από λευκό ασβεστοκονίαμα με χαλίκι (μωσαϊκό). Οι τοίχοι του δωματίου ήταν επιχρισμένοι με λευκό ασβεστοκονίαμα, όπως αποδεικνύεται από τα σωζόμενα τμήματα ασβεστοκονιάματος στην ένωση του δαπέδου με τους τοίχους. Στο εσωτερικό του δωματίου 6 δεν βρέθηκαν πεσμένα κονιάματα από τους τοίχους, όπως παρατηρήθηκε στην περίπτωση ορισμένων δωματίων της νότιας πτέρυγας. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι ο ανατολικός τοίχος του δωματίου αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή, όπως και η διάνοιξη εισόδου στη νότια πλευρά. Επιπλέον, μεταγενέστερη προσθήκη αποτελεί και η πήλι-

[12] M. Küpper, *Mykenische Architektur. Material, Bearbeitungstechnik, Konstruktion und Erscheinungsbild*, Mainz 1996, σ. 136, πίν. 126-127.

[13] C. Blegen - M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, I, 2, Princeton 1966, πίν. 271 (7, 8).

[14] I. Tournavitou, *Hearths in Non-Palatial Settlement Contexts*, στο P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.-D. Niemeier (eds), *Meletemata* III, *Studies in Aegean Archaeology Presented to M.C. Wiener as He Enters His 65th Year, Aegaeum* 20, Belgium 1999, σ. 836. V. Walsh - W. McDonald, House Construction and Town Layout, στο W. McDonald - N. Wilkie (eds), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, II, Minneapolis 1992, σ. 464 (P3872).

νη εστία. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το γεγονός ότι η εστία αποτελεί μια πρόχειρη και έκκεντρη προσθήκη για την κατασκευή της οποίας καταστράφηκε τμήμα του δαπέδου από ασβεστοκονίαμα. Υποθέτουμε λοιπόν ότι στο δωμάτιο 6 μετά την κατάρρευση των κονιαμάτων από τους τοίχους ακολούθησε καθαρισμός και ο χώρος ξαναχρησιμοποιήθηκε ως χώρος διαμονής, αφού πρώτα οριοθετήθηκε εκ νέου.

Η γραπτή κεραμική από το δωμάτιο 6 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Η τελευταία χρήση του δωματίου 6 τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο, όπως μαρτυρούν τα όστρακα σκύφων με ολόβαφο εσωτερικό. Στο δωμάτιο 6 βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία, ένα μεγάλο Τ-σχημο σφονδύλι[15] από στεατίτη, μία πήλινη αγνύθα και ένα μολύβδινο έλασμα.

Και τα δύο δωμάτια επικοινωνούν με τον επιμήκη διάδρομο (μήκ. 19,80 και πλ. 1,40 μ.), γεγονός που δεν παρατηρείται στο επόμενο προς τα δυτικά δωμάτιο (δωμάτιο 8). Το δωμάτιο 8 έχει διαστάσεις 7,40×5,30 μ. (εικ. 3). Η κατασκευή του είναι ιδιαίτερα προσεγμένη με τοίχους και παραστάδες που έχουν πλάτος 1 μ. και δείχνουν ότι θα μπορούσαν να στηρίξουν και δεύτερο όροφο. Οι υπόλοιποι τοίχοι του κτιρίου έχουν πλάτος 0,60 μ.

Το δωμάτιο 8 θεωρούμε ότι αποτελούσε μαζί με το δωμάτιο 6 τον αρχικό πυρήνα του κτιρίου, που πριν από την ανάπτυξη γύρω του των υπολοίπων χώρων, είχε τη μορφή ενός διμερούς μεγάρου με προστώο και δόμο. Το δάπεδο του δωματίου 8 ήταν καλυμμένο με λευκό ασβεστοκονίαμα. Στο δωμάτιο δεν βρέθηκαν πεσμένα κομμάτια ασβεστοκονιάματος από τους τοίχους. Στο κέντρο του δωματίου υπάρχει μεγάλη ορθογώνια πήλινη εστία, 1,95×1,40 μ., που αποτελεί μια ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή σε αντίθεση με την εστία του δωματίου 6. Απέναντι από την εστία υπάρχει μια μικρή κτιστή ορθογώνια κατασκευή στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς. Αξίζει να σημειωθεί ότι το δάπεδο φέρει επισκευές από νέες στρώσεις ασβεστοκονιάματος κατώτερης ποιότητας. Επίσης φέρει φθορές (κυκλικά αποτυπώματα) που ίσως έγιναν από τη μόνιμη τοποθέτηση αγγείων ή από τα έπιπλα.

Εικ. 3. Μέγαρο Α. Δωμάτιο 8.

Η πρώιμη κεραμική (ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΒ1) του δωματίου 8 περιλαμβάνει όστρακα ολόβαφων κυλίκων (FS 264) και κυλίκων με ταινιωτό στέλεχος (FS 257). Στην ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο χρονολογούνται τα παραδείγματα των σκύφων (FS 284) με ολόβαφο εσωτερικό και διακόσμηση από σπείρες (FM 46), καθώς και των σκυφοειδών κρατήρων (FS 282) με διακόσμηση κυματοειδούς γραμμής (FM 53). Όσον αφορά στην άβαφη κεραμική βρέθηκαν αρκετές κύλικες με γω-

[15] S. Iakovidis, On the Use of Mycenaean Buttons, *BSA* 72 (1977), σ. 113-119.

νιώδες περίγραμμα (FS 267), μία κύλικα με χωνόσχημο σώμα (FS 274)[16], ένα λεκανίδιο (FS 295)[17]. Βρέθηκαν επίσης χύτρες (FS 320) και ένα τμήμα μεγάλου χειροποίητου πιθοειδούς αγγείου. Στο δωμάτιο 8 βρέθηκε ακόμη ένα ψευδομινύειο αγγείο. Πρόκειται για μια τροχήλατη βαθιά λεκάνη, ο πηλός της οποίας έχει τη χαρακτηριστική στίλβωση και τη γκρίζα απόχρωση των λεγόμενων ψευδομινύειων αγγείων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Το σχήμα του αγγείου συμπεριλαμβάνεται στο γνωστό μυκηναϊκό σχηματολόγιο (FS 294)[18]. Τα κινητά ευρήματα από το δωμάτιο 8 είναι άφθονα. Συγκεκριμένα βρέθηκαν μια λίθινη μήτρα για την κατασκευή μικρών τροχών, ένα λίθινο τριβείο, ένας λίθινος λειαντήρας, τρία κωνικά σφονδύλια από στεατίτη[19] και επτά πήλινα ειδώλια. Αντιπροσωπεύονται τόσο τα ειδώλια τύπου Φ (πιθανώς Ομάδας Β)[20] όσο και τα ειδώλια Ύστερου Τύπου Ψ[21]. Το μοναδικό ζωόμορφο ειδώλιο ανήκει στην κατηγορία Ladder Type και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[22].

Το τελευταίο στα δυτικά δωμάτιο 13 έχει διαστάσεις 5,80×4,50 μ. Επικοινωνεί στη νότια πλευρά του με το διάδρομο από θυραίο άνοιγμα πλ. 1,20 μ. Το δωμάτιο αυτό δεν παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά των προηγούμενων δωματίων. Δεν βρέθηκε εστία και το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από πατημένο πηλό ανάμεικτο με ασβέστη. Και το δωμάτιο 13 επαναχρησιμοποιήθηκε μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου από τους βασικούς του ενοίκους.

Η γραπτή κεραμική από το δωμάτιο 13 καλύπτει χρονολογικά την ΥΕ ΙΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Συγκεκριμένα βρέθηκε μεγάλος αριθμός ολόβαφων κυλίκων (FS 264) καθώς και κύλικες με ταινιωτό στέλεχος (FS 257/258) με διακόσμηση από άνθη (FM 18) και τεθλασμένες γραμμές (FM 61). Η ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδος αντιπροσωπεύεται από το σκυφοειδή κρατήρα (FS 281) με άβαφο εσωτερικό, τη μικκύλη πρόχου με ταινιωτή διακόσμηση (FS 114) και τον κρατήρα (FS 9) με διακόσμηση από σπείρα (FM 46). Στην ΥΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο χρονολογούνται οι σκύφοι με ολόβαφο ή ταινιωτό εσωτερικό (FS 284) και διακόσμηση από μετόπες (FM 75) και στελεχωτές (FM 51) ή αντιθετικές σπείρες (FM 50). Στην ίδια περίοδο ανήκουν και οι ημισφαιρικοί κύαθοι με ταινιωτή διακόσμηση (FS 215), οι λεκανίδες με ταινιωτή διακόσμηση (FS 294), η πρόχους με ταινιωτή διακόσμηση (FS 106) και οι σκυφοειδείς κρατήρες (FS 282). Η άβαφη κεραμική περιλαμβάνει σημαντικό αριθμό κυλίκων με γωνιώδες περίγραμμα (FS 267) και χυτρών (FS 320). Στο δωμάτιο 13 βρέθηκε επίσης μόνωτος τροχήλατος κάνθαρος από γκρίζο πηλό που φέρει στίλβωση. Το αγγείο αυτό ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων ψευδομινύειων αγγείων της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου και το σχήμα του (FS 240) πα-

[16] S.A. Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora* XIII, Princeton 1971, σ. 127-128, πίν. 66.

[17] Blegen - Rawson, ό.π. (υποσημ. 13), εικ. 349-350.

[18] P.A. Mountjoy, *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική*, Αθήνα 1994, σ. 159.

[19] Blegen-Rawson, ό.π. (υποσημ. 13), ΙΙΙ, σ. 60, εικ. 115.

[20] E. French, Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66 (1971), σ. 116-123.

[21] Ό.π., σ. 25-30, πίν. 40-42.

[22] I. Weber Hidden, Die mykenischen Terrakottafiguren aus den Syringes von Tiryns, *Tiryns* XI (1992), σ. 65-68.

ραπέμπει στην ολόβαφη κεραμική αυτής της περιόδου[23]. Τα κινητά ευρήματα του δωματίου είναι άφθονα. Βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία, ένας πολυεδρικός λίθινος τριπτήρας, ένα λίθινο πλακίδιο που χρησίμευε ως ακόνι, ένα πήλινο πηνίο, τέσσερα σφονδύλια, ένα τμήμα από κατεργασμένο οστό, ένα όστρεο τύπου Cerastoderma[24] και δύο πήλινα ειδώλια, ένα ανθρωπόμορφο τύπου Φ (Ομάδα Β)[25]και ένα ζωόμορφο με έξαρμα, πιθανώς τμήμα συμπλέγματος.

Στη νότια πτέρυγα έχουν αποκαλυφθεί 10 δωμάτια μικρότερων διαστάσεων που θεωρούμε ότι αποτελούν βοηθητικούς και εργαστηριακούς χώρους. Όλα τα δωμάτια εκτός από το μικρό δωμάτιο 2 διέθεταν δάπεδο και τοίχους επιχρισμένους με ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό των δωματίων που βρίσκονται στα ανατολικά (δωμάτια 10, 1, 2, 3) εντοπίστηκε πληθώρα ασβεστοκονιαμάτων που είχαν καταρρεύσει από τους τοίχους. Η εύρεση πεσμένων κονιαμάτων στο εσωτερικό τους δηλώνει πως τα συγκεκριμένα δωμάτια δεν επανακατοικήθηκαν από τους νέους ενοίκους μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου. Σε αυτό συνηγορούν και τα πεσμένα κονιάματα που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του διαδρόμου στο ανατολικό τμήμα του.

Το πρώτο δωμάτιο 10 της νότιας πτέρυγας στα ανατολικά έχει διαστάσεις 3,15×2,85 μ. και έχει ταυτιστεί με προθάλαμο ή αίθουσα αναμονής γιατί υπήρχαν δύο ξύλινα θρανία σε σχήμα Γ στη δυτική και τη νότια πλευρά, όπως διαπιστώθηκε από τα ίχνη στο δάπεδο. Οι τοίχοι του δωματίου ήταν επιχρισμένοι με λευκό και κόκκινο ασβεστοκονίαμα. Βρέθηκαν κομμάτια ερυθρού ασβεστοκονιάματος με επικάλυψη λευκού χρώματος. Το δωμάτιο αρχικά δεν επικοινωνούσε με την περίστυλη αυλή. Σε μεταγενέστερη φάση μέσα στην ΥΕ ΙΙΙΒ στο βόρειο τοίχο του ανοίχθηκε μια είσοδος πλ. 2 μ., για τη διάνοιξη της οποίας καταστράφηκε τμήμα της τοιχοποιίας, παρέμεινε ωστόσο η κατώτερη σειρά των λίθων που καλύφθηκε με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος κατώτερης ποιότητας.

Στο σύνολό της η κεραμική του δωματίου 10 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο και είναι λιγοστή κυρίως όσον αφορά στα παραδείγματα γραπτών οστράκων. Και τα κινητά ευρήματα του δωματίου 10 είναι λιγοστά. Βρέθηκαν δύο κωνικά σφονδύλια από στεατίτη, ένα πήλινο σφαιρίδιο, μια οστέινη σπάτουλα και δύο πολύ αποσπασματικά ανθρωπόμορφα ειδώλια που δεν είναι δυνατόν να ταυτιστούν με κάποιο συγκεκριμένο τύπο ειδωλίων.

Αμέσως δυτικότερα έχει αποκαλυφθεί το δωμάτιο 1 με διαστάσεις 2,85×2,85 μ. Διαθέτει δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και στο εσωτερικό του βρέθηκαν πεσμένα ασβεστοκονιάματα από τους τοίχους. Όσον αφορά στη γραπτή κεραμική από το δωμάτιο 1 ως κυρίαρχο σχήμα εμφανίζεται ο σκύφος με ολόβαφο εσωτερικό (FS 284) διακοσμημένος με μια ποικιλία μοτίβων χαρακτηριστικών της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου (μετόπες με αντιθετικές σπείρες, ρόμβοι, πλοχμοί, αμείβοντες, ενάλληλα γραμμίδια). Η άβαφη κεραμική περιλαμβάνει όστρακα από κύλικες με γωνίωση (FS 267), από χύτρες (FS 320), καθώς και από χειροποίητα πιθοειδή αγγεία. Τα

[23] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 153-154.

[24] S.P. Dance, *The Encyclopedia of Shells*, London 1974, σ. 249.

[25] Weber Hidden, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 38-40, πίν. 35(3).

ελάχιστα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν ένα λίθινο τριπτήρα, ένα κέρατο από πήλινο ζωόμορφο ειδώλιο και ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι που φέρει ίχνη καύσης[26].

Το δωμάτιο 1 επικοινωνεί στα δυτικά από είσοδο πλ. 1 μ. με το μικρότερο δωμάτιο 2, 3×2,40 μ., που εκτελεί χρέη διαδρόμου, γι' αυτό άλλωστε και φέρει δάπεδο από πατημένο πηλό. Το μικρό δωμάτιο 2 με δύο εισόδους στα βόρεια και στα νότια, πλ. 1,40 μ., συνδέει τις δύο πτέρυγες δωματίων του Μεγάρου Α με τους μεγάλους εργαστηριακούς χώρους που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα (Δωμάτια Α και Β) και που αναπτύσσονται στα νότια του μεγάρου και σε παράλληλο με αυτό άξονα.

Η κεραμική από το δωμάτιο 2 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Στο δωμάτιο 2 βρέθηκε ένα μεγάλο λίθινο τριβείο από τραχείτη λίθο με παράλληλα στην ΥΕ ΙΙΙΒ από τις Μυκήνες και τη Μιδέα[27]. Επίσης, βρέθηκε ένα τμήμα από πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο[28], ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι, ένα τμήμα από κατεργασμένο οστό, μια οστέινη χάνδρα και ένα κομμάτι χαλαζία.

Το επόμενο δωμάτιο 3 συνορεύει στα δυτικά με το δωμάτιο 4. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου 3 είναι πρόσθετος και σε προηγούμενη αρχιτεκτονική φάση τα δωμάτια 3 και 4 αποτελούσαν έναν ενιαίο χώρο. Το δωμάτιο 3 αν και είναι μικρό, 2,80×2,90 μ., σε σχέση με τα δωμάτια της βόρειας πτέρυγας, ωστόσο διαθέτει εξίσου προσεγμένη κατασκευή με κονιάματα στο δάπεδο και τους τοίχους. Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκαν πεσμένα όλα τα κονιάματα από τους τοίχους και την οροφή. Σε μερικά από αυτά αναγνωρίστηκαν αποτυπώματα ξύλου και σε άλλα αναγνωρίστηκαν τελειώματα που πρέπει να οριοθετούν παράθυρα ή το θυραίο άνοιγμα. Τα κονιάματα μαζεύτηκαν και αριθμήθηκαν προσεκτικά με στόχο να συγκολληθούν για να μας δώσουν, αν είναι δυνατόν, στοιχεία για την ανωδομή του χώρου (ύψος τοίχων, ανοίγματα κτλ.). Επίσης, παρατηρήθηκε ότι τα κονιάματα από τους τοίχους είχαν ανακαινιστεί τρεις φορές και ήταν στιλβωμένα (έχουν βρεθεί και λίθινα εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί γι' αυτό το σκοπό) χωρίς ανάμειξη με χαλίκι.

Στο δωμάτιο 3 βρέθηκαν αρκετές ολόβαφες κύλικες (FS 264) που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο. Επίσης, βρέθηκε ένας σκύφος (FS 284) με ολόβαφο εσωτερικό και διακόσμηση από αντιθετικές σπείρες (FM 50) και ένας σκυφοειδής κρατήρας (FS 282) με διακόσμηση από σπείρα (FM 46). Και τα δύο παραδείγματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Η άβαφη κεραμική περιλαμβάνει ελάχιστα όστρακα κυλίκων και χυτρών. Στο δωμάτιο βρέθηκε ένας λίθινος σφραγιδόλιθος, ένα λίθινο τριβείο με τον τριπτήρα, ένας λίθινος λειαντήρας, μικρές μάζες χαλκού και ένα πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο τύπου Ψ.

Στο μικρότερο δωμάτιο 4, 1,20×2,80 μ., που όπως είπαμε αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή, δεν διαπιστώθηκε καμία είσο-

[26] J. Carington Smith, *Spinning and Weaving Equipment*, *Nichoria* II, Minneapolis 1992, σ. 674-711.

[27] K. Demakopoulou, Stone Vases from Midea, στο E.H. Cline and D. Harris-Cline (eds), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, Belgium 1998, σ. 221-225. D. Evely, Stone Vases and Other Objects, *Well Built Mycenae* 27 (1992), σ. 3-16. P.M. Warren, The Stone Vessels from the Bronze Age Settlement at Akrotiri, Thera, *AE* 1979, σ. 82-113.

[28] K. Pilafidis Williams, *The Sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age*, München 1998, σ. 35-41, πίν. 44.

Εικ. 4. Μέγαρο Α. Άβαφα αγγεία από το δωμάτιο 4.

δος που θα εξυπηρετούσε την πρόσβαση στο χώρο αυτό. Ωστόσο, είναι πιθανό να υπήρχε θυραίο άνοιγμα στη βόρεια πλευρά του δωματίου πάνω από το λίθινο θεμέλιο στο ύψος των ωμοπλίνθων. Το δωμάτιο 4 θεωρούμε ότι αποτελούσε ένα μικρό βοηθητικό χώρο. Στο κέντρο του δωματίου εντοπίστηκε ένας αποθέτης, διαμ. 1,05 μ. και βάθ. 0,60 μ. Στο δωμάτιο 4 δεν εντοπίστηκε χρήση ασβεστοκονιάματος στο δάπεδο και τους τοίχους. Βρέθηκαν μόνο δύο πολύ μικρά κομμάτια κονιάματος σε ανώτερο στρώμα. Το δάπεδο του δωματίου είναι από πατημένο πηλό.

Από το δωμάτιο αυτό περισυλλέξαμε άφθονη κεραμική από αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως κύλικες, σκύφοι, κύαθοι, λεκανίδες, στάμνοι, υδρίες, και μαγειρικά σκεύη, όπως κρατευτές και χύτρες. Ιδιαίτερα άφθονες στο δωμάτιο 4 είναι οι άβαφες κύλικες (εικ. 4). Καταμετρήθηκαν περισσότερες από 40 και ανήκουν στον τύπο της κύλικας με γωνιώδες περίγραμμα (FS 267) και με βαθύ χωνόσχημο σώμα (FS 274). Ανάμεσά τους διακρίνεται και μία μικκύλη δίωτη κύλικα με υπερυψωμένες λαβές (FS 273). Στο εσωτερικό του αποθέτη βρέθηκε μεγάλη άβαφη υδρία, τμήματα από τρεις μεγάλους άβαφους απιόσχημους κρατήρες (FS 9), αλλά και όστρακα από αγγεία που βρέθηκαν στο δωμάτιο 4 εκτός του αποθέτη.

Η γραπτή κεραμική από το δωμάτιο 4 περιλαμβάνει πρώιμα χρονολογικά αγγεία, όπως η σχεδόν ακέραιη ολόβαφη κύλικα (FS 264), τυπικό αγγείο της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου[29], ο αβαθής κύαθος (FS 253) με υπερυψωμένη

[29] M. Benzi, *Rodi e la Civilta Micenea*, *Incunabula Graeca* 94, Roma 1992, πίν.76α.

ταινιωτή λαβή και προχοή[30] και το ακέραιο κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 94) με γραπτό Υσχημο στον ώμο[31]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου αποτελεί το όστρακο κύλικας (FS 258B) με ολόβαφο εσωτερικό, στοιχείο που απαντάται συχνά στη λεγόμενη περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου (Κρήτη, Μακεδονία, Φωκίδα, Θεσσαλία) και σπανιότατα στην Πελοπόννησο[32]. Η κύλικα από το δωμάτιο 4 διακοσμείται εξωτερικά με υβριδόμορφο μυκηναϊκό άνθος (FM 18) από το οποίο σώζεται η απόληξή του. Βρέθηκαν ακόμη όστρακα από κύλικες του τύπου Ζυγουριών (FS 258A) και υψίποδες σκύφοι (FS 305). Από τα ύστερα χρονολογικά παραδείγματα ξεχωρίζει ο σκύφος (FS 284) με ολόβαφο ή ταινιωτό εσωτερικό με διακόσμηση αντιθετικών ή στελεχωτών σπειρών[33]. Τα παραδείγματα αυτά αποτελούν ασφαλείς ενδείξεις για την τελευταία χρήση του δωματίου που τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και η σχεδόν ακέραιη στάμνος (FS 64) διακοσμημένη με γραπτές ταινίες[34]. Η στάμνος διακοσμείται με δύο οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές πάνω από την κοιλιά και δύο ζεύγη κάθετων διάτρητων αποφύσεων στον ώμο στη μέση κάθε πλευράς. Τέλος, χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιόδου που αναφέραμε είναι ο βαθύς ημισφαιρικός κύαθος (FS 215), ο οποίος είναι ολόβαφος εσωτερικά, ενώ εξωτερικά φέρει μια γραπτή ταινία στο ύψος του χείλους[35].

Στο εσωτερικό πολλών αγγείων από το δωμάτιο 4 διακρίναμε τροφικά κατάλοιπα, όπως οστά μικρών ζώων, θαλασσινά όστρεα και ελάχιστους απανθρακωμένους καρπούς ανάμεσα στους οποίους διακρίναμε πυρήνες ελιάς και σπόρους σταφυλιού. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο χώρος αυτός ήταν ένας χώρος προετοιμασίας τροφής, όπου επίσης φυλάσσονταν και τα καθημερινά σκεύη προετοιμασίας και κατανάλωσης τροφής. Την άποψη αυτή ενισχύει η ύπαρξη στο δωμάτιο λίθινων εργαλείων που χρησιμοποιούνται για την επεξεργασία των σιτηρών. Συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία και πέντε τριπτήρες. Από το δωμάτιο 4 προέρχονται ακόμη τρία πήλινα ειδώλια και δύο σφονδύλια.

Το επόμενο προς τα δυτικά δωμάτιο 5 είναι επίσης μικρό, 3×1,60 μ. Το δάπεδο του δωματίου είναι από πατημένο πηλό. Η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του δωματίου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο και περιλαμβάνει αρκετά αποθηκευτικά αγγεία. Το δωμάτιο αποτελούσε χώρο αποθήκευσης και προετοιμασίας τροφής.

[30] P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Berlin 1999, I, σ. 112-113.

[31] Ό.π., σ. 216-217.

[32] P.A. Mountjoy, Regional Mycenaean Pottery, *BSA* 85 (1990), σ. 256, εικ. 12. R. Jung, *Die drehscheiben Keramik der Schichten 19-11 der Toumba von Kastanas in Makedonien in ihrem Kultarellen Kontext* (unpublished thesis), Berlin 1999, σ. 183-194, πίν. 53. E. Hanschmann, *Die Deutschen Ausgrabungen auf Argissa - Magula in Thessalien IV. Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn 1981, σ. 119, πίν. 128, 2. Α. Ευσταθίου-Μπάτζιου, Το νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, *Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιό: Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σ. 117.

[33] C. Blegen, *Prosymna: The Helladic Settlement Proceeding the Argive Heraeum*, Cambridge Mass. 1937, εικ. 425. M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Milano 1975, αριθ. 220. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 30), II, σ. 778-779, 919-921.

[34] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 131, 144.

[35] P.A. Mountjoy, *Orchomenos* V, München 1983, πίν. 19b.

Δυτικά του δωματίου 5 βρίσκεται το δωμάτιο 9, που έχει διαστάσεις 3,25×3 μ. Επικοινωνεί στα βόρεια με το διάδρομο από θυραίο άνοιγμα πλ. 1,05 μ. Το δάπεδο καλύπτεται από ασβεστοκονίαμα καλής ποιότητας, όπως αρχικά και οι τοίχοι του δωματίου. Στο εσωτερικό του όμως δεν βρέθηκαν πεσμένα κονιάματα από τους τοίχους. Το δωμάτιο 9 υποθέτουμε επομένως πως αφού καθαρίστηκε από τα πεσμένα κονιάματα ξανακατοικήθηκε σε μια προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε, όπως αναφέραμε, στα τρία μεγάλα δωμάτια της βόρειας πτέρυγας αλλά σε κανένα από τα ανατολικά δωμάτια της νότιας πτέρυγας. Έτσι η αρχική μας υπόθεση ότι ξαναχρησιμοποιήθηκαν για κατοίκηση μόνο οι μεγάλοι χώροι διαμονής του κτιρίου ανατρέπεται και αποδεικνύεται με το δωμάτιο 9 ότι έχουμε δεύτερη φάση κατοίκησης και στα δωμάτια της νότιας πτέρυγας, μόνο όμως στο δυτικό τμήμα της. Κατά τις πρόσφατες εργασίες καθαρισμού και συντήρησης στο δωμάτιο 9 εντοπίστηκαν πάνω στο δάπεδο ίχνη ερυθρού χρώματος. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών θα είμαστε σε θέση να πούμε αν τα ίχνη χρώματος ανήκουν σε ζωγραφική παράσταση ή αν το συγκεκριμένο δωμάτιο χρησιμοποιήθηκε από τους ενοίκους του Μεγάρου Α για την επεξεργασία βαφών, ίχνη των οποίων σώθηκαν πάνω στο δάπεδο. Στο δάπεδο πάντως του δωματίου 9 βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία που πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί γι' αυτό το σκοπό. Βρέθηκε ακόμη ένα πλακίδιο από ελεφαντοστό με αβαθείς εγχαράξεις στη μία του όψη, ένα αδιάγνωστο αντικείμενο από ελεφαντοστό και ένα τμήμα τράπεζας προσφορών από ασβεστοκονίαμα.

Η γραπτή κεραμική του δωματίου χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο.

Το δωμάτιο 9 επικοινωνεί στα δυτικά με το δωμάτιο 19 από θυραίο άνοιγμα πλ. 1,15 μ. Οι διαστάσεις του δωματίου 19 είναι 1,50× 2,80 μ. Πρόκειται για ένα μικρό δωμάτιο με δάπεδο από πατημένο πηλό. Στα δυτικά συνορεύει με το δωμάτιο 18. Το δωμάτιο 18, 2,70×2,70 μ., αρχικά ήταν αυτόνομος χώρος και επικοινωνούσε μόνο με το διάδρομο από είσοδο στα βόρεια με θυραίο άνοιγμα πλ. 0,85 μ. Σε μεταγενέστερη αρχιτεκτονική φάση, στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο, η βόρεια είσοδος κλείνει από πρόχειρο τοιχάριο το οποίο εκτείνεται και στο διάδρομο απομονώνοντας έτσι όλο το δυτικό τμήμα του κτιρίου (τα δωμάτια 18, 17, 13 και το δυτικό τμήμα του διαδρόμου). Επιπλέον, παρατηρείται διάνοιξη εισόδου πλ. 1,15 μ. στο νότιο άκρο της μεσοτοιχίας και τα δωμάτια 18 και 19 επικοινωνούν έτσι απευθείας μεταξύ τους.

Κατά την έρευνα του δωματίου 19, στη νότια πλευρά του και σε στρώμα 0,10-0,20 μ. πάνω από το δάπεδο, αποκαλύφθηκαν αρκετές μεγάλες πέτρες σε τυχαία διάταξη, η παρουσία των οποίων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί στο εσωτερικό του δωματίου παρά μόνο αν συσχετιστούν με τις εργασίες για τη διάνοιξη της εισόδου στη μεσοτοιχία. Οι υπόλοιποι τοίχοι του δωματίου σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση. Οι πέτρες απομακρύνθηκαν από το εσωτερικό του δωματίου και κάτω από αυτές εντοπίστηκε χώμα μαλακό και γκρίζο, χωρίς όμως ίχνη καύσης. Μπροστά στην είσοδο που οδηγεί στο δωμάτιο 18 μετά την απομάκρυνση των λίθων αποκαλύφθηκε πάνω στο δάπεδο ένα αντικείμενο από γκριζοπράσινο λίθο που θεωρούμε ότι αποτελεί τμήμα από λίθινο «σταθμίο». Το συγκεκριμένο σταθμίο έχει βάρος 2 κιλά, μήκος 0,14,

πλάτος 0,11 και ύψος 0,06 μ. Στη μία όψη του φέρει χαραγμένα σε οριζόντια διάταξη τρία σύμβολα της Γραμμικής Β γραφής[36] (εικ. 5). Το εύρημα αυτό είναι το πρώτο δείγμα Γραμμικής Β γραφής που βρέθηκε στη Θεσσαλία και βεβαιώνει ότι στο Μέγαρο Α του Διμηνίου είναι γνωστή η χρήση της γραφής. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν το ένα δίπλα στο άλλο δύο πήλινα σφαιρίδια που πιθανώς προορίζονταν για να χρησιμοποιηθούν ως σφραγίσματα. Βρέθηκε ακόμη ένα τμήμα οστέινης περόνης. Η γραπτή κεραμική καταλαμβάνει μικρό ποσοστό σε σχέση με την άβαφη κεραμική και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο.

Στο δωμάτιο 18 μαζί με γραπτή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου βρέθηκαν δύο τροχήλατα ψευδομινύεια αγγεία από γκρίζο πηλό με ίχνη στίλβωσης. Πρόκειται για ένα μόνωτο κάνθαρο (FS 240) με υπερυψωμένη λαβή[37] και ένα δίωτο αμφορέα (FS 58)[38]. Τα κινητά ευρήματα του δωματίου 18 περιλαμβάνουν ένα λίθινο τριπτήρα, ένα λίθινο στιλβωτήρα, ένα λίθινο ακόνι, μια ελαφρόπετρα, ένα πήλινο πηνίο, ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, ένα μικκύλο ειδώλιο τύπου Ψ[39], ένα κεφάλι ειδωλίου τύπου Ψ και ένα κεφάλι πτηνόσχημου ειδωλίου[40].

Το τελευταίο στα δυτικά δωμάτιο 17 έχει διαστάσεις 2,75×2,75 μ. και επικοινωνεί στα βόρεια με το διάδρομο από άνοιγμα πλ. 1,10 μ. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου 17 αποτελεί μια ισχυρή και προσεγμένη κατασκευή καθώς έχει πλάτος 0,85 μ. και είναι λιθόκτιστος σε ύψος μέχρι 1,30 μ. Ο δυτικός τοίχος θεωρούμε ότι λειτουργούσε και ως τοίχος αντιστήριξης για τις ωθήσεις των χωμάτων του πρανούς του λόφου. Το δάπεδο του δωματίου είναι πήλινο, γεγονός που παρατηρήσαμε και στα περισσότερα δωμάτια που ανα-

Εικ. 5. Μέγαρο Α. Δωμάτιο 19. Λίθινο αντικείμενο με Γραμμική Β γραφή.

πτύσσονται στο δυτικό τμήμα του μεγάρου, πίσω δηλαδή από τον κεντρικό πυρήνα του κτιρίου (δωμάτιο 8).

Η κεραμική του δωματίου 17 χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Βρέθηκε επιπλέον τμήμα από τροχήλατο κάνθαρο (FS 240), ο οποίος εμφανίζει τα χαρακτηριστικά των λεγόμενων ψευδομινύειων αγγείων, δηλαδή τον γκρίζο πηλό που φέρει στίλβωση και χρονολογείται επίσης στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Στο δωμάτιο 17 βρέθηκε ένα κομμάτι μολύβδου, ένα πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι[41], ένα τμήμα πήλινου ζωό-

[36] Τη μελέτη της εγχάρακτης επιγραφής έχει αναλάβει ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Νάπολης Federico II, Louis Godart.

[37] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 153-154.

[38] Λ. Παρλαμά, *Η Σκύρος στην Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1984, αριθ. 72, 75, 77. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 30), ΙΙ, σ. 856-857.

[39] French, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 131-133, πίν. 19.

[40] Ό.π., σ. 160.

[41] Iakovidis, ό.π. (υποσημ. 15).

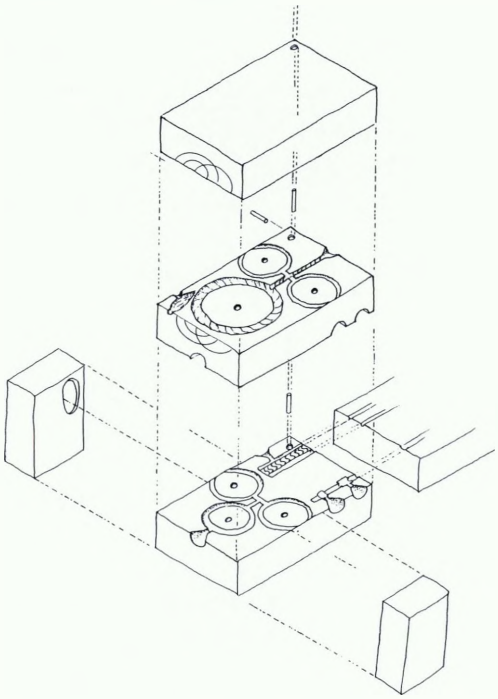
μορφου ειδωλίου και ένα κατεργασμένο κέρατο ελαφιού.

Ο διάδρομος του κτιρίου που συνδέει τις δύο πτέρυγες δωματίων έχει μήκος 19,80 και πλάτος 1,40 μ. Σε όλο το μήκος του υπάρχει πήλινο δάπεδο. Πάνω στο δάπεδο του διαδρόμου, ακριβώς απέναντι από την είσοδο του εργαστηρίου 9, βρέθηκαν έξι λίθινες μήτρες για την κατασκευή κοσμημάτων και εργαλείων (εικ. 6). Συγκεκριμένα, βρέθηκαν πέντε μήτρες από ιλυόλιθο (mudstone) και μία μήτρα από ασβεστόλιθο. Η πιο ενδιαφέρουσα είναι η αμφιπρόσωπη μήτρα από ιλυόλιθο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή κοσμημάτων. Έχει δύο επιφάνειες έκχυσης του μετάλλου στις οποίες διακρίνονται κύκλοι με αλυσιδωτό κόσμημα, ράβδοι, μία αμυγδαλόσχημη χάνδρα και ανάγλυφα ελάσματα. Η μήτρα αυτή αποτελεί τμήμα ενός σύνθετου συστήματος μητρών που χρησιμοποιούνται για τη μαζική παραγωγή κοσμημάτων σε εξειδικευμένο εργαστήριο που απαιτούσε υψηλή παραγωγικότητα (εικ. 7). Πρόκειται για ένα σύστημα που αποτελείται από τέσσερις ή περισσότερες μήτρες που χρησιμοποιούνται συγχρόνως[42]. Για την απόλυτη εφαρμογή των μητρών αυτών έχει προηγηθεί τέλεια λείανση της επιφάνειας της κάθε μήτρας ώστε να εφαρμόζει εντελώς με την άλλη και να μην χύνεται το μέταλλο. Για τον ίδιο λόγο έχουν ανοιχθεί διαμπερείς οπές με μικρό τρυπάνι στις άκρες της κάθε μήτρας προκειμένου να περάσουν βύσματα που συγκρατούν τις μήτρες στη θέση τους κατά τη διάρκεια της εκχύσεως του μετάλλου. Επίσης, στο κέντρο των κύκλων έχουν κατασκευαστεί μικρές οπές ίσως για τη διαφυγή των αερίων κατά την τήξη του μετάλλου. Τέλος, για να ελέγχεται πλήρως η σταθερότητα της μήτρας κατά την τήξη του μετάλλου υπάρχουν στη στενή πλευρά εγχάρακτα ημικύκλια που εφαρμόζουν με ακρίβεια μεταξύ τους, σε όλη τη διάρκεια της διαδικασίας. Το χύσιμο του μετάλλου σε

Εικ. 6. Μέγαρο Α. Διάδρομος. Λίθινες μήτρες.

[42] C.P.W. Reinholdt, Untersuchungen zur Bronze –Und Früheisenzeitlichen Metallverarbeitung in Griechenland, Zyrean und Troia, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Paris Lodron-Universität Salzburg 1987, σ. 8-10, πίν. 2e.

Εικ. 7. Σχεδιαστική αναπαράσταση λειτουργίας της αμφιπρόσωπης μήτρας.

μήτρες γίνεται από πολλά σημεία που έχουν διαμορφωθεί στην κάθε μήτρα σαν μισό χωνί. Στο παράδειγμα του Διμηνίου το μισό χωνί φέρει έντονα τα ίχνη καύσης από το καυτό μέταλλο και δείχνει ότι η μήτρα είχε χρησιμοποιηθεί πολλές φορές.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα μήτρα είναι αυτή που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή αξινών με διακόσμηση από εγχάρακτα ενάλληλα τρίγωνα. Οι υπόλοιπες μήτρες είναι απλές και συνήθεις και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή λαβών, ράβδων κτλ. Μαζί με τις μήτρες βρέθηκαν και τα απαραίτητα εργαλεία του μεταλλουργού. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν άφθονα λίθινα εργαλεία (λειαντήρες, ακόνια), αλλά και οστέινα (σπάτουλα, βελόνα) και χάλκινα (λαβίδα). Βρέθηκαν ακόμη πολλές ελαφρόπετρες, κομμάτια μολύβδου, ένα λίθινο τριβείο και ένα κατεργασμένο κέρατο ελαφιού. Το σύνολο αυτό επιβεβαιώνει ότι ειδικευμένοι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν χώρους του Μεγάρου Α ως εργαστήρια παραγωγής χάλκινων εργαλείων και κοσμημάτων από ευγενή μέταλλα. Επίσης, στο διάδρομο βρέθηκαν δύο πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, ένα μικροσκοπικό πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ και ένα ζωόμορφο ειδώλιο τύπου Linear Type I[43].

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ερευνητική τομή που πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του ανατολικού τμήματος του διαδρόμου εντοπίστηκε τοίχος σε παράλληλο άξονα με το Μέγαρο Α πλ. 0,70 μ. που ερευνήθηκε σε μήκος 7 μ. Η συνέχεια του τοίχου αυτού εντοπίστηκε στο εσωτερικό του δωματίου 13. Πρόκειται για τοίχο που ανήκει σε πρωιμότερο του Μεγάρου Α κτίριο με παρόμοιο προσανατολισμό και ισχυρή και επιμελημένη τοιχοποιία. Σε περιορισμένων διαστάσεων ερευνητική τομή εντοπίστηκε τμήμα από το πήλινο δάπεδο του πρώιμου αυτού κτιρίου πάνω στο οποίο υπήρχαν ίχνη καύσης. Σε δοκιμαστική τομή εντοπίστηκε το στρώμα θεμελίωσης του πρωιμότερου κτιρίου που έδωσε κεραμική η οποία χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο.

Το Μέγαρο Α στεγαζόταν με πήλινες κεράμους (παραχειλωτές κέραμοι)[44] και έφερε γύρω από τη στέγη πήλινη υδρορροή τετράγωνης διατομής που συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα.

Το Μέγαρο Α πλαισιώνεται από ένα πλήθος ακόμη μικρών και μεγαλύτερων δωμα-

[43] Weber Hidden, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 56-57, εικ. 41.

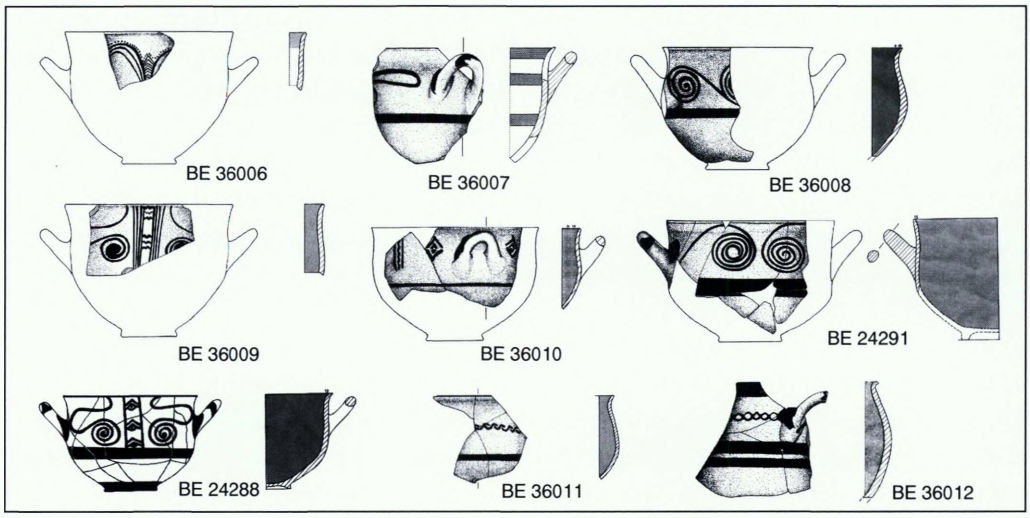
[44] Küpper, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 105-110. Σ. Ιακωβίδης, *ΓΛΑΣ ΙΙ. Η ανασκαφή 1981-1991*, Αθήνα 1998, πίν. 58, 61.

τίων με χρήση εργαστηριακή και αποθηκευτική. Αναφέραμε ήδη τα εργαστήρια στα νότια, όπου βρέθηκε ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο[45]. Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από δύο φύλλα μολύβδου ενωμένα μεταξύ τους και δεν έχει λαβές. Το χείλος είναι μονοκόμματο και έχει τετραγωνιστεί το τελείωμά του με ειδικό εργαλείο. Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί στις Μυκήνες και τη Μιδέα. Στα δυτικά του Μεγάρου Α εκτείνεται ένα στενόμακρο δωμάτιο όπου βρέθηκε άφθονη κεραμική και αρκετά κινητά ευρήματα. Από το εσωτερικό του περισυλλέξαμε 19 πήλινα ειδώλια (13 ανθρωπόμορφα, 5 ζωόμορφα και 1 τμήμα από ομοίωμα επίπλου ή άρματος). Βρέθηκαν ακόμη πέντε σφονδύλια, μία λίθινη χάνδρα, όστρεα με διαμπερείς οπές που πιθανώς έχουν χρησιμοποιηθεί ως κοσμήματα, μια οστέινη περόνη και ένα κομμάτι από ελεφαντοστούν. Εντύπωση προκαλεί η συγκέντρωση τόσο μεγάλου αριθμού ειδωλίων αλλά και κοσμημάτων στο εσωτερικό του συγκεκριμένου δωματίου. Σε σχέση με τα πήλινα ειδώλια από το Μέγαρο Α αξίζει να σημειωθεί ότι στο δωμάτιο 14 βρέθηκαν τα περισσότερα (19), ενώ αρκετά (7) βρέθηκαν στο δωμάτιο 8. Στο δωμάτιο 6 και στα εργαστήρια 9 και 19 δεν βρέθηκαν ειδώλια. Σε όλα τα υπόλοιπα δωμάτια βρέθηκαν από ένα έως τρία ειδώλια.

Δυτικά του δωματίου 14 αναπτύσσονται ορθογώνια δωμάτια που όλα συνδέονται οικοδομικά μεταξύ τους και συνιστούν χώρους αποθηκευτικούς ή εργαστηριακούς. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν μεγάλοι πίθοι και αρκετά λίθινα τριβεία. Στα βόρεια του Μεγάρου Α αποκαλύφθηκαν στεγασμένοι και ημιστεγασμένοι αποθηκευτικοί χώροι με πίθους, μεγάλο ψευδόστομο αμφορέα και άφθονη κεραμική καθημερινής χρήσης, κυρίως κύλικες, σκύφοι και κύαθοι.

Όπως έδειξε η ανασκαφική έρευνα, στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. τα κτίρια όλου του οικισμού εγκαταλείπονται χωρίς ίχνη καταστροφής. Το Μέγαρο Α εγκαταλείπεται από τους ενοίκους του, αν και παρατηρείται, όπως αναφέραμε, μία επανακατοίκηση στα μεγάλα δωμάτια και στο δυτικό τμήμα, στο χώρο των εργαστηρίων. Σταδιακά οι νέοι ένοικοι περιορίζουν τον αριθμό των δωματίων που χρησιμοποιούν με το χτίσιμο πρόχειρων τοίχων. Στην τελική φάση χρήσης του Μεγάρου Α φαίνεται ότι αξιοποιούνται μόνο τα μεγάλα δωμάτια 6 και 8. Η κεραμική που βρέθηκε στα δάπεδα των δωματίων που επαναχρησιμοποιήθηκαν μελετήθηκε ως σύνολο και συγκρίθηκε με την κεραμική των δωματίων 10, 1, 2, 3, 4 και 5 που δεν επανακατοικήθηκαν και η κεραμική τους αποτελεί επομένως ένα κλειστό σύνολο. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι δεν επισημαίνονται με βάση την κεραμική ουσιαστικές χρονολογικές διαφοροποιήσεις. Η επαναχρησιμοποίηση μέρους του Μεγάρου Α πραγματοποιήθηκε σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα μετά την εγκατάλειψή του από τους αρχικούς του ενοίκους και επιπλέον η νέα χρήση των χώρων δεν φαίνεται να διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στα ανατολικά δωμάτια της νότιας πτέρυγας βρέθηκαν άφθονα όστρακα από σκύφους της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου και από κυάθους της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης. Στα δωμάτια που επαναχρησιμοποιή-

[45] Τη μεταλλογραφική μικροσκοπική εξέταση των μολύβδινων αγγείων ανέλαβαν στο Τμήμα Χημείας του UCL ο καθηγητής Τ. Rehren και η συντηρήτρια Ελ. Ασδεράκη, υπεύθυνη του τομέα συντήρησης μεταλλικών αντικειμένων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

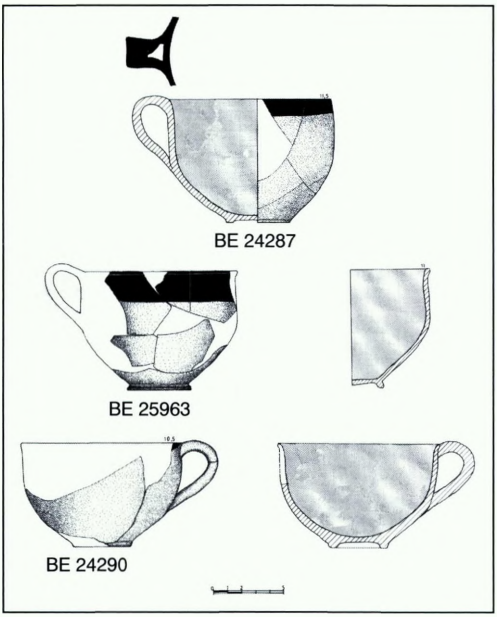
Εικ. 8. Μέγαρο Α. Γραπτοί σκύφοι.

θηκαν η εικόνα της κεραμικής δεν αλλάζει ουσιαστικά. Εντοπίζουμε πάλι τα χαρακτηριστικά σχήματα της ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ πρώιμης περιόδου, όπως σκύφους με πλατιά ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό ή με λεπτή ταινία στο χείλος και τη χαρακτηριστική διακόσμηση των αντιθετικών σπειρών, και αυτοί με ολόβαφο εσωτερικό (εικ. 8), και κυάθους ημισφαιρικούς με ταινία στο χείλος και ολόβαφο εσωτερικό (εικ. 9). Η εγκατάλειψη λοιπόν και η μικρής διάρκειας επανακατοίκηση τοποθετείται μέσα στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου. Η μόνη κεραμική κατηγορία που θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε μία προχωρημένη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου και η οποία δεν εντοπίζεται στα δωμάτια 10, 1, 2, 3, 4, 5 αλλά υπάρχει στα περισσότερα δωμάτια που επαναχρησιμοποιήθηκαν (8, 17, 18, 13, διάδρομος) είναι η γκρίζα ψευδομινύεια κεραμική (εικ. 10) που μιμείται την τεφρή μινυακή κεραμική της μέσης εποχής του Χαλκού στην τεχνική (ψήσιμο) και στα σχήματα (τα περισσότερα φέρουν τροπίδωση στο σώμα), καθώς και η χειροποίητη χονδροειδής κεραμική.

Ένα άλλο ζήτημα που προέκυψε από την επανακατοίκηση του Μεγάρου Α είναι αυτό της αναγνώρισης της χρήσης των δωματίων στην αρχική φάση κατοίκησης του κτιρίου, δεδομένου ότι οι τελευταίοι ένοικοι αφαίρεσαν κινητά ευρήματα και έκαναν μετατροπές στους χώρους. Εντύπωση προκαλεί πάντως η παρουσία του συνόλου των μητρών κατά μήκος του διαδρόμου, όπου βέβαια δεν είναι ο χώρος χρήσης των μητρών εκτός και αν συσχετιστούν με το χώρο 9 μπροστά από την είσοδο του οποίου βρέθηκαν.

Όλο αυτό το συγκρότημα που περιγράψαμε συνδέεται με μία εσωτερική αυλή με ένα δεύτερο συγκρότημα που αναπτύσσεται ακριβώς παράλληλα και το οποίο στον πυρήνα του έχει επίσης ένα Μέγαρο που πλαισιώνεται από μία σειρά μικρών δωματίων.

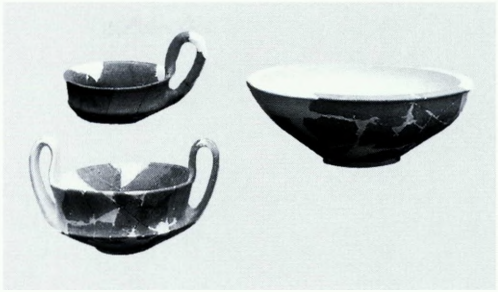
Το δεύτερο συγκρότημα το ονομάσαμε Μέγαρο Β (εικ. 11). Η ανασκαφή του βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, ωστόσο είναι φανερό ότι

Εικ. 9. Μέγαρο Α. Γραπτοί κύαθοι.

όλο το Μέγαρο Β, σε αντίθεση προς το Μέγαρο Α, καταστράφηκε από μία ισχυρή πυρκαγιά στα τέλη του 13ου-αρχές 12ου αι. π.Χ. και μετά την καταστροφή του κανένας χώρος του δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ξανά.

Οι ανασκαφικές εργασίες στην εσωτερική αυλή των δύο Μεγάρων δεν έχουν ολοκληρωθεί έως σήμερα. Η έρευνα προχώρησε τόσο όσο να διαπιστωθεί ότι ο συγκεκριμένος χώρος είναι αδόμητος. Στο κέντρο περίπου της αυλής προς τα δυτικά αποκαλύφθηκε τμήμα από το λιθόκτιστο αποχετευτικό αγωγό του συγκροτήματος. Ολόκληρο το Μέγαρο Β είχε καλυφθεί από ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής που προκλήθηκε από την πυρκαγιά και το οποίο αποτελείται από καμένα ξύλα, καμένες ωμοπλίνθους και καμένους πηλούς. Μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΒ2-πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου βρέθηκε κάτω από το στρώμα αυτό που κάλυπτε όλα

Εικ. 10. Μέγαρο Α. Ψευδομινύεια αγγεία.

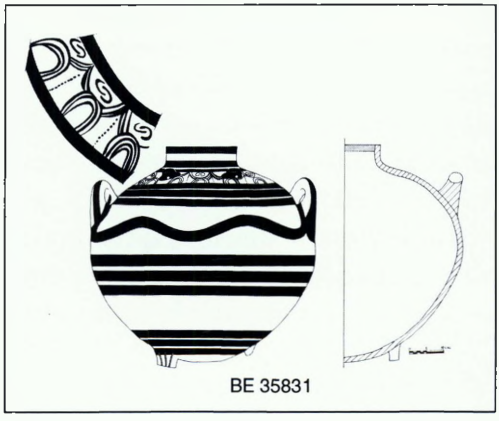
τα δάπεδα του Μεγάρου Β. Πολλά σπασμένα αγγεία, που έφεραν έντονα τα ίχνη της πυρκαγιάς, βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα, κυρίως στην πτέρυγα των αποθηκών. Μία ακέραιη στάμνος, που άνοιξε σε κομμάτια όταν έπεσαν πάνω της τα φλεγόμενα ξύλα της οροφής, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα χρονολόγησης της καταστροφής στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο[46] (εικ. 12). Πρόκειται για μια μεγάλη στάμνο που φέρει μια κυματοειδή ταινία στο ύψος των λαβών και τρία χαμηλά πόδια στη βάση της, χαρακτηριστικά στοιχεία και τα δύο της περιόδου. Ο πυρήνας του δεύτερου αυτού συγκροτήματος είναι το Μέγαρο που αποτελείται από την αίθουσα (προστώο), τον πρόδομο και το δόμο. Οι τοίχοι του κυρίως μεγάρου έχουν πλάτος 1-1,20 μ. και ήταν καλυμμένοι με επάλειψη πηλού που διατηρήθηκε άριστα σε ορισμένα σημεία λόγω της φωτιάς. Το δάπεδό του ήταν κατα-

[46] Σ. Ιακωβίδης, *Περατή, Το Νεκροταφείο*, Αθήνα 1969, 1970, πίν. 76γ. C.A. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA*, Suppl. 18, London 1985, σ. 86. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 144-145.

Εικ. 11. Μέγαρο Β.

σκευασμένο από παχύ στρώμα πηλού με ενίσχυση από ασβέστη και χαλίκια. Πάνω στη λίθινη κρηπίδα ήταν κτισμένοι οι ωμόπλινθοι. Το ύψος της λίθινης κρηπίδας σώζεται αρκετά καλά, ιδιαίτερα στη δυτική πλευρά που φθάνει το 1,30 μ. ύψος. Υποθέτουμε ότι υπήρχε και δεύτερος όροφος, κυρίως λόγω του πάχους των τοίχων. Η κύρια είσοδος του Μεγάρου Β βρίσκεται στα ανατολικά. Μπροστά από το προστώο έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 17,50 και πλάτος 3,70 μ. πλακόστρωτος δρόμος που συνδέεται με τον κεντρικό δρόμο που διασχίζει τον οικισμό. Μία δεύτερη δυνατότητα πρόσβασης στο προστώο δίνεται μέσω μικρών δωματίων που αναπτύσσονται νότια του δρόμου και παράλληλα με αυτόν. Από το προστώο, από ένα θυραίο άνοιγμα πλ. 2,60 μ., εισέρχεται κανείς στον πρόδομο. Στο θυραίο άνοιγμα βρέθηκαν κατά χώραν πεσμένες πολλές καμένες ωμόπλινθοι και απανθρακωμένα ξύλα. Μέσα στον πρόδομο, ακριβώς στο κέντρο του, βρίσκεται ένας μεγάλος υπερυψωμένος πήλινος βωμός (εικ. 13). Σώζεται σε ύψος 0,50 μ. με κάτοψη σε σχήμα Η και ελλειψοειδή πήλινη πλατφόρμα που έφερε επάλειψη πηλού προς τα ανατολι-

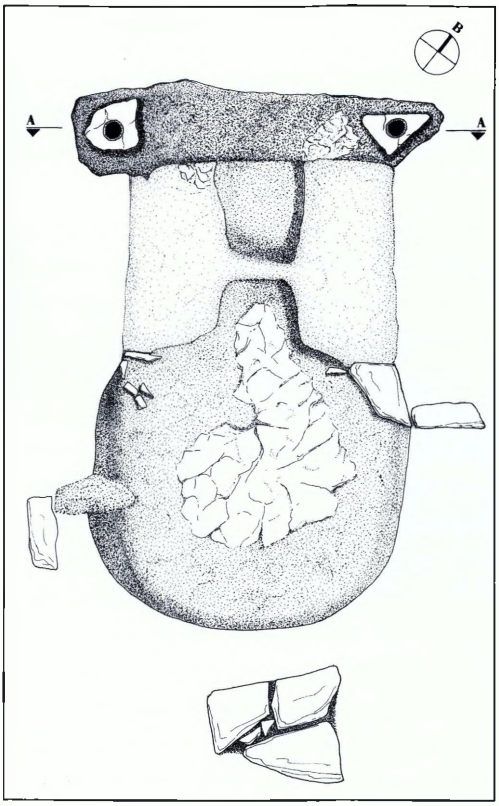

Εικ. 12. Μέγαρο Β. Δωμάτιο 3. Γραπτή στάμνος.

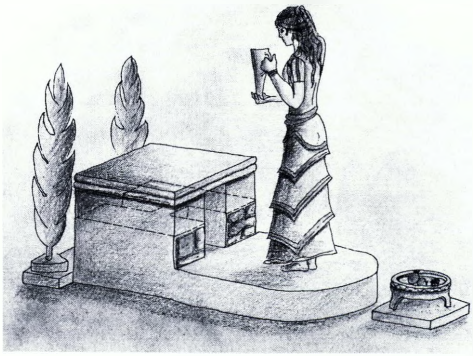

Εικ. 13. Μέγαρο Β. Πρόδομος. Πήλινος βωμός.

κά. Πίσω από το βωμό, στη δυτική πλευρά του, βρέθηκαν αριστερά και δεξιά πακτωμένα σε πήλινη βάση δύο τριγωνικά πλιθιά, που φέρουν στο κέντρο τους μία κυκλική οπή, διαμ. 0,10 μ. (εικ. 14). Στις οπές αυτές είναι πιθανό να στερεώνονταν κλαδιά ή στάχυα με τα οποία θα στόλιζαν το βωμό κατά τη διάρκεια εορταστικών ημερών ή όταν εκτελούνταν τελετουργικές πράξεις (εικ. 15). Παραστάσεις βωμών που στολίζονται με φυτά συναντούμε σε χρυσά δακτυλίδια που φέρουν θρησκευτικές παραστάσεις, όπως τα γνωστά δακτυλίδια από το θαλαμωτό τάφο 9 των Μυκηνών, καθώς και από σφραγιδόλιθους με παρόμοιο θέμα[47]. Μπροστά από το βωμό, στην ανατολική του πλευρά, ακριβώς στον κεντρικό άξονα της εισόδου σώζεται μία λίθινη βάση από τρεις πλακαρές σχιστόπλακες που ίσως αποτελούσαν τη βάση για την στήριξη μίας τράπεζας προσφορών ή ενός κιονί-

Εικ. 14. Σχέδιο πήλινου βωμού.

Εικ. 15. Σχεδιαστική αναπαράσταση βωμού από τον πρόδομο.

[47] Γ. Μυλωνάς, *Μυκηναϊκή θρησκεία*, Αθήνα 1977, σ. 29-30, 53.

σκου. Από την επίχωση του προδόμου προέρχεται το ακέραιο γραπτό κύπελλο της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου με διακόσμηση από μετόπες και ημικύκλια[48]. Η εύρεση του βωμού μέσα στον πρόδομο αποτελεί μοναδικό εύρημα για τη Θεσσαλία.

Ο πρόδομος επικοινωνεί στα νότια με τρία μικρά πλευρικά δωμάτια, από τα οποία το ανατολικότερο φέρει κατά μήκος του νότιου τοίχου του ένα λίθινο κτιστό θρανίο. Τα δωμάτια αποτελούν πρόχειρες κατασκευές με στενό λίθινο θεμέλιο πλ. μόλις 0,40 μ. Η φωτιά ισχυροποίησε τα πηλοκονιάματα των τοίχων και κατέκαψε το σύνολο των ευρημάτων που μετατράπηκαν σε όγκους στάχτης. Εκτός από τη χαρακτηριστική κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου δεν βρέθηκε κάποιο αντικείμενο που να αποδεικνύει ότι τα δωμάτια αυτά υποστήριζαν τη λειτουργία του προδόμου ως χώρου λατρείας.

Πίσω από τον πρόδομο, δυτικά, αναπτύσσεται ο κυρίως δόμος, ένα μεγάλο δωμάτιο, 8,50×5,30 μ., στο οποίο η πρόσβαση γίνεται μόνο από την εσωτερική αυλή και μόνο μέσω του δωματίου 3. Ο δόμος είναι σύγχρονος αρχιτεκτονικά με τον πρόδομο. Η έρευνα στο δόμο δεν έχει προχωρήσει. Στο δωμάτιο 3 η φωτιά ισχυροποίησε τα πήλινα κονιάματα με τα οποία ήταν επαλειμμένοι οι τοίχοι και έψησε τις ωμοπλίνθους που έπεσαν και έκλεισαν την είσοδο προς το βόρειο διάδρομο. Το στρώμα καταστροφής αφαιρέθηκε και πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν πεσμένα πολλά τμήματα ξύλινων δοκαριών από την οροφή, από τα οποία δόθηκαν δείγματα για δενδροχρονολόγηση. Συγκεκριμένα βρέθηκαν κορμοί στρογγυλοί και όχι ορθογώνιας τομής, κυρίως από ελαιόδεντρα διαμ. 0,10-0,15 μ., σύμφωνα με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Cornell Peter Kuniholm. Επίσης, ανα-

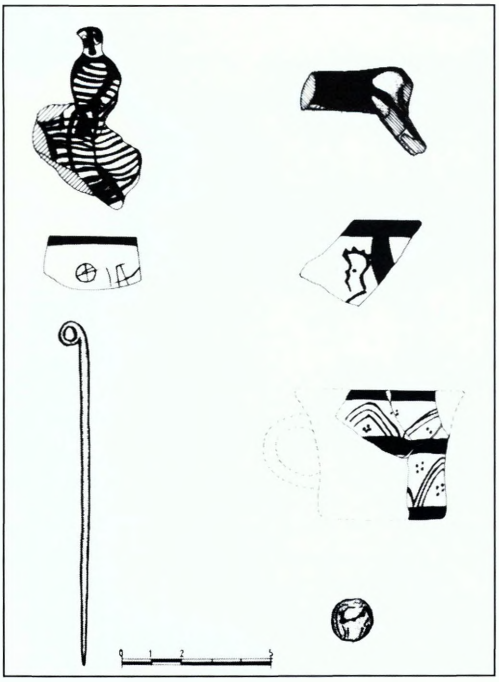
Εικ. 16. Μέγαρο Β. Εξωτερικά δωματίου 3. Ασβεστολιθική πλάκα.

γνωρίστηκαν λεπτά ξύλα από πεύκα και χονδροί κορμοί από δρυς. Δείγματα από τους κορμούς δόθηκαν για δενδροχρονολόγηση. Από το δωμάτιο 3 συλλέχθηκε άφθονη κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου που έφερε έντονα τα ίχνη της πυρκαγιάς. Εκτός από τη γραπτή στάμνο (FS 64) που προαναφέραμε, βρέθηκε ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο, που έλιωσε εν μέρει από τη φωτιά και που ήταν τοποθετημένο αμέσως αριστερά από τη θύρα που οδηγεί στο βόρειο διάδρομο. Στα δεξιά της θύρας, ακριβώς στην ανατολική γωνία του δωματίου, βρέθηκε μια μεγάλη τριποδική χύτρα με δύο κάθετες λαβές.

Δεξιά από τη νότια είσοδο του δωματίου 3, σε ένα χώρο που δεν γνωρίζουμε ακόμη αν ήταν στεγασμένος, βρέθηκε τοποθετημένη μία μεγάλη παραλληλόγραμμη ασβεστολιθική πλάκα με βαθουλώματα[49] (εικ. 16). Δί-

[48] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 90-91, 118-119. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 30), II, σ. 772-773, εικ. 302.168 (για τη διακόσμηση).

[49] O. Pelon, *L'autel minoen sur le site de Malia*, *Aegaeum* 2, Liege 1988, σ. 42, πίν. VII.

Εικ. 17. Μικρά ευρήματα από το χώρο της ασβεστολιθικής πλάκας.

πλα της, μέσα στο στρώμα της επίχωσης, βρέθηκε ένα σύνολο ευρημάτων που θεωρούμε ότι παραπέμπει σε λατρεία και απόθεση προσφορών (εικ. 17). Συγκεκριμένα, βρέθηκε ένας λίθινος σφραγιδόλιθος με παράσταση ζώου, ένα όστρακο κύλικας με εγχάρακτη Γραμμική Β στο εσωτερικό του (εικ. 18) και άφθονα πήλινα ειδώλια. Καταμετρήσαμε εννέα ανθρωπόμορφα και έξι ζωόμορφα ειδώλια που τα περισσότερα σώζονται αποσπασματικά. Ένα από τα ανθρωπόμορφα ειδώλια είναι μικκύλο και ανήκει στον τύπο Ψ. Βρέθηκε ακόμη ένα πήλινο ομοίωμα θρόνου με καθιστή μορφή, ένα πόδι από πήλινο ομοίωμα επίπλου και ένα τμήμα από σχηματοποιημένο μαρμάρινο ειδώλιο. Αρκετά είναι τα χάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν γύρω

Εικ. 18. Μέγαρο Β. Εξωτερικά δωματίου 3. Όστρακο κύλικας με Γραμμική Β γραφή.

από την πέτρα, κυρίως περόνες και ελάσματα, ενώ βρέθηκε και κομμάτι ασβεστοκονιάματος με κόκκινο χρώμα. Η γραπτή κεραμική της επίχωσης περιλαμβάνει ανάμεσα σε άλλα ένα όστρακο κυπέλλου με παράσταση ανδρικής μορφής, ένα τμήμα μικρού κρατήρα με παράσταση τετράκτινου τροχού άρματος, ένα μικκύλο κύπελλο, ένα σφαιρικό αλάβαστρο, ένα σκυφοειδή κρατήρα και όστρακα από δύο τουλάχιστον ρυτά.

Βόρεια του κυρίως Μεγάρου Β αναπτύσσεται η πτέρυγα των αποθηκών που συνδέεται με αυτό μέσω ενός διαδρόμου μήκ. 16 και πλ. 1,60 μ. (εικ. 19). Ο διάδρομος καταλήγει σε ένα χώρο δυτικά, όπου πιθανώς υπήρχε κλιμακοστάσιο με ξύλινη κλίμακα. Στο δυτικό άκρο του διαδρόμου αμέσως μετά την αποθήκη 6, το πήλινο δάπεδο σταματά σε ευθεία γραμμή και το έδαφος διαμορφώνεται βαθμιδωτά. Η διαμόρφωση του χώρου σε σχήμα Γ, δυτικά από την αποθήκη 6, βοηθάει για αυτή την ερμηνεία.

Πάνω στο πήλινο δάπεδο του διαδρόμου, κάτω από τις επιχώσεις της καταστροφής, βρέθηκαν κατά χώραν στο ανατολικό άκρο ένα λίθινο τριβείο με τον τριπτήρα του, ένα λίθινο τριγωνικό σταθμίο, δύο μικρές ακέ-

Εικ. 19. Μέγαρο Β. Πτέρυγα αποθηκών.

ραιες μόνωτες τριποδικές χύτρες[50] η μία δίπλα στην άλλη (εικ. 20) και τμήμα πήλινου κρατευτή. Ένα ακόμη τριβείο από τραχείτη λίθο με προχοή[51] (εικ. 21) βρέθηκε απέναντι από την είσοδο της αποθήκης 6. Επίσης, κατά μήκος του δυτικού τμήματος του διαδρόμου βρέθηκε ένα μεγάλο αμφικωνικό κύπελλο με γραπτούς ρόμβους και πλοχμούς[52], μία λήκυθος με γραπτό θύσανο στο λαιμό[53] και μία άβαφη υδρία (εικ. 22). Τα παραπάνω αγγεία χρονολογούν την καταστροφή στην ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη περίοδο.

Με το διάδρομο επικοινωνούν τρεις μικρές αποθήκες όπου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Στην πρώτη αποθήκη (δωμάτιο 4) βρέθηκαν αρκετές αποθηκευτικές κατασκευές και σκεύη αποθήκευσης όπως μία μεγάλη πηλοκασέλα και ένα ψάθινο καλάθι με επάλειψη πηλού (εικ. 23). Στη δυτική γωνία της αποθήκης διαμορφώνεται μια πλακόστρωτη κατασκευή, διαστ. 2×1,70 μ., που ορίζεται από πήλινο χώρισμα ύψ. 0,40 μ., όπου βρέθηκαν απανθρακωμένοι πυρήνες

[50] I. Tournavitou, Practical Use and Social Function: A Neglected Aspect of Mycenaean Pottery, *BSA* 87 (1992), σ. 201-202.

[51] Demakopoulou, ό.π. (υποσημ. 27). G. Walberg, *Excavations on the Acropolis of Midea. The Excavations on the Lower Terraces 1985-1991*, I. Stockholm 1998, σ. 160-161, πίν. 142. Warren, ό.π. (υποσημ. 27). Evely, ό.π. (υποσημ. 27).

[52] Renfrew, ό.π. (υποσημ. 46), αριθ. 52. Για τη διακόσμηση βλ. Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 920-921, εικ. 375.172.

[53] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 148.

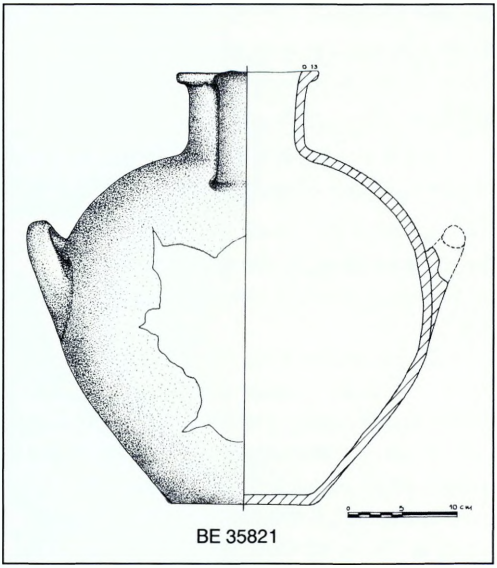
Εικ. 20. Μέγαρο Β. Διάδρομος. Χύτρες.

Εικ. 21. Μέγαρο Β. Διάδρομος. Λίθινο τριποδικό τριβείο με προχοή.

ελαιών και κουκούτσια σταφυλιών. Στο εσωτερικό της αποθήκης βρέθηκε ακόμη άφθονη κεραμική που περιλαμβάνει πιθαμφορείς, πρόχους, ένα τρίωτο απιόσχημο πιθαμφορίσκο, ένα ψευδόστομο αμφορίσκο, ένα κωνικό κάλαθο, μία ταινιωτή λεκανίδα και έναν ασκό. Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα από την αποθήκη αυτή αποτελεί ένα ακέραιο γραπτό ρυτό[54] (εικ. 24), που βρέθηκε δίπλα σε ένα μεγάλο άβαφο κρατήρα. Ακόμη, βρέθηκαν λίθινα εργαλεία (αξίνες) και ένα τμήμα από ελεφαντοστέινο χτένι, που πιθανώς κατέπεσε στο εσωτερικό της αποθήκης από το δεύτερο όροφο.

Η επόμενη αποθήκη (δωμάτιο 5) που αποτελεί ένα προθάλαμο της αποθήκης 4 ήταν ένας χώρος όπου φυλασσόταν κυρίως η κεραμική καθημερινής χρήσης. Πάνω στο δάπεδό της βρέθηκαν πεσμένα από κάποιο ψηλότερο σημείο, πιθανότατα ένα ράφι, σκεύη κυρίως για κατανάλωση υγρών. Πρόκειται κυρίως για άβαφα αγγεία, όπως κυάθια τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο, κύλικες χωνόσχημες ή με γωνιώδες περίγραμμα, κύπελλα, λεκανίδια και αρύταινες (εικ. 25). Βρέθηκε ακόμη μία ταινιωτή λεκανίδα με προχοή, ένας ταινιωτός αμφορίσκος και ένας ασκός. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται ένας μεγάλος άβαφος ψευδόστομος αμφορέας και ένας ακέραιος χαναανίτικος αμφορέας[55], αγγεία που ίσως αποδεικνύουν τις επαφές και

Εικ. 22. Μέγαρο Β. Διάδρομος. Άβαφη υδρία.

[54] Mountjoy, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 674-675.

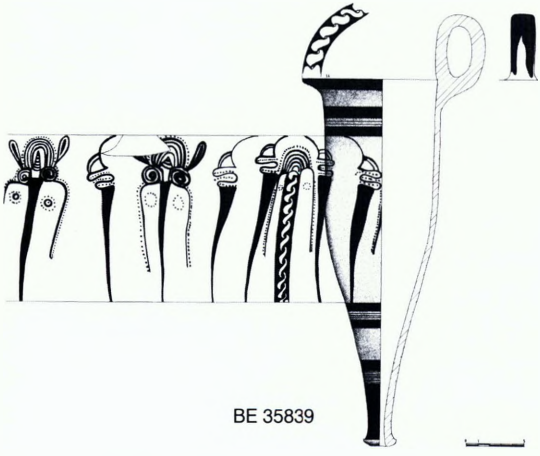
[55] J. Shaw, Excavations at Kommos (Crete) During 1984-85, *Hesperia* 55 (1986), πίν. 58a. Ε. Μπάνου,

Εικ. 23. Μέγαρο Β. Δωμάτιο 4. Αγγεία και πήλινες αποθηκευτικές κατασκευές κατά χώραν.

τις εμπορικές σχέσεις με τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο της Μεσογείου (εικ. 26). Στο δωμάτιο 5 ανάμεσα στα άλλα αγγεία βρέθηκε ακέραιος μαγειρικός αμφορέας με υπερυψωμένη κωνική βάση και δύο κάθετες λαβές κυκλικής διατομής. Ο πηλός είναι καστανός με προσμίξεις. Στη βάση της μιας λαβής υπάρχουν δύο οπές που έγιναν με αιχμηρό αντικείμενο και μια εγχάρακτη γραμμή. Τα τρία σημάδια αποτελούν σύμβολο κεραμέα.

Η τρίτη αποθήκη ήταν αποθήκη σιτηρών. Ένας μεγάλος οξυπύθμενος πίθος, σωζ. ύψ. 1,20 μ., ήταν στερεωμένος μέσα στο δάπεδο της αποθήκης και δίπλα του ήταν ακουμπισμένη μία πήλινη σέσουλα[56]. Άλλοι παρόμοιοι πί-

Εικ. 24. Μέγαρο Β. Δωμάτιο 4. Γραπτό ρυτό.

Ο Μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ., Αθήνα 1988, σ. 254. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών*, Αθήνα 1985, σ. 134. G. Bass, A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas) : 1984 Campaign, *AJA* 90 (1986), σ. 277.

[56] Blegen - Rawson, ό.π. (υποσημ. 13), πίν. 395.

Εικ. 25. Μέγαρο Β. Δωμάτιο 5. Άβαφα αγγεία.

θοι έχουν επίσης αφήσει το αποτύπωμά τους στο δάπεδο της αποθήκης. Ένας ακέραιος μικρός γραπτός ψευδόστομος αμφορέας που βρέθηκε πεσμένος ανάποδα, καθώς και τμήματα μιας πήλινης μπανιέρας δικαιολογούν μία πτώση από άνω όροφο, όπου πιθανώς οδηγούσε η ξύλινη κλίμακα που ξεκινούσε από το χώρο αμέσως δυτικά από την αποθήκη.

Βόρεια από τις τρεις αποθήκες, αναπτύσσεται επίσης ένας μακρόστενος χώρος πάνω στο δάπεδο του οποίου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής από αγγεία καθημερινής χρήσης της ΥΕ ΙΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου.

Η σημασία των αποθηκών αυτών, εκτός από τις ποσότητες κεραμικής, είναι ότι διέσωσαν απανθρακωμένα βοτανικά κατάλοιπα που πιστοποιούν την αποθήκευση δημητριακών (σιταριού και κριθαριού), ελαιών και σταφυλιών και που επιβεβαιώνουν ότι τα δημητριακά, οι ελιές και το κρασί αποτελούσαν τη βασική διατροφή των κατοίκων. Κάτω από το συγκρότημα των αποθηκών διέρχεται το κεντρικό σύστημα αποχέτευσης του κτιρίου με λιθόκτιστα αυλάκια.

Το Μέγαρο Β στα τέλη του 13ου αι. π.Χ., ίσως αρχές του 12ου αι. π.Χ. καταστρέφεται από ισχυρή πυρκαγιά. Δυστυχώς δεν είναι προφανής ο λόγος που την προκάλεσε. Η κεραμική που βρέθηκε κάτω από το στρώμα καταστροφής του Μεγάρου Β αποτελεί ένα κλειστό σύνολο που χρονολογεί τη στιγμή της καταστροφής με αρκετή ασφάλεια στα τέλη του 13ου-αρχές 12ου αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Μέγαρο Β απουσιάζει εντελώς η γκρίζα ψευδομινύεια κεραμική. Τα αποτελέσματα των χρονολογήσεων με C_{14} που έγιναν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος έδωσαν μια χρονο-

Εικ. 26. Μέγαρο Β. Δωμάτιο 5. Χαναανίτικος αμφορέας.

λόγηση που κυμαίνεται ανάμεσα στο 1292-1132 π.Χ., ±24 χρόνια.

Η αποκάλυψη του κτιριακού συγκροτήματος που περιγράψαμε αποδεικνύει ότι στο Διμήνι κατοικεί μία άρχουσα τάξη που συγκεντρώνει διοικητικές, θρησκευτικές και οικονομικές λειτουργίες. Η ύπαρξη της άρχουσας τάξης ενισχύεται και από την παρουσία των θολωτών τάφων που απαιτούν ειδικές αρχιτεκτονικές γνώσεις και δαπάνες για να κατασκευαστούν. Οι θολωτοί τάφοι και το κτιριακό συγκρότημα με τα εξειδικευμένα εργαστήρια και τη χρήση της Γραμμικής Β δείχνουν ότι και στο Διμήνι έχουμε ένα σημαντικό ανακτορικό κέντρο, μοναδικό στη Θεσσαλία, που καταστρέφεται, όπως όλα τα γνωστά ανακτορικά κέντρα της νότιας Ελλάδας στα τέλη του 13ου-αρχές του 12ου αι. π.Χ.[57]. Από τα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι φανερή η αιτία καταστροφής. Δεν μπορεί να θεωρηθεί ο σεισμός ως πιθανή αιτία καταστροφής, όπως στα ανάκτορα της Θήβας, της Τίρυνθας και της Μιδέας. Δυστυχώς, στην περίπτωση του Διμηνίου δεν γνωρίζουμε ακόμη ποια αιτία προκάλεσε εκτός από την καταστροφή του ανακτορικού συγκροτήματος και την οριστική κατάρρευση μιας οργανωμένης οικονομίας, χωρίς να αφήσει πίσω της καμία δυνατότητα ανάκαμψης, αλλά τουναντίον οδήγησε τον πληθυσμό σε μαζική μετανάστευση και το χώρο σε ερήμωση.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 υποστηρίχθηκε από τη γράφουσα ότι το Διμήνι με βάση τα έως τότε αρχαιολογικά δεδομένα ταυτίζεται με τη μυθική Ιωλκό. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε και από τη μελέτη των φιλολογικών πηγών. Ωστόσο, τότε έλειπαν τα στοιχεία εκείνα που καθόριζαν ένα μεγάλο κέντρο. Έλειπαν δηλαδή τα μνημειώδη κτίρια που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με κέντρα διοίκησης. Έλειπε επίσης η τεκμηρίωση ότι ήταν σε χρήση η Γραμμική Β που έδινε την ικανότητα στους άρχοντες να ελέγχουν με ένα οργανωμένο σύστημα τη γεωργοκτηνοτροφική και βιοτεχνική παραγωγή.

Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως έναν οικισμό και ένα ανακτορικό συγκρότημα η έρευνα του οποίου είναι ακόμη σε εξέλιξη, ωστόσο έχει όλα τα στοιχεία εκείνα που πιστοποιούν ότι πρόκειται για ένα κέντρο διοικητικό, θρησκευτικό και

[57] Σπ. Ιακωβίδης, *Γλας Ι. Η Ανασκαφή 1955-1961*, Αθήναι 1989, σ. 256-258. C.W. Shelmerdine, Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, *AJA* 101 (1997), σ. 548-549, 581-582. J.C. Wright *et al.*, The Nemean Valley Archaeological Project: A Preliminary Report, *Hesperia* 59 (1990), σ. 579-659.

οικονομικό. Το κέντρο αυτό είχε επαφές με όλο το γνωστό μυκηναϊκό κόσμο, καθώς και την ανατολική Μεσόγειο, όπως αποδεικνύει η κεραμική και τα υπόλοιπα ευρήματα. Ίσως τις επαφές αυτές να απηχεί η Αργοναυτική εκστρατεία, η πρώτη μεγάλη πανελλήνια ναυτική εξόρμηση που οργανώθηκε από το μυθικό κέντρο της Ιωλκού. Η μυθολογική παράδοση θέλει το κέντρο αυτό στο μυχό του Παγασητικού κόλπου. Τίθεται επομένως εύλογα το ερώτημα αν μπορούν τα συγκεκριμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα του Διμηνίου να συνδεθούν με τη μυθική ιστορία της Ιωλκού και των Αργοναυτών και επιπλέον αν ο μύθος αυτός απηχεί ένα πραγματικό γεγονός. Ποτέ δεν θα μπορέσουμε να δώσουμε μία πειστική απάντηση. Οι τραγικοί ποιητές και οι ιστορικοί που περιγράφουν τα γεγονότα απέχουν χρονικά από το ίδιο το συμβάν και ουσιαστικά περιγράφουν περισσότερο την περιπλάνηση του Ιάσονα και της Μήδειας και λιγότερο τα πραγματικά γεγονότα. Ασφαλώς και θα υπήρχε το στοιχείο του φανταστικού στις περιγραφές αυτές των αρχαίων συγγραφέων για το μακρινό παρελθόν τους, που και αυτοί το αποκαλούσαν «Ηρωική Εποχή», και είναι πολύ πιθανόν να μην υπάρχει καμία αντιστοιχία του μύθου αυτού με την πραγματικότητα. Όμως πρέπει να τονίσουμε ότι χωρίς αμφιβολία το Διμήνι αποτελούσε ένα ισχυρότατο μυκηναϊκό κέντρο στο μυχό του Παγασητικού κόλπου που διέθετε ένα ανεπτυγμένο σύστημα εμπορικών ανταλλαγών και προμήθειας πρώτων υλών, από το οποίο μόνο μία λογοτεχνική ανάμνηση θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί ο μύθος των Αργοναυτών.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Αδρύμη-Σισμάνη 1990: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Ο Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου, *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 1990*, Α΄, Αθήνα 1994, σ. 225-232.

Αδρύμη-Σισμάνη 1999: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στο Διμήνι, *Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σ. 131-142.

Mycenaean Iolkos

Vasiliki Adrimi-Sismani

Excavations have been conducted since 1977 at Dimini, on the site to the east of the hill on which the prehistoric settlement lies, and have revealed parts of buildings dating from the Mycenaean period. Between 1977 and 1997, a total of eleven buildings of this period were investigated, along with a main street that runs through the settlement, and a large pottery kiln. The Mycenaean settlement at Dimini, which covers an area of about 10 hectares, was created in the late 15th c. BC and flourished in the 14th and 13th c. BC.

In 1997, when the task of displaying the Mycenaean settlement at Dimini was incorporated in the 2nd Communal Support Program, electric and magnetic soundings were made, during which a large building

complex was located between the main part of the settlement, with the street, and the east side of the hill and the Neolithic ruins. So far, two large buildings (Megaron A and Megaron B) have been uncovered, flanked by other, smaller buildings, which have been identified with workshops and storerooms, and which are linked by an internal courtyard.

Megaron A is oriented east-west and consists of two wings of rooms separated by a passageway. This building is the only large building dating from the Mycenaean period in Thessaly. It consists of the north wing, which includes three large rooms and a peristyle courtyard at the east, and the south wing, which contains ten smaller rooms. The north wing houses the main living rooms, and the south the workshop and storage rooms. In one of the storerooms in the south wing was found a stone standard weight with a Linear B inscription incised on one of its narrow sides.

Megaron A was abandoned by its occupants in the LH IIIB2-LH IIIC early period, though there is evidence for reoccupation in the large rooms, and in the west part, the workshop area. The new inhabitants gradually restricted the number of rooms in use by building makeshift walls. In the final phase of the use of Megaron A, it appears that only the large rooms in the north wing were used. Megaron A was reused again within a relatively short time after its abandonment by its original occupants; the new use of the rooms appears not to have lasted very long. The abandonment and brief period of reuse is dated to the beginning of the LH IIIC early period. The only categories of pottery that may be dated to the advanced early LH IIIC period, which were found in most of the rooms that were reused, are grey pseudo-Minyan ware and handmade coarse wares.

Megaron A is connected by an internal courtyard with a second complex (Megaron B) that extends parallel with it, the core of which also has a megaron flanked by a series of small rooms. The excavation of it is still ongoing, but it is obvious that the whole of Megaron B was destroyed by a great fire in the late 13th-early 12th c. BC. After this destruction, none of its rooms was ever reused. The core of this second complex is the megaron, which consists of the aithousa, prodomos and domos. At the centre of the prodomos is a large raised clay altar. To the north of the main megaron lies the wing with storerooms, in which a large quantity of pottery was found. This pottery dates the destruction of Megaron B with a fair degree of security to the late 13th-early 12th c. BC. The discovery of the building complex described above demonstrates that Dimini was occupied by a ruling class that concentrated administrative, religious and economic functions in its hands. The existence of this ruling class is supported by the presence of tholos tombs, which had already been discovered at the beginning of the 20th century, and by the use of the Linear B script in Megaron A. In the 14th and 13th c. BC, then, Dimini was a very powerful Mycenaean centre at the head of the Pagasitic gulf, which employed an advanced system for commercial exchanges and for procuring raw materials, and of which the legend of the Argonauts and the mythical city of Iolkos should be regarded as merely a literary memory.

Ερημο Χωριο: Μια Νεα Θεση στην Ανατολικη Αιγιαλεια*

Ερωφιλη-Ιρις Κολια - Στελλα Νεστοριδου

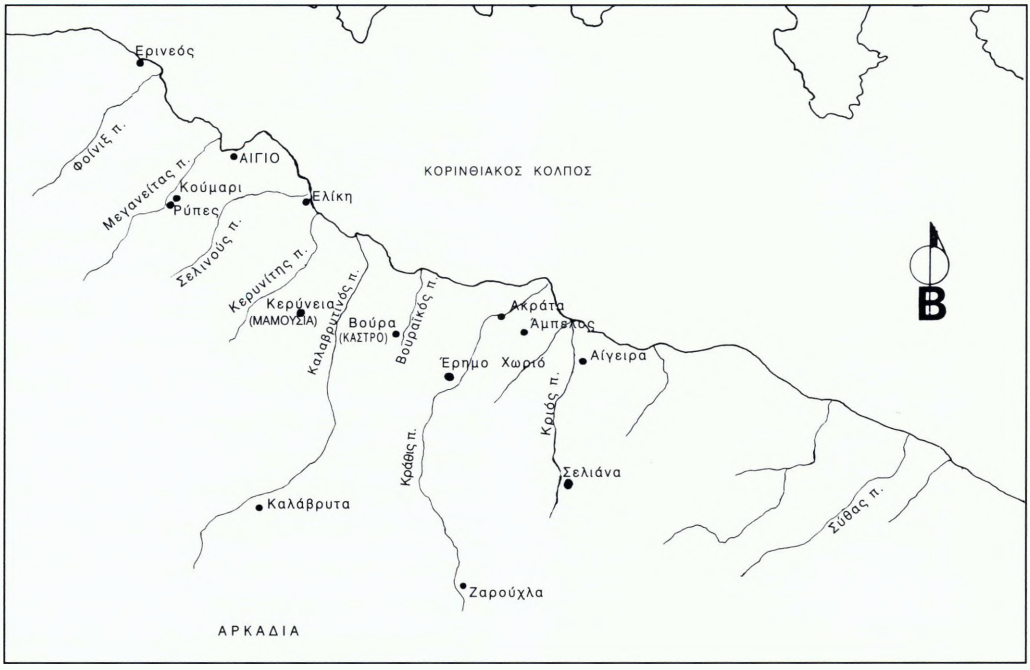
Η παράδοση ενός αγγείου στο Μουσείο Αιγίου από τον κάτοικο της περιοχής κ. Δ. Χασομέρη και η υπόδειξη του σημείου που βρέθηκε στάθηκε αφορμή για την ανασκαφή τριών τάφων, καθώς και για την πραγματοποίηση μιας πρώτης, αν και σύντομης, επιφανειακής έρευνας στη θέση Έρημο Χωριό ή Σκεπαστό, στα όρια των κοινοτήτων Καλαμιά και Κάτω Ποταμιάς του δήμου Ακράτας το Μάρτιο του 2001. Η θέση είναι ορεινή, με υψόμετρο 700-800 μ., και βρίσκεται σε μια αρκετά απότομη πλαγιά του υψώματος Άγιος Νικόλαος (υψόμετρο 1007 μ.), του οποίου οι υπώρειες καταλήγουν στη δυτική όχθη του ποταμού Κράθι (εικ. 1). Εκτείνεται στις δύο πλευρές του χωματόδρομου που οδηγεί από τον Καλαμιά στην Κάτω Ποταμιά, απέναντι περίπου από το χωριό Βαλιμή και βόρεια της λίμνης του Τσιβλού. Στην περιοχή ήταν γνωστό ότι υπήρχαν αρχαιότητες[1], αλλά δεν είχαν πραγματοποιηθεί αρχαιολογικές έρευνες, καθώς είναι απομονωμένη και δεν παρουσιάζει οικοδομική ή άλλη δραστηριότητα (αρόσεις κτλ.).

Μετά την παράδοση της οινοχόης των γεωμετρικών χρόνων ΑΜΑ 1839 (ΑΜΑ=Αριθμός Μουσείου Αιγίου), πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση και διαπιστώθηκε ότι το αγγείο είχε προέλθει από ταφικό πίθο (εικ. 2, αριθ. 1). Τμήμα του σώματος του πίθου ήταν ορατό στην παρειά αγροτικού δρόμου που είχε διανοιχθεί, χωρίς να ειδοποιηθεί η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Ο πίθος είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και το στόμιό του ήταν στραμμένο προς τα νοτιοανατολικά. Το πάνω τμήμα του είχε υποχωρήσει από το βάρος της επίχωσης, ενώ το στόμιό του έφραζε τμήμα από το τοίχωμα άλλου πίθου, στερεωμένο με μικρούς λίθους. Το εσωτερικό ύψος του οξυπύθμενου πίθου έφθανε τα 1,30 μ. και η διάμετρος της κοιλιάς του τα 0,70 μ. περίπου.

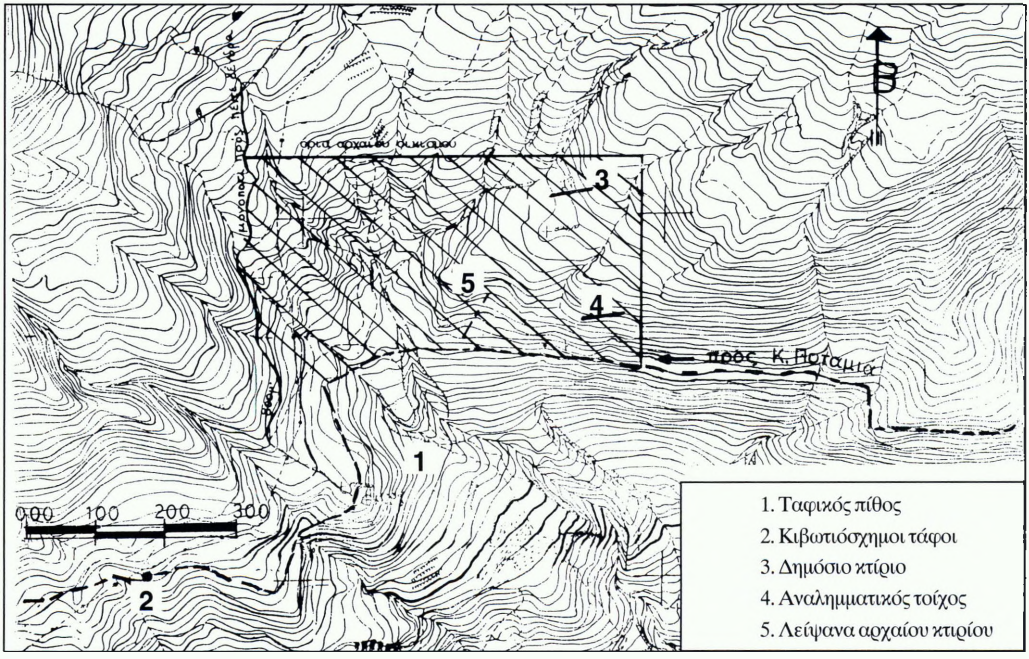
Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση με το κρανίο προς τα νοτιοανατολικά, δηλαδή προς το στόμιο, τα σκέλη σε κάμψη και το δεξιό βραχίονα λυγισμένο επάνω στο στήθος (εικ. 3). Στο εσωτερικό του εκτός από την οινοχόη υπήρχαν άλλα τρία αγγεία, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα. Ο κάνθαρος ΑΜΑ 1841 και η οινοχόη ΑΜΑ 1840 βρέθηκαν στα κάτω

* Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στο Διευθυντή της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλο για τις διευκολύνσεις που μας παρείχε κατά την έρευνα του χώρου και για τις υποδείξεις του στη μελέτη αυτή, στη συνάδελφο κ. Αναστασία Γκαδόλου για τις συμβουλές της στη μελέτη των αγγείων του ταφικού πίθου, στην υπομηχανικό κ. Λαμπρινή Σταυροπούλου, που συμμετείχε στην επιφανειακή έρευνα της θέσης, στη σχεδιάστρια κ. Μαρία Γκολφινοπούλου, στο συντηρητή κ. Βασίλη Κύρκο και στο φωτογράφο κ. Πέτρο Κωνσταντόπουλο, στον οποίο οφείλονται οι φωτογραφίες των ευρημάτων. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε εδώ στον κ. Δημήτρη Χασομέρη, κάτοικο της περιοχής, ο οποίος παρέδωσε την οινοχόη στο Μουσείο Αιγίου και μας υπέδειξε τη θέση του ταφικού πίθου, αλλά και γενικότερα έδειξε ενδιαφέρον για τα αρχαία της περιοχής και τη συνέχιση των ερευνών.

[1] Αρχείο ΣΤ ΕΠΚΑ: αναφορές με αριθ. πρωτ. 1657/28-4-1982 και 1889/7-5-1982 του πρώην φύλακα αρχαιοτήτων Αιγιαλείας Μιχάλη Παπαδόπουλου.

Εικ. 1. Χάρτης της Αιγιαλείας.

Εικ. 2. Απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ του αρχαιολογικού χώρου στη θέση Έρημο Χωριό.

Εικ. 3. Ο ταφικός πίθος.

άκρα του σκελετού, ενώ στα δυτικά του κρανίου ο φακοειδής ασκός ΑΜΑ 1842 και το εγχειρίδιο ΑΜΑ 852 κάτω από αυτόν. Επίσης, μια αιχμή δόρατος (ΑΜΑ 851) αποκαλύφθηκε σε επαφή σχεδόν με τον αριστερό μηρό και ένα χάλκινο δακτυλίδι (ΑΜΑ 853) στο δεξιό βραχίονα.

1. Οινοχόη με τρίλοβο στόμιο (ΑΜΑ 1839) (εικ. 4).
Ύψ. 0,314, διάμ. βάσης 0,115, διάμ. στομίου 0,12, μέγ. διάμ. 0,235 μ. Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, ρόδινος (7,5YR 7/4). Γάνωμα μελανό-καστανόμαυρο, εξίτηλο κατά τόπους. Λείπει τμήμα του χείλους. Βάση επίπεδη, σώμα σχεδόν σφαιρικό, διπλή λαβή που ξεκινά από το χείλος και απολήγει στον ώμο, λαιμός ευρύς, στόμιο τρίλοβο. Στο σώμα επάλληλες εδαφόχρωμες και μελανές ζώνες. Οι εδαφόχρωμες ζώνες είναι διακοσμημένες με διπλές οριζόντιες ταινίες. Ο λαιμός είναι διακοσμημένος με επάλληλες οριζόντιες μελανές ταινίες που στο μέσον του διακόπτονται από ζώνη με απλό συνεχόμενο μαίανδρο, ο οποίος πλαισιώνεται από επάλληλα κατακόρυφα γραμμίδια. Στη λαβή δύο κατακόρυφες ταινίες. Στον ώμο και στη βάση ζώνες από καστανόμαυρο γάνωμα.

2. Οινοχόη (ΑΜΑ 1840) (εικ. 5).
Ύψ. 0,178, διάμ. βάσης 0,065, διάμ. στομίου 0,09, μέγ. διάμ. 0,165 μ. Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, ανοικτός καστανοκίτρινος (10YR 7/4). Γάνωμα μελανό, εξίτηλο κατά τόπους. Επίχρισμα στο χρώμα του πηλού. Βάση επίπεδη, σώμα σχεδόν σφαιρικό, κυλινδρικός λαιμός χαμηλός και ευρύς, χείλος έντονα έξω νεύον και κατακόρυφη διπλή λαβή που ξεκινά από το χείλος και απολήγει στον ώμο. Το αγγείο είναι ευρύστομο. Στο μεγαλύτερο τμήμα του σώματος επάλληλες οριζόντιες μελανές ταινίες σε εδαφόχρωμο βάθος, όπως και στο λαιμό, του οποίου όμως το τμήμα πίσω από τη λαβή είναι μελανό. Ο ώμος καλύπτεται από μελανή ζώνη. Τέσσερις κατακόρυφες, μελανές ταινίες κοσμούν τη λαβή, ενώ στο εσωτερικό του χείλους διακρίνεται παχιά μελανή ταινία.

3. Κάνθαρος (ΑΜΑ 1841) (εικ. 5).
Ύψ. 0,096, διάμ. βάσης 0,053, διάμ. χείλους 0,095, μέγ. διάμ. 0,113 μ. Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, ρόδινος (7,5YR 7/4). Γάνωμα καστανόμαυρο, εξίτηλο σε μεγάλο τμήμα του

Εικ. 4. Η οινοχόη ΑΜΑ 1839.

Εικ. 5. Η οινοχόη ΑΜΑ 1840 και ο κάνθαρος ΑΜΑ 1841.

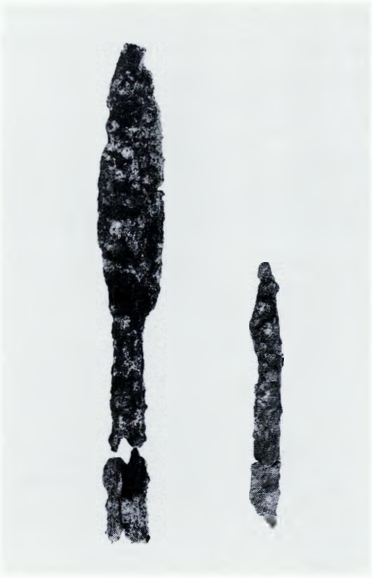
Εικ. 6. Ο φακοειδής ασκός ΑΜΑ 1842.

σώματος. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα. Λείπει μικρό τμήμα του σώματος. Ο κάνθαρος είναι ολόβαφος. Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό που τείνει να γίνει αμφικωνικό, δύο κατακόρυφες ταινιωτές λαβές ξεκινούν από το χείλος του αγγείου και καταλήγουν στο μέσον περίπου του σώματος. Χείλος ευθύ, σχεδόν κατακόρυφο. Στο σημείο πρόσφυσης των λαβών παρατηρείται η μεγαλύτερη διάμετρος.

4. Φακοειδής ασκός (ΑΜΑ 1842) (εικ. 6).
Ύψ. 0,12, διάμ. χείλους 0,03, διάμ. σώματος 0,095 μ. Πηλός ανοικτός καστανοκίτρινος (10YR 8/4). Γάνωμα μελανό, εξίτηλο. Σώμα κυκλικό, αμφίκυρτο. Ο χαμηλός κυλινδρικός λαιμός έχει μικρή διάμετρο. Λαβή κατακόρυφη, ταινιωτή. Ο λαιμός, η λαβή και το χείλος ολόβαφα. Το σώμα διακοσμημένο περιμετρικά με ομόκεντρες μελανές ταινίες.

5. Αιχμή δόρατος (ΑΜΑ 851) (εικ. 7).
Μήκ. 0,29, μήκ. αυλού 0,13, διάμ. αυλού 0,024, πλ. λεπίδας 0,039, μήκ. λεπίδας 0,16 μ. Σίδηρος. Σώζονται τρία τμήματα που δεν συγκολλούνται. Έντονη οξείδωση και αποκρούσεις, κυρίως στην αιχμή. Αυλός κυλινδρικός και λεπίδα μακρόστενη, φυλλόσχημη, με κυρτούς ώμους και κεντρική νεύρωση που σχηματίζει αμβλεία γωνία.

6. Εγχειρίδιο (ΑΜΑ 852) (εικ. 7).
Μήκ. 0,149, πλ. λαβής 0,017, πλ. λεπίδας 0,018 μ. Σίδηρος. Βρέθηκαν έξι τμήματά του,

Εικ. 7. Η αιχμή δόρατος ΑΜΑ 851 και το εγχειρίδιο ΑΜΑ 852.

από τα οποία συγκολλούνται τα τέσσερα. Έντονη οξείδωση. Λείπει η άκρη της λαβής. Η ράχη είναι ελαφρά κυρτή.

7. Δακτυλίδι (AMA 853).
Διάμ. 0,026, ύψ. 0,011-0,014 μ. Χαλκός. Πράσινη πατίνα. Κλειστό, ταινιωτό, αμφικωνικό δακτυλίδι.

Η οινοχόη με τριλοβο στόμιο AMA 1839 ανήκει στη λεγόμενη κεραμική τύπου Θάψου, κατηγορία αγγείων που γνώρισε διάδοση στην Αχαΐα και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και της Κάτω Ιταλίας, αν και η έρευνα δεν έχει λύσει το πρόβλημα της προέλευσής της[2]. Η Α. Γκαδόλου πρόσφατα διατύπωσε τη θεωρία ότι πιθανώς το εργαστήριο παραγωγής της βρισκόταν στο Αίγιο[3]. Η οινοχόη από το Έρημο Χωριό εντάσσεται στην κατηγορία των τριφυλλόστομων οινοχοών με τριμερή διάκοσμο («tripartite type») σύμφωνα με την τυπολογία του C.W. Neeft[4]. Στην παραπάνω κατηγορία χαρακτηριστικό διακοσμητικό θέμα είναι ο απλός συνεχόμενος μαίανδρος πλαισιωμένος από κατακόρυφα γραμμίδια, που κοσμεί και το λαιμό της οινοχόης AMA 1839. Ο C.W. Neeft χρονολογεί την ομάδα αυτή σχετικά πρώιμα, στο γ' τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., βασιζόμενος σε δύο στοιχεία της μεσογεωμετρικής περιόδου που απαντώνται στις οινοχόες του καταλόγου του: α) η ζώνη της διακόσμησης στο λαιμό δεν είναι περιμετρική, αλλά διακόπτεται στο πίσω τμήμα του και β) η μελανή ζώνη του ώμου ξεκινά ψηλά, ήδη στο ύψος του λαιμού. Τα δύο αυτά στοιχεία δεν υπάρχουν στην οινοχόη από το Έρημο Χωριό, καθώς ο γραπτός διάκοσμος του λαιμού είναι περιμετρικός και δεν γίνεται χρήση βαφής στο πίσω μέρος του, ενώ η μελανή ζώνη του ώμου ξεκινά από το σημείο της ένωσης του λαιμού με τον ώμο. Συνεπώς μπορεί να χρονολογηθεί λίγο αργότερα από τις οινοχόες που περιλαμβάνει ο C.W. Neeft στον κατάλογό του, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.

Στη μετάβαση από την υστερογεωμετρική προς την πρώιμη αρχαϊκή εποχή χρονολογείται από την Α. Γκαδόλου μια άλλη οινοχόη με τριλοβο στόμιο που προέρχεται πιθανώς από ταφικό σύνολο από τη Σελιάνα[5]. Η οινοχόη αυτή παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αγγείο από το Έρημο Χωριό ως προς τη διαμόρφωση του σφαιρικού-ωοειδούς σώματος (με μοναδική διαφορά την πλατύτερη βάση της), αλλά και ως προς τη διακόσμηση του σώματος.

Το πλησιέστερο παράλληλο της ευρύστομης οινοχόης AMA 1840 με το κοντόχοντρο σχήμα προέρχεται από το Γαλαξείδι και χρονολογείται στα τέλη του 8ου αι. π.Χ.[6]. Ο Π. Θέμελης θεωρεί ότι είναι προϊόν τοπικού

[2] Για την κεραμική τύπου Θάψου βλ. C.W. Neeft, Observations on the Thapsos Class, *MEFRA* 93 (1981), σ. 7-88· N. Bosana-Kourou, Some Problems Concerning the Origin and the Dating of the Thapsos Class Vases, *ASAtene* 61 (1983), σ. 257-269. Επίσης βλ. Α. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής* (διδ. διατριβή, υπό δημοσίευση), Πανεπιστήμιο Αθηνών 2000, σ. 432-440.

[3] Γκαδόλου, ό.π.

[4] Neeft, ό.π., σ. 35, εικ. 2e.

[5] Γκαδόλου, ό.π., σ. 152-153, αριθ. 149, εικ. 86. Ιφ. Δεκουλάκου, Κεραμική 8ου και 7ου αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, *Atti del convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. A.C., Atene, 15-20 ottobre 1979*, Roma 1984, σ. 229-230. Neeft, ό.π., Appendix III, σ. 82.

[6] Π. Θέμελης, Δελφοί και περιοχή τους τον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα, *ASAtene* 61 (1983), σ. 234, εικ. 31.

λοκρικού εργαστηρίου. Η διακόσμησή του είναι ανάλογη με αυτήν της οινοχόης ΑΜΑ 1840, με κύρια διαφορά τους ότι οι επάλληλες μελανές γραμμές καλύπτουν μόνο την κοιλιά της οινοχόης του Γαλαξειδίου και όχι ολόκληρο το σώμα ως τη βάση, όπως στο αγγείο από το Έρημο Χωριό. Επίσης, παρατηρούνται μικρές διαφορές στη διαμόρφωση του σώματος που στην οινοχόη από το Έρημο Χωριό τείνει να γίνει αμφικωνικό, ενώ στην οινοχόη του Γαλαξειδίου είναι σφαιρικό.

Ο κάνθαρος ΑΜΑ 1841 ανήκει σε ένα σχήμα, του οποίου η δημοτικότητα στη δυτική Ελλάδα από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους έως και τον 6ο αι. π.Χ. έχει ήδη επισημανθεί σε αρκετές μελέτες και δημοσιεύσεις[7]. Στην Αχαΐα κατά την υστερογεωμετρική εποχή ο κάνθαρος εκπροσωπείται από δύο τύπους: α) τον ευρύ και β) τον ψηλό, με διάφορες παραλλαγές, ενώ την ίδια περίοδο διαπιστώνεται παράλληλη χρήση ολόβαφων και διακοσμημένων κανθάρων[8]. Στην ομάδα των κανθάρων με ευρύ σώμα ανήκει και ο ολόβαφος κάνθαρος από το Έρημο Χωριό. Αν και δεν εντοπίσαμε ακριβές παράλληλό του, ωστόσο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον υστερογεωμετρικό κάνθαρο από την Αγυιά της Πάτρας[9]. Ο κάνθαρος από την Αγυιά έχει γραπτό διάκοσμο και διατηρεί σαφείς τις αρθρώσεις στο χείλος και τη βάση, αντίθετα με το αγγείο από το Έρημο Χωριό που ουσιαστικά έχει ενιαίο περίγραμμα, καθώς κύριο χαρακτηριστικό του είναι η ομαλή μετάβαση από το σώμα στο χείλος.

Το σχήμα του φακοειδούς ασκού μας είναι γνωστό ήδη από πρωιμότερες περιόδους[10]. Το αγγείο από το Έρημο Χωριό είναι όμοιο με τον ασκό από ταφικό σύνολο από το Μάνεσι Καλαβρύτων, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ.[11]. Ο γραπτός διάκοσμος του ασκού από το Μάνεσι είναι πιο σύνθετος, καθώς στη ράχη του φέρει «κυψελοειδές» μοτίβο.

Η αιχμή ανήκει στον τύπο J2 της Βίτσας που περιλαμβάνει μακρόστενες φυλλόσχημες λεπίδες με κυρτούς ώμους και ανάγλυφη ακμή αμβλείας γωνίας στο μέσον[12]. Ο τύπος αυτός απαντάται στους τάφους της Βίτσας από το β΄ τέταρτο του 8ου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Το σιδερένιο εγχειρίδιο, αν και πολύ φθαρμένο, μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των μονόκοπων καμπύλων εγχειριδίων, με ελαφρώς καμπύλη ράχη και τριγωνικής απολήξεως αιχμή[13].

[7] J.N. Goldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, σ. 220. Επίσης, Γκαδόλου, ό.π., σ. 330-342 και J.K. Papadopoulos, Magna Achaea, Akhaian Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily, *Hesperia* 70 (2001), σ. 373-460, όπου είναι συγκεντρωμένη και η σχετική βιβλιογραφία.

[8] Γκαδόλου, ό.π. Papadopoulos, ό.π., σ. 390.

[9] Γκαδόλου, ό.π., σ. 88, αριθ. 1, εικ. 49.

[10] Σ.Ε. Ιακωβίδης, *Περατή, το Νεκροταφείον Β. Γενικαί παρατηρήσεις*, εν Αθήναις 1970, σ. 248-249. W. Culican, The Repertoire of Phoenician Pottery, *Phönizier im Westen: Die Beiträge des Internationalen Symposiums über "Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum", Köln, vom 24. bis 27 April 1979*, Mainz 1982, σ. 50-51. Α. Πιερίδου, *Ο Πρωτογεωμετρικός Ρυθμός εν Κύπρω*, εν Αθήναις 1973, σ. 58, πίν. 8-9. Ι. Βοκοτοπούλου, Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγρινίου, *ΑΔ* 24 (1969), Μελέτες, σ. 86-87, σχέδ. 1, πίν. 50γ-δ.

[11] Γκαδόλου, ό.π., σ. 125, αριθ. 95, εικ. 51, σχέδ. 33. Δεκουλάκου, ό.π., σ. 232, εικ. 29, όπου διαπιστώνει την επίδραση της πρωτοκορινθιακής κεραμικής στα αγγεία από το Μάνεσι.

[12] Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα 1986, σ. 300-301, εικ. 28.

[13] Α. Γκαδόλου, Χάλκινα και σιδερένια όπλα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας. Μια πρώτη παρουσίαση, *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου*

Τέλος, το δακτυλίδι ανήκει στην κατηγορία των κλειστών δακτυλιδιών με κύριο χαρακτηριστικό το ψηλό και παχύ έλασμα που είναι αμφικωνικό στην εξωτερική πλευρά του[14]. Το πλησιέστερο παράλληλό του από την Αχαΐα προέρχεται από το Άνω Μαζαράκι[15].

Τα στοιχεία λοιπόν από τα κτερίσματα του πίθου και κυρίως από τα αγγεία του μας οδηγούν στη χρονολόγησή του στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ., δηλαδή στα τέλη της υστερογεωμετρικής εποχής. Η κεραμική παρουσιάζει αναλογίες με τα αγγεία του συνόλου από το Μάνεσι Καλαβρύτων, που χρονολογείται στην ίδια εποχή[16], και με αυτά του ταφικού συνόλου από τη Σελιάνα, που πιθανώς είναι σύγχρονο ή λίγο μεταγενέστερο[17]. Η ταφή ίσως ανήκε σε πολεμιστή, όπως φανερώνουν τα δύο όπλα, με τα οποία είχε κτεριστεί ο νεκρός, η αιχμή δόρατος και το εγχειρίδιο[18].

Κατά την έρευνα του χώρου διαπιστώσαμε ότι σε απόσταση 400 μ. περίπου δυτικά του πίθου ήταν ορατοί στο πρανές του δρόμου προς την Κάτω Ποταμιά δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (εικ. 2, αριθ. 2 και εικ. 8). Και οι δύο είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και απείχαν μεταξύ τους 0,50 μ. Η κατασκευή τους ήταν μάλλον αμελής. Αποτελούνταν από ημίεργους πλακοειδείς λίθους, μετρίου μεγέθους από το τοπικό κροκαλοπαγές πέτρωμα και από ασβεστόλιθο. Η κάτοψή τους ήταν τραπεζιόσχημη, με τη στενή πλευρά τους προς τα ΒΔ. Στο εσωτερικό τους εκτός από σκελετικά κατάλοιπα σε κακή κατάσταση διατήρησης, δεν βρέθηκαν κτερίσματα ή όστρακα που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγησή τους.

Στον ενδιάμεσο χώρο από τον πίθο ως τους δύο κιβωτιόσχημους τάφους εντοπίστηκαν αρκετές κεραμίδες, πιθανώς από την κάλυψη κατεστραμμένων κεραμοσκεπών τάφων, ενώ κατάλοιπα τάφων είναι ορατά και νότια του πίθου. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής πίθοι βρέθηκαν, και προφανώς καταστράφηκαν, κατά τη διάνοιξη του χωματόδρομου προς την Κάτω Ποταμιά πριν από δεκαετίες[19]. Πρόκειται συνεπώς για νεκροταφείο με μακρόχρονη χρήση που ξεκινούσε περίπου από το ύψος του δρόμου και εκτεινόταν προς Ν. στην πλαγιά προς την κοίτη του ποταμού Κράθι.

Εικ. 8. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, Β', Αθήναι 1997, σ. 52, εικ. 1-7, σχέδ. 1, 2, 3.

[14] Βοκοτοπούλου, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 313-314.

[15] Γκαδόλου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 254, Μ75, εικ. 95.

[16] Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 231-232, εικ. 24-29. Γκαδόλου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 124-125, εικ. 51, σχ. 23.

[17] Δεκουλάκου, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 229-230. Η Α. Γκαδόλου (ό.π., υποσημ. 2, σ. 152-153, εικ. 86-87), χρονολογεί το σύνολο στα τέλη της υστερογεωμετρικής-αρχές της πρώιμης αρχαϊκής περιόδου.

[18] Για άλλες ταφές της γεωμετρικής εποχής από την Αχαΐα που ανήκαν σε πολεμιστές βλ. Γκαδόλου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 86.

[19] Χαρακτηριστικό είναι ότι η περιοχή αποκαλείται και «Τουρκομνήματα».

Εικ. 9. Τμήμα αρχαίου κτιρίου.

Λείψανα αρχαίου οικισμού εντοπίστηκαν βόρεια του δρόμου (εικ. 2). Τα οικιστικά κατάλοιπα είναι διατεταγμένα σε επάλληλα ανηφορικά άνδηρα. Η περιοχή δεν κατοικήθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, ενώ η καλλιέργεια των αγρών έχει εγκαταλειφθεί τις τελευταίες δεκαετίες, με αποτέλεσμα να σώζονται επιφανειακά αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: τοίχοι κτισμάτων, αλλά και ολόκληρες κατόψεις κτιρίων (εικ. 2, αριθ. 5 και εικ. 9), όπως και αναλημματικοί τοίχοι, που ήταν απαραίτητοι για τη διαμόρφωση των ανδήρων λόγω του απότομου φυσικού αναγλύφου της θέσης. Οι αναλημματικοί τοίχοι ήταν κτισμένοι κυρίως από αδρά δουλεμένους ακανόνιστους κροκαλοπαγείς λίθους. Ωστόσο, τουλάχιστον σε μία περίπτωση, σε ανάλημμα στο ανατολικό τμήμα του αρχαίου οικισμού, τμήματα του οποίου είναι ορατά σε μήκος 20 μ. περίπου, έχει χρησιμοποιηθεί αμελές πολυγωνικό σύστημα (εικ. 2, αριθ. 4 και εικ. 10).

Το σημαντικότερο οικοδόμημα βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του οικισμού (εικ. 2, αριθ. 3) και λόγω του μεγέθους του αλλά και της θέσης του πιστεύουμε ότι πρόκειται για σημαντικό δημόσιο κτίριο του οικισμού, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για ναό χωρίς τη διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας (σημειώνουμε πάντως ότι το πλάτος του είναι μεγάλο για ναό σε αναλογία με το μήκος του). Το κτίριο έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και επιφανειακά είναι ορατές στο μεγαλύτερο τμήμα τους η νότια μακρά πλευρά (εικ. 11) και οι δύο στενές, η ανατολική και η δυτική, ενώ η βόρεια μακρά

Εικ. 10. Αναλημματικός τοίχος.

πλευρά δεν είναι ευδιάκριτη. Το μήκος του κτιρίου ανέρχεται σε 37,80 μ. και το πλάτος του πιθανώς φθάνει τα 22-23 μ. Η ανατολική στενή πλευρά του αποτελείται από τη θεμελίωση και πάνω σε αυτή σώζονται διπλοί ορθοστάτες από κροκαλοπαγή λίθο που απέχουν μεταξύ τους 0,85-0,90 μ., αφήνοντας κενό το ενδιάμεσο διάστημα. Το συνολικό πλάτος του τοίχου με τους ορθοστάτες ανέρχεται σε 1,40 μ. (εικ. 12). Η νότια μακρά πλευρά, όπως και η δυτική στενή, σώζονται στο επίπεδο της θεμελίωσης, όπως έδειξε μικρή τομή που διανοίχθηκε εξωτερικά της νότιας πλευράς (εικ. 11). Η θεμελίωση του κτιρίου αποτελείται από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο, στο κάτω τμήμα των οποίων είναι διαμορφωμένη προεξοχή (πατούρα) για την καλύτερη έδραση του κτιρίου,

Εικ. 11. Η νότια μακρά πλευρά του μεγάλου κτιρίου.

που προεξέχει κατά 0,13-0,17 μ. και το ύψος της κυμαίνεται από 0,10 ως 0,20 μ. Σε αρκετές λιθοπλίνθους ωστόσο η πατούρα αυτή αποτελείται από χωριστό λίθο. Η λιθόπλινθος που αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη της τομής

Εικ. 12. Η ανατολική στενή πλευρά του μεγάλου κτιρίου.

Εικ. 13. Επιφανειακή κεραμική από τη θέση.

έχει μήκος 2,22, πλάτος 0,78 και ύψος 0,33-0,43 μ. Δυστυχώς η τομή δεν απέδωσε όστρακα, εκτός από ένα μικρό θραύσμα πήλινης κεραμίδας, ενώ και επιφανειακά δεν βρέθηκαν όστρακα που μπορούν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγηση του κτιρίου.

Σημειώνουμε ότι στην πρώτη αυτή έρευνα του χώρου δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα τείχους. Βρέθηκε πληθώρα κεραμίδων επιφανειακά, όπως και αρκετά όστρακα, κυρίως στα κατώτερα σημεία του οικισμού και στις ρεματιές. Τα όστρακα που περισυλλέξαμε προέρχονται στην πλειονότητά τους από αβαφή χρηστικά αγγεία, ενώ λιγοστά είναι μελαμβαφή με εξίτηλο γάνωμα (εικ. 13). Χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως τη ρωμαϊκή εποχή.

Η συνολική έκταση του αρχαίου οικισμού υπολογίζεται, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, σε 100 στρέμματα περίπου (εικ. 2). Πρόκειται λοιπόν για μία κώμη, της οποίας το όνομα είναι άγνωστο προς το παρόν. Κάποιες μάλλον αόριστες μαρτυρίες του Παυσανία και του Στράβωνα[20] μας πληροφορούν ότι στην περιοχή του ποταμού Κράθι, κοντά στη θάλασσα, υπήρχε η αχαϊκή πόλη Αιγαί, η οποία είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοί-

[20] Παυσ. VII.27, 12. Στράβ., *Γεωγραφικά*, VIII.7.4.

Εικ. 14. Άποψη από το χώρο προς Ν., προς την κοιλάδα του ποταμού Κράθι και τα Αροάνια.

κους της σε πρώιμη εποχή[21]. Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη ότι οι Αιγές ταυτίζονται με την οχυρωμένη κλασική πόλη που αποκαλύφθηκε στη θέση Κοκκινιές ή Γρασιδοτόπια βόρεια της Αμπέλου, ανατολικά της Ακράτας[22] (εικ. 1). Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία των πηγών, αλλά και με τα νέα δεδομένα της έρευνας, η κώμη στο Έρημο Χωριό δεν μπορεί να ταυτιστεί με τις Αιγές. Πιθανώς ωστόσο να ανήκε στην επικράτεια της πόλης αυτής λόγω της σχετικά μικρής απόστασής της από την Άμπελο. Δεν μπορούμε πάντως να αποκλείσουμε την πιθανότητα να ανήκε στη Βούρα, εάν ο Κράθις αποτελούσε το φυσικό όριο των δύο αρχαίων πόλεων της Αιγιαλείας, καθώς ο αρχαίος οικισμός στο Έρημο Χωριό βρίσκεται στη δυτική όχθη του ποταμού προς την πλευρά της Βούρας, που από κάποιους ερευνητές ταυτίζεται με τα λείψανα αρχαίας πόλης στο Κάστρο Διακοπτού (εικ. 1)[23].

[21] Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1980, σ. 158, σημ. 3. A. Rizakis, *Sources textuelles et histoire regionale*, Athènes 1995, σ. 214.

[22] Rizakis, ό.π. Για την ανασκαφή τμήματος του αρχαίου τείχους βλ. Λ. Παπακώστα, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 238-239.

[23] E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*, Zürich-Leipzig 1939, σ. 133-135. Ν. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της Αρχαίας Βούρας*, Αθήνα 1958, σ. 11-18. Παπαχατζής, ό.π., σ. 155-156. Ο A. Rizakis θεωρεί ότι η κλασική Βούρα που καταστράφηκε από το σεισμό του 373 π.Χ. βρισκόταν στο λόφο Άγιος Στέφανος στα Ζαχλωρίτικα (Rizakis, ό.π., σ. 210-213).

Η μακρόχρονη κατοίκηση της θέσης, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, αλλά και το μέγεθός της δηλώνουν ότι ήταν μια σημαντική κώμη. Η περιοχή ακόμη και σήμερα έχει άφθονα νερά, ενώ προσφέρεται για κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Θα πρέπει να προσθέσουμε σε αυτούς τους παράγοντες και την επίκαιρη θέση της, σε σημείο που ελέγχει την κοιλάδα του ποταμού Κράθι προς την ενδοχώρα (ε ι κ. 14) και συγκεκριμένα προς την περιοχή της σημερινής Ζαρούχλας και της Περιστέρας, όπου τοποθετείται η αρχαία Νώνακρις, πόλη της βόρειας Αρκαδίας[24].

Αναμφίβολα η ανασκαφή του χώρου στο μέλλον, αλλά και η συστηματική επιφανειακή έρευνα της ευρύτερης περιοχής[25], θα προσθέσει πολλά νέα στοιχεία σε αυτή την πρώτη προσέγγιση, ενώ θα δώσει απαντήσεις και σε αρκετά ερωτήματα που έχουν σχέση με την τοπογραφία της ανατολικής Αιγιαλείας.

Erimo Chorio, a New Site in Eastern Aigialeia

Erofili-Iris Kolia - Stella Nestoridou

In May 2001, a rescue excavation was carried out on a funerary pithos at Erimo Chorio, on the borders of the villages of Kalamia and Kato Potamia in eastern Aigialeia, Achaia. The grave offerings accompanying the burial, which included Thapsos-ware pottery and metal artefacts, date from the end of the Late Geometric period, more specifically to the last quarter of the 8th c. BC. Both the investigation of two cist graves a short distance away that had no grave offerings, and the brief surface survey conducted to the north of the cemetery provided evidence for an extensive and hitherto unknown settlement. We believe it to be an ancient village, probably belonging to Aigae or Boura, that controlled the valley of the river Krathi towards the hinterland, in the general area of which ancient Nonakris, a city in north Arkadia, has been placed.

[24] Για τον εντοπισμό της αρχαίας αρκαδικής πόλης στη θέση Αγιοθανάσης κοντά στο χωριό Περιστέρα βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Η Νώνακρις και ο εντοπισμός της, *Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα, 25-27 Ιουνίου 1983, Πελοποννησιακά, Παράρτημα* 11 (1986), σ. 313-318 και Y.A. Pikoulas, The Road-Network of Arkadia, στο Th.H. Nielsen, J. Roy (εκδ.), *Defining Ancient Arcadia*, Copenhagen 1999, σ. 299.

[25] Στην ανατολική Αιγιάλεια πραγματοποιείται από το Σεπτέμβριο του 2002 επιφανειακή έρευνα από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και την 6η ΕΒΑ σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ ΚΕΡΑ.

Νεα Στοιχεια απο την Ανασκαφη του Ιερου των Αιγυπτιων Θεων στον Μαραθωνα

Ιφιγενεια Δεκουλακου

Στο νοτιότερο άκρο της πεδιάδας του Μαραθώνα, στην περιοχή του Μικρού Έλους της Μπρεξίζας[1] (εικ. 1), 1.500 μ. περίπου νότια από τον τύμβο των Αθηναίων, σώζονται δίπλα στη θάλασσα τα ερείπια μεγάλου ιερού αιγυπτιακών θεοτήτων της ρωμαϊκής εποχής[2]. Σε ελάχιστη απόσταση, 40 μ. περίπου, νοτιοανατολικά από το ιερό ανασκάφηκε το 1974 συγκρότημα μεγάλου και πολυτελούς κατασκευής βαλανείου του 2ου αι. μ.Χ., του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε τουλάχιστον για δύο αιώνες, όπως συμπεραίνεται από την κεραμική και τα νομίσματα που προέρχονται από την ανασκαφή[3] (εικ. 2).

Στα τέλη του 18ου αιώνα ο γάλλος πρόξενος στην Αθήνα L.S. Fauvel, ο οποίος ενεργούσε για λογαριασμό του Choiseul Gouffier, πρεσβευτή τότε στην Κωνσταντινούπολη, επισκέφθηκε την περιοχή του Μαραθώνα με σκοπό την ανεύρεση των τάφων των αθηναίων νεκρών της περιώνυμης μάχης. Όπως ο ίδιος αναφέρει στο ημερολόγιό του[4], εντόπισε στη νησίδα που προβάλλει στο μέσον του έλους (στην Μπρεξίζα) χαμηλούς λοφίσκους που σχημάτιζαν οι σωροί των αρχαίων ερειπίων, τα οποία θεώρησε ότι ανήκουν στους τάφους των Αθηναίων που έπεσαν στη μάχη. Στο χώρο αυτόν ο Fauvel έκανε ανασκαφές και έφερε στο φως τις προτομές του Ηρώδη του Αττικού και των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βέρου που βρίσκονται σήμερα στα Μουσεία του Λούβρου και του Ashmolean. Σε σχεδίασμα της περιοχής (εικ. 3) που εκπόνησε λίγα χρόνια αργότερα, το 1792, το οποίο φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι[5], σημειώνει τη θέση που βρήκε τις προτομές όπως και τις θέσεις διάσπαρτων «αρχιτεκτονικών λειψάνων» κοντά στη θάλασσα. Δυτικά από τα αρχιτεκτονικά λείψανα έχει σχεδιάσει τέσσερις επιμήκεις λοφίσκους, τους οποίους χαρακτηρίζει ως «τάφους των Αθηναίων στο έλος του Μαραθώνα».

Όπως φαίνεται στο σχέδιο του Fauvel, η έκταση που καταλαμβάνουν τα αρχαία λείψανα πρόβαλλε από το έλος και σχημάτιζε

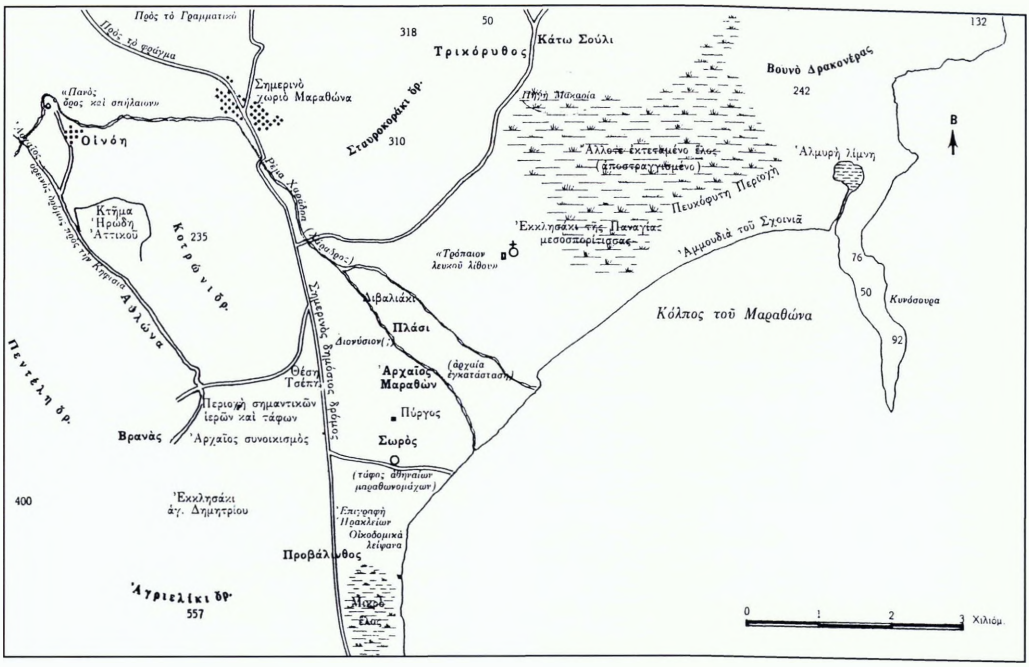
[1] Στην περιοχή της Μπρεξίζας φαίνεται ότι βρισκόταν το κλασικό νεκροταφείο της αρχαίας Προβαλίνθου, του νοτιότερου πολίσματος της αρχαίας τετράπολης του Μαραθώνα, όπως φανερώνουν οι επιτύμβιες στήλες Προβαλισίων που είχαν βρεθεί παλαιότερα (Π. Θέμελης, Μαραθών. Τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα σε σχέση με την μάχη, *ΑΔ* 29 (1974), Μελέτες, σ. 240, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Νοτιότερα από την Μπρεξίζα, στη θέση του σημερινού οικισμού της Νέας Μάκρης πιστεύεται ότι εκτεινόταν ο αρχαίος δήμος της Προβαλίνθου (E. Vanderpool, The Deme of Marathon and the Herakleion, *AJA* 70 (1966), σ. 321, σημ. 7 και Θέμελης, ό.π.).

[2] Τα αρχαία ερείπια βρίσκονται στο όριο των δήμων Μαραθώνα και Νέας Μάκρης, στο βορειοανατολικό άκρο της πρώην αμερικανικής βάσης.

[3] Ξ. Αραπογιάννη, Το ρωμαϊκό βαλανείο στην Μπρεξίζα του Μαραθώνα, *AE* 1993, σ.137-186.

[4] Ph.-E. Legrand, Biographie de Louis François Sebastien Fauvel, *RA* 30 (1897), σ. 56 και 58.

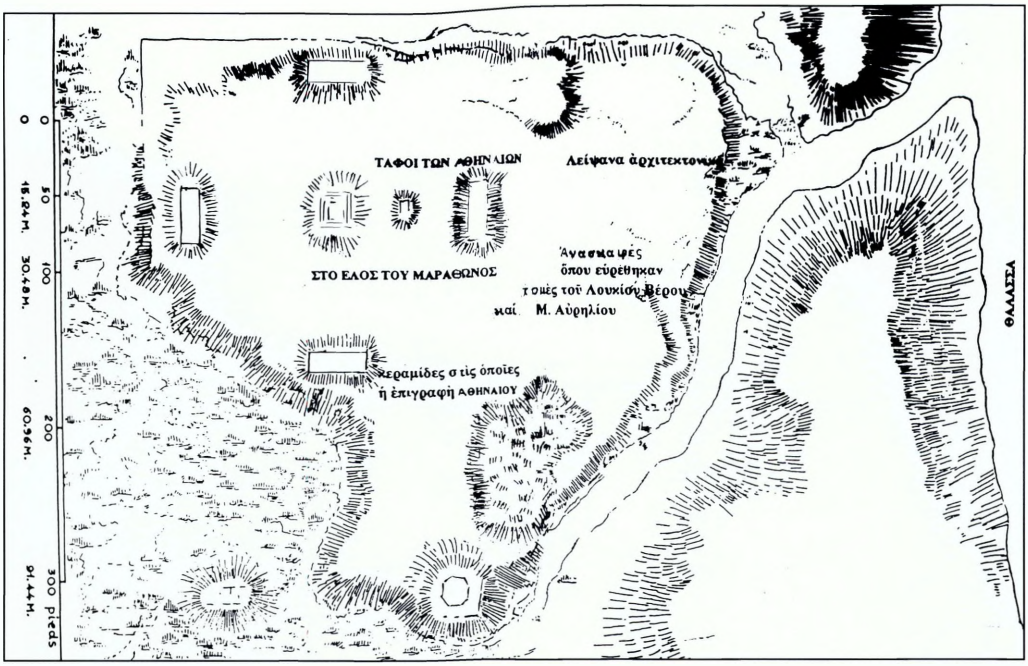
[5] L. Beschi, Homonoia, La porta della Concordia immortale a Maraton, *Concordia* I (1994), πίν. VI, 1. Β. Χ. Πετράκος, *Ο Μαραθών*, Αθήνα 1995, εικ. 27.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής του Μαραθώνα.

Εικ. 2. Γενική άποψη του αιγυπτιακού ιερού και του βαλανείου (αεροφωτογραφία).

Εικ. 3. Χάρτης του Μικρού Έλους στην Μπρεξίζα κατά το σχεδίασμα του L.S. Fauvel το 1792 (επεξεργασία από την Ε. Τόλια).

νησί. Το «Νησί» το οποίο αναφέρεται από τους περιηγητές περιβαλλόταν στα βόρεια και στα νοτιοδυτικά από διώρυγα η οποία συνέδεε το έλος με τη θάλασσα. Τεχνητή διώρυγα της ρωμαϊκής εποχής, βάθ. και πλ. 20 μ., με κτιστά τοιχώματα πάχ. 2 μ., αναφέρει ο Γ. Σωτηριάδης ότι ανακάλυψε στη βορειοανατολική γωνία του έλους της Μπρεξίζας, κοντά στα αρχαία ερείπια που αναφέρει ο Fauvel[6].

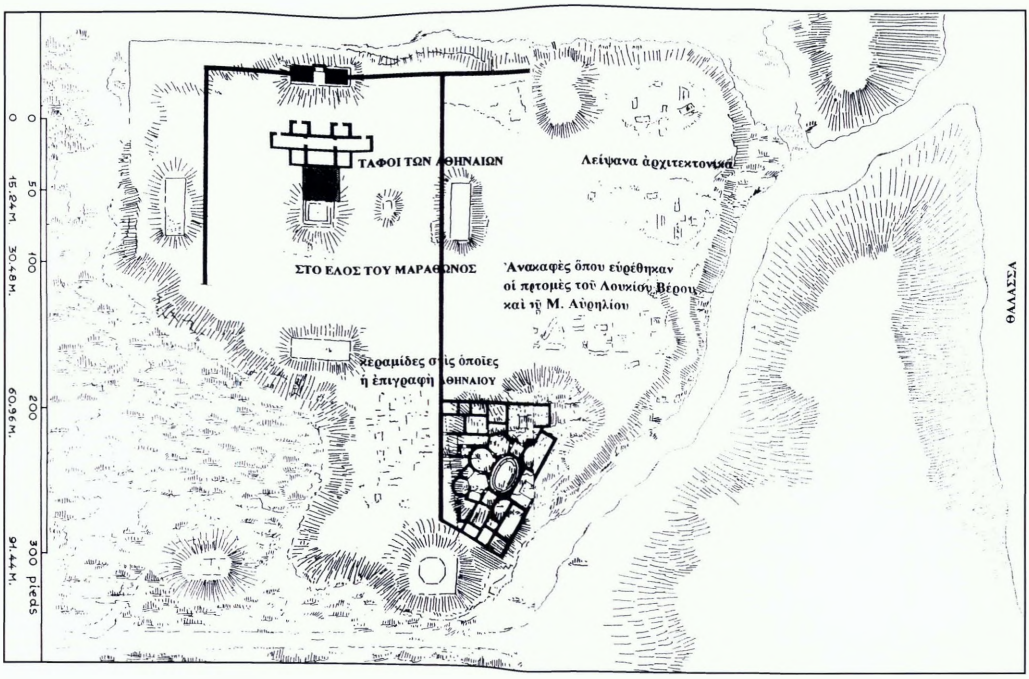
Το 1968 κατά τις εργασίες διάνοιξης του ρέματος, το οποίο διασχίζει το έλος από τα δυτικά προς τα ανατολικά, και κατά την ανέγερση ξενοδοχειακού συγκροτήματος, ήλθαν στο φως στη νότια όχθη του χειμάρρου μετακινημένα από το μηχανικό προωθητήρα δύο αιγυπτιάζοντα αγάλματα υπερφυσικού μεγέθους με τις βάσεις τους, τα οποία σήμερα βρίσκονται στο Μουσείο του Μαραθώνα.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε μετά την ανεύρεση των αγαλμάτων αποκάλυψε δίπλα στην κοίτη του ρέματος τμήμα του περιβόλου του ιερού με το βόρειο πρόπυλο, πλακόστρωτη οδό που οδηγεί σε ορθογώνια βαθμιδωτή κατασκευή στο κέντρο του περιβόλου και ορισμένους από τους χώρους του ιερού[7] (εικ. 4-5).

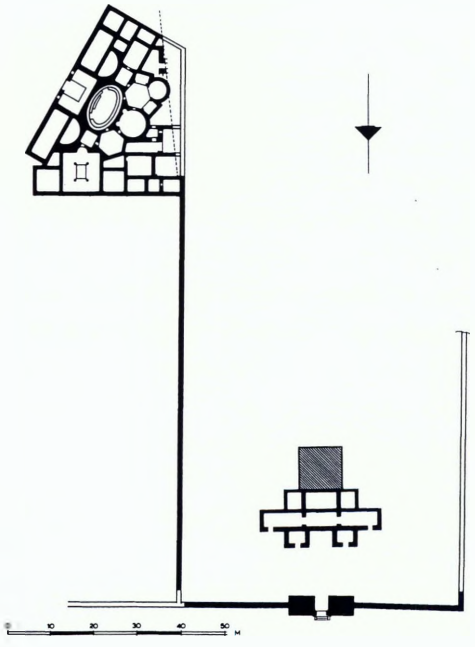
Από το Μάιο του 2001 έχει αρχίσει και βρίσκεται σε εξέλιξη συστηματική ανασκα-

[6] Γ. Σωτηριάδης, *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1993, σ. 536.

[7] Α. Βαβρίτσας, Ειδήσεις εκ Μαραθώνος, *ΑΑΑ* Ι (1968), σ. 230-234. Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 1). J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σ. 218, εικ. 306-308 και 310-312.

Εικ. 4. Το σχεδίασμα του L.S. Fauvel με προσθήκη του αιγυπτιακού ιερού και του βαλανείου (Β.Χ. Πετράκος, *Ο Μαραθών*, Αθήνα 1995, σ. 72-73, εικ. 27).

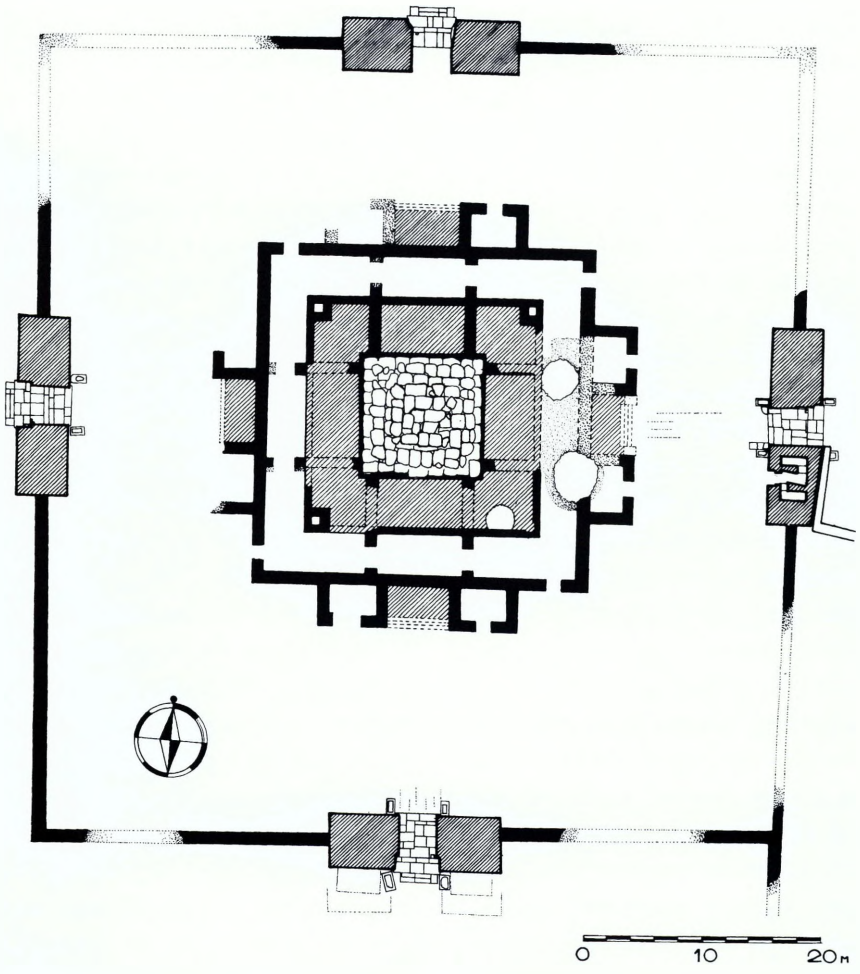

Εικ. 5. Το ιερό των αιγυπτίων θεών και το βαλανείο στην Μπρεξίζα (J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σ. 249, εικ. 307).

φική έρευνα στην Μπρεξίζα με σκοπό την πλήρη αποκάλυψη του ιερού και τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου[8].

Με την πρόοδο της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι το ιερό περικλείει τετράπλευρος περίβολος, με πλευρές άνισου μήκους από 60,50 έως 64,60 μ., στον οποίο ανοίγονται τέσσερα

[8] Στην ανασκαφή συνεργάζονται οι αρχαιολόγοι Αγγελική Μαστοράκη, Λαμπρινή Σίσκου, Καλλιόπη Φωτιάδη και ο αρχιτέκτονας Αλέξανδρος Γούναρης.

Εικ. 6. Κάτοψη του ιερού των αιγυπτίων θεών στην Μπρεξίζα μετά την ανασκαφή των ετών 2001 και 2002 (αποτύπωση από τον Α. Γούναρη).

μεγαλοπρεπή πρόπυλα, ένα στο μέσον κάθε πλευράς του περιβόλου, προσανατολισμένα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Στα τέσσερα πρόπυλα του ιερού (εικ. 6), τα οποία ήλθαν πρόσφατα στο φως με την ανασκαφική έρευνα, αντιστοιχούν οι τέσσερις επιμήκεις λοφίσκοι που είχε αποτυπώσει στο σχεδίασμά του ο Fauvel (εικ. 3-4), σε σταυροειδή διάταξη, γύρω από μια βαθμιδωτή κατασκευή, η οποία ήταν και τότε ορατή[9].

Τα πρόπυλα αποτελούνται από δύο ορθογώνιους πύργους ανάμεσα στους οποίους διαμορφώνεται η είσοδος. Οι πύργοι και ο περίβολος είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και οπτοπλίνθους που συνδέονται με κονίαμα, ενώ οι εξωτερικές τους όψεις διαμορφώνο-

[9] Πετράκος, ό.π. (υποσημ. 5), εικ. 27.

νται από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και οπτοπλίνθων. Οι όψεις των πύργων και του περιβόλου ήταν επιχρισμένες με κονίαμα, όπως δείχνουν τα υπολείμματα υπόλευκων κονιαμάτων που έχουν διατηρηθεί.

Ανάμεσα στους πύργους των προπύλων οι είσοδοι διαμορφώνονται με μαρμάρινες βαθμίδες και κατώφλια, μαρμάρινες παραστάδες και υπέρθυρα, στην εξωτερική όψη των οποίων υπάρχει ανάγλυφος ηλιακός δίσκος με ουραίο. Δεξιά και αριστερά από κάθε είσοδο είχαν τοποθετηθεί τέσσερις μαρμάρινες βάσεις αγαλμάτων, δύο στην εσωτερική και δύο στην εξωτερική πλευρά των προπύλων, εμπρός από τους πύργους. Τα πρόπυλα έχουν φρουριακό χαρακτήρα και μιμούνται τη μορφή αιγυπτιακών πυλώνων.

Τα πρόπυλα δεν έχουν όλα τις ίδιες διαστάσεις, ούτε και οι πύργοι τους. Το βόρειο πρόπυλο που είχε αποκαλυφθεί στην ανασκαφή του 1968 έχει μήκος 14,83 μ., πλάτος 4,75 μ. και μέγιστο άνοιγμα μεταξύ των πύργων 3,63 μ. Το κατώφλι βρίσκεται κατά 0,16 μ. χαμηλότερα από την ανώτερη βαθμίδα της κλίμακας και διατηρεί στο δυτικό άκρο τον κυκλικό τόρμο για την υποδοχή όλμου μεγάλης μονόφυλλης θύρας, η οποία άνοιγε προς το εσωτερικό του προπύλου. Εμπρός από το πρόπυλο είχαν βρεθεί το 1968 τα δύο αιγυπτιάζοντα αγάλματα που φυλάσσονται στο Μουσείο του Μαραθώνα: Το ανδρικό άγαλμα (αριθ. ΒΕ 1), ύψ. 2,40 μ., είναι όμοιου τύπου με το ανδρικό αιγυπτιάζον άγαλμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (Αιγυπτιακή Συλλογή, αριθ. 1), που είχε βρεθεί στον Μαραθώνα το 1843 και προφανώς προέρχεται από το ίδιο ιερό. Το άγαλμα του Μουσείου Μαραθώνα (ΒΕ 1) προβάλλει το αριστερό σκέλος, στη γνωστή ιερατική κίνηση βαδίσματος των αιγυπτιακών αγαλμάτων, και στο πίσω μέρος συνδέεται με πεσσό. Φορεί το επίσημο ένδυμα των Φαραώ, περίζωμα (Schenti με ζώνη) και στο κεφάλι έχει κάλυμμα (Nemes) με βασιλίσκο (ουραίο – την αιγυπτιακή κόμπρα) και το διπλό διάδημα (Pschent) της Άνω και Κάτω Αιγύπτου (το κόκκινο διάδημα του Δέλτα και τη λευκή μίτρα της Άνω Αιγύπτου). Σε κάθε χέρι κρατεί κοντό κυλινδρικό αντικείμενο με στρογγυλεμένα άκρα.

Το γυναικείο άγαλμα (αριθ. ΒΕ 2), σωζ. ύψ. 1,27 μ., απεικονίζει τη θεά Ίσιδα και σώζεται από την οσφύ και κάτω. Προβάλλει το αριστερό σκέλος και στο πίσω μέρος συνδέεται με πεσσό. Φορεί χιτώνα πτυχωτό ποδήρη και ιμάτιο και σε κάθε χέρι κρατεί κοντό κυλινδρικό αντικείμενο.

Κοντά στο βόρειο πρόπυλο είχε βρεθεί το 1968 και το μαρμάρινο υπέρθυρο εισόδου που βρίσκεται στο Μουσείο του Μαραθώνα. Η όψη του υπερθύρου κοσμείται με ανάγλυφο ηλιακό δίσκο, τον οποίο περιβάλλει ουραίος.

Το νότιο πρόπυλο έχει μήκος 14,51 μ., πλάτος 4,75 μ. και μέγιστο άνοιγμα μεταξύ των πύργων 3,62 μ. Στην επιφάνεια της ανώτερης βαθμίδας, στο ανατολικό άκρο, υπάρχουν ίχνη επεξεργασίας για την υποδοχή λίθινης παραστάδας. Στο κατώφλι, κατά 0,19 μ. χαμηλότερα από την ανώτερη βαθμίδα της κλίμακας εισόδου, υπάρχει στη νοτιοανατολική γωνία ορθογώνιος τόρμος στον οποίο διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση ο χάλκινος όλμος (εικ. 7) για το στροφέα της μονόφυλλης θύρας. Στο εσωτερικό του νότιου προπύλου, δεξιά και αριστερά από την είσοδο, βρέθηκαν δύο υπερφυσικού μεγέθους μαρμάρινα αγάλματα ακέραια (εικ. 8-9). Ένα αιγυπτιάζον ανδρικό (αριθ. 415), ύψ. 2,09 μ., παρόμοιο με τα δύο που προαναφέρθηκαν (του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και του Μουσείου του Μαραθώνα), και ένα άγαλμα

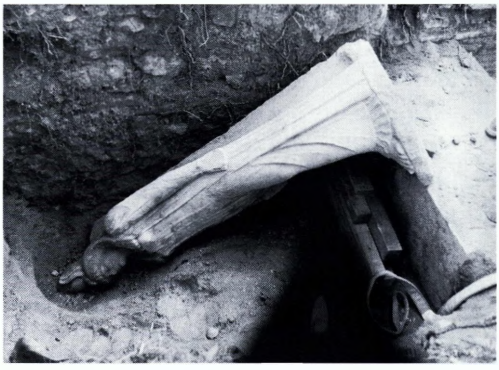
Εικ. 7. Χάλκινος όλμος στο νότιο πρόπυλο.

Εικ. 8. Ανδρικό αιγυπτιάζον άγαλμα του νότιου προπύλου.

Ίσιδας (αριθ. 414), ύψ. 2,11 μ. Η θεά προβάλλει το αριστερό πόδι και το πίσω μέρος του αγάλματος συνδέεται με πεσσό. Φορεί ποδήρη, πτυχωτό χιτώνα και ιμάτιο, κάτω από τα οποία διαγράφεται το σώμα. Στο κεφάλι έχει βασίλειον (διάδημα με τον ηλιακό δίσκο και φτερά ανάμεσα στα κέρατα της Άθωρ) και ουραίο. Στο δεξί χέρι κρατεί στάχυα. Ο Διόδωρος (Ι, 14.3) αναφέρει ότι στη γιορτή του θερισμού οι Αιγύπτιοι πρόσφεραν στην Ίσιδα τα πρώτα στάχυα, στέκονταν δίπλα στα δεμάτια, κτυπούσαν το στήθος και ικέτευαν τη θεά, η οποία αποκάλυψε στους ανθρώπους την ύπαρξη των σιτηρών. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο γνώρισαν τη λατρεία της Ίσιδας, δημιουργού των πάντων, κυρίας της μυστικής δύναμης της φύσης και τη συνέδεσαν με τη λατρεία της Δήμητρας. Κατά τον Ηρόδοτο (ΙΙ, 59): *Ἶσις δέ ἐστι κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλώσσαν Δημήτηρ*. Ως προστάτιδα της γεωργίας δανείζεται τα σύμβολα από τη Δήμητρα[10] και της αποδίδονται οι επωνυμίες καρποφόρος, καρποτόκος[11], θεσμοφόρος[12].

Τα δύο αγάλματα βρέθηκαν πεσμένα με το πλευρό και με τη στενή πλευρά της πλίνθου ακουμπισμένη επάνω στις βάσεις τους. Εξω-

Εικ. 9. Άγαλμα Ίσιδας του νότιου προπύλου.

τερικά από το νότιο πρόπυλο βρέθηκαν μόνο θραύσματα από τα δύο μαρμάρινα αγάλματα που ήταν στημένα στις δύο αντίστοιχες βά-

[10] Για παραστάσεις Ίσιδας με στάχυα βλ. Fr. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée*, III, *EPRO* XXVI, Leiden 1973, σ. 267. Tram Tam Tinh, *LIMC*, V, 1, 1990, σ. 781, λ. Isis.

[11] Dunand, ό.π.

[12] Y. Grandjean, *Une nouvelle aretalogie d'Isis à Maronée*, *EPRO* XLIX, Leiden 1975, σ. 84-85.

σεις. Σε ελάχιστη απόσταση εξωτερικά του προπύλου βρέθηκαν επίσης μεγάλα αποτμήματα από το μαρμάρινο υπέρθυρο και τις παραστάδες της θύρας εισόδου.

Το ανατολικό πρόπυλο και ιδιαίτερα ο νότιος πύργος έχουν υποστεί πολλές φθορές από μια μεταγενέστερη κατασκευή. Το πρόπυλο έχει μήκος 16,25 μ., πλάτος 4,42 μ. και μέγιστο άνοιγμα μεταξύ των πύργων 3,30 μ. Εξωτερικά και εσωτερικά του προπύλου βρέθηκαν στη θέση τους οι μαρμάρινες βάσεις των αγαλμάτων χωρίς όμως τα αγάλματα. Στο εσωτερικό του προπύλου, σε επαφή με τη βάση που βρίσκεται στο βόρειο πύργο, σώζεται δεύτερη βάση μαρμάρινη εμπρός από την οποία υπήρχε πεσμένο μαρμάρινο ακέφαλο ανδρικό άγαλμα ιερέα (αριθ. 544) με χιτώνα και ιμάτιο κροσσωτό. Λείπουν τα χέρια (σωζ. ύψ. 1,50 μ.). Εξωτερικά του προπύλου βρέθηκαν τρία θραύσματα από το υπέρθυρο της εισόδου με ανάγλυφο ηλιακό δίσκο και ουραίο. Το υπέρθυρο είναι όμοιο με αυτό που βρίσκεται στο Μουσείο του Μαραθώνα και προέρχεται από το βόρειο πρόπυλο.

Ο νότιος πύργος του ανατολικού προπύλου δεν είναι συμπαγής. Στη δυτική του όψη, η οποία βλέπει στο εσωτερικό του περιβόλου, υπάρχει είσοδος που οδηγεί σε διάδρομο σε κάθε πλευρά του οποίου δημιουργείται από ένας στενός ορθογώνιος χώρος. Οι δύο χώροι είναι προσιτοί από το διάδρομο από στενά ανοίγματα με μαρμάρινα κατώφλια. Οι τοίχοι που χωρίζουν τους δύο στενούς χώρους, δεξιά και αριστερά από το διάδρομο, έχουν μεγάλο πάχος, για τη στήριξη, όπως συμπεραίνεται, δύο κλιμάκων ανόδου στην κορυφή του πύργου. Η ύπαρξη κλίμακας στο εσωτερικό των πύργων των αιγυπτιακών πυλώνων είναι πολύ συχνή και πολλοί από τους πύργους είχαν περισσότερους από έναν ορόφους, ο προορισμός των οποίων δεν έχει εξακριβωθεί. Στο δάπεδο του διαδρόμου σε μικρή απόσταση από την είσοδο βρέθηκαν συγκεντρωμένοι δεκαεννέα λύχνοι του 2ου αι. μ.Χ.[13].

Το δυτικό πρόπυλο έχει μήκος 14,75 μ., πλάτος 4,50 μ. και μέγιστο άνοιγμα μεταξύ των πύργων 3,63 μ. Στο εσωτερικό του προπύλου, δεξιά και αριστερά από την είσοδο, αποκαλύφθηκαν δύο αιγυπτιάζοντα μαρμάρινα αγάλματα μαζί με τις βάσεις τους, παρόμοια με εκείνα από το βόρειο και το νότιο πρόπυλο. Τα αγάλματα βρέθηκαν πεσμένα με το πλευρό και με τη στενή πλευρά της πλίνθου επάνω στις βάσεις τους, όπως ακριβώς και τα αγάλματα του νότιου προπύλου στις αντίστοιχες θέσεις. Από τα δύο αγάλματα ένα είναι ανδρικό αιγυπτιάζον (αριθ. 546), ύψ. 2,35 μ., όμοιου τύπου με αυτά των άλλων προπύλων και το άλλο είναι άγαλμα Ίσιδας (αριθ. 545), ύψ. 2,105 μ., η οποία, όπως και τα άλλα αγάλματα της Ίσιδας, προβάλλει το αριστερό σκέλος και στο πίσω μέρος συνδέεται με πεσσό. Φορεί μακρύ πτυχωτό χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, κάτω από τα οποία διαγράφεται το σώμα. Στο κεφάλι υπάρχει τόρμος για τη στερέωση διαδήματος, το οποίο λείπει, και επάνω από το μέτωπο ουραίος, που έχει αποκοπεί. Η θεά κρατεί σε κάθε χέρι από τρία μικρά τριαντάφυλλα. Τα τριαντάφυλλα, άνθος της Αφροδίτης, αποτέλεσαν ιερό φυτό της Ίσιδας στην Αίγυπτο. Η ταύτιση της Αφροδίτης με την αιγυπτιακή

[13] J. Perzweig, *The Lamps of the Roman Period, Agora* VII, New Jersey 1961, πίν. 14, 433-434 (Alpha Globule Lamps).

Εικ. 10. Η βαθμιδωτή κατασκευή.

θεά Άθωρ (υπήρχε κοινή λατρεία στην Αίγυπτο), όπως και της Ίσιδας με την Άθωρ από την εποχή του Νέου Βασιλείου (από την Άθωρ πήρε η Ίσιδα το διάδημα με τον ηλιακό δίσκο και τα κέρατα της αγελάδας), οδήγησαν στο συγκρητισμό Ίσιδας-Αφροδίτης[14]. Η μαγική δύναμη που είχαν τα τριαντάφυλλα στη λατρεία της Ίσιδας είναι γνωστή από τον Απουλήιο (*Μεταμορφώσεις*, XI, 3-15), ο οποίος περιγράφει την εορτή των Πλοιαφεσίων προς τιμήν της θεάς στις Κεγχρεές. Ο Λούκιος, ύστερα από προτροπή της Ίσιδας η οποία φανερώθηκε στον ύπνο του, έφαγε τα τριαντάφυλλα από το στεφάνι που κρατούσε ο ιερέας της πομπής και από όνος απέκτησε ξανά ανθρώπινη μορφή. Παραστάσεις της Ίσιδας να κρατεί τριαντάφυλλα δεν είναι γνωστές, παριστάνεται όμως η θεά με άνθη στο κεφάλι ή με πλόκαμο από τριαντάφυλλα, λοξά στο στήθος[15].

Από τα τέσσερα πρόπυλα του ιερού πλακόστρωτες οδοί καταλήγουν σε μια βαθμιδωτή κατασκευή (εικ. 10) στο κέντρο του περιβόλου, γύρω από την οποία διαμορφώνονται διάφοροι χώροι. Η βαθμιδωτή κατασκευή, διαστ. 10×10 μ. περίπου, ύψ. 3,42 μ., σώζει τρεις βαθμίδες από πώρινες λιθοπλίν-

[14] Dunand, ό.π., I, σ. 83 κ.ε. M. Malaise, Le problème de l'hellénisation d'Isis. De Memphis à Rome, *Actes du Ier colloque international sur les études isiaques, Poitiers 1999*, Leiden 2000, σ. 8 κ.ε.

[15] Tram Tan Tinh, ό.π. (υποσημ. 10). Ο ίδιος, Isis et Sarapis se regardant, *RA* 1970, I, σ. 69.

θους. Οι πωρόλιθοι συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους σχήματος διπλού πέλεκυ, από τους οποίους έχουν διατηρηθεί μόνον οι τόρμοι. Για τη θεμελίωσή της έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι που συνδέονται με υδραυλικό κονίαμα. Εξωτερικά η όψη της θεμελίωσης είναι επιμελημένη. Παχύ υδραυλικό κονίαμα γεμίζει τα διάκενα των λίθων και δημιουργεί ομαλή επιφάνεια.

Γύρω από τη βαθμιδωτή κατασκευή, στο επίπεδο της θεμελίωσής της σχηματίζεται μια μορφή ανδήρου, διαστ. 20×20 μ. περίπου, το οποίο συγκρατεί περιμετρικά αναλημματικός τοίχος, πάχ. 0,65 μ. Για την καλύτερη στερέωσή του εγκάρσιοι τοίχοι, ανά δύο σε κάθε πλευρά του ανδήρου, συνδέουν τον αναλημματικό τοίχο με τη βαθμιδωτή κατασκευή και δημιουργούν ένα είδος εσχάρας. Όλοι αυτοί οι τοίχοι έχουν όμοια τοιχοποιία με αυτή της θεμελίωσης της βαθμιδωτής κατασκευής. Τα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ των τοίχων της εσχάρας έχουν επιχωστεί με λεπτόκοκκη άμμο έως ύψος 0,85 μ. Την άμμο καλύπτει στρώμα λατύπης, πάχ. 0,15-0,20 μ., επάνω στην οποία υπάρχει στρώση, πάχ. 0,20-0,25 μ., από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους που συνδέονται με χονδρόκοκκο κονίαμα. Στις τέσσερις γωνίες του ανδήρου έχει κατασκευαστεί από ένα μικρό ορθογώνιο φρεάτιο (0,60×0,70 μ. και βάθ. 0,55 μ.) με τοιχώματα κτισμένα από οπτοπλίνθους και επενδεδυμένα εσωτερικά με παχύ στρώμα από υδραυλικό κονίαμα. Στα τοιχώματα του φρεατίου της νοτιοδυτικής γωνίας του ανδήρου υπάρχει μικρός πήλινος αγωγός απορροής υδάτων. Πιθανώς τα φρεάτια προοριζονταν για τις λατρευτικές τελετουργίες που γίνονταν στο ιερό.

Το άνδηρο που σχηματίζεται γύρω από τη βαθμιδωτή κατασκευή περιβάλλει διάδρομος, πλ. 3 μ., το δάπεδο του οποίου βρίσκεται κατά 1,30 μ. περίπου χαμηλότερα από την επιφάνεια του ανδήρου και είναι προσιτός από τέσσερις εισόδους, μία στο άκρο κάθε πλευράς του εξωτερικού τοίχου του διαδρόμου. Στο εσωτερικό του διαδρόμου σώζονται σε κάθε πλευρά οι βάσεις δύο τόξων, που απέχουν μεταξύ τους 7 μ. και βρίσκονται στην προέκταση των εγκάρσιων τοίχων που συγκρατούν το άνδηρο. Στο μεγαλύτερο τμήμα του διαδρόμου σώθηκε το στρώμα καταστροφής από κεραμίδες της στέγης και επάνω σε αυτές στρώση από τεμάχια κονιαμάτων με χρώμα, στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι η επιφάνεια των τοίχων του διαδρόμου ήταν καλυμμένη με επίστρωση ασβεστοκονιάματος και ότι ο διάδρομος ήταν στεγασμένος. Επάνω στο στρώμα των κεραμίδων και των κονιαμάτων βρέθηκαν πεσμένοι στις δύο πλευρές του διαδρόμου, στη βόρεια και τη νότια (η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί στις άλλες δύο πλευρές), μαρμάρινοι κίονες αρράβδωτοι, πολλοί από τους οποίους διατηρούσαν τις βάσεις και τα κιονόκρανά τους ιωνικού τύπου. Όλοι οι κίονες βρέθηκαν με τη βάση προς το άνδηρο και τα κιονόκρανα προς τον εξωτερικό τοίχο του διαδρόμου με την εξής συστοιχία: ανά δύο κίονες μεταξύ των δύο τόξων του διαδρόμου και από ένας κίονας από την εξωτερική πλευρά κάθε τόξου, ώστε είναι πιθανόν οι κίονες με τη διάταξη αυτή να πατούσαν περιμετρικά στον εξωτερικό αναλημματικό τοίχο του ανδήρου. Εξωτερικά του διαδρόμου, στο μέσον κάθε πλευράς, υπάρχει κλίμακα από τέσσερις βαθμίδες με μαρμάρινη επένδυση. Σε κάθε κλίμακα καταλήγει πλακόστρωτη οδός που ξεκινά από κάθε πρόπυλο. Δεξιά και αριστερά από τις κλίμακες διαμορφώνεται από ένα μικρό δωμάτιο με είσοδο προς την κατεύθυνση των προπύλων. Σε ορισμένα από τα δωμά-

τια αυτά βρέθηκε το στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης και επάνω σε αυτές τεμάχια κονιαμάτων με χρώμα.

Στο δωμάτιο που βρίσκεται στη νότια πλευρά του διαδρόμου δυτικά της κλίμακας ήλθαν στο φως σημαντικά ευρήματα. Μαρμάρινη αιγυπτιάζουσα σφίγγα (αριθ. 437), ύψ. 0,69 και μήκ. 1,09 μ., η οποία ήταν τοποθετημένη με το κεφάλι προς τη βορειοανατολική γωνία και σε επαφή σχεδόν με τους τοίχους του δωματίου και επιπλέον στερεωμένη με την πλίνθο στο χώμα μέσα σε παχύ στρώμα σκληρού υδραυλικού κονιάματος. Δίπλα στη σφίγγα βρέθηκε με την πλάτη επάνω στο δάπεδο ακέραιο μαρμάρινο άγαλμα Ίσιδας (αριθ. 438), ύψ. 1,83 μ., με πεσσό συμφυή στο πίσω μέρος (εικ. 11). Η θεά φορεί ποδήρη χιτώνα πτυχωτό και ιμάτιο με το χαρακτηριστικό ισιακό κόμβο κάτω από το στήθος και έχει ουραίο στο πρόσθιο τμήμα του κεφαλιού. Με το αριστερό χέρι κρατεί το άκρο του ιματίου και με το δεξί δυσδιάκριτο αντικείμενο. Όπως φαίνεται, το άγαλμα της Ίσιδας και η σφίγγα είχαν, για άγνωστους λόγους, μεταφερθεί από την αρχική τους θέση και τοποθετηθεί στο χώρο που βρέθηκαν. Στον ίδιο χώρο δίπλα στο άγαλμα της Ίσιδας, σε έκταση 2×2,5 μ. περίπου, ήλθαν στο φως συσσωρευμένοι σε επάλληλες στρώσεις, που έφθαναν έως 0,60 μ. ύψος, περίπου εβδομήντα λύχνοι ρωμαϊκής εποχής, σπασμένοι, εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων, μήκ. από 0,40 έως 0,42 μ., διαμ. 0,265 και ύψ. 0,12 μ. Όλοι οι λύχνοι είχαν χρησιμοποιηθεί, όπως δείχνουν τα ίχνη αιθάλης που έχουν διατηρηθεί στο μυκτήρα. Πιθανώς οι λύχνοι αποθηκεύονταν σε αυτό το δωμάτιο για να χρησιμοποιηθούν στις λατρευτικές τελετουργίες του ιερού και ενδεχομένως ήταν τοποθετημένοι σε ξύλινα ράφια τα οποία κατέρρευσαν συμπαρασύροντας τους λύχνους. Όλοι οι λύχνοι φέρουν στο δίσκο σε έξεργο ανάγλυφο τις προτομές του Σάραπη και της Ίσιδας σε κατατομή αντικρυστά. Ορισμένοι από τους λύχνους έχουν στον ώμο κόσμηση από φύλλα αμπέλου, βλαστούς και τσαμπιά και ανήκουν στον ίδιο τύπο των κορινθιακών λύχνων[16]. Ο τύπος των λύχνων δεν είναι συνηθισμένος, γιατί εκτός από το νέο αυτό πρόσφατο σημαντικό εύρημα υπάρχει ένα μοναδικό παράδειγμα μικρότερων διαστάσεων (0,21 μ. μήκος και 0,067 μ. ύψος), το οποίο βρέθηκε σε βόθρο θυσιών (Sacrificial Pit C) του Παλαιμονίου στην Ισθμία με ανάγλυφη παράσταση Κυβέλης και Άττη στο δίσκο. Ο βόθρος θυσιών του Παλαιμονίου χρησιμοποιήθηκε έως και το 2ο αι. μ.Χ.[17]. Οι υπόλοιποι λύχνοι δεν έχουν κόσμηση στον ώμο, έχουν όμως το ίδιο σχή-

Εικ. 11. Άγαλμα Ίσιδας και σφίγγας.

[16] O. Broneer, *Terracotta Lamps, Isthmia* III, Princeton-New Jersey 1977, τύπος XXVII E 2843, πίν. 8, 30.

[17] Broneer, ό.π., σ. 70-71.

μα με τους άλλους καθώς και παράσταση Σάραπη και Ίσιδας στο δίσκο. Οι λύχνοι είναι πιθανό να προορίζονταν για τη Λυχνοκαΐα, για την οποία αναφέρει ο Ηρόδοτος (ΙΙ, 62) ότι γιορταζόταν σε όλη την Αίγυπτο και φαίνεται ότι συνδεόταν με τις τελετές της αναζήτησης και της ανεύρεσης του νεκρού σώματος του Όσιρη από την αδελφή του Ίσιδα. Στους παπύρους αναφέρονται η λυχναψία και το νυκτέλιον, εορτές που επίσης σχετίζονται με τη λατρεία της Ίσιδας[18].

Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί και τα ανασκαφικά στοιχεία που υπάρχουν δεν επαρκούν για την πλήρη αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής μορφής του ιερού. Εκτός από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν δεν μπορεί ακόμη να διασαφηνιστεί ο προορισμός και η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου του διαδρόμου, όπως και η μορφή της στέγασής του, να εξακριβωθεί η δυνατότητα πρόσβασης προς το άνδηρο, εφόσον η επιφάνειά του βρίσκεται, όπως αναφέρθηκε, κατά 1,30 μ. περίπου ψηλότερα από το δάπεδο του διαδρόμου που το περιβάλλει, και να διευκρινιστεί ο προορισμός των δωματίων δεξιά και αριστερά από τις κλίμακες, που βρίσκονται εξωτερικά από τις τέσσερις πλευρές του κεντρικού κτίσματος του ιερού (εικ. 6). Είναι πολύ πιθανό το άνδηρο και η βαθμιδωτή κατασκευή να είχαν επένδυση από λίθινες πλάκες, όπως οι πλακόστρωτες οδοί και οι κλίμακες. Η βαθμιδωτή κατασκευή που υψώνεται στο κέντρο του περιβόλου αποτελεί τον πυρήνα του ιερού, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται οι χώροι που προαναφέρθηκαν. Σε αυτήν οδηγούν από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα τα τέσσερα πρόπυλα και κορυφώνεται η αρχιτεκτονική σύνθεση. Εδώ πιθανότατα θα πρέπει να ήταν ο ναΐσκος του ιερού.

Το περιεχόμενο της λατρείας του ιερού είναι δυνατό να προσδιοριστεί από τα κινητά ευρήματα στα περισσότερα από τα οποία κυριαρχεί η μορφή της Ίσιδας. Σε κάθε πρόπυλο υπήρχε από ένα άγαλμα (πιθανώς και στο ανατολικό πρόπυλο υπήρχε άγαλμα Ίσιδας), που εικονίζει τη θεά με διαφορετική κάθε φορά ιδιότητα. Ως Ίσιδα-Δήμητρα εικονίζεται στο νότιο πρόπυλο και ως Ίσιδα-Αφροδίτη στο δυτικό. Ο τύπος του αγάλματος από το βόρειο πρόπυλο δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Τα κυλινδρικά αντικείμενα που κρατεί στα χέρια, με τα οποία πολύ συχνά απεικονίζονται τα αιγυπτιακά αγάλματα, δεν έχουν έως σήμερα ικανοποιητικά ερμηνευθεί[19]. Η Ίσιδα ως σύνευνος του Σάραπη παριστάνεται σε προτομή ανάγλυφη, όπως αναφέρθηκε, στους πολυάριθμους υπερμεγέθεις λατρευτικούς λύχνους του ιερού. Η λατρεία της θεάς, ήδη από την ελληνιστική περίοδο, ξεπερνά τα όρια της Αιγύπτου και ιδιαίτερα στην εποχή της ρωμαιοκρατίας εξαπλώνεται σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Πληθαίνουν τα ιερά της στα οποία λατρεύεται συνήθως μαζί με τον Σάραπη, καθώς και με άλλες αιγυπτιακές θεότητες, όπως πιθανότατα συμβαίνει στο ιερό της Μπρεξίζας. Τα ανδρικά αιγυπτιάζοντα αγάλματα του ιερού, τα οποία ανήκουν πιθανώς στην ύστερη εποχή του Αδριανού, μπορούν να συγκριθούν ως προς τον τύπο τους με τα αγάλματα τα

[18] Dunand, ό.π. (υποσημ. 10), Ι, σ. 221 κ.ε.

[19] H. Fischer, An Elusive Shape within the Fisted Hands of Egyptian Statues, *Metrop. Mus. Journal* 10 (1975), σ. 9-21. J. Albersmeier, *Untersuchungen zu den Frauenstatuen des Ptolemäischen Ägypten*, Mainz 2002, σ. 26 κ.ε.

οποία θεωρείται ότι παριστάνουν τον Αντίνοο ως Όσιρη και προέρχονται κυρίως από τη Villa Hadriana στο Τίβολι[20]. Η ταύτιση οφείλεται στο συσχετισμό του μύθου του Όσιρη (θάνατος και ανάσταση του θεού) με τον πνιγμό του Αντίνοου στον Νείλο και στη συνέχεια με τη θεοποίησή του από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Για τα δύο από τα ανδρικά αιγυπτιάζοντα αγάλματα (του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και ΒΕ 1 του Μουσείου Μαραθώνα) έχει υποστηριχθεί από παλιά η άποψη ότι παριστάνουν τον Αντίνοο[21]. Τα αγάλματα της Μπρεξίζας πλησιάζουν περισσότερο τα αιγυπτιακά πρότυπα ως προς τη στάση, με τα χέρια κολλημένα στα πλευρά, την ακαμψία του σώματος, τον πεσσό στο πίσω μέρος του αγάλματος, που φθάνει ως τον αυχένα και με τον οποίο συνδέονται τα σκέλη. Εκτός από τα αγάλματα ενδεικτικά στοιχεία για την εποχή της ίδρυσης του αιγυπτιακού ιερού δίνουν οι λύχνοι, που χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ. Στην ίδια εποχή, στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. τοποθετείται και η ίδρυση του παρακείμενου βαλανείου. Η γειτνίαση του ιερού με το βαλανείο (και τα δύο συγκροτήματα συνδέονται μεταξύ τους με τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου του ιερού) (εικ. 4) σχετίζεται πιθανώς με τα λουτρά και τους καθαρμούς, που όπως αναφέρει ο Απουλήιος (*Μεταμορφώσεις*, XI, 23, 1) προηγούνταν απαραίτητα των τελετών μύησης των πιστών. Εκτός από το ιερό και το βαλανείο αρχαία λείψανα είναι ορατά σε μεγάλη έκταση, σε όλη σχεδόν την περιοχή του έλους. Θεμέλια μεγάλου κτίσματος από πωρόλιθο έχουν εντοπιστεί στα ανατολικά του ιερού σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Θεμέλια άλλου ρωμαϊκού κτίσματος εμφανίστηκαν πρόσφατα μεταξύ του ιερού και του βαλανείου. Νότια του ιερού και δυτικά του βαλανείου σώζεται ακόμη χαμηλός λοφίσκος τον οποίο είχε αποτυπώσει στο σχέδιο του 1792 ο Fauvel (εικ. 3) και στον οποίο διακρίνονται ίχνη αρχαίων ερειπίων. Σε δοκιμαστική τομή που είχε γίνει παλαιότερα (το 2000), σε απόσταση 30 μ. περίπου νότια του βαλανείου, έξω από τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο, είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη ενός μεγάλου τοίχου της ρωμαϊκής εποχής, όμοιας κατασκευής με τους τοίχους του ιερού.

Η ίδρυση του ιερού και του βαλανείου στην Μπρεξίζα συμπίπτει με την εποχή της δράσης του Ηρώδη του Αττικού στον Μαραθώνα. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο (*Βίοι Σοφ.*, II, 547) ο Ηρώδης είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του μεγάλη κτηματική περιουσία στον Μαραθώνα, τόπο καταγωγής αλλά και αγαπημένο τόπο διαμονής του. Από τις επιγραφές στην πύλη του αγροκτήματος που είχε δωρίσει ο Ηρώδης στη γυναίκα του Ρήγιλλα στην περιοχή της Οινόης, στη λεγόμενη «Μάντρα της Γριάς», και από αναθήματα του ίδιου του Ηρώδη και των μαθητών του, που βρέθηκαν στις θέσεις Βρανάς, Πύργος, Κάτω Σούλι, Βαρνάβας, συμπεραίνεται ότι η ιδιοκτησία του Ηρώδη εκτεινόταν από την Οινόη και την περιοχή της Αυλώνας προς τα ανατολικά, στην πεδιάδα του Μαραθώνα και έφθανε πιθανώς έως τη θάλασσα. Δεν αποκλείεται το συγκρότημα της Μπρεξίζας να βρισκόταν μέσα στα όρια της ιδιοκτησίας

[20] H. Meyer, *Antinoos*, Munchen 1991, σ. 119 κ.ε., εικ. 107-108. A. Roullet, *The Egyptian and the Egyptianizing Monuments of Imperial Rome*, *EPRO* XX, Leiden 1972, εικ. 116-118. J. Tobin, *Herodes Atticus and the City of Athens*, Amsterdam 1997, σ. 255 κ.ε.

[21] Α. Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Αντινόου, *Αρχαιογνωσία* I (1980), 2, σ. 348.

του[22]. Το αιγυπτιακό ιερό στην Μπρεξίζα συσχέτισε με το ιερό του Κανώβου που αναφέρει ο Φιλόστρατος (*Βίοι Σοφ.*, II, 554) πρώτος ο Graindor[23], ο οποίος υπέθεσε ότι ο Ηρώδης ίδρυσε το ιερό ύστερα από ένα ταξίδι στην Αίγυπτο, μιμούμενος τον Αδριανό. Ο Αδριανός, όπως είναι γνωστό, είχε κατασκευάσει στο Τίβολι διώρυγα και Σαραπείο κατ' αναλογία του πτολεμαϊκού Σαραπείου που υπήρχε κοντά στην Αλεξάνδρεια, στο στόμιο του Δέλτα, στην πόλη Κάνωβο[24]. Τέμενος στον κανωβικό Σάραπη αναφέρει ότι είδε ο Παυσανίας (II, 4, 6) στον Ακροκόρινθο: *...ἐς δὴ τὸν Ἀκροκόρινθον ...Ἴσιδος τεμένη ...καὶ δύο Σαράπιδος, ἓν Κανώβῳ καλουμένου τὸ ἕτερον*[25].

New Evidence from the Excavation of the Sanctuary of the Egyptian Gods at Marathon

Ifigenia Dekoulakou

A sanctuary of the Egyptian gods was discovered by chance in 1968 at the southern edge of the Marathon plain, in the area of the Little Marsh of Brexisa. Excavation of it began in 2001 and is still in progress. The excavation has uncovered a quadrilateral enclosure with four propyla, one on each side, facing the points of the compass.

Paved walkways lead from the propyla to a rectangular stepped structure of poros blocks at the centre of the enclosure, around which the rooms of the temple are laid out. The propyla imitate the shapes of Egyptian gate-towers and consist of two rectangular towers with the entranceway formed between them. Four marble statue bases were placed on either side of each entrance, two on the inside and two on the outside of the propylon.

Larger than life size marble statues were found fallen next to the statue bases near the propyla. Two male Egyptian statues have been found, in the type of the statues from the villa Hadriana at Tivoli, thought to represent Antinoos as Osiris. Other male Egyptian statues were found in the 1968 excavation and in 1843, the latter now in the National Archaeological Museum, Athens. Four statues of Isis were also found. The goddess is depicted as Isis-Demeter, holding ears of corn in her right hand, and as Isis-Aphrodite, holding roses in both hands. The other two statues of Isis hold objects from which it is not easy to determine their types. A find of unique importance was made in one of the rooms of the sanctuary: over seventy oversized cult lamps with relief representations of Isis and Sarapis in the form of confronted busts. Theses lamps date from the 2nd c. AD.

[22] Beschi, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 45.

[23] P. Graindor, *Herode Atticus*, Le Caire 1930, σ. 187 κ.ε.

[24] Tobin, ό.π., σ. 259 κ.ε.

[25] Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά*, Αθήνα 1976, σ. 82.

Η Νεα Εκθεση του Αρχαιολογικου Μουσειου Φλωρινας

Μαρια Λιλιμπακη-Ακαματη - Κωστας Τροχιδης

Η νέα έκθεση στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Φλώρινας, που εγκαινιάστηκε το Μάιο του 1999[1], εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα της ΙΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αναμόρφωσης και βελτίωσης των εκθεσιακών χώρων των μουσείων, παράλληλα με τις εργασίες διαμόρφωσης και ευπρεπισμού των αρχαιολογικών χώρων της.

Μετά την εμπειρία της οργάνωσης της έκθεσης στο κτίριο προστασίας των βασιλικών τάφων της Βεργίνας το 1997[2], ένα καινούριο μεγάλο κτίριο κατασκευασμένο για να προστατεύσει, αλλά και να στεγάσει και να αναδείξει τα ανασκαφικά ευρήματα των βασιλικών τάφων, η οργάνωση μιας νέας έκθεσης σε ένα επαρχιακό μουσείο, παλαιό κτίριο της δεκαετίας του '60, ήταν μια νέα πρόκληση, που μας έφερε αντιμέτωπους με το πρόβλημα της χρησιμοποίησης ενός δεδομένου χώρου χωρίς κατασκευαστικές υποδομές και με ένα υλικό που δεν είναι από τη φύση του «γοητευτικό», όχι μόνο για τον κοινό επισκέπτη, αλλά ακόμη και γι' αυτόν που έχει την απαιτούμενη ειδική γνώση. Τρία βασικά προβλήματα έπρεπε να αντιμετωπιστούν: η κτιριακή υποδομή, ο τρόπος έκθεσης ετεροειδών αντικειμένων και η επιλογή του είδους και της μορφής πληροφόρησης.

Το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Φλώρινας άρχισε να κτίζεται το 1964[3] για να δεχθεί αρχαία αντικείμενα από περισυλλογές και παραδόσεις κυρίως, που έως τότε στεγάζονταν σε κατάστημα στην αγορά της πόλης. Έως το 1970 είχε ολοκληρωθεί με ευθύνη της Εφόρου Αρχαιοτήτων Κ. Ρωμιοπούλου η έκθεση του ισογείου με έργα γλυπτικής στις τρεις αίθουσές του[4] (εικ. 1), ενώ η τέταρτη αίθουσα και ο δεύτερος όροφος φιλοξενούσαν έως το 1990 κάποιες προθήκες με κεραμική προϊστορικών και ελληνιστικών χρόνων από ανασκαφικές έρευνες στο νομό. Το 1991 οργανώθηκε στο δεύτερο όροφο του μουσείου έκθεση των ανασκαφικών ευρημάτων δύο ελληνιστικών πόλεων, που άρχισαν να ανασκάπτονται στις αρχές της δεκαετίας του '80, στις Πέτρες και στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα της Φλώρινας[5] (εικ. 2), ενώ λίγο νωρίτερα, σε τμήμα του ίδιου ορόφου είχε οργανωθεί από

[1] Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ το 1998, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 299-308. *Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς*, 1998, σ. 121 κ.ε.

[2] Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 711. Α. Κοτταρίδη, ό.π. Η ίδια, Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ στη Βεργίνα. Το ιστορικό της έκθεσης των θησαυρών των βασιλικών τάφων, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 129 κ.ε. Βλ. και *Το έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς*, 1997, σ. 108.

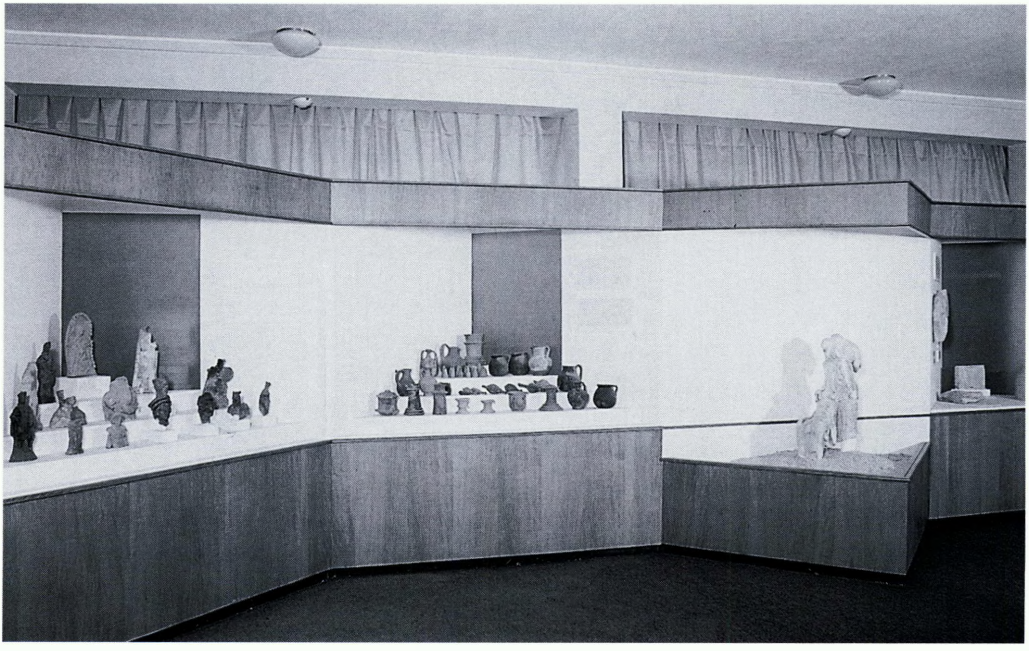
[3] Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 21 (1965): Χρονικά, σ. 440. Ο ίδιος, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967, *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 203.

[4] Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970, *Μακεδονικά* 14 (1974), σ. 218.

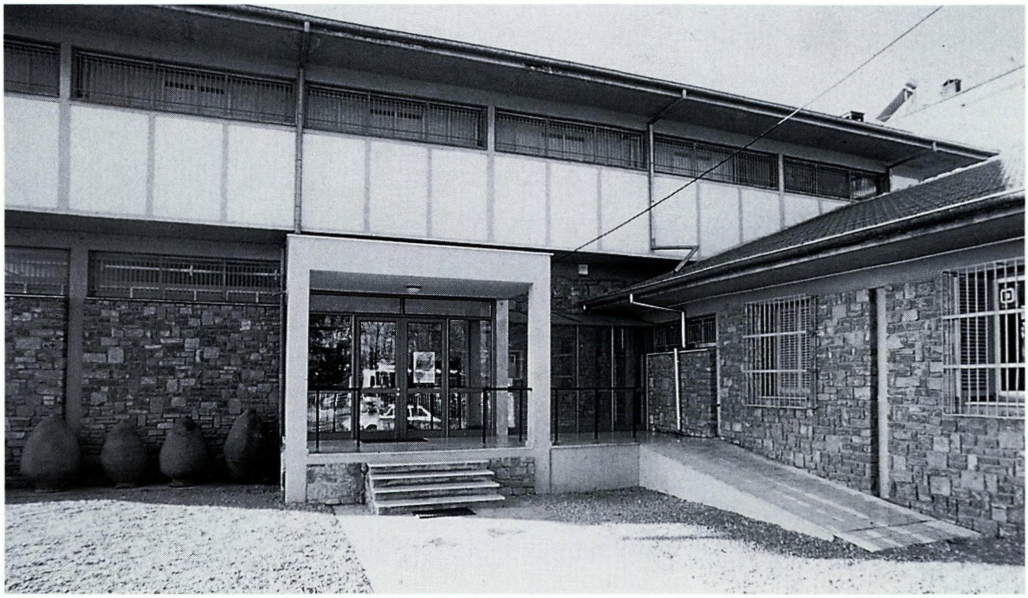
[5] Για τις ανασκαφές αυτές βλ. συνοπτικά τους σχετικούς οδηγούς, όπου και όλη η βιβλιογραφία: Π.

Εικ. 1. Εσωτερικός χώρος του Μουσείου πριν από το 1998.

Εικ. 2. Η έκθεση του 1991 στο δεύτερο όροφο του Μουσείου.

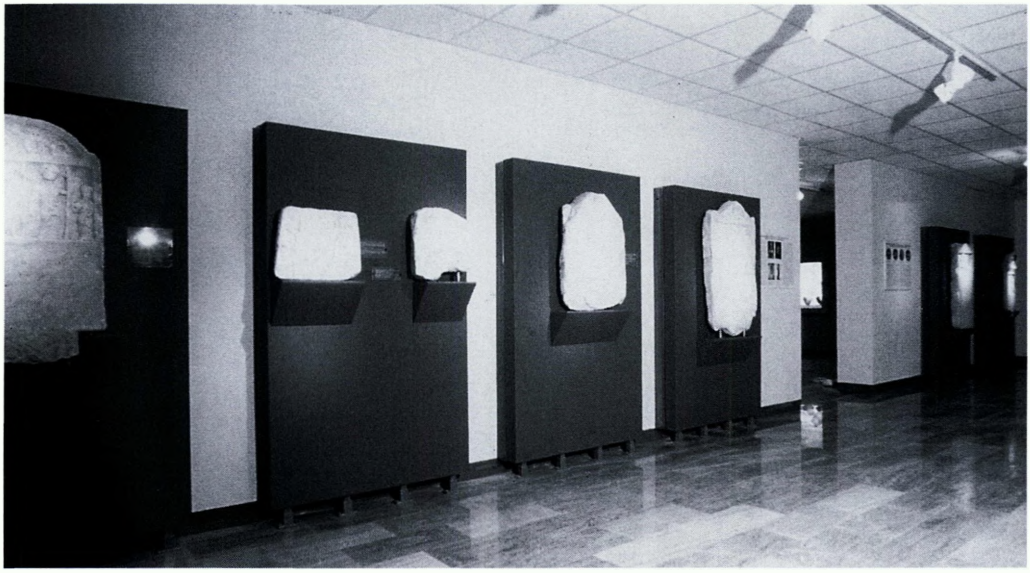

Εικ. 3. Η εξωτερική όψη του Μουσείου μετά τις εργασίες του 1998.

την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έκθεση με αντικείμενα της αρμοδιότητάς της στο νομό.

Από την εποχή ακόμη της ανέγερσής του το κτίριο του Μουσείου παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα: συνεχή διαρροή ομβρίων υδάτων από τη στέγη, μόνιμες ρωγμές στους τοίχους, στα σημεία ένωσης των τοίχων με τις δοκούς, ελαττωματική κεντρική θέρμανση. Τα τελευταία χρόνια τοποθετήθηκε νέα κεραμοσκεπής στέγη που έλυσε το πρόβλημα της διαρροής από την οροφή και ανανεώθηκε η εγκατάσταση της κεντρικής θέρμανσης. Οι προγραμματισμένες από χρόνια επεμβάσεις μας για την περαιτέρω βελτίωση των κτιριακών εγκαταστάσεων του Μουσείου και την αναμόρφωση της έκθεσης του ισογείου πραγματοποιήθηκαν το φθινόπωρο του 1998. Οι κτιριακές βελτιώσεις περιελάμβαναν την αλλαγή της διαμόρφωσης της εισόδου του κτιρίου με την τοποθέτηση νέων θυρών και κιγκλιδωμάτων, τη διαμόρφωση κεκλιμένης πρόσβασης για τους επισκέπτες με ειδικές ανάγκες και νέας εισόδου στις τουαλέτες των επισκεπτών με την κατασκευή ξεχωριστού υαλόφρακτου διαδρόμου στο εξωτερικό του κτιρίου (εικ. 3). Το δάπεδο του ισογείου στρώθηκε με μαρμάρινες πλάκες, που κάλυψαν το φθαρμένο μωσαϊκό, τα εσωτερικά τοιχώματα με τις μόνιμες ρωγμές καλύφθηκαν με γυψοσανίδες, τοποθετήθηκε ψευδοροφή που μείωσε το μεγάλο ύψος και έκλεισε τον περιμετρι-

Αδάμ-Βελένη, *Πέτρες Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1998 και Ι.Μ. Ακαμάτης - Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Ελληνιστική πόλη Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 1996. Η έκθεση στο δεύτερο όροφο σχεδιάστηκε από τον καθηγητή Γ. Βελένη και οργανώθηκε από τις αρχαιολόγους Π. Αδάμ-Βελένη και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη.

Εικ. 4. Γενική άποψη του εσωτερικού χώρου του Μουσείου μετά τις εργασίες του 1998.

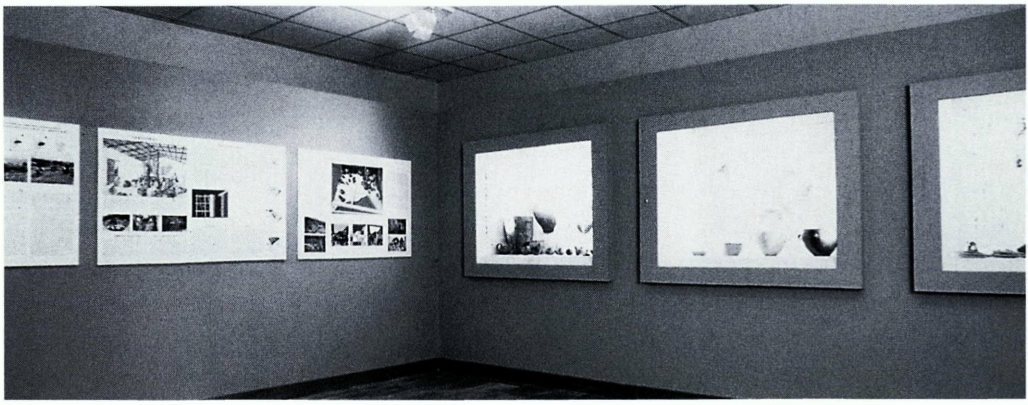
κό φεγγίτη, ανανεώθηκε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση (εικ. 4), αναμορφώθηκε η εγκατάσταση κεντρικής θέρμανσης, όπου ήταν απαραίτητο, βελτιώθηκαν οι υδραυλικές εγκαταστάσεις, διαμορφώθηκε ο χώρος εισόδου σε εκδοτήριο εισιτηρίων και πωλητήριο εκδόσεων σχετικών με το Μουσείο και το νομό Φλώρινας και βάφτηκαν όλοι οι βοηθητικοί χώροι του Μουσείου.

Η νέα έκθεση του ισογείου[6], σχεδιασμένη με τη σύγχρονη μουσειακή αντίληψη που θέλει τον επισκέπτη όχι απλό θεατή αλλά κοινωνό του έργου του αρχαιολόγου και συγχρόνως με μια έντονα εκπαιδευτική διάσταση, αναπτύσσεται σε τέσσερις αίθουσες χρωματισμένες με τρία διαφορετικά χρώματα που αντιστοιχούν σε τρεις βασικές θεματικές ενότητες.

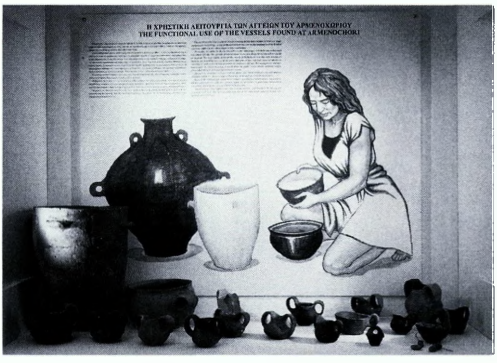
Στην πρώτη ενότητα (εικ. 5-7), που αναπτύσσεται αριστερά της εισόδου και όπου κυριαρχούν οι αποχρώσεις του καστανοκίτρινου, ο επισκέπτης ενημερώνεται για την ιστορία της περιοχής που καλύπτει ο σημερινός νομός Φλώρινας και για την έως σήμερα αρχαιολογική έρευνα, η οποία, έως τις αρχές της δεκαετίας του '80, βασισμένη κυρίως σε επιφανειακές έρευνες, περισυλλογές και ανασκαφές καθαρά σωστικού χαρακτήρα[7], πήρε συστηματικότερη μορφή την

[6] Η έκθεση σχεδιάστηκε και οργανώθηκε από τους υπογράφοντες. Οι κατασκευαστικές εργασίες εκτελέστηκαν από τους τεχνίτες Ν. Αναστασιάδη, Ευ. Τσιμπουκτσάκη, Α. Γιαλατζή, Κ. Πεντερίδη. Η έκθεση των αντικειμένων έγινε με τη συνεργασία των συντηρητών Θ. Μπογοΐτση, Γ. Χατζησταύρου και Μ. Μυλωνά.

[7] Εξαίρεση αποτελούν οι συστηματικότερες ανασκαφές του ρωσικού αρχαιολογικού ινστιτούτου Κωνσταντινούπολης, το 1898-1899, στο νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου στον οικισμό του Αγίου Παντελεήμονα, του άγγλου αρχαιολόγου W. Heurtley, το 1930, στον προϊστορικό οικισμό του Αρμενοχωρίου και των

Εικ. 5. Έκθεση του 1998. Η αίθουσα με τα ευρήματα της προϊστορικής εποχής.

Εικ. 6. Προθήκη της αίθουσας με τα ευρήματα της προϊστορικής εποχής (κεραμική).

Εικ. 7. Προθήκη της αίθουσας με τα ευρήματα της προϊστορικής εποχής (οικοτεχνία).

τελευταία εικοσαετία και έφερε στο φως μεγάλο αριθμό οικισμών, οι παλαιότεροι από τους οποίους χρονολογούνται στη μέση και τη νεότερη νεολιθική εποχή[8]. Οι πληρο-

Α. Κεραμόπουλλου και Γ. Μπακαλάκη, το 1930-1934, στον ελληνιστικό οικισμό του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα της Φλώρινας. Για τις ανασκαφές αυτές και τα ευρήματά τους βλ. Θ. Μακρίδης, Χαλκά μακεδονικά του Μουσείου Μπενάκη, *AE* 1937, σ. 512 κ.ε.· W.A. Heurtley, Macedonian Site and the Dorian Invasion, *BSA* XXVIII (1926-1927), σ. 191· St. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford 1926, σ. 150, 151· W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 57 κ.ε., 192 κ.ε.· Α. Κεραμόπουλλος, Ανασκαφή και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία, *AE* 1933, σ. 25 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφαί παρά την Φλώρινα της Άνω Μακεδονίας, *ΠΑΕ* 1930, σ. 74 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφή εν Φλωρίνη της Άνω Μακεδονίας, *ΠΑΕ* 1932, σ. 44 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφαί και έρευναι εκ της Άνω Μακεδονίας, *ΠΑΕ* 1932, σ. 60 κ.ε.· Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφαί εν Φλωρίνη της Άνω Μακεδονίας, *ΠΑΕ* 1933, σ. 70 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφή εν Φλωρίνη της Άνω Μακεδονίας, *ΠΑΕ* 1934, σ. 91 κ.ε.

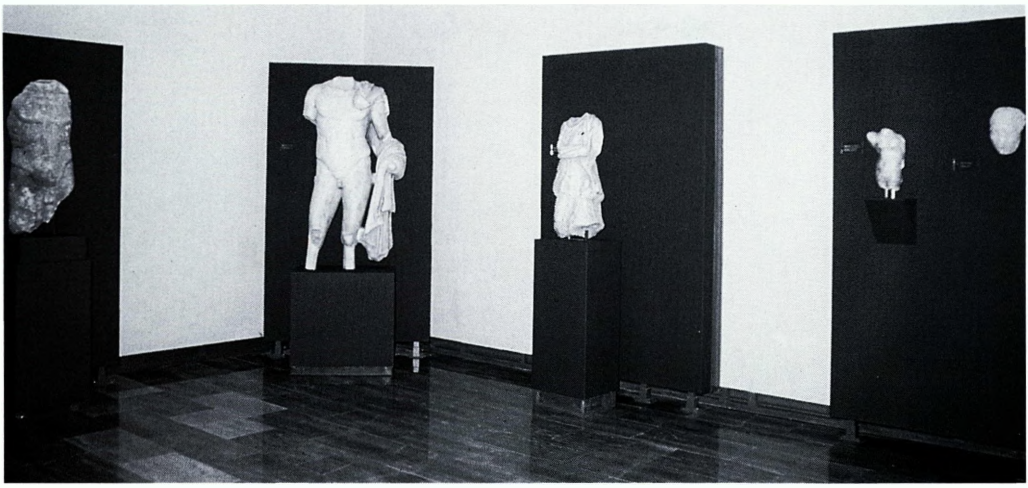
[8] Κ. Τρανταλίδου, *Αρχαιολογική τοπογραφία νομού Φλώρινας*, Φλώρινα 1985, σ. 16 κ.ε.

φορίες που παρέχουν οι ιστορικές πηγές[9] για την κλασική εποχή και τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών σε θέσεις της εποχής αυτής, αλλά και της ελληνιστικής περιόδου, μαρτυρούν τους στενούς πολιτιστικούς δεσμούς των περιοχών της Άνω και της Κάτω Μακεδονίας, που άρχισαν να γίνονται περισσότερο έντονες κυρίως από την εποχή του Φιλίππου Β΄ και εξής. Η διέλευση της Εγνατίας από την περιοχή της Εορδαίας το 2ο αι. π.Χ. συνετέλεσε στην ιδιαίτερη ανάπτυξη της περιοχής αυτής, η οποία συνεχίζεται και μετά τη μετατροπή της Μακεδονίας σε ρωμαϊκή επαρχία τόσο στην Εορδαία όσο και στη Λυγκηστίδα. Κύριο ωστόσο θέμα της εκθεσιακής ενότητας της πρώτης αίθουσας είναι το περιβάλλον και οι δραστηριότητες του ανθρώπου στην προϊστορική εποχή. Ο επισκέπτης μέσα από τους ενημερωτικούς πίνακες των τοίχων με κείμενα, ελληνικά και αγγλικά, φωτογραφίες, χάρτες και σχέδια, αντλεί αρχικά πληροφορίες για τη γεωμορφολογική εξέλιξη, τη μορφολογία του εδάφους, την εξέλιξη της χλωρίδας και της πανίδας στην προϊστορική εποχή στο νομό Φλώρινας, καθώς και για τη θέση των γνωστών έως σήμερα προϊστορικών οικισμών στην περιοχή αυτή. Η ανθρώπινη δραστηριότητα παρουσιάζεται μέσα από τα ευρήματα της ανασκαφής της τούμπας του Αρμενοχωρίου[10]. Η πρωιμότερη εγκατάσταση στην περιοχή αυτή, η οποία δεν σχετίζεται άμεσα με την τούμπα, εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης κοινότητας, σε άμεση γειτνίαση με το φλωρινιώτικο ποταμό και εντάσσεται χρονικά στη μέση και τη νεότερη νεολιθική περίοδο. Η εγκατάσταση στην τούμπα αρχίζει την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Στο στρώμα καταστροφής της τρίτης και τελευταίας φάσης κατοίκησης της εποχής αυτής (2100-2050 π.Χ.)[11] βρέθηκαν πλούσια κατάλοιπα, που βοηθούν στην κατανόηση της οικιστικής τεχνικής, της λειτουργίας των χώρων που αποκαλύφθηκαν, της διατροφής, του επιπέδου τεχνογνωσίας και των υλικών της οικοτεχνίας. Η τεχνική κατασκευής των κατοικιών και τα υλικά δόμησής τους γίνεται προσπάθεια να γίνουν κατανοητά στον επισκέπτη παράλληλα με τα κείμενα και μέσα από μια σειρά σχεδιαστικών και ζωγραφικών αναπαραστάσεων που βασίζονται στα ανασκαφικά στοιχεία, κυρίως τα αποτυπώματα πολλών λεπτομερειών επάνω στον πηλό των τοίχων από τα οργανικά δομικά στοιχεία τους (δοκάρια, πάσσαλοι, κλαδιά), εξαιτίας της πυρκαγιάς που κατέστρεψε τον οικισμό. Αρκετές από αυτές τις μάζες του πηλού είναι εκτεθειμένες. Με παρόμοιο τρόπο παρέχονται πληροφορίες για την κεραμική, που καταλαμβάνει το χώρο τριών προθηκών, τα είδη των αγγείων, την κατανομή τους στους χώρους που βρέθηκαν και που αποκαθίστανται με τη χρήση Η/Υ, τον τρόπο κατασκευής και τη χρηστική λειτουργία τους. Για την κατανόηση των σταδίων κατασκευής των αγγείων εκτίθενται και σύγχρονα κατασκευασμένα γι' αυτό το σκοπό αγγεία. Η οι-

[9] Ηρόδ. Θ΄, 137. Θουκ. IV, 124 κ.ε.

[10] Παν. Χρυσοπόμου, Τούμπα Αρμενοχωρίου, *Μνείας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 335 κ.ε.

[11] Η εγκατάσταση της φάσης αυτής μετά την καταστροφή της από πυρκαγιά ξανακατοικήθηκε έως τα τέλη της μέσης εποχής του Χαλκού (1900-1600 π.Χ.). Η χρησιμοποίηση του χώρου ως νεκροταφείου του σύγχρονου οικισμού κατέστρεψε σε μεγάλο βαθμό τα στρώματα των τελευταίων φάσεων της εποχής του Χαλκού, βλ. ό.π.

Εικ. 8. Έκθεση του 1998. Η τρίτη αίθουσα του Μουσείου με έργα γλυπτικής.

κοτεχνία παρουσιάζεται με τα λίθινα και τα οστέινα εργαλεία καθώς και τα υφαντικά βάρη, ενώ οι πληροφορίες για τις τροφοπαραγωγικές και θηρευτικές δραστηριότητες εμπλουτίζονται με μια σειρά ζωγραφικών συνθέσεων. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί η ιδιαίτερη βαρύτητα που δόθηκε στη χρησιμοποίηση σχεδιαστικών αναπαραστάσεων και ζωγραφικών συνθέσεων[12] στο τμήμα αυτό του εκθεσιακού χώρου, με στόχο την κατανόηση με εύληπτο και ευχάριστο τρόπο των δραστηριοτήτων του προϊστορικού ανθρώπου, που δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τα ανασκαφικά αντικείμενα, αποβλέποντας ιδιαίτερα στο κέντρισμα του ενδιαφέροντος των νεαρών επισκεπτών.

Τα απολιθωμένα οστά ενός ελέφαντα του τύπου elephas palaeoloxodon (500.000-200.000 π.Χ.), διαδεδομένο είδος στη Μακεδονία, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, που βρέθηκαν σε εργασίες αμμοληψίας στην περιοχή του Αμυνταίου, κρίθηκε σκόπιμο για λόγους διδακτικούς να εκτεθούν σε χαμηλή περίοπτη προθήκη στο κέντρο της αίθουσας αυτής, ένα δείγμα του πλούσιου παλαιοντολογικού υλικού από το νομό, που απαιτεί συστηματική μελέτη και ειδικό τρόπο έκθεσης του συνόλου του σε άλλο χώρο, προσαρμοσμένο στο χαρακτήρα του.

Η δεύτερη και τρίτη αίθουσα περιλαμβάνουν τη δεύτερη εκθεσιακή ενότητα. Οι τοίχοι είναι βαμμένοι με ανοικτό ρόδινο χρώμα. Στις αίθουσες αυτές εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα γλυπτικής, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων, από διάφορες περιοχές του νομού Φλώρινας, που προβάλλονται μπροστά ή στερεωμένα επάνω σε ειδικά κατασκευασμένους μεταλλικούς πίνακες, στερεωμένους στους τοίχους και βαμμένους με κεραμιδί χρώμα (εικ. 4, 8-10).

[12] Οι ζωγραφικές συνθέσεις έγιναν από το φλωρινιώτη ζωγράφο Χ. Χρυσοχοΐδη, με την καθοδήγηση του αρχαιολόγου Παν. Χρυσοστόμου, ο οποίος είχε και την επιστημονική ευθύνη της έκθεσης των ευρημάτων των προϊστορικών χρόνων.

Εικ. 9. Ανάγλυφη στήλη από τη δεύτερη αίθουσα του Μουσείου.

Εικ. 10. Ανάγλυφη στήλη από την τρίτη αίθουσα του Μουσείου.

Στο πρώτο τμήμα της αίθουσας εκτίθενται μαρμάρινες ανάγλυφες ενεπίγραφες στήλες με παραστάσεις ιππέων, ιδιαίτερα συνηθισμένη διακόσμηση επιτύμβιων στηλών και ταφικών βωμών στη Μακεδονία, που σχετίζεται με τη λατρεία των αφηρωισμένων νεκρών. Οι περισσότερες από αυτές προέρχονται από περισυλλογές και χρονολογούνται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.[13]. Την ελληνιστική εποχή (2ος αι. π.Χ.) εκπροσωπεί μια ενεπίγραφη στήλη που βρέθηκε το 1996 στην ανασκαφή των Πετρών[14] και την ύστερη κλασική μια στήλη που αρχικά ήταν εντοιχισμένη στον περίβολο της μονής των Αγίων Αποστόλων στο Βυθκούκι, νοτιοδυτικά της Κορυτσάς, και μεταφέρθηκε στη Φλώρινα στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το θέμα της παράστασης της στήλης αυτής με τον ιππέα σε τελετουργία σπονδής, που ερμηνεύεται ως τελετουργικός χαιρετισμός του ήρωα προς τους λατρευτές του[15]. Το μνημείο αυτό επιβεβαιώνει ότι ο εικονογραφικός τύπος του ήρωα ιππέα ήταν από παλιά γνωστός στις βόρειες περιοχές του ελληνικού χώρου. Μέσα στον ίδιο κύκλο του αφηρωισμού των νεκρών και της πίστης για τη μεταθανάτια ζωή εντάσσεται και μια ενεπίγραφη στήλη του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. με παράσταση νεκροδείπνου[16], θέμα όχι ιδιαίτερα συνηθισμένο στη Μακεδονία, όπου εμφανίζεται

[13] Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, σ. 150, αριθ. 164, σ. 122, αριθ. 127, σ. 146, αριθ. 159.

[14] Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 70, 76, εικ. 66.

[15] Εμμ. Βουτυράς, Ηφαιστίων ήρως, *Εγνατία* 2 (1990), σ. 143, 154 κ.ε.

[16] Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 153, αριθ. 167.

στην ελληνιστική εποχή και συναντάται ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή.

Ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ., στις οποίες απεικονίζονται πορτραίτα των νεκρών, εκτίθενται στην ίδια αίθουσα[17]. Προέρχονται από διάφορες περιοχές του νομού Φλώρινας. Η διακόσμηση ταφικών μνημείων με ανάγλυφα πορτραίτα, που προήλθε από την επιθυμία των ανθρώπων να απεικονίσουν στα ταφικά μνημεία που παραγγέλλουν για τους ίδιους ή τους συγγενείς τους τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή της οικογένειάς τους, επικρατεί στη Μακεδονία από τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται έως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ., με ιδιαίτερη αύξηση της παραγωγής τους στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. Ο τρόπος διάταξης και ο αριθμός των προσώπων δημιουργούν μια ποικιλία εικονογραφικών σχημάτων, απλοποιημένων στις περισσότερες περιπτώσεις, που αναπλάθουν σε γενικές γραμμές και με τη σχετική χρονολογική καθυστέρηση τους τύπους των εικονιστικών κεφαλών των ρωμαίων αυτοκρατόρων και μελών της οικογένειάς τους[18]. Τα ταφικά αυτά μνημεία αντιπροσωπεύουν τις τοπικές καλλιτεχνικές παραδόσεις, που επηρεάζονται από τις οικονομικές συνθήκες κάθε περιοχής. Καθώς τα περισσότερα από αυτά, κυρίως οι ανάγλυφες στήλες, που είναι και οι περισσότερες, είναι έργα όχι ιδιαίτερα δαπανηρά, φαίνεται ότι κατασκευάζονταν μαζικά και χωρίς ιδιαίτερες ποιοτικές αξιώσεις τις πιο πολλές φορές. Η ανεύρεση μεγάλου αριθμού επιτύμβιων στηλών με πορτραίτα σε διάφορες περιοχές του νομού Φλώρινας αποδεικνύει την ύπαρξη οργανωμένων εργαστηρίων λιθοξοϊκής, στην ανάπτυξη των οποίων βοήθησε η οικονομική άνθηση της περιοχής στη ρωμαϊκή εποχή.

Στην τρίτη αίθουσα εκτίθεται μια ομάδα γλυπτών που οι παραστάσεις τους σχετίζονται με το θέμα της «θεοποίησης» των νεκρών[19], η οποία εμφανίζεται στη Μακεδονία στην ύστερη κλασική εποχή και κυρίως στην ελληνιστική, με την έντονη τάση ηρωποίησης και απόδοσης θεϊκών ιδιοτήτων σε εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής. Στις ανάγλυφες παραστάσεις παρατηρείται μια προσπάθεια απόδοσης γνωστών εικονογραφικών τύπων θεοτήτων, που λατρεύονται ιδιαίτερα στη Μακεδονία (Αφροδίτη, Ηρακλής, Ερμής, Διόνυσος κ.ά.) με μια τάση ανάμειξης ή διαφοροποίησης τυπολογικών στοιχείων μέσα στα πλαίσια του έντονου συγκρητισμού, που εμφανίζεται στα ελληνιστικά χρόνια και κορυφώνεται τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες[20]. Οι νεκροί των επιτύμβιων στηλών φέρουν συχνά το όνομα των θεοτήτων ή σχετίζονται με αυτούς ως προς το επάγγελμα, την ηλικία ή τα φυσικά προσόντα. Έτσι στη στήλη αριθ. 101 ο νεκρός που απεικονίζεται ως Ηρακλής φέρει το όνομα Ηρακλείδης[21], στη στήλη αριθ. 475 το νεκρό ζευγάρι απεικονίζεται ως Δίας και Δήμητρα ή Ήρα, ενώ στη στήλη αριθ. 11[22] οι τρεις

[17] Ό.π., σ. 121, αριθ. 125, σ. 150, αριθ. 163, σ. 152, αριθ. 166, σ. 157, αριθ. 172 και η στήλη αριθ. Μουσείου Φλώρινας 266 από την Αχλάδα.

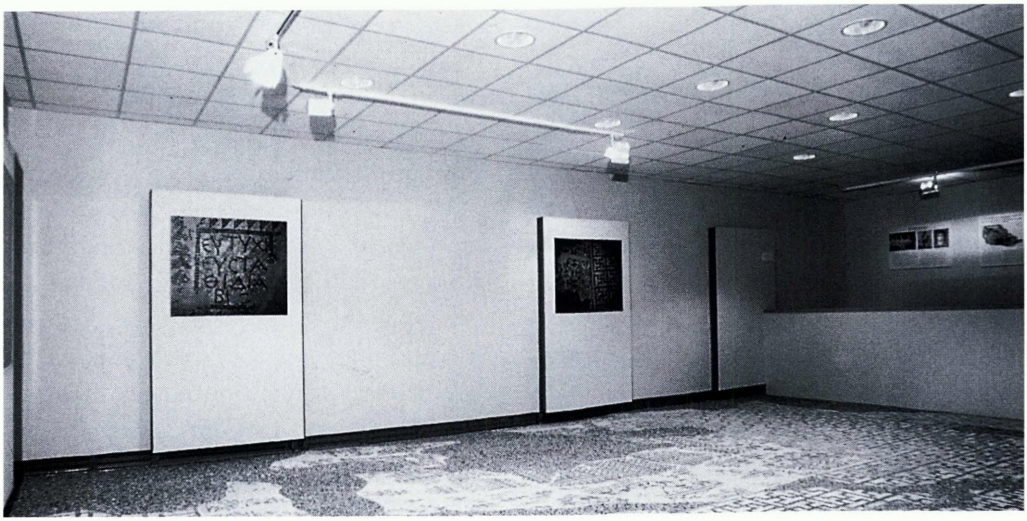
[18] Μ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86 κ.ε. Π. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί*, Αθήνα 2003, σ. 67 κ.ε.

[19] Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 137, αριθ. 148, σ. 149, αριθ.162 και η αριθ. Μουσείου Φλώρινας 475 από τη Βεύη.

[20] Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 83 κ.ε.

[21] Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 149, αριθ. 162.

[22] Ό.π., σ. 137, αριθ. 148.

Εικ. 11. Έκθεση του 1998. Η τέταρτη αίθουσα του Μουσείου με το ψηφιδωτό δάπεδο.

μορφές των νεκρών συσχετίζονται με τον Φίλιππο, την Ολυμπιάδα και τον Αλέξανδρο, καθώς η επιγραφή αναφέρεται στο *θεὸ Ἀλέξανδρο*.

Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται, ακόμη, δύο επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες από σχιστόλιθο του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. με την τυπική για την περιοχή διακόσμηση εγχάρακτων γεωμετρικών και φυτικών σχεδίων, μια σχιστολιθική πλάκα του 114 μ.Χ., με επιγραφή που διευθετεί κτηματικές διαφορές γειτονικών πληθυσμών[23], καθώς και ορισμένα ολόγλυφα έργα, μεταξύ των οποίων μια γυμνή ανδρική μορφή, μια ακέφαλη Άρτεμη και ο κορμός ανδρικής ιματιοφόρου μορφής από τη Βεύη[24].

Στους αναρτημένους στους τοίχους πίνακες των δύο αυτών αιθουσών με τα ενημερωτικά κείμενα και τις σχετικές φωτογραφίες καταβάλλεται προσπάθεια, εκτός από τις πληροφορίες για τα συγκεκριμένα εκθέματα, να έχει ο επισκέπτης μια γενικότερη ενημέρωση σε θέματα γλυπτικής και ειδικότερα στην εικονογραφία, την τεχνοτροπία, τα εργαστήρια και το συμβολισμό των έργων που εκτίθενται, με τη χρησιμοποίηση σχετικής βιβλιογραφίας και εικόνων έργων και από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Μέσα από την παρουσίαση της ύπαρξης παρόμοιων θεμάτων σε παλαιότερες εποχές σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας και τη διαπίστωση όμοιων θρησκευτικών δοξασιών, ταφικών εθίμων και κοινωνικών αντιλήψεων παρουσιάζεται στον επισκέπτη η ρωμαϊκή εποχή με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά της στο νομό Φλώρινας σαν ιστορική συνέχεια παλαιότερων περιόδων.

Η τέταρτη αίθουσα, με τοίχους βαμμένους με ανοικτό γκρίζο χρώμα, είναι αφιερωμένη στην τέχνη του ψηφιδωτού (εικ. 11). Εκτίθεται ένα ψηφιδωτό με γεωμετρικά

[23] Ό.π., σ. 142, αριθ. 153, σ. 143, αριθ. 154, σ. 165, αριθ. 181.

[24] Αριθ. Μουσείου Φλώρινας 1, 31, 29, 30.

σχέδια και επιγραφές, που διακοσμούσε το δάπεδο κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων (2ος/3ος αι. μ.Χ.), τμήμα του οποίου ανασκάφηκε στις Κάτω Κλεινές[25]. Το ψηφιδωτό είναι ορατό από μια υπερυψωμένη κατασκευή στις δύο πλευρές του, ενώ στους τοίχους περιμετρικά έχουν αναρτηθεί πίνακες με φωτογραφίες των διακοσμητικών θεμάτων του μεγεθυμένων. Στη μία πλευρά της αίθουσας πίνακες με κείμενα και φωτογραφίες παρέχουν στον επισκέπτη πληροφορίες για την τέχνη του ψηφιδωτού στην αρχαιότητα, τον τρόπο και τις φάσεις συντήρησης του συγκεκριμένου δαπέδου, τα υλικά και τα εργαλεία συντήρησης των ψηφιδωτών, μερικά δείγματα των οποίων εκτίθενται σε μικρή προθήκη.

Με τη νέα έκθεση θεωρούμε ότι ολοκληρώνεται η προσπάθεια αναβάθμισης του αρχαιολογικού Μουσείου της Φλώρινας. Με κύριους σταθμούς το Μουσείο και το χώρο της ελληνιστικής πόλης στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα (περιοχή πρώην Ξενία), που γίνεται σύντομα επισκέψιμος, δημιουργείται ένας αρχαιολογικός περίπατος μέσα στην ακριτική Φλώρινα[26].

The New Display in the Florina Archaeological Museum

Maria Lilibaki-Akamati - Kostas Trochidis

The new display on the ground floor of the Florina Archaeological Museum was organised in 1998, at which time a series of projects was also carried out to improve the facilities and the aesthetic appearance of the building, particularly the interior rooms.

The new display occupies four rooms and is divided into three basic units. The first unit, to the left of the entrance, is devoted to finds of the prehistoric period from the prefecture, especially the Bronze Age tumulus at Armenochori. The display of artefacts is accompanied by visual aids of an educational character, providing information about the history of the ancient region covered by the prefecture of Florina, the history of

[25] Για την ανασκαφή στις Κάτω Κλεινές βλ. Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 325. Το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε από τη θέση του, συντηρήθηκε και τοποθετήθηκε στο Μουσείο από το συντηρητή Θ. Μπογοΐτση.

[26] Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ι. Ακαμάτης, Η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 587 κ.ε.

research down to the present day, the geomorphological history and nature of the terrain, the evolution of the flora and fauna, and the excavation at Armenochori (houses, pottery, domestic equipment and food-producing activities). In the two neighbouring rooms are displayed sculptures, grave and votive relief stelai, reliefs and inscriptions, dating particularly from the Roman period, when the region prospered greatly. With the aid of panel texts, visitors acquire not only a knowledge of the specific objects, and of their iconography, style and symbolism, but also a more general perspective of Roman times as the historical continuation of earlier periods.

In the fourth room is displayed a mosaic with geometric patterns, inscriptions detached from the floor of a building of Roman date at Kato Kleines, and panel texts relating to the art of the mosaic in general and the way in which this particular mosaic was conserved; the materials and tools used in the conservation process are displayed in a small showcase.

After the organisation of the new display, the Florina Archaeological Museum and the archaeological site of the Hellenistic town on the hill of Ayios Panteleimon (in the area of the former Xenia Hotel), together form the occasion for an archaeological stroll in the border town of Florina.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Δυο Νεα Τριμορφα Μυκηναϊκα Ειδωλια*

Ναγια Πολυχρονακου-Σγουριτσα

Δύο νέα μυκηναϊκά πήλινα τρίμορφα συμπλέγματα ειδωλίων, που βρέθηκαν το 1991 στα Γλυκά Νερά του Σταυρού Αττικής, προστέθηκαν στα δύο ήδη γνωστά από τις Μυκήνες και την Αλυκή Βούλας/Γλυφάδας[1]. Τα πρόσφατα ευρήματα συνόδευαν παιδική ταφή που είχε τοποθετηθεί στο ένα από τα τμήματα διπλού λακκοειδούς τάφου του εκτεταμένου μυκηναϊκού νεκροταφείου των Γλυκών Νερών (τ. 4)[2]. Ανήκουν στους δύο ήδη καθορισμένους από τα παλαιότερα αποκαλυφθέντα παραδείγματα τύπους: Τρεις όρθιες γυναικείες μορφές, από τις οποίες οι δύο συμφυείς τύπου Φ, ενώ η τρίτη[3], μεταξύ τους στο πίσω μέρος, τις αγκαλιάζει (ΒΕ** 2824), και δύο γυναικείες συμφυείς μορφές, επίσης τύπου Φ, που μεταφέρουν καθισμένη στον ώμο άλλη, φυσιοκρατικής απόδοσης και μικρότερων διαστάσεων (ΒΕ 2821).

1. ΒΕ 2824 (εικ. 1): Το κεντρικό και το ένα από τα εκατέρωθέν του ειδώλια ελλιπή στο κεφάλι. Όλα ελαφρώς αποκρουσμένα. Πηλός καθαρός, ανοικτός ροδόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, καστανή ανοικτή/σκοτεινή.

Δύο συμφυή στον κορμό ειδώλια τύπου Φ με έντονα αποδομένους μαστούς, τοποθετημένους ψηλά στον κορμό. Το κάτω τμήμα τους συνδέεται με οριζόντιο λεπτό κυλινδρικό στέλεχος. Η μέση χαμηλά, καθορισμένη με ταινία. Στο ακέραιο Φ-ειδώλιο ο πλαστικός πλόκαμος, ελαφρώς έκκεντρος στη ράχη, αρχίζει από το πίσω μέρος της κορυφής του κεφαλιού και καταλήγει σχεδόν στη μέση, όπως και ο πλόκαμος του άλλου, που όμως βρίσκεται ακριβώς στο μέσον της ράχης και διατηρείται από τη βάση του λαιμού. Ο πλόκαμος του κεντρικού ειδωλίου σώζεται, επίσης, από τη βάση του λαιμού. Τα χέριά του αποδίδονται με λωρίδες πηλού, ανοικτά, να αγκαλιάζουν τις εκατέρωθεν μορφές. Το ένα ακουμπά στον πλόκαμο της μιας και το άλλο στον ώμο της άλλης, κοντά στη βάση του λαιμού, περνώντας πάνω από τον πλόκαμο. Το σώμα του, διαμορφωμένο μέχρι τη μέση, που στενεύει αισθητά, έχει επικολληθεί στο μέσον του οπίσθιου τμήματος των άλλων.

Η διακόσμηση του κορμού των ειδωλίων, που έγινε μετά την προσθήκη του κεντρικού, αποτελείται από τις τυπικές κυματοειδείς ταινίες, πυκνές και άτεχνες, τοποθετημένες λοξά και, κυρίως, κατακόρυφα. Στο

* Ευχαριστώ θερμά τον ανασκαφέα κ. Ευάγγ. Κακαβογιάννη για την άδεια να μελετήσω και να δημοσιεύσω τα αντικείμενα αυτά καθώς και για τις πληροφορίες και τις φωτογραφίες που ευχαρίστως μου έδωσε. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω την κ. Όλ. Κακαβογιάννη για την πρόθυμη βοήθειά της κατά την εργασία μου στο Μουσείο της Βραυρώνος.

[1] Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Τρίμορφα μυκηναϊκά ειδώλια, *ΑΑΑ* XIX (1986), σ. 153-158.

[2] Ευάγγ. Κακαβογιάννης, Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο λόφο Φούρεσι του δήμου των Γλυκών Νερών Αττικής, στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*, σ. 55-70.

[3] Για τον τύπο της μορφής αυτής βλ. υποσημ. 7.

** Βιβλίο Εισαγωγής Μουσείου Βραυρώνος. Βλ. και υποσημ. 5 στο άρθρο του κ. Ευάγγ. Κακαβογιάννη, στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*.

κυλινδρικό κάτω μέρος και στη βάση των συμφυών ειδωλίων υπάρχουν 5-6 κατακόρυφες ταινίες, που αρχίζουν από την ταινία που ορίζει τη μέση. Ολόβαφη η άνω επιφάνεια του μόνου σωζόμενου κεφαλιού. Τα μάτια αποδίδονται με κύκλο, πιθανώς ολόβαφο. Ταινία, εξίτηλη κατά μεγάλο μέρος της, στη μύτη, άλλη φαίνεται να υπήρχε στο μάγουλο, ενώ τρίτη περιβάλλει το λαιμό και γράφεται πάνω από τον πλόκαμο. Τμήμα ταινίας διακρίνεται στο πίσω μέρος του λαιμού και του άλλου Φ-ειδωλίου. Χρώμα στην περιφέρεια των κορμών. Στο οριζόντιο στέλεχος ταινίες, οριζόντια τοποθετημένες.

Σωζ. ύψ. 0,112, ύψ. στελ. 0,04 και 0,036, μέγ. πλ. 0,086, διάμ. βάσεων 0,026 και 0,024, μήκ. οριζόντιου στελέχους 0,03 μ.

2. ΒΕ 2821 (εικ. 2): Ακέραιο. Συγκολλημένο το κεφάλι της μεσαίας μορφής και αποκρουσμένο στο κάτω μέρος του. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, όμοιο αλείφωμα, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, κόκκινη και καστανή κυρίως ανοικτή/σκοτεινή.

Δύο συμφυή στον κορμό ειδώλια τύπου Φ, με ένα μαστό, έντονα αποδομένο, στο κέντρο του κάθε κορμού. Η μέση τοποθετημένη στην κανονική θέση. Η μία βάση είναι σε ελαφρώς ψηλότερο επίπεδο από την άλλη, στην οποία ακουμπά. Το κεντρικό ειδώλιο, μικρών σχετικά διαστάσεων και διαμορφωμένο φυσιοκρατικά, κάθεται στους ώμους των άλλων. Τα χέρια του, που σχηματίζονται με πλαστικές λωρίδες πηλού, είναι ανοικτά, σχηματίζουν έντονη καμπύλη, ανοικτή προς τα πάνω, και καλύπτουν όλη την άνω επιφάνεια του κεφαλιού των εκατέρωθεν μορφών, όπου καταλήγουν. Το στήθος δεν είναι έντονα διαμορφωμένο. Η μέση σχηματίζεται καθώς το σώμα στενεύει ελαφρά στο σημείο εκείνο και τονίζεται με ταινία. Τα γόνατα δηλώνονται με μικρή εξόγκωση, οι κνήμες χωρίζονται με εγχάραξη και το άκρο των ποδιών στρέφεται προς τα κάτω. Και τα τρία έχουν πλόκαμο μέχρι τη μέση. Το κεντρικό ειδώλιο φορεί μεγάλο για το μέγεθός του πόλο, με ανοίγματα κατά διαστήματα στο κάτω μέρος.

Η άνω επιφάνεια του κεφαλιού των συμφυών μορφών είναι ολόβαφη. Και στα τρία ειδώλια γράφονται στιγμές στο μέτωπο, ταινία στη βάση του λαιμού και στη μέση. Τα μάτια τους δηλώνονται με ολόβαφο κύκλο, ενώ χρώμα υπάρχει στην άνω επιφάνεια της μύτης. Πυκνές κατακόρυφες, κυματοειδείς ταινίες σχεδιάζονται στον κορμό και τέσσερις στο κυλινδρικό κάτω μέρος και στη βάση των Φ-ειδωλίων. Εξίσου πυκνές είναι οι ανάλογες ταινίες που καλύπτουν ολόκληρη την καθιστή μορφή, ενώ η ταινία που ορίζει τη μέση της και βρίσκεται περίπου στο επίπεδο της ταινίας της βάσης του λαιμού των άλλων μορφών γράφεται πάνω από αυτές. Από την ταινία της βάσης του λαιμού του μεσαίου ειδωλίου αρχίζει άλλη που φθάνει μέχρι τους ώμους του, από όπου, έως τα άκρα των χεριών, ζωγραφίζονται οριζόντιες παύλες. Στην περιφέρεια του πόλου υπάρχουν ακτινωτά τοποθετημένες παύλες, ενώ ταινία που αρχίζει από τη βάση του φθάνει μέχρι το μέσον της κάθε πλευράς του κεφαλιού. Ο πλόκαμος και στα τρία πιθανώς να ήταν ολόβαφος μέχρι τη βάση του λαιμού, ενώ στη συνέχεια καλύπτεται με τις κυματοειδείς ταινίες του κορμού.

Ύψ. 0,118, ύψ. Φ-ειδωλίων 0,10 και 0,096, ύψ. στελ. 0,04, μέγ. πλ. 0,07, πλ. κεντρικού ειδωλίου 0,023, διάμ. βάσεων 0,025 και 0,027 μ.

Τα δύο συμφυή Φ-ειδώλια του συμπλέγματος ΒΕ 2824 με τις τρεις όρθιες μορφές

Εικ. 1. Ειδώλιο ΒΕ 2824.

Εικ. 2. Ειδώλιο ΒΕ 2821.

ανήκουν στον τύπο Α, αφού η μέση ορίζεται χαμηλότερα από την κανονική της θέση και στο στέλεχός τους γράφονται περισσότερες από τέσσερις ταινίες[4]. Εντούτοις, το κάτω τμήμα τους είναι λεπτό, όπως στον τύπο Β, τα μάτια αποδίδονται με χρώμα και έχουν πλόκαμο, χαρακτηριστικό που είναι σπάνιο στον τύπο Α[5]. Η απόδοση των χεριών της κεντρικής μορφής με λωρίδες πηλού αποτελεί, επίσης, στοιχείο που συναντάται σε πρώιμα παραδείγματα, όπως διαπιστώνεται και στην Αττική[6]. Το σώμα της, διαμορφωμένο για να κολληθεί πάνω στα άλλα, δεν μπορεί να καταταχθεί σε συγκεκριμένο τύπο[7].

Τα συμφυή Φ-ειδώλια του δεύτερου, ΒΕ 2821, ανήκουν στον τύπο Β[8], με την ιδιαιτερότητα της ύπαρξης ενός μόνο μαστού στο κέντρο του κορμού τους. Η καθιστή μορφή αποδίδεται φυσιοκρατικά, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η διαμόρφωση αυτή χρησιμοποιείται, κατά περίσταση, και μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο[9].

Επιπλέον, το κεντρικό ειδώλιο διαθέτει πλαστικό πλόκαμο και μαλλιά[10], που παριστάνονται με στιγμές στο μέτωπο[11], όπως παρατηρείται επίσης στις μορφές που το μεταφέρουν[12]. Έχει επίσης ολόβαφη την επιφάνεια του κεφαλιού στο πλάι, καθώς και πόλο, χαρακτηριστικό που δεν εμφανίζεται συνήθως πριν από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου[13]. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί ότι ο πόλος σχηματίζεται με ανοίγματα στην περιφέρειά του, διαμόρφωση που δεν είναι συνήθης[14].

Με βάση τα τυπολογικά τους στοιχεία, τα αντικείμενα αυτά τοποθετούνται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ2 ή στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, χρονολόγηση με την οποία συμφωνεί η συνευρεθείσα κεραμική.

Όπως προκύπτει από την περιγραφή των πρόσφατων ευρημάτων αλλά και από τα παλαιότερα γνωστά συμπλέγματα, οι τύποι που διαπιστώνονται καθορίζονται κυρίως από τη διαμόρφωση και τη στάση του κεντρικού ειδωλίου. Ο ένας τύπος, με τις τρεις όρθιες γυναικείες μορφές, αντιπροσωπεύεται από τα δύο παραδείγματα που είναι γνωστά μόνον από την Αττική, από τα νεκροταφεία στα Γλυκά Νερά και στην Αλυκή Βούλας/Γλυφάδας. Μεταξύ τους εντοπίζονται μικρές διαφοροποιήσεις: Στο σύμπλεγμα της Αλυκής το μεσαίο ειδώλιο, του οποίου το σώμα συγχωνεύεται με εκείνο των εκατέρωθέν του, είναι αρκετά ψηλότερο από αυτά, ενώ στο παράδειγμα των Γλυκών Νερών φαίνεται να είναι χαμηλότερο και να έχει το ίδιο περίπου ύψος με τα υπόλοιπα. Η χειρονομία του εναγκαλισμού, πιθανώς και της τάσης προστασίας, είναι

[4] El. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66 (1971), σ. 116.

[5] Ό.π.

[6] Ό.π., σ. 123.

[7] Πρβλ. τη διαμόρφωση του κορμού του ειδωλίου 39-263, τύπου Τ, από τις Μυκήνες (ό.π., πίν. 18α).

[8] Ό.π., σ. 116, 119.

[9] Ό.π., σ. 124.

[10] Ό.π., σ. 146.

[11] Πρβλ. C. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston and New York 1921, σ. 106, εικ. 131,10, σ. 108 και με πόλο που έχει ανοίγματα, διαφορετικής όμως διαμόρφωσης, στο πλάι.

[12] Πρβλ. French, ό.π., πίν. 16d, 54-59 και 59-231.

[13] Ό.π., σ. 176.

[14] Βλ. υποσημ. 11. Επίσης από τον τ. Α στη θέση Λαζάρηδες της Αίγινας προέρχονται ειδώλια τύπου Ψ και κουροτρόφων που φέρουν πόλο με ανάλογη διαμόρφωση. Για την πληροφορία αυτή, που αφορά σε αδημοσίευτο εύρημα, ευχαριστώ την ανασκαφέα, αείμνηστη φίλη, Κλ. Ευστρατίου.

έντονη στο κεντρικό ειδώλιο της Αλυκής. Τα χέρια του περιβάλλουν το κεφάλι των άλλων μορφών και καταλήγουν στην άνω επιφάνειά του, ενώ η απόδοσή τους γίνεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να υποτεθεί ότι ο πέπλος ή ο μανδύας του, που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος τους, σκέπαζε επίσης τη ράχη των εκατέρωθέν του ειδωλίων[15].

Αντίστοιχη διαμόρφωση δεν διαπιστώνεται στο πρόσφατο εύρημα. Σε αυτό, το σώμα της μεσαίας μορφής σχηματίζεται μέχρι περίπου τη μέση, είναι σαφές ότι επικολλάται στο πίσω μέρος των άλλων δύο και τα χέρια της, που σχηματίζονται τριγωνικά, ακουμπούν, αντίστοιχα, στον ώμο και στον πλόκαμο εκείνων. Επιπλέον, τα δύο Φ-ειδώλια του συμπλέγματος των Γλυκών Νερών (BE 2824) ανήκουν στον τύπο Α, ενώ στον τύπο Β εκείνα της Αλυκής. Στο πρόσφατο εύρημα, το οριζόντιο στέλεχος που τα συνδέει μπορεί να οφείλεται στην προσπάθεια του τεχνίτη για εξισορρόπηση και ευστάθεια του αντικειμένου. Δεν αποκλείεται όμως η πιθανότητα να έχει τοποθετηθεί εκεί για να τονιστεί η ενότητα των μορφών, όπως μπορεί να υποδεικνύει η συμφυής βάση στο παλαιότερο εύρημα.

Στο δεύτερο σύμπλεγμα η κεντρική μορφή είναι καθισμένη στους ώμους των δύο επίσης συμφυών Φ-ειδωλίων. Όπως διαπιστώνεται από το ακέραιο παράδειγμα των Γλυκών Νερών (BE 2821), το καθιστό ειδώλιο έχει τα χέρια του στο κεφάλι των άλλων. Είναι πολύ πιθανό να μην υπήρχαν διαφορές στα δύο αντικείμενα του τύπου αυτού, δεδομένου ότι στο κεφάλι της μιας από τις όρθιες μορφές του ελλιπούς συμπλέγματος των Μυκηνών επισημαίνεται ίχνος που θα προερχόταν από το χέρι του καθιστού ειδωλίου, του οποίου οι κνήμες και τα πόδια διαμορφώνονται κατά τρόπο αντίστοιχο με εκείνον του αττικού ευρήματος.

Αντίθετα με την υπεροχή του παραδείγματος της Αλυκής στην κατασκευή, σε σύγκριση με αυτό των Γλυκών Νερών, τα αντικείμενα του δεύτερου τύπου, από τις Μυκήνες και τα Γλυκά Νερά, έχουν γίνει με σχεδόν ανάλογη προσοχή τόσο στη διαμόρφωση[16] όσο και στη διακόσμηση.

Η ανεύρεση των δύο συμπλεγμάτων στην ίδια παιδική ταφή των Γλυκών Νερών έχει ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία τους, η οποία όμως δεν μπορεί να βασιστεί στα συνευρήματα ή να συμπληρωθεί από στοιχεία που σχετίζονται με το φύλο και την ηλικία του παιδιού, από το σκελετό του οποίου δεν διατηρήθηκε ούτε ίχνος, ενώ και η θέση τους στον τάφο δεν παρέχει κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο.

Εκτός από τα δύο συμπλέγματα, στην ταφή των Γλυκών Νερών βρέθηκαν τρία Φσχημα ειδώλια, από τα οποία το ένα έχει στοιχεία του τύπου Α (BE 2823, 2822, 2844) (εικ. 13 στο άρθρο του κ. Ευάγγ. Κακαβογιάννη, στο παρόν τεύχος των *ΑΑΑ*), διπλό αλάβαστρο (BE 2825) (FS 327), πρόχους (BE 2826) (FS 110), κατάκοσμη μικρή υδρία (BE 2845) (FS 129) και προχοϊκή λεκανίδα (BE 2827) (FS 301)[17], αντικείμενα κοινά, που συναντώ-

[15] Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 155.

[16] Αν και η μία από τις βάσεις των Φ-ειδωλίων του συμπλέγματος των Γλυκών Νερών ακουμπά άτεχνα, αντί να εφάπτεται, στη βάση του άλλου.

[17] Από την κεραμική το διπλό αλάβαστρο χρονολογείται σαφώς στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο. Όμως, η παρουσία των στιγμωτών ροδάκων στην κύρια διακόσμησή του με βραχώδες κόσμημα (FM 32:5) προσδιορίζει τη χρονολόγησή του στις αρχές αυτής της περιόδου. Βλ. Κακαβογιάννης, ό.π. (υποσημ. 2), εικ. 14β.

νται σε πολλούς μυκηναϊκούς τάφους. Το τρίμορφο ειδώλιο με τις όρθιες γυναίκες αποκαλύφθηκε μαζί με τα δύο από τα Φ-ειδώλια και λίγο πιο πέρα, μόνο του, το δεύτερο σύμπλεγμα με την καθιστή μεσαία μορφή (εικ. 3).

Στο θαλαμοειδή τάφο 6 της Αλυκής δίπλα στο τρίμορφο ειδώλιο βρέθηκε πτηνόσχημος ασκός, τυπικό σκεύος σε παιδικές ταφές[18]. Στο θαλαμοειδή τάφο 79 των Μυκηνών το σύμπλεγμα των ειδωλίων αποκαλύφθηκε κάτω από τις πέτρες της ξερολιθιάς του στομίου. Επιπλέον, προήλθαν ειδώλιο λέμβου, που βρέθηκε στο θάλαμο, πολύ κοντά στο στόμιο, και αμφικέφαλο ειδώλιο ζώου[19], στο δρόμο. Για ένα ακόμη ειδώλιο και για προχοϊκή λεκανίδα, αντίστοιχη εκείνης των Γλυκών Νερών, δεν προσδιορίζεται η ακριβής θέση εύρεσης[20].

Ελλείψει επομένως στοιχείων, τα σχετικά με τη σημασία των συμπλεγμάτων αυτών συμπεράσματα περιορίζονται σε υποθέσεις. Για τα τρία ιστάμενα ειδώλια είχε διατυπωθεί η άποψη ότι επρόκειτο για ιερή τριάδα, με το ψηλότερο μεσαίο να αγκαλιάζει τα άλλα, με διάθεση προστασίας[21]. Με τα νέα δεδομένα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί αλλά ούτε να απορριφθεί η υπόθεση αυτή. Στο πρόσφατο όμως εύρημα η θέση των χεριών της κεντρικής μορφής δεν φαίνεται να υποδηλώνει ανάλογη τάση, αφού είναι αντίστοιχη με τυπική χειρονομία που επισημαίνεται και σε άλλα συμπλέγματα[22], και οι μορφές μπορεί να θεωρηθούν ισοδύναμες. Η παλαιότερα λοιπόν διατυπωμένη πρόταση μπορεί να συμπληρωθεί με την επιπλέον υπόθεση ότι είναι δυνατό να πρόκειται για απόδοση τριών θεοτήτων[23], από τις οποίες πιθανώς να προέρχονταν τριάδες θεοτήτων των ιστορικών χρόνων, όπως οι Μοίρες,

Εικ. 3. Τάφος 4. Οικόπεδο Βορύλλα, Γλυκά Νερά.

[18] Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 154, υποσημ. 4. Επίσης, Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Παιδικές ταφές στη μυκηναϊκή Ελλάδα, *ΑΔ* 42 (1987), Μελέτες, σ. 22.

[19] French, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 161-162

[20] Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών. Ανασκαφή Χρ. Τσούντα*, Παρίσι 1985, σ. 220.

[21] Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 155.

[22] Πρβλ. ενδεικτικά E. Karantzali, New Mycenaean Finds from Rhodes, στο Ph. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W.-D. Niemeier (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to M.C. Wiener as He Enters His 65th Year, Aegaeum* 20, Belgium 1999, σ. 405, πίν. LXXXIX, d.

[23] Αντίθετα, βλ. D. Levi, Gli Scavi del 1954 sull'Acropoli di Gortina, *Annuario* XXXIII-XXXIV (1955-1956), σ. 244 κ.ε., όπου στην παρουσίαση του πήλινου πλακιδίου με τις τρεις, όμοιες όμως, γυναικείες μορφές αναφέρεται σε τρεις υποστάσεις μιας θεότητας.

θεές *ουράνιες και χθόνιες*[24], που *τλητόν... θυμὸν θέσαν ἀνθρώποισιν*[25]. Εξάλλου, κάποια από τα επίθετα που συνόδευαν τις Μοίρες, όπως παλαιγενείς, αρχαίαι, μακραίωνες, υποδεικνύουν την παλαιότατη προέλευσή τους[26], ενώ η παρουσία τους στη γέννηση και στο θάνατο[27] είναι παράλληλη. Επιπλέον, οι Ώρες, αδελφές των Μοιρών, τρεις και αυτές, που μετέχουν στη γέννηση και στην ανατροφή θεών[28], καθώς και οι Χάριτες, που κατά τον Ησίοδο ήταν επίσης τρεις, παρευρίσκονταν σε γεννήσεις, συνόδεψαν μαζί με τις Μοίρες την Περσεφόνη στον Άδη[29] και είχαν παλαιότατη τη λατρεία στην Αττική[30], δεν μπορεί να αποκλεισθούν από την υπόθεση να είχαν προέλευση από τα μυκηναϊκά χρόνια.

Στο δεύτερο σύμπλεγμα, το κεντρικό ειδώλιο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως παιδί[31], όπως επιπλέον[32] προκύπτει από τα χαρακτηριστικά του στο πρόσφατο εύρημα των Γλυκών Νερών. Αντίθετα, είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι υπερέχει των δύο άλλων, στους ώμους των οποίων κάθεται. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το είδος της μεταφοράς του, από τον περίτεχνο πόλο, αν και σε λίγες περιπτώσεις κουροτρόφων υπάρχουν παιδιά που φέρουν πόλο[33], τη διαφοροποιημένη από τις άλλες μορφές φυσιοκρατική απόδοσή του και ίσως από τη θέση των χεριών στο κεφάλι των εκατέρωθεν μορφών[34]. Πρόκειται για νεαρή, σύμφωνα με τις διαστάσεις και το μικρό στήθος της, θεότητα, προστάτιδα των παιδιών; Μήπως με την υπόθεση αυτή σχετικά με την ερμηνεία του συμπλέγματος θα μπορούσε να συνδεθεί η *te-o-po-ri-ja*, η εορτή των Θεοφορίων, που πιστεύεται ότι αναφέρεται στην πινακίδα KN Ga 1058[35];

Πέρα όμως από τις υποθέσεις αυτές, είναι πλέον σαφές ότι κάθε σύμπλεγμα αντιπροσώπευε κάποια ιδιαίτερη δοξασία και είχε ένα ειδικό, συγκεκριμένο προορισμό και χρήση.

Επιπλέον, τα νέα ευρήματα επιβεβαιώνουν ότι η Αττική κατά τα τέλη της ΥΕ IIIA2/ αρχές της ΥΕ IIIB περιόδου διέθετε, παράλληλα με τα πολλά και δραστήρια κέντρα κεραμικής, ακμαία εργαστήρια κατασκευής ειδωλίων[36], πιθανώς ήδη από την ΥΕ IIIA1[37], όπου παραγόταν μεγάλος αριθμός από τα αντικείμενα αυτά, κάποια από τα οποία ήταν πρωτότυπα και μοναδικά.

[24] *Ελληνική Μυθολογία*, 2, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σ. 272.

[25] *Ιλ.* Ω, 49.

[26] *LIMC* VI, 1, 1992, σ. 637, λ. Moirai (Stefano de Angeli).

[27] Ό.π.

[28] *LIMC*, V, 1, 1990, σ. 510, λ. Horai (Lorenzo Abad Casal).

[29] Ό.π. (υποσημ. 26), σ. 636.

[30] *LIMC*, III, 1, 1986, σ. 191-192, λ. Charites (Evelyn Harrison). Όμως και οι Ώρες συνδέονται με την Αττική, βλ. *Ελληνική Μυθολογία*, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 278.

[31] Ξενάκη-Σακελλαρίου, ό.π. (υποσημ. 20).

[32] Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 156.

[33] Πρβλ. ενδεικτικά, A. Furtwängler, *Aegina: Das Heiligtum der Aphaea*, München 1906, πίν. 108, 2 και 3 (μόνον τα παιδιά και όχι οι κουροτρόφοι).

[34] Αν και με τη στάση αυτή θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι δεν δηλωνόταν μόνον η υπεροχή του κεντρικού ειδωλίου, αλλά και ότι στηριζόταν καλύτερα στη θέση του.

[35] J. Chadwick, L. Godart, J.T. Killen, J.P. Olivier, A. Sacconi, I.A. Sakellarakis, *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos, Incunabula Graeca* LXXXVIII, 1, Roma 1986, KN Ga 1058 +5671. M. Gerard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, *Incunabula Graeca* XXIX, Roma 1969, σ. 211. Βλ. W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge, Massachusetts 1985, σ. 45.

[36] French, ό.π., σ. 177.

[37] Ό.π., σ. 123.

Two New Mycenaean Terracotta Three-Figured Groups

Naya Polychronakou-Sgouritsa

Two three-figured groups were placed in the same child's burial in a shaft grave of the cemetery at Glyka Nera, in the Stavros area, Attica. They can be assigned to the 14th or the beginning of the 13th century BC.

Up to now only two examples of three-figured groups have been known. They came from two chamber tombs at Alyki Voula (Attica) and Mycenae and may belong to a child's burial. They represent two types according to the position of the central figurine. In the Alyki example, this figurine is standing slightly higher than the other two, of Phi type, and it seems as if embracing and protecting them. In the Mycenae group, the central figurine, of which only the lower part of the body was preserved, is sitting on the shoulders of the other two, also of Phi type.

The two new finds from the Glyka Nera cemetery represent the same types with some minor differences. In the group with the three standing figurines a horizontal cylindrical bar unites the columnar stems of the Phi type figurines. In the other group the central figurine, which has been perfectly preserved, is rendered in a rather naturalistic way, with arms of strip type. It wears a polos, made in an openwork technique and has its hands on the heads of the other two.

These new groups, being offerings to the same dead child, indicate that each of them, according to its type, had a special use and purpose. Furthermore, this new evidence, confirms that Mycenaean Attica was a source of unusual pieces and there were active centres of figurine production.

Ο Ναος στην Τραπεζα Αιγιου

Ανδρεας Γ. Βορδος

Η θέση Τραπεζά βρίσκεται σε απόσταση 8 χλμ. νοτιοδυτικά του Αιγίου και αποτελεί οροπέδιο με μέγιστο υψόμετρο τα 448 μ. στους πρόποδες του Παναχαϊκού. Το οροπέδιο είναι σχεδόν απρόσιτο, διαθέτει δηλαδή φυσική οχύρωση, ενώ μόνο νοτιοδυτικά απολήγει σε στενομήκη γλώσσα, από όπου είναι ευκολότερη η πρόσβασή του. Το σημείο αυτό αποτελούσε στην αρχαιότητα και την κύρια είσοδο στην αρχαία πόλη, τα ορατά λείψανα της οποίας εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα[1]. Η Τραπεζά έχει ταυτιστεί από πολλούς μελετητές ως η θέση της αχαϊκής πόλης των Ρυπών, χωρίς όμως να υπάρχει έως σήμερα αδιαμφισβήτητο αρχαιολογικό τεκμήριο[2].

Από τους δύο λόφους που αποτελούν το οροπέδιο, ο δυτικός, όπου το μέγιστο υψόμετρο, παρουσιάζει κυματοειδή διάπλαση και είναι αυτός που στην αρχαιότητα ήταν οχυρωμένος. Μεγάλα τμήματα της οχύρωσης έχουν διασωθεί και γνωρίζουμε ότι το τείχος περιέκλειε έκταση 150.000 τ.μ. περίπου. Σε όλη αυτή την κατάφυτη από σταφιδάμπελα επιφάνεια του δυτικού λόφου της Τραπεζάς εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν τοίχοι και κατόψεις ολόκληρων αρχαίων οικοδομημάτων, σε μεγάλη πυκνότητα. Από τα κτίρια αυτά ανασκάφηκαν εν μέρει το 1996 τα λείψανα ενός κτιρίου πρώιμων κλασικών χρόνων χτισμένου με μεγάλες λιθοπλίνθους συνδεδεμένες με ζητάμορφους συνδέσμους. Μία μόνο πλευρά του, η θεμελίωση της βόρειας από αρουραίο λίθο, σώζει ακέραιο το μήκος της, 6,80 μ. Δεν μπορεί προς το παρόν να γίνει λόγος για τη χρήση του, σε κάτοψη όμως δίνει την εικόνα ενός πρόστυλου ναΐσκου[3].

Ωστόσο, τον πυρήνα της αρχαίας πόλης αποτελεί ο μεγάλος δωρικός ναός, ερείπια του οποίου ανέφερε ο J.A. Lebègue κατά

[1] Για τις πρόσφατες, από το 1995 κ.ε., έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Τραπεζάς βλ. Α.Γ. Βόρδος, Τοπογραφικά δεδομένα μετά από επιφανειακή έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Τραπεζάς Αιγίου, *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Νοτιοδυτικής Ελλάδας, Πάτρα 1996* (Πρακτικά, υπό έκδοση)· ο ίδιος, Τραπεζά Αιγίου – Επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου. Τα πρώτα συμπεράσματα, στο V. Leon (εκδ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anläßlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen», Athen 5.3-7.3.1998*, Athen 2001, σ. 47-54· ο ίδιος, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 239· ο ίδιος, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 240-241.

[2] E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen. Reisen und Forschungen zur antiken und mittelalterlichen Topographie von Arkadien und Achaia*, Zürich und Leipzig 1939, σ. 123-127. A.D. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire régionale*, Athènes 1995, σ. 193. A.G. Vordos, Rhypes: à la recherche de la métropole achéenne, *Convegno Internazionale di Studi: «Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente», Paestum, 23-25 Febbraio 2001*, Paestum - Atene 2002, σ. 217-234.

[3] Βόρδος, ό.π., στο *Forschungen in der Peloponnes*, πίν. 5, 3.

την αυτοψία του στο χώρο στη δεκαετία του 1860[4].

Ο ναός οικοδομήθηκε σε ένα πλάτωμα, σε περίοπτη θέση με θέα στο Αίγιο, στις απέναντι ακτές της Φωκίδας και με πλήρη εποπτεία στη χώρα της αρχαίας πόλης. Πριν από τον εντοπισμό της ακριβούς θέσης του, η περιοχή του μνημείου ήταν διάσπαρτη από αρχιτεκτονικά μέλη, σφονδύλους κιόνων με 20 ραβδώσεις, διαμ. 0,92 μ., λιθοπλίνθους γείσου, από τις οποίες η μία ακέραιη με πρόμοχθο και σταγόνες κ.ά. Πλήθος αρχιτεκτονικών μελών προερχομένων από το μνημείο έχουν τεμαχιστεί και εντοιχιστεί στα παλαιά αγροτόσπιτα των καλλιεργητών που βρίσκονται στο οροπέδιο.

Η ακριβής θέση του ναού προέκυψε το Δεκέμβριο του 1995, όταν ο φιλάρχαιος και εξαιρετικά συνεργάσιμος ιδιοκτήτης του κτήματος στο οποίο βρίσκονται οι σφόνδυλοι, κ. Ι.Κ. Ανδρουτσόπουλος, μας επέτρεψε τη διενέργεια δοκιμαστικής τομής. Εμφανίστηκε τότε τμήμα της νότιας μακράς πλευράς του μνημείου, η ευθυντηρία από μεικτό υλικό, πωρόλιθο και ψαμμίτη, καθώς και τμήμα του πρώτου αναβαθμού της κρηπίδας, ύψ. 0,38 μ., από ψαμμίτη, με διακριτό το ίχνος που είχε αφήσει στην επιφάνειά του ο δεύτερος αναβαθμός[5].

Σε δύο περιόδους, τα καλοκαίρια του 1999 και του 2000, διενεργήθηκαν ερευνητικές τομές, προκειμένου να διαπιστωθούν: α) οι διαστάσεις του ναού και β) ο βαθμός διατήρησης των λειψάνων του, έτσι ώστε να αποκλειστεί ο χώρος από την καλλιέργεια έως την απαλλοτρίωση της έκτασης[6].

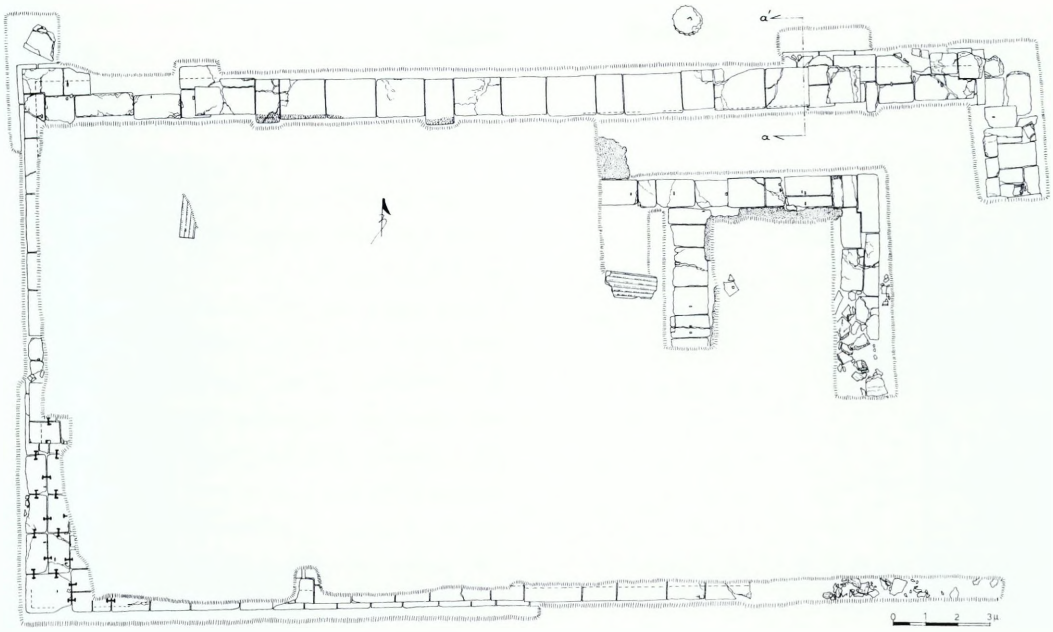
Ο ναός είναι δωρικός, περίπτερος, με προσανατολισμό Α.-Δ. (εικ. 1). Από τη νότια μακρά πλευρά σώζονται συνολικά έντεκα ακέραιες λιθόπλινθοι του πρώτου αναβαθμού της κρηπίδας, όλες από ψαμμίτη, τα μήκη των οποίων κυμαίνονται από 0,95 έως 1,85 μ. Η στρώση αυτή σώζεται συνεχόμενη σε συνολικό μήκος 14,20 μ. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε όλους τους λίθους διατηρείται το ίχνος ή, καλύτερα, η χάραξη τοποθέτησης της υπερκείμενης στρώσης του δεύτερου αναβαθμού, η οποία εισέχει κατά 0,41 μ. Διακόπτεται προς τη νοτιοανατολική γωνία του ναού, όπου εμφανίστηκαν κομμάτια των λιθοπλίνθων του πρώτου αναβαθμού, όσα απέμειναν από την καταστροφή που προκάλεσαν η καλλιέργεια αλλά και η διαρπαγή[7].

[4] J.A. Lebègue, Ruines d'une ville et d'un temple près d'Aigium. *Bulletin de l'Ecole Française* (1871), σ. 231-238.

[5] Α. Βόρδος, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, πίν. 91β.

[6] Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον τότε προϊστάμενο της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και νυν Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρο Κολώνα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και την κάθε είδους διευκόλυνση που μου παρείχε από την αρχή των παρεμβάσεων στο χώρο. Επίσης, στο νυν Διευθυντή της Εφορείας κ. Μιχάλη Πετρόπουλο, για τη συνεργασία μας και για το πάντα έντονο ενδιαφέρον του όσον αφορά την τοπογραφία της Αιγιαλείας, που εγγυάται και την από κοινού συνέχιση της έρευνας αλλού. Στον κ. Λάμπη Μαρινόπουλο οφείλω το τοπογραφικό του χώρου, ενώ το σχέδιο στην κ. Μαρία Φιλιππόπούλου-Πετροπούλου.

[7] Όταν ο J.A. Lebègue επισκέφθηκε το χώρο πιθανότατα στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και περιέγραψε με αδρές γραμμές τα ορατά στην εποχή του λείψανα (βλ. ό.π., υποσημ. 4), το έδαφος ήταν ακαλλιέργητο. Τα σταφιδάμπελα, που στη συνέχεια κάλυψαν όλο το οροπέδιο και τα ερείπια του ναού, άρχισαν να φυτεύονται στις αρχές του 20ού αιώνα. Τότε πρέπει να λεηλατήθηκαν σε μεγάλο βαθμό και οι λιθόπλινθοι του ναού. Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι πολλά σπίτια, όπως και η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στο

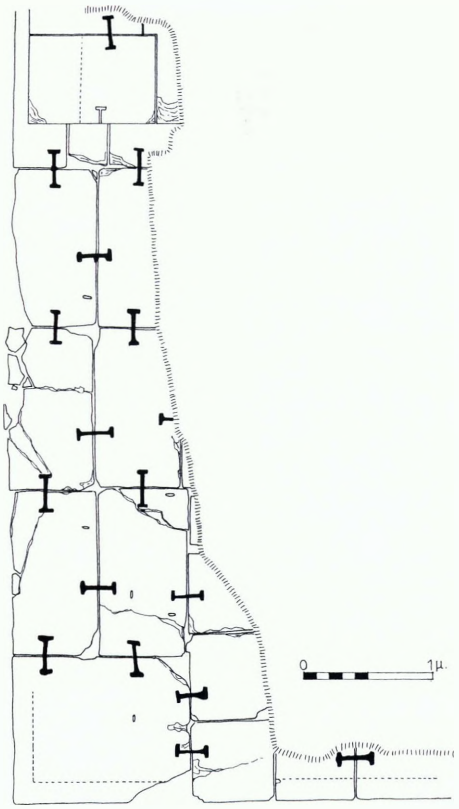

Εικ. 1. Κάτοψη των λειψάνων του ναού που αποκαλύφθηκαν έως το 2000.

Η υποκείμενη στρώση της ευθυντηρίας αποτελείται κυρίως από ψαμμίτες και πωρολίθους. Να σημειωθεί ότι οι αρμοί της υπεράνω στρώσης δεν διαιρούν στο μέσον πουθενά τους λίθους της υποκείμενης, ενώ σε μερικά σημεία σχεδόν συμπίπτουν, γεγονός οδυνηρό για τη στατικότητα του μνημείου. Στην πλευρά αυτή διαπιστώθηκε μετακίνηση κατά 0,05 μ. των λίθων του πρώτου αναβαθμού. Ο ναός έχει υποστεί στρέψη προς Ν., πιθανότατα συνεπεία σεισμού.

Η νότια πλευρά της περίστασης εμφανίστηκε σε μήκος 22,60 μ. Η επίχωση που αφαιρέθηκε δεν ξεπέρασε σε κανένα σημείο τα 0,20 μ. και αποτελείτο από καλλιεργήσιμη γη. Ακολουθώντας τη στρώση της ευθυντηρίας προς Δ., η τομή κατέληξε στη νοτιοδυτική γωνία του ναού όπου εμφανίστηκαν οι λίθοι της ευθυντηρίας σωζόμενοι σε άριστη κατάσταση (εικ. 2). Η μεγαλύτερη όλων γωνιαία λιθόπλινθος έχει διαστάσεις 1,37×1,14 μ. Δυτικά και βόρεια ακολουθεί διπλή σειρά κανονικών επιμήκων λιθοπλίνθων, διαστ. 1,48×0,60 μ. Όλοι οι λίθοι συνδέονται με τους γειτονικούς περίπου στο μέσον των πλευρών τους με συνδέσμους σχήματος διπλού ταυ, μολυβδοχοημένους. Οι σύνδεσμοι έχουν μήκη κυμαινόμενα από 0,25-0,29 μ. και σώζονται όλοι κατά χώραν. Η γωνιαία λιθόπλινθος φέρει τη γραμμή της υπερκείμενης στρώσης του πρώτου αναβαθμού, η οποία εισέχει κατά 0,12 μ., ενώ ανιχνεύθηκαν συνολικά πέντε μοχλοβόθρια στις επιφάνειες των λίθων.

Κούμαρη, χτίστηκαν από τις πέτρες του που κομματιάστηκαν.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της στρώσης της ευθυντηρίας στη νοτιοδυτική γωνία.

Ο πρώτος αναβαθμός της δυτικής στενής πλευράς του ναού άρχισε να εμφανίζεται σε απόσταση 5,15 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία της ευθυντηρίας, με λίθο τοποθετημένο διάτονα και με εξαιρετικά δουλεμένη αναθύρωση, πλ. 0,10 μ., στο νότιο αρμό ώσεως. Η προς Β. διερευνητική τομή, που ακολούθησε τις ακμές των λίθων του πρώτου αναβαθμού, απέληξε στη βορειοδυτική γωνία και απέδωσε το πλάτος του ναού. Η δυτική επομένως πλευρά του έχει μήκος, στο ύψος της ευθυντηρίας, 16,72 μ. Εκτός από τους λίθους της ευθυντηρίας που διατηρούνται όλοι κατά χώραν, η δυτική πλευρά σώζει συνολικά εννέα συνεχόμενους λίθους του πρώτου αναβαθμού, τα μήκη των οποίων κυμαίνονται από 0,68 έως 1,70 μ. Οι περισσότεροι διατηρούνται σε καλή κατάσταση, κάποιοι φέρουν ρηγματώσεις, ενώ ο ευρισκόμενος στη βορειοδυτική γωνία, ο οποίος είναι και μασχαλιαίος, φέρει έντονες αποκρούσεις (εικ. 3).

Μία τομή του 1999 απέδωσε τμήμα της βόρειας μακράς πλευράς του, στην οποία όμως συναντήσαμε και λίθους του στυλοβάτη του ναού. Στην τομή εμφανίστηκαν τρεις λίθοι του στυλοβάτη, από τους οποίους ο ένας μαρτυρεί τη λειτουργία του ως υποβατήρα, από το αμυδρό ίχνος που άφησε η έδραση του κίονα απευθείας στην επιφάνειά του χωρίς γόμφωση. Διαπιστώνουμε, έτσι, ότι ο ναός στην Τραπεζά έχει κρηπίδα δύο αναβαθμών υπεράνω της στρώσης της ευθυντηρίας, αποτελούμενων αποκλειστικά από ψαμμίτη σταχτόχρωμο και συμπαγή. Δεν φέρουν υποτομές (εικ. 4-5). Τα ύψη των αναβαθμών δεν είναι ίδια, 0,38 στον πρώτο και 0,36 μ. στο δεύτερο αναβαθμό. Οι δύο αναβαθμοί στις κρηπίδες των ναών αντί των τριών, που έγιναν κανόνας στα κλασικά χρόνια, αποτελεί γνώρισμα αρχαϊκών χρόνων και το συναντάμε μεταξύ άλλων, σε ναούς όπως της Γοργούς στην Κέρκυρα, του εκατόμπεδου της Ακρόπολης των Αθηνών, της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς, της Αθηνάς στην Αλίφειρα της Αρκαδίας[8] και του Ποσειδώνα στην Ερμιόνη[9], με τον οποίο ο ναός

[8] Α.Κ. Ορλάνδος, *Η αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Αθήνα 1967-1968, σ. 59.

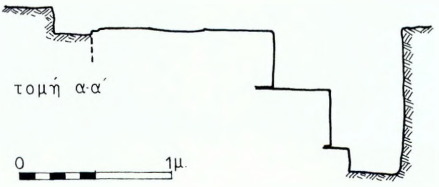
[9] M.H. McAllisten, A Temple at Hermione, *Hesperia* 38 (1969), σ. 181, εικ. 5.

Εικ. 3. Άποψη της δυτικής στενής πλευράς από Β.

Εικ. 4. Άποψη της κρηπίδας στη βόρεια μακρά πλευρά.

Εικ. 5. Τομή της κρηπίδας στη βόρεια μακρά πλευρά.

της Τραπεζάς φαίνεται να έχει πολλές ομοιότητες.

Η προσπάθεια να εντοπιστεί το μήκος του ναού απέβη άκαρπη το 1999, αφού επεκτείνοντας την τομή προς Α., διαπιστώσαμε την τεράστια έκταση της λιθαρπαγής που υπέστη το μνημείο στα νεότερα χρόνια. Το βόρειο πτερό διακόπτεται απότομα σε απόσταση 30 μ. από τη βορειοδυτική γωνία και οι λίθοι του έχουν εξορυχθεί μέχρι τη θεμελίωση. Να σημειωθεί ότι το πλάτος της στρώσης του πρώτου αναβαθμού είναι 1,48 μ., με διπλή σειρά λίθων, από τους οποίους ένας μασχαλιαίος, καθώς επίσης ότι απουσιάζουν οι οριζόντιοι σύνδεσμοι. Δύο εντομές γόμφωσης με αύλακες μολυβδοχόησης ανιχνεύθηκαν στη βορειοδυτική γωνία του ίδιου αναβαθμού.

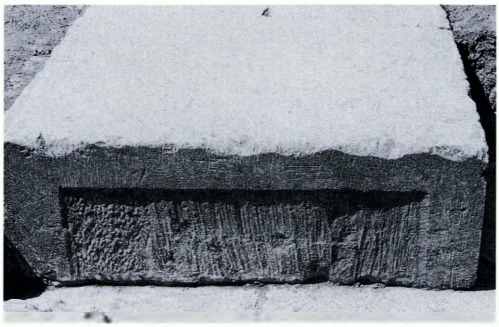
Οι στόχοι της έρευνας του 2000 ήταν: α) η αποκάλυψη ολόκληρης της βόρειας μακράς πλευράς, της μόνης που σώζει λίθους του στυλοβάτη, β) η ακριβής διαπίστωση του

Εικ. 6. Άποψη της βόρειας μακράς πλευράς από Δ.

μήκους του ναού με τον εντοπισμό λειψάνων της ανατολικής στενής πλευράς που διέφυγαν τη λατόμευση και γ) η εν μέρει έρευνα του σηκού.

Η αποκάλυψη ολόκληρης της βόρειας μακράς πλευράς απέδωσε δεκαπέντε συνολικά συνεχόμενους λίθους του στυλοβάτη (εικ. 6), διάφορους ως προς το μήκος τους, με μέγιστο 1,83 μ., αλλά ίδιου σχεδόν πλάτους, 1,16-1,22 μ. Δύο από τους λίθους του στυλοβάτη ο δέκατος και ο δέκατος τέταρτος από Α., τοποθετημένοι διάτονα, εξέχουν

Εικ. 7. Αναθύρωση σε λίθο του στυλοβάτη.

από τους υπόλοιπους κατά 0,20 μ. με έξεργη την επιφάνεια αυτή, δουλεμένη αδρά με βελόνι. Πατούρα λίγων εκατοστών ανιχνεύεται επίσης στη νότια πλευρά αρκετών λίθων προφανώς για τη στερέωση των πλακών του πτερού. Οι επιφάνειες των λίθων του στυλοβάτη είναι λείες και η έδραση των κιόνων έγινε χωρίς γόμφωση γεγονός που, αν συνδυαστεί με τις αποκρούσεις και τις ρηγματώσεις, καθιστά πολύ δύσκολη την αναγνώριση των υποβατήρων. Οι λίθοι φέρουν αναθύρωση, πλ. 0,10 μ. Χαρακτηριστική εικόνα δίνει η ανατολική πλευρά ώσεως του δεύτερου σωζόμενου λίθου (εικ. 7) με τον πίνακα επιμελώς δουλεμένο με βελόνι και λάμα. Στη νότια ακμή της επιφάνειας του ίδιου λίθου διακρίνεται η πατούρα, βάθ. 0,01 μ.

Προκειμένου να διαπιστωθεί το μήκος του ναού με την ανεύρεση λειψάνων της ανατολικής στενής πλευράς του, ανοίχθηκε διερευνητική τομή, διαστ. 3×4 μ., από το σημείο όπου το 1999 βρέθηκε να διακόπτεται η βόρεια μακρά πλευρά και ανατολικά, σε θέση όπου η κατωφέρεια του πλατώματος εμφανίζει απότομη κλίση.

Μέσα σε χώματα μαύρα, ξανασκαμμένα και μετά την απομάκρυνση κομματιασμένων λίθων που άφησαν αχρησιμοποίητα οι

Εικ. 8. Άποψη της βορειοανατολικής γωνίας του ναού.

σύγχρονοι λατόμοι, η ανατολική στενή πλευρά εμφανίστηκε να σώζεται στο ύψος της υπευθυντηρίας και της κατώτατης στρώσης της θεμελίωσης. Από τη λεηλασία διασώθηκαν ακόμη τρεις λίθοι που ανήκουν στην ευθυντηρία (εικ. 8). Το πλάτος της στρώσης στη θεμελίωση μετρήθηκε σε 1,64 μ. με τους λίθους να εκφύονται από αυτούς της βόρειας μακράς πλευράς. Σε αντίθεση με τους λίθους των υπερκείμενων στρώσεων, είναι αδρά λαξευμένοι με μικρά χάσματα στους αρμούς, από το γνωστό κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής. Από τη διαρπαγή δεν διέφυγαν οι λίθοι της εξωτερικής γωνίας. Η απουσία τους, όμως, μαρτυρά ότι η βορειοανατολική γωνία του ναού δεν εδράζεται σε επίχωση αλλά σε σκληρή κιμηλιά, η οποία και λαξεύθηκε γι' αυτό το σκοπό. Προκύπτει ωστόσο το μήκος του ναού στο ύψος της θεμελίωσής του, που είναι 31,56 μ.

Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ως προς τις διαστάσεις του μνημείου οι αριθμοί που προαναφέρθηκαν είναι προς το παρόν πλασματικοί. Δεν έχουν μετρηθεί και συνυπολογιστεί τα χάσματα μεταξύ των αρμών, οι θραύσεις των λίθων και οι ρηγματώσεις τους ούτε και η απόκλιση από την ευθεία που παρατηρήθηκε κυρίως στο στυλοβάτη. Παρά ταύτα, ο ναός ως εκατόμπεδος εντάσσεται στην κατηγορία των μεγάλων περίπτερων ναών της Πελοποννήσου και βρίσκεται πολύ κοντά ως προς τις διαστάσεις του

Εικ. 9. Άποψη των τοίχων του σηκού από Β.

σε αυτόν του Ποσειδώνα στην Ερμιόνη[10].

Η έρευνα στο εσωτερικό του απέδωσε τμήματα του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του σηκού καθώς και τμήμα της θεμελίωσης του σηκοπρόναου τοίχου (εικ. 9). Ο βόρειος τοίχος του σηκού απέχει από το στυλοβάτη 2,10 μ. και εμφανίστηκε σε μήκος 8,63 μ. σειρά λιθοπλίνθων από ψαμμίτη στο ύψος της θεμελίωσής του. Το πτερό ήταν στρωμένο με πλάκες, από τις οποίες δεν βρέθηκε κανένα ίχνος, σώζεται όμως κατά τόπους το υπόστρωμα από λευκοκίτρινο ασβεστοκονίαμα πάνω στο οποίο πατούσαν. Ο υπερκείμενος δόμος στο βόρειο τοίχο του σηκού ανήκε στον τοιχοβάτη, από τον οποίο σώζονται κατά χώραν δύο λίθοι, ύψ. 0,22 μ., ο ένας ακέραιος και αρκούντως διδακτικός: πρώτον εξαιτίας του ίχνους που έχει αφήσει στην επιφάνειά του η έδραση των ορθοστατών και δεύτερον διότι μαρτυρά τη μορφή των δαπέδων τόσο στο πτερό, όπου λαξεύθηκε πατούρα κατά μήκος του για την υποδοχή των πλακών, όσο και στον πρόναο, όπου μάλιστα σώζεται και το υπόστρωμά τους (εικ. 10).

Ο ανατολικός τοίχος του σηκού, σε αντίθεση με το σηκοπρόναο, εκφύεται από το βόρειο και η θεμελίωσή του από διπλή σειρά ψαμμιτόλιθων παρακολουθήθηκε σε μήκος 4,56 μ. κάτω από μαύρα ξανασκαμμένα χώματα και λιθοσωρούς, ενώ η θεμελίωση του δεύτερου αποτελείται από σειρά λίθων

[10] Ό.π., σ. 183.

Εικ. 10. Λίθος του τοιχοβάτη και το υπόστρωμα του δαπέδου στον πρόναο.

τοποθετημένων κατά το πλάτος τους (μέγ. 1,32 μ.) και παρακολουθήθηκε σε μήκος 4,20 μ. Προκύπτει έτσι το βάθος του πρόναου σε 4,10 μ. (εικ. 9), το οποίο μετράται μεταξύ των θεμελίων των δύο τοίχων. Στις παρειές των τομών διακρίνεται το υπόστρωμα του δαπέδου του, πάχ. 0,03 μ., από ισχυρό λευκοκίτρινο ασβεστοκονίαμα, το οποίο φαίνεται να σώζεται σε όλη την έκταση του πρόναου, κάτω από επίχωση πάχ. 0,25 μ. περίπου.

Ο ναός της Τραπεζάς σώζει όλες τις διαστάσεις του, είναι παρ' όλα αυτά πολύ νωρίς ακόμη να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τα επιμέρους στοιχεία της αρχιτεκτονικής του, όσο και για την ακριβή χρονολόγησή του. Σύμφωνα με τα έως τώρα αποτελέσματα της έρευνας, η οικοδόμησή του μπορεί να τοποθετηθεί προς τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.[11]. Ο βαθμός διατήρησης των λειψάνων του είναι ικανοποιητικός, αν σκεφθεί κανείς ότι στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν χαθεί οι αρχαίες επιχώσεις εξαιτίας της λιθαρπαγής και της συνεχούς καλλιέργειας του εδάφους.

Ο ναός καταλαμβάνει την επίπεδη επιφάνεια του πλατώματος αφήνοντας όμως στα ανατολικά του την απαραίτητη πλατεία, μια ζώνη 15 μ. περίπου, πριν αρχίσει η απότομη κατωφέρεια. Στη ζώνη αυτή θα αναζητηθεί και ο βωμός.

Γνωρίζουμε σήμερα από παλαιές παραδόσεις ότι ο ναός διέθετε γλυπτό διάκοσμο[12]. Στα κινητά ευρήματα των διερευνητικών τομών συμπεριλαμβάνονται οπλή αλόγου από ψαμμίτη, πήλινο πόδι, πιθανότατα σφίγγας, τμήμα σίμης με πλοχμό προς τα αριστερά αποδοσμένο με μαύρο και ερυθρό χρώμα, καθώς και πολλά θραύσματα ανθεμωτών κεράμων εννεάφυλλου ανθεμίου με ισχυρό δεσμό, στα χρώματα της σίμης (εικ. 11). Δεν βρέθηκε προς το παρόν κανένα στοιχείο που να επιτρέπει την απόδοση του ναού σε συγκεκριμένη θεότητα. Πρέπει πάντως να θεωρηθεί βέβαιο ότι ανήκει στην πολιούχο θεότητα, αφού βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της οχυρωμένης πόλης και αποτελεί σημείο αναφοράς. Τα ερείπιά του, εξάλλου, ανήκουν στον πυρήνα ενός τεμένους. Περιβάλλονται από τοί-

[11] Στον καθηγητή κ. D. Mertens οφείλω χάρη για τις γόνιμες συζητήσεις μας και τις χρήσιμες υποδείξεις του.

[12] Βόρδος, ό.π. (υποσημ. 1), στο *Forschungen in der Peloponnes*, πίν. 5, 5 και 6, 1.

Εικ. 11. Ανθεμωτός ηγεμόνας καλυπτήρας.

Εικ. 12. Ενσφράγιστη δημόσια κεραμίδα στέγης.

χους και κατόψεις άλλων οικοδομημάτων, τα οποία εντοπίστηκαν με την επιφανειακή έρευνα μέσα στα σταφιδάμπελα.

Από την έως σήμερα αρχαιολογική έρευνα στην Τραπεζά δεν στάθηκε δυνατό να ταυτιστεί η πόλη. Πολλοί μελετητές και κυρίως ο Ε. Meyer[13] υποστήριξαν με στέρεα επιχειρήματα ότι τα διάσπαρτα αρχαία λείψανα στην Τραπεζά ανήκουν στις Ρύπες, μία από τις αρχαιότερες πόλεις της Αχαΐας και μητρόπολης του Κρότωνα. Γνωρίζουμε σήμερα την ύπαρξη προϊστορικής κατοίκησης στο οροπέδιο, τη θέση μυκηναϊκού νεκροταφείου[14], καθώς και γεωμετρικού νεκροταφείου πίθων που βρίσκεται στο χαμηλότερο από τούς δύο λόφους του οροπεδίου, στην Κάτω Τραπεζά. Ένας πίθος του τέλους του 8ου αι. π.Χ. ερευνήθηκε από τον γράφοντα το καλοκαίρι του 2000.

Οι Ρύπες, ωστόσο, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές και σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Αιγιαλείας, οι οποίες μαρτυρούνται επιγραφικά έως τη ρωμαϊκή εποχή, παύουν να είναι ανεξάρτητη πόλη ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια[15], και σύμφωνα με τον Στράβωνα τα εδάφη της μοιράστηκαν ανάμεσα στο Αίγιο και τις Φαρές[16], ενώ ο Παυσανίας κατευθυνόμενος στο Αίγιο και πριν αρχίσει την περιήγησή του σε αυτό δεν σημειώνει για τις Ρύπες παρά μόνο την ύπαρξη των ερειπίων τους[17].

Παρά ταύτα, οι τομές στο ναό το 2000 απέδωσαν ένα σημαντικό αριθμό ενσφράγιστων κεραμίδων στέγης. Όλες οι κεραμίδες είναι δημόσιες και φέρουν τη σφραγίδα *ΑΙΓΙΕΩΝ* (εικ. 12). Οι περισσότερες βρέθηκαν επιφανειακά στο ύψος του στυλοβάτη και από τον τύπο της γραφής μπορούν να

[13] Meyer, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 123.

[14] Βλ. κυρίως Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaia*, Göteborg 1979, σ. 35 και Ν. Κυπαρίσση, Μυκηναϊκά νεκροταφεία αρχαίας Αχαΐας, *ΠΑΕ* 1939, σ. 103.

[15] Βλ. Rizakis, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 305, 307-308. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Etude de géographie historique*, Paris 1980, σ. 305.

[16] Στράβ. VIII, 7, 5.

[17] Παυσ. VII, 23,4.

χρονολογηθούν στα προχωρημένα ελληνιστικά-πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Ενώ όμως η αρχική κεράμωση του ναού ήταν κορινθιακού τύπου, οι ενσφράγιστες κεραμίδες είναι λακωνικού. Πέρα από την υπόθεση να θεωρηθεί το οροπέδιο της Τραπεζάς ως ένας από τους αρχαίους δήμους που συνοίκησαν το Αίγιο[18], υπόθεση ελάχιστα πειστική εξαιτίας της έκτασης των ερειπίων αλλά και της ύπαρξης «κάτω πόλης», είναι ισχυρότερο επιχείρημα το να ερμηνευθεί η ύπαρξη των δημόσιων κεραμίδων ως ένδειξη επικυριαρχίας της ακμαιότερης όλων στα ελληνιστικά και εξής χρόνια πόλης του Αιγίου επί των εδαφών των Ρυπών και μάλιστα σε ένα σπουδαίο ιερό, όπως αυτό που αναδύεται στην Τραπεζά.

Το πρόβλημα επομένως της ταύτισης της αρχαίας πόλης, της οποίας πυρήνα αποτελεί το ιερό, παραμένει ανοιχτό, σε αναμονή της ανεύρεσης αδιαμφισβήτητης επιγραφικής μαρτυρίας που θα προκύψει, ελπίζουμε, από τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο ναό.

The Temple at Trapeza near Aigio

Andreas G. Vordos

Surface surveys and trial trenches carried out on the plateau of Trapeza, 8 km. southwest of Aigio, from 1995 onwards have revealed dense ruins of a fortified citadel. The site has been identified by modern scholars as that of the Achaian city of Rhypai, though there is so far no direct archaeological evidence for this.

At the centre of the plateau stands a Doric temple, in which investigation trenches were sunk in 1999 and 2000.

It is a peripteral temple measuring 31.56× 16.72 m. at the level of the foundations, and belongs to the category of Peloponnesian hekatompedos temples. The material of which it is constructed is hard grey sandstone. The best preserved of the four sides of the peristyle is the long north side, the only one on which stone blocks of the stylobate are preserved. The blocks of the peristyle are connected together horizontally by clamps in the shape of a double T. The crepis of the temple has only two steps instead of the three that became the norm in the Classical period. The form of the crepis is one of the Archaic features of the temple. The heights of the

[18] Vordos, ό.π. (υποσημ. 2).

steps were measured as 0.38 m. for the first and 0.36 at the stylobate.

The pteron was paved with stone slabs. Only the substratum of these has been found, consisting of whitish yellow lime plaster. Of the cella, the area of the pronaos has been partly investigated; it has a length of 4.10 m. and here, too, the substratum of the floor is preserved, made of the same material.

The east wall of the cella and the wall dividing it from the pronaos are preserved to the level of the foundations, while in the case of the north wall one intact block of the toichobate is preserved, with clear traces of the seating of the orthostats. On the basis of the evidence yielded by the investigation so far, the construction of the temple may be placed in the late 6th c. BC.

Of the decoration of the temple, parts of at least two phases of tiling have been found, as well as fragments of sculptures, which were also known from earlier finds handed in to the authorities. The tiling, of Lakonian type, stamped with the word *ΑΙΓΙΕΩΝ* ("of the Aigians") attests to the fact that the region was under the control of Aigio from the Late Hellenistic period onwards.

Η Αρκαδικη Ψωφις*

Γεωργια Ζ. Αλεξοπουλου

Η αρχαία πόλη της Ψωφίδας[1] ορίζεται από τις κορυφές του Ερυμάνθου, τις διακλαδώσεις του και τον ορεινό όγκο της Φολόης στα δυτικά και το Αφροδίσιον όρος στα νοτιοδυτικά. Οι κορυφές πάνω από τη Νουσά[2] και το Λειβάρτζι, οι οποίες τη χώριζαν από την Αχαΐα, και τα βουνά πάνω από τους Αγίους Θεοδώρους και το Σωποτό μέχρι τον Τάρταρο, τα οποία τη χώριζαν από τον Κλείτορα[3], αποτελούσαν τα προς Β. όριά της. Από τον Τάρταρο οι ορεινοί όγκοι στρεφόμενοι προς Ν. με τις κορυφές της Αγίας Βαρβάρας και του Αχλαδόκαμπου μέχρι εκείνες του απέναντι όρους του Αγίου Ηλιού αποτελούσαν τα ανατολικά προς τους Κλειτορίους όρια έως τις Σειρές[4] (εικ. 1).

Το αρχικό όνομα της Ψωφίδας ήταν Ερύμανθος, πιθανώς από τη λέξη έρυμα[5], η

* Με τη δημοσίευση αυτή επιχειρείται μια συνοπτική διαχρονική παρουσίαση της πόλης της αρχαίας Ψωφίδας και του προγράμματος ανάδειξής της που άρχισε το 1998 χάρη στην προσπάθεια του τότε προϊσταμένου της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και νυν Γενικού Διευθυντού Αρχαιοτήτων κ. Λάζαρου Κολώνα και του τοπικού Πολιτιστικού Συλλόγου «Ερυκίνη Αφροδίτη». Περισσότερα στοιχεία για την πόλη έχουν προκύψει από τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια και συνεχίζονται και σήμερα μέσα από το Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ε.Π.Τ.Α.). Οι εργασίες εντάχθηκαν στο παραπάνω πρόγραμμα χάρη στο ενδιαφέρον του προϊσταμένου της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλου. Ευχαριστίες οφείλονται στο σχεδιαστή Χαράλαμπο Μαρινόπουλο και στον υπομηχανικό Κωνσταντίνο Κατσιδήμα, οι οποίοι προέβησαν στην αποτύπωση των ορατών λειψάνων της πόλης, και στο σχεδιαστή Μαρίνο Μαρινόπουλο για την επεξεργασία του σχεδίου. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Πέτρο Θέμελη για την ανάγνωση του κειμένου και τις πολύτιμες υποδείξεις του πριν από τη δημοσίευσή του.

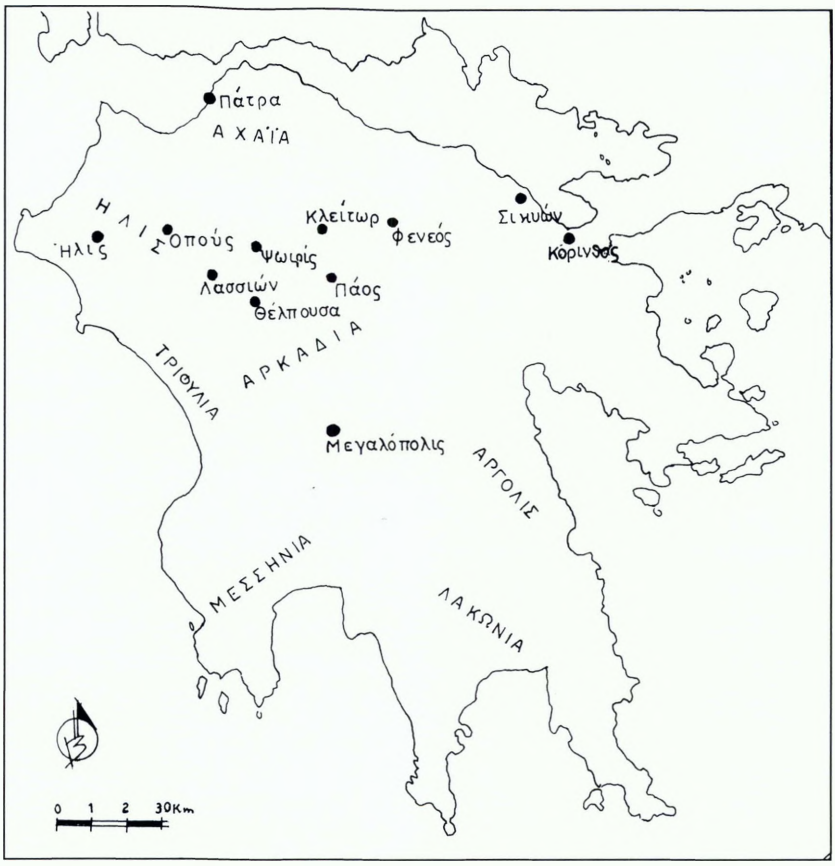
[1] Πολύβ. IV, 70, 3. Απολλόδ. II, 5, 4 ...*Τοῦτο δὲ τὸ θηρίον ἠδίκει τὴν Ψωφίδα, ὁρμώμενον ἐξ ὄρους ὃ καλοῦσιν, Ἐρύμανθον*. Στράβ. VIII, 2.3-3.1. Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης, Αχαϊκά-Αρκαδικά*, VIII, 24, Αθήνα 1980. Στέφ. Βυζ., *Εθνικά*, λ. Ψωφίς, σ. 704-705. Γ. Παπανδρέου, *Αζανιάς*, Πύργος 1886, σ. 14-28. Ο ίδιος, Πραγματεία περί της ιστορικής των Καλαβρύτων Επαρχίας, *Καλαβρυτινή Επετηρίς* 1906 και συγκεκριμένα σ. 230-232. Ο ίδιος, *Ιστορία των Καλαβρύτων*, Αθήναι 1920, σ. 56-59. Ο ίδιος, Έρευναι εν Καλαβρύτοις, *ΠΑΕ* 1920, σ. 139-146. Χρ. Π. Κορύλλος, *Χωρογραφία της Ελλάδος, Α΄ νομός Αχαΐας*, Αθήνα 1903, σ. 137-138, 141. W.M Leake, *Travels in the Morea*, Amsterdam 1968², II, σ. 241-251. Χ. Καρδαρά, Αφροδίτη Ερυκίνη, *AE* 1988, σ. 106. M. Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Παρίσι 1985. Γ.Α. Πίκουλας, Η Αρκαδική Αζανία, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980*, Αθήνα 1981-1982, σ. 269-281. Μ. Πετρόπουλος, Τοπογραφικά Βόρειας Αρκαδίας, *Ηόρος* 3 (1985), σ. 63-73.

[2] Πρόκειται για το σημερινό χωριό Αστράς.

[3] Για την πόλη του Κλείτορος γενικά βλ. Μ. Πετριτάκη, Κλείτωρ: Μία πόλη της Αρκαδικής Αζανίας, *Αρχαιολογία* 61 (1996), σ. 181-188.

[4] Η πόλη των Σειρών δεν έχει ακόμη ταυτιστεί, αλλά κατά τον Παυσανία πρέπει να βρισκόταν μεταξύ Πάου και Ψωφίδας και αποτελούσε το σύνορο της χώρας των Κλειτορίων και των Ψωφιδίων. Για το θέμα βλ. Παπαχατζής, ό.π., σ. 270, σημ. 3.

[5] Liddell - Scott, λ. έρυμα.

Εικ. 1. Χάρτης της Πελοποννήσου, όπου σημειώνονται οι σπουδαιότερες πόλεις της αρκαδικής Αζανίας.

οποία σημαίνει οχύρωμα, και το προελληνικό πρόσφυμα -νθος. Τη βρίσκουμε ακόμη και με το όνομα Φηγία[6], όχι μόνον από το όνομα του μυθικού Φηγέα, αλλά και από τις πολλές δρυς που φύτρωναν, όπως και σήμερα, στην περιοχή[7]. Μια άλλη παραλλαγή είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία η πόλη πήρε το όνομά της από την Ψωφίδα[8], κόρη του βασιλιά της σικελικής πόλης Έρυκος.

Η παραποτάμια πόλη της Ψωφίδας – *ἔστι μὲν ὁμολογούμενον καὶ παλαιὸν Ἀρκάδων κτίσμα τῆς Ἀζανίδος* ...[9] – βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της Αρκαδίας, στη χώρα

[6] Παυσ. VIII, 24, 1-4.

[7] Μια εικόνα της περιοχής στην αρχαιότητα μπορούμε να έχουμε από το κοντινό δάσος της Κάπελης, που με τα πολλά είδη δρυών αποτελεί δείγμα της αλλοτινής ομορφιάς του χώρου.

[8] Παυσ. VIII, 24, 2. *RE*, λ. Psophis, σ. 1422, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ο Παυσανίας (VIII, 24, 3) αναφέρει ότι και η ακρόπολη της Ζακύνθου ονομάζεται Ψωφίς. Ο R. Baladié (*Le Péloponnèse de Strabon*, Paris 1980, σ. 3) σημειώνει ότι η Ζάκυνθος είχε σχέσεις με την Πελοπόννησο και ότι οι πρώτοι άποικοι στη νήσο προέρχονται από την Ψωφίδα της Αρκαδίας και αυτό το επιβεβαιώνει και ο Θουκυδίδης (II, 66), ο οποίος θεωρεί ότι η νήσος είναι Αχαϊκή.

[9] Πολύβ., ό.π. (υποσημ. 1).

των Αζάνων[10], απομακρυσμένη από τις άλλες αρκαδικές πόλεις, στη συμβολή τριών ποταμών, του Νουσαΐτικου ποταμού δυτικά, του Λειβαρτζινού-Αροάνιου από τα βορειοανατολικά και του Βερτσιώτικου-Σειραϊκού ανατολικά-νοτιοανατολικά. Σε αυτή τη συμβολή-συνάντηση των ποταμών αναπτύχθηκε μέσα σε ένα εξαιρετικό φυσικό τοπίο η αρχαία πόλη, την ομορφιά της οποίας εξήρε και ο ιστορικός Πολύβιος. Το κωνοειδές ύψωμα του σημερινού Παλαιόκαστρου ή της Κοκκινιάς τειχίστηκε στην αρχαιότητα και αποτέλεσε την ακρόπολη της αρχαίας πόλης (εικ. 2).

Τον 5ο αι. π.Χ., στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, όλοι οι Αρκάδες μάχονται κατά των Αθηναίων, προφανώς και οι Ψωφίδιοι στο πλευρό των υπόλοιπων Αρκάδων, παρ' όλο που δεν αναφέρονται στον Θουκυδίδη[11]. Στα Λεύκτρα (371 π.Χ.) συμπολεμούν με τους Σπαρτιάτες κατά των Θηβαίων[12]. Στα κυριότερα πολεμικά γεγονότα της ελληνιστικής περιόδου η Ψωφίδα συμμετείχε τόσο ως μεμονωμένη πόλη-κράτος όσο και ως σύμμαχος με τις άλλες αρκαδικές πόλεις. Το 221 π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας[13], αφού διαδέχθηκε τον Αντίγονο Γ΄, έλαβε ενεργό μέρος στο λεγόμενο Συμμαχικό πόλεμο (220-217 π.Χ.), πολεμώντας μαζί με την Αχαϊκή Συμπολιτεία κατά της Αιτωλικής και των Ηλείων[14]. Τον καιρό αυτό οι Ψωφίδιοι είχαν προσχωρήσει στους Ηλείους και ο Φίλιππος Ε΄ ανέλαβε το χειμώνα του 219 π.Χ. μια εκστρατεία κατά της Ψωφίδας. Η πόλη έζησε μία από τις τραγικότερες στιγμές της ιστορίας της. Υποδουλώνεται πληρώνοντας ένα μεγάλο φόρο αίματος στον Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας. Ο Φίλιππος θεώρησε απαραίτητο να καταλάβει την Ψωφίδα, διότι από εδώ μπορούσε να ελέγχει τη χώρα των Ηλείων[15].

Η γεωγραφική της θέση, η φυσική οχύρωση και η εποπτεία που προσφέρει η πόλη στην ευρύτερη περιοχή παίζουν καθοριστικό ρόλο, όπως έδειξαν τα γεγονότα για την τύχη της. Όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός Πολύβιος: *Συνθεωρῶν δὲ τὴν ὀχυρότητα τῆς Ψωφίδος ὁ βασιλεὺς ἠπορεῖτο τὶ χρὴ ποιεῖν... Ἔχει δὲ καὶ τείχη διαφέροντα τῷ μεγέθει καὶ ταῖς κατασκευαῖς*[16]. Η άποψη του Πολύβιου για τη σημασία των τειχών και της οχύρωσης επαληθεύεται ακόμη και σήμερα. Τα λείψανα του αρχαίου τείχους της Ψωφίδας είναι ορατά, κυρίως μέσα στο χωριό Τριπόταμα, δίπλα στα σπίτια και μέσα σε ιδιοκτησίες, και είναι εκείνα ακριβώς που θεώρησε απαραίτητο να κατακτήσει ο Φίλιππος Ε΄. Είναι συγκλονιστική η περιγραφή του ιστορικού Πολύβιου για την τύχη της πόλης αυτής και του άμαχου πληθυσμού της[17]. Στη συνέχεια ο Φίλιππος Ε΄ παραδίδει την πόλη στον Άρατο.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους, η ρωμαϊκή εποχή υπολείπεται σε πληροφορίες που αφορούν την πόλη.

[10] Για το έθνος των Αζάνων και τη χώρα τους βλ. Πίκουλας, ό.π. (υποσημ. 1).

[11] Θουκ. II, 9, 2.

[12] Θουκ. V, 57: ...*ξυνεστράτευον δ' αὐτοῖς Τεγεάται καὶ ὅσοι ἄλλοι Ἀρκάδων Λακεδαιμονίοις ξύμμαχοι ἦσαν*...

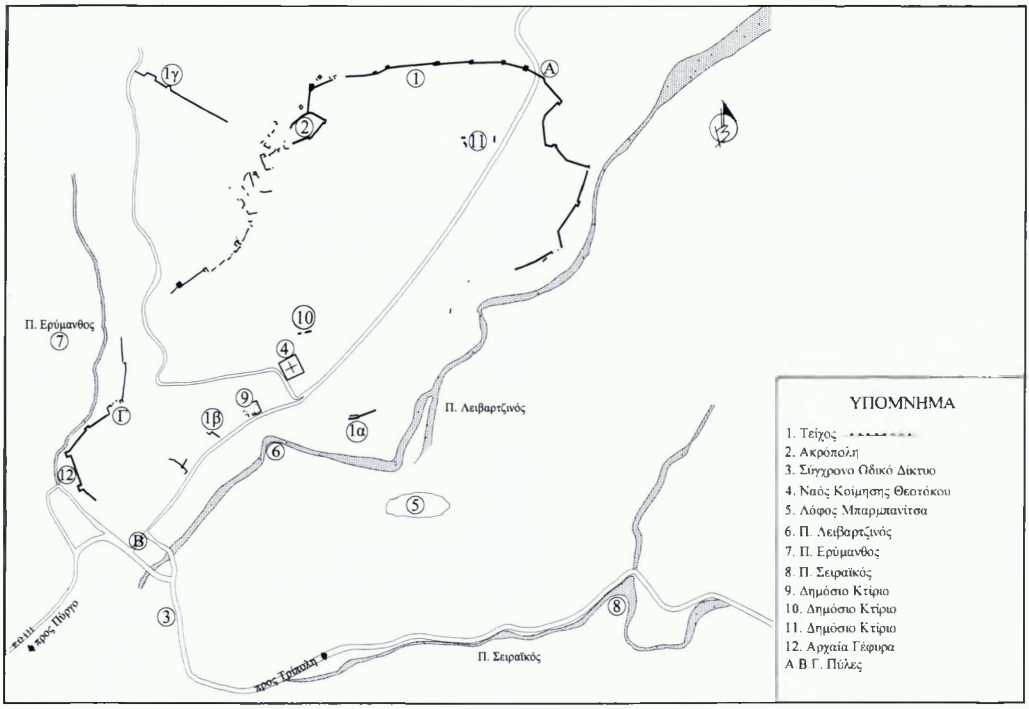
[13] Για την προσωπικότητα του Φιλίππου Ε΄ βλ. F.W. Walbank, *Philip V of Macedon*, USA 1967².

[14] Παπαχατζής, ό.π. (υποσημ. 1), VIII, 24, σημ. 4.

[15] Πολύβ. IV, 71, 1-3.

[16] Πολύβ. IV, 70, 6-7 και 10-11.

[17] Πολύβ. IV, 71, 13.

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Ψωφίδας.

Σύμφωνα με τον Α. Ριζάκη[18], η Ελλάδα δεν μεταβλήθηκε αμέσως σε ρωμαϊκή επαρχία, αλλά λειτούργησε υπό ένα καθεστώς ιδιόμορφης ελευθερίας, που δεν ήταν βέβαια απόλυτη, καθώς βρισκόταν κάτω από την επίβλεψη του ανθυπάτου της Μακεδονίας. Παρατηρείται μία ένδεια και τονίζει ότι η περίοδος χαρακτηρίζεται όχι μόνον από την απουσία αρχαιολογικών μνημείων, αλλά και από τη διακοπή της νομισματοκοπίας και των εμπορικών συναλλαγών. Υπάρχει μείωση του πληθυσμού των πόλεων και παρατηρείται μια αγροτοποίηση των αστικών κέντρων. Ο Παυσανίας διερχόμενος από την Ψωφίδα το 2ο αι. μ.Χ. τη βρίσκει υποβαθμισμένη, φτωχική και με λίγους κατοίκους.

Από τον ίδιο γνωρίζουμε ότι στην Ολυμπία οι Ψωφίδιοι είχαν αφιερώσει άγαλμα, το οποίο βρισκόταν στο χώρο του τεμένους. Ο περιηγητής μνημονεύει το επίγραμμα στη βάση του αγάλματος[19]: *Τούτου δὲ οὐ πόρρω Ζεύς ἐστιν ὄντινα ἀναθῆναι Ψωφιδίους ἐπὶ πολέμου κατορθώματι τὸ ἔπος τὸ ἐπ' αὐτῷ γεγραμμένον δηλοῖ.* Επίσης αναφέρει ότι στην Ιερή Άλτη είδε ανδριάντα *...Λεω-*

[18] Α. Ριζάκης, Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Αθήνα 1987-1988, σ. 21-22.

[19] Παυσ. V, 24, 2.

νίδας τε ἐκ Νάξου τῆς ἐν τῷ Αἰγαίῳ, Ψωφιδίων ἀνάθημα Ἀρκάδων[20]...

Αργότερα, κατά την πρώιμη πρωτοβυζαντινή περίοδο, οι επιδρομές του Γότθου και Αρειανού Αλάριχου[21] δημιουργούν σημαντικά προβλήματα στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της. Σταδιακά επικρατεί ο χριστιανισμός στην περιοχή, όπως και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, που ακολουθεί τις τύχες του Βυζαντινού κράτους[22].

Η Ψωφίδα έκοψε αργυρά νομίσματα από τον 5ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα πριν από το 471 π.Χ., τα οποία φέρουν στον εμπροσθότυπο ελάφι και στον οπισθότυπο ψάρι μέσα σε έγκοιλο τετράγωνο και τα αρχικά της πόλης *Χ Ο*, *Χ Ο* ή *Χ Ο* και βαλανίδι[23]. Επίσης, έκοψε και χάλκινα νομίσματα χρονολογούμενα στο 2 αι. π.Χ. και αργότερα, που φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς και στον οπισθότυπο ελάφι και την επιγραφή *ΨΩΦ*, *ΨΩΦΙ*, *ΨΩΦΙΔ* ή απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο τον Ηρακλή και στον οπισθότυπο κάπρο[24]. Οι απεικονίσεις των νομισμάτων αποτελούν σαφείς παραπομπές στη μυθολογική παράδοση της πόλης[25]. Στα ρωμαϊκά χρόνια παύει να κόβει νομίσματα. Τον 3ο αι. μ.Χ. επί Σεπτιμίου Σεβήρου και Γέτα εμφανίζονται ψευδοαυτόνομες χάλκινες κοπές, που φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή/προτομή αυτοκράτορα και στον οπισθότυπο Άρτεμη, Διόνυσο ή τον ποταμό Ερύμανθο[26]. Στις επαρχιακές αυτές κοπές βλέπουμε την αναφορά στο ελληνικό πάνθεον που κυριαρχούσε στην ελληνιστική εποχή και η οποία συνεχίστηκε και στους ρωμαϊκούς χρόνους. Η οικονομική κρίση του 3ου αι. μ.Χ. επηρέασε τη νομισματοκοπία των ελληνικών πόλεων, των οποίων τα εργαστήρια διέκοψαν την έκδοση χάλκινων κοπών[27].

Στο σημείο που αναπτύχθηκε η πόλη διασταυρώνονται δρόμοι οι οποίοι χρησιμο-

[20] Παυσ. VI, 16, 5. Ο ανδριάντας που είδε ο περιηγητής ήταν του Λεωνίδη Νάξιου, γιου του Λεώτα, ο οποίος ταυτίζεται με τον ιδρυτή του Λεωνιδαίου. Όμως ο Παυσανίας δεν τον ταυτίζει, γιατί τον θεωρεί Ηλείο. Ωστόσο, η ταύτιση είναι ασφαλής, όπως αποδεικνύεται από το κείμενο της επιγραφής στη βάση του μπρούτζινου αυτού αγάλματος: *Ἡ [πό]λ[ις ἡ Ψωφιδίων Λεωνί[δ]ην Λεώτο[υ Νάξιον] Διὶ Ὀλυμπίῳ ἀνέ[θ]η[κε]*. Για την επιγραφή βλ. W. Dittenberger und K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, Amsterdam 1966[2]. Βρέθηκε κοντά στο ανατολικό άκρο της βόρειας όψης του Λεωνιδαίου. Άγνωστη παραμένει η σχέση του Λεωνίδη με την αρκαδική Ψωφίδα.

[21] Ε.Χ. Χρυσός, Οι Βησιγότθοι στην Πελοπόννησο (396-397 μ.Χ.), *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 86 και Π. Βελισάριος, *Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγότθων στη Φολόη και στον Ερύμανθο (367 μ.Χ.), Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, σ. 269-273.

[22] Βλ. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 45.

[23] *BMC*, Pel., σ. 198, πίν. XXXVI, αριθ. 18-21.

[24] B.V. Head, *Historia Numorum*, London 1963[2], σ. 453.

[25] Η εμφάνιση του ψαριού αναφέρεται στο μύθο που σχετίζεται με τους «φθεγγόμενους ιχθείς» (Παυσ. VIII, 21, 2), το βελανίδι προφανώς παραπέμπει στο μυθικό βασιλιά της πόλης Φηγέα ή στην ύπαρξη πολλών δρυών στην περιοχή και η κοπή Ηρακλής/κάπρος υπαινίσσεται τον αγώνα μεταξύ Ηρακλή και ερυμάνθειου κάπρου.

[26] Head, ό.π. και *BMC*, Pel., ό.π., σ. 198. Ο Γ. Παπανδρέου (*Αζανιάς*, ό.π., υποσημ. 1, σ. 24) κάνει μνεία και για ένα νόμισμα της Ψωφίδας που κόπηκε στην εποχή του Κόμμοδου. Όμως, σύμφωνα με τις νομισματικές εκδόσεις η Ψωφίδα αρχίζει να κόβει νόμισμα τον 3ο αι. μ.Χ. επί Σεπτιμίου Σεβήρου. Για το θέμα βλ. Head, ό.π. και Baladié, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 317.

[27] Μ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου, *Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, σ. 12.

ποιούν φυσικά περάσματα και αποτελούν τις κύριες προσβάσεις στις κοιλάδες της περιοχής. Έτσι η κοιλάδα του Ερυμάνθου δημιουργεί προς τα δυτικά έναν κύριο δρόμο, που διασταυρώνεται στους δυτικούς πρόποδες της οροσειράς του σημερινού Αστρά με ένα βραχίονα πάνω από τον Λασσιώνα[28] προς την Πισάτιδα, ενώ ένας ακόμη πρέπει να είχε κατεύθυνση προς την ηλειακή Πύλο και την αρχαία Ήλιδα. Τα παραπάνω ενισχύονται από την ύπαρξη της πολίχνης Οπούντος[29] (εικ. 1) και από το γεγονός ότι στη νότια όχθη του ποταμού Πηνειού[30] καθώς και στο Κεφαλόβρυσο Πορτών [31] ερευνώνται νεκροταφεία μυκηναϊκών χρόνων. Μεγάλο τμήμα της επαρχιακής οδού Πατρών - Τριπόλεως θα πρέπει να ήταν και ο αρχαίος δρόμος. Η ανίχνευση όμως της ακριβούς πορείας του δρόμου απαιτεί περαιτέρω έρευνα. Η βορειοανατολική απόληξη του τείχους της Ψωφίδας στη θέση Πόρτες, εκεί όπου υπήρχε και η ανατολική πύλη[32] (εικ. 2 και 3, θέση Α), δηλώνει τον κύριο οδικό άξονα σύνδεσης της Ψωφίδας με τον Κλείτορα και τους Λουσούς προς τα ανατολικά. Τμήμα αυτού του αρχαίου οδικού άξονα αποτελεί και η σημερινή επαρχιακή οδός που οδηγεί προς τα Καλάβρυτα. Ένα ακόμη αρχαίο πέρασμα θα πρέπει να οδηγούσε προς το αρχαίο Λεόντιο. Την υπόθεσή μας αυτή επιβεβαιώσαμε επιτόπου ακολουθώντας ένα παλιό μονοπάτι, το οποίο ξεκινά από τον κύριο άξονα που οδηγεί προς Κλείτορα και Λουσούς, διέρχεται αριστερά του χωριού Λεχουρίου, διασχίζει τις νότιες υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας κατά μήκος του χειμάρρου Βούλιακα, φθάνει στις βορειοανατολικές υπώρειες του βουνού Σκουτέλι και έχει μια συνεχή πορεία προς τα βόρεια μέσα από τις θέσεις Κεφαλόβρυσο - Κορδέλες ή Στροφές - Ράχη - Αλώνια - Αφροξυλιά - Άνω Βλασία και καταλήγει στο λόφο Καστρίτσι, όπου βρίσκονται τα ερείπια του αρχαίου Λεοντίου, το οποίο ανήκει σε άλλη

[28] Η πολίχνη αυτή βρισκόταν στα σύνορα Ηλείας και Αρκαδίας, στην περιοχή της Φολόης και κοντά στον ποταμό Ερύμανθο. Τα ερείπιά της αναγνωρίζονται σήμερα στο χωριό Κούμανη της Ηλείας, πάνω από τον Πύργο και προς την αρκαδική Ψωφίδα.

[29] Τα ερείπια της πόλης, της οποίας σώζεται πολύ καλά η οχύρωση, έχουν αναγνωριστεί στο λόφο Δόξα Πατρί ή Γάρτσικο στο χωριό Σκιαδά Αχαΐας. Η πολίχνη αυτή ανήκει στην Ακρώρεια. Βλ. *Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike*, München 1979, 4, σ. 313 και P. Siewert, Triphylien und Akroreia Spartanische «Regionalstaaten» in der westlichen Peloponnes, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 7-12.

[30] Ο. Βικάτου, Ανασκαφή Αγίας Τριάδας Ν. Ηλείας και Χαλκιά Ν. Μεσσηνίας, *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα 1996, Πρακτικά* (υπό έκδοση).

[31] Λ. Κολώνας - Ι. Μόσχος, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 217-218. Η θέση του Κεφαλόβρυσου στις παρυφές του όρους Σκόλλις, νότια του σημερινού χωριού Πόρτες, ταυτίζεται με την ηλειακή Πύλο (Στράβ. VIII, 3, 7). Για το θέμα βλ. Π. Θέμελης, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 215-219 και Λ. Κολώνας, Ηλειακή Πύλος, *Akten des Symposions anläßlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen», Athen 5.3.-7.3.1998*, Athen 2001, σ. 257-262. Επίσης, βλ. Λ. Κολώνας, Νεότερη μυκηναϊκή τοπογραφία της Αχαΐας, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Β΄, Αθήνα 1996/1997, σ. 468-496 και I. Moschos, Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea, *First Preliminary Report, Proceedings of the Danish Institute at Athens* III, Athens 2000, σ. 9-31.

[32] Το σημείο αυτό του τείχους καταστράφηκε για την κατασκευή του σύγχρονου δρόμου. Για την παρουσία του τοπωνυμίου Πόρτες στην ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας βλ. Moschos, ό.π., σ. 25, σημ. 16.

επικράτεια[33]. Διαμέσου της οροσειράς του Αγίου Πέτρου μία άλλη αρτηρία έφθανε από την Ψωφίδα στη Θέλπουσα[34] και την ομηρική Στράτο. Ένας άλλος δρόμος, ξεκινώντας από την Ψωφίδα και διαμέσου των θέσεων Σειρές - Ίσωμα - νοτιοδυτικές υπώρειες Αλωνάκια - κάμπος Σκουπιτσίου (Πάου) - νότιες υπώρειες λόφου Βαρδάλας - νότιες υπώρειες λόφου Ξυλοβόλι και συγκεκριμένα μεταξύ Προφήτη Ηλία και του σημερινού χωριού Πεύκου, οδηγούσε προς τα νότια, στην πάνω κοιλάδα του Λάδωνα και τις άλλες αρκαδικές πόλεις[35].

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι είναι ευκολότερη η οδική επικοινωνία της Ψωφίδας με τη δύση, δηλαδή με τους Ηλείους, παρά με τις άλλες αρκαδικές πόλεις. Η ακρόπολή της άλλωστε έχει άμεση οπτική επαφή με την Ηλεία, με την οποία ανέπτυξε περισσότερες σχέσεις.

Η αρχαία Ψωφίδα ήταν μια οχυρή πόλη. Μεγάλα τμήματα των τειχών της σώζονται σε αρκετό μήκος και ικανό ύψος. Οι εργασίες του 1998 αφορούσαν την αποτύπωση των ορατών τμημάτων του αρχαίου τείχους και των ορατών αρχαίων οικοδομικών λειψάνων εντός αυτού, καθώς και την αεροφωτογράφησή τους. Εκτεταμένη αποψίλωση και καθαρισμός συνετέλεσαν να έχουμε όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα της υπάρχουσας κατάστασης και του βαθμού διατήρησης των αρχιτεκτονικών λειψάνων[36]. Η περίμετρος του τείχους υπολογίζεται σε 3108 μ. Στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβόλου διακρίνονται κατόψεις δημόσιων οικοδομημάτων και κατοικιών. Η πυκνότερη διάταξη των αρχαίων λειψάνων βρίσκεται καθ' όλο το μήκος της επαρχιακής οδού προς Λειβάρτζι, δηλαδή από το σημερινό σχολικό συγκρότημα του χωριού έως το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Τριποτάμων. Την πορεία του αρχαίου τείχους στα σημεία που δεν σώζεται μπορούμε εύκολα να αποκαταστήσουμε βοηθούμενοι από τη γεωμορφολογία της περιοχής (εικ. 3).

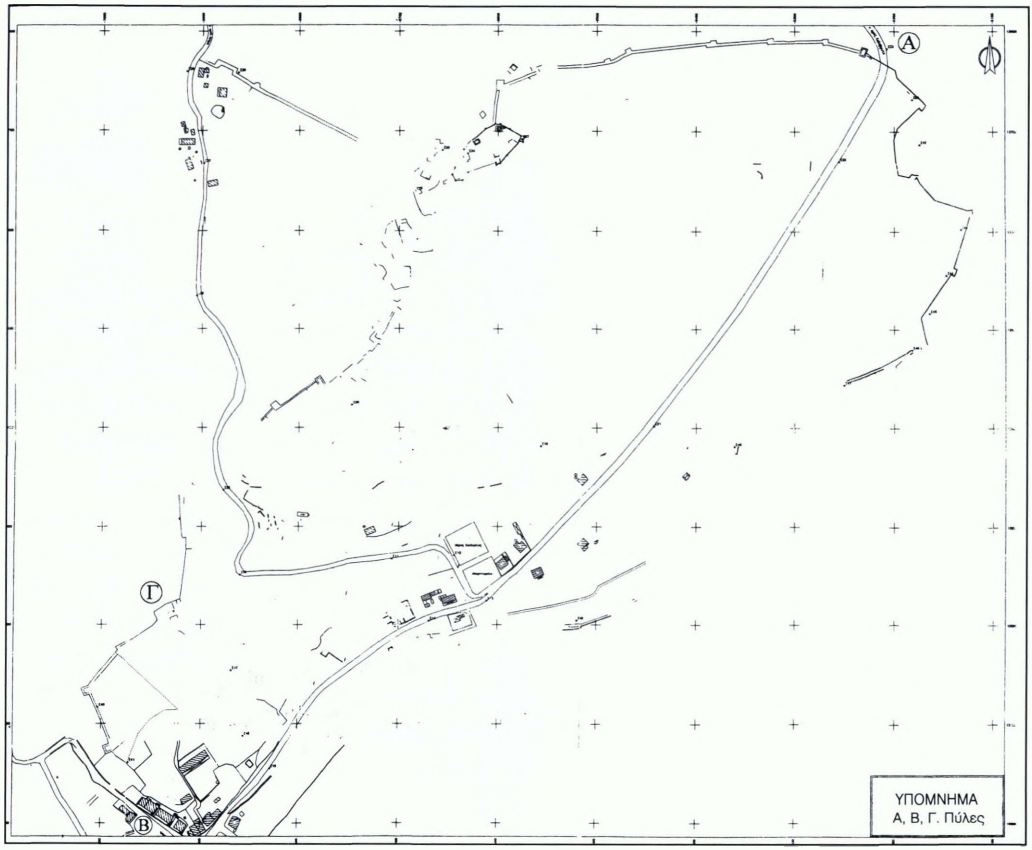
Το τείχος ακολουθεί τις φυσικές εξάρσεις του εδάφους και το πλάτος του κυμαίνεται από 2,20 έως 3 μ. Το νοτιοδυτικό άκρο του τείχους διέρχεται σήμερα μέσα από το κατοικημένο τμήμα του οικισμού των Τριποτάμων. Είναι ορατό στις παρυφές του αύλειου χώρου του δημοτικού σχολείου. Το προς Ν. τμήμα της δυτικής πλευράς ακολουθεί μια τεθλασμένη πορεία. Διακρίνονται μάλιστα δύο πύργοι, από τους οποίους ο ένας βρίσκεται πολύ κοντά στην κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου, ο οποίος διαρρέει τη μικρή πεδιάδα κατά μήκος της πλευράς αυτής. Είναι βέβαιο ότι οι προγραμματισμένες εργασίες στο τμήμα αυτό θα μας αποκαλύψουν και άλλους πύργους. Ένα μεγάλο τμήμα της πλευράς αυτής, δηλαδή της δυτικής, δεν είναι σήμερα ορατό. Το γεγονός αυτό πρέπει να οφείλεται στο ότι η περιοχή είναι πεδινή, αφού γειτνιάζει με τον ποταμό και καλλιεργείται επί σειρά ετών. Όμως, δοκιμαστικές τομές και στο τμήμα αυτό είναι πολύ πιθανό να φέρουν στο φως τουλάχιστον τη θεμελίωσή του. Σε αντίθεση με τη δυτική πλευρά, η βόρεια είναι απότομη και

[33] A.D. Rizakis, *Achaie I, Sources textuelles et histoire regionale*, Athènes 1995, σ. 308. Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά (υπό έκδοση).

[34] Παπαχατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 275 και ειδικότερα σημ. 3.

[35] Βλ. Αλεξοπούλου, ό.π. (υποσημ. 33).

[36] Βλ. Γ. Αλεξοπούλου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά (υπό έκδοση).

Εικ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Ψωφίδας: Οχύρωση και λείψανα κτιρίων.

βραχώδης. Στην πλευρά αυτή είναι ορατά δύο μεγάλα, σχεδόν ευθύγραμμα, τμήματά του, τα οποία συγκλίνουν μεταξύ τους και απολήγουν στην περιοχή της ακρόπολης, η οποία βρίσκεται περίπου στο μέσον της πλευράς αυτής. Είναι το εντυπωσιακότερο σωζόμενο τμήμα του τείχους με τους περισσότερους πύργους και οι απότομες εξάρσεις του εδάφους συντελούν στην επιβλητικότητά του. Στο βορειοανατολικό άκρο, από όπου σήμερα διέρχεται ο δρόμος που οδηγεί προς Καλάβρυτα, είναι ορατά τα ίχνη της ανατολικής πύλης. Η ανατολική πλευρά ακολουθεί τεθλασμένη πορεία. Η νότια βαίνει σχεδόν κατά μήκος του ποταμού Λειβαρτζινού-Αροάνιου και δεν σώζεται σε όλο το μήκος της. Στην πλευρά αυτή ο χώρος είναι πεδινός. Στην απέναντι πλευρά του ποταμού Λειβαρτζινού-Αροάνιου υψώνεται ο λόφος Μπαρμπανίτσα. Από τη θέση αυτή επιτέθηκε ο Φίλιππος Ε΄ κατά της Ψωφίδας το 219 π.Χ. και την κυρίευσε. Προφανώς η πλευρά αυτή θα ήταν και η πλέον ευάλωτη σε σχέση με τις άλλες. Εάν στην πλευρά αυτή το τείχος ήταν ισχυρότερο ή όχι θα μας το δείξουν οι μελλοντικές έρευνες.

Εικ. 4. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου της Ψωφίδας από Ν. (αεροφωτογραφία).

Η ακρόπολη είναι ένας πυριτικός λόφος, ύψ. 80 μ. περίπου, που υψώνεται σε σχήμα κώνου και από παντού έχει απότομες πλαγιές (εικ. 4). Ο Πολύβιος χαρακτηριστικά αναφέρει: ... *βουνὸς ἐρυμνὸς ἐπίκειται τετειχισμένος, ἄκρας εὐφυοῦς καὶ πραγματικῆς λαμβάνων τάξιν*[37]. Είναι εντελώς γυμνός και πετρώδης, με κατεστραμμένα τα ίχνη του τείχους σε μερικά σημεία, εξαιτίας των μεταγενέστερων εγκαταστάσεων και της συνεχούς χρήσης ενός μικρού πλατώματος που υπάρχει στην κορυφή της ως βοσκότοπου και των τειχών ως πρόχειρων λατομείων. Στη βόρεια, στη νοτιοανατολική και στη δυτική πλευρά σώζεται μόνο το θεμέλιο. Η νοτιοανατολική πλευρά εμφανίζει και μεταγενέστερες προσθήκες. Έχει περίμετρο 201 μ. και εμβαδόν 1955 τ.μ.

Όπως αναφέραμε, το εξωτερικό μέτωπο του αρχαίου τείχους ενισχύεται από αμυντικούς πύργους τετράγωνης κάτοψης – ένας μόνον είναι ημικυκλικός στη βορειοδυτική

[37] Πολύβ. IV, 70, 10.

πλευρά. Είναι κατασκευασμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα με μεγάλους γωνιόλιθους από ντόπιο ασβεστόλιθο. Από τις πύλες του τείχους η μεν ανατολική βρίσκεται στο σημείο εκείνο που και σήμερα ονομάζεται Πόρτες, όπου το έδαφος είναι ομαλό, και είναι ελάχιστα ορατή (εικ. 2 και 3, θέση Α). Μετά από επισταμένη επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσαμε στο χώρο το 1999 εντοπίστηκε πύλη κοντά στην κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου, η οποία ασφαλώς θα πρέπει να είναι η δυτική, άγνωστη έως σήμερα[38]. Εξάλλου, πολύ κοντά στην πύλη αυτή (εικ. 2 και 3, θέση Γ) και σε απόσταση μόλις 115 μ. στα δυτικά-νοτιοδυτικά της σώζεται στην όχθη του ποταμού το θεμέλιο της αρχαίας γέφυρας, από την οποία περνούσε ο δρόμος για την Ηλεία (εικ. 2, αριθ. 12). Η θεωρηθείσα από τον Ν. Κυπαρίσση ως δυτική πύλη[39], η οποία είχε ερευνηθεί από αυτόν το 1926, θα πρέπει πλέον κατά τη δική μας άποψη να ονομαστεί νοτιοδυτική (εικ. 2 και 3, θέση Β). Δυστυχώς σήμερα δεν είναι ορατή, γιατί βρίσκεται σε κατοικημένο σημείο του χωριού Τριπόταμα.

Το αρχαίο θέατρο, όπως σημειώνει ο Γ. Παπανδρέου[40], βρίσκεται στη δυτική πλευρά του χώρου, όπου διευκολύνθηκε η κατασκευή του από το φυσικό ανάγλυφο. Σπόνδυλοι κιόνων, κιονόκρανα δωρικού ρυθμού και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό ανήκουν σε δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα. Στη θέση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου Τριποτάμων (εικ. 2, αριθ. 4) πιθανολογείται η θέση του ναού της Ερυκίνης Αφροδίτης. Προς τα νοτιοδυτικά του ναού και σε μικρή απόσταση από αυτόν, στη θέση Ελληνικό, βρίσκονται τα θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος, πιθανότατα δημόσιου χαρακτήρα (εικ. 2, αριθ. 9), και λείψανα άλλων οικοδομημάτων (εικ. 2, αριθ. 10, 11).

Από τις έως τώρα ενδείξεις και μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι η πόλη πρέπει να είχε δύο μεγάλα νεκροταφεία. Το λεγόμενο ανατολικό βρισκόταν έξω από το τείχος ανατολικά της θέσης Πόρτες, στο δρόμο προς τον Κλείτορα. Στην επιμήκη κοιλάδα που σχηματίζεται εντοπίσαμε μεγάλα κομμάτια κεραμίδων[41]. Το δυτικό νεκροταφείο, επίσης εκτός των τειχών, βρισκόταν στο δρόμο προς την Ήλιδα, μετά τη συμβολή των ποταμών, όπου το έδαφος είναι ομαλότερο (εικ. 2). Στη θέση Παλιοφυτειές, αναφερόμενη ως θέση του δυτικού νεκροταφείου από τον Γ. Παπανδρέου[42], εντοπίστηκαν ίχνη κεραμικού κλιβάνου και αποθηκευτικών πίθων[43]. Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ίσως η πόλη επεκτάθηκε προς την περιοχή σε βάρος του νεκροταφείου της, εφόσον στη θέση υπήρχε το νεκροταφείο, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Η υπόθεση αυτή θα επιβεβαιωθεί μόνο με την ανασκαφική έρευνα. Επίσης κατά μήκος της επαρχιακής οδού Τριποτάμων-Πύργου εντοπίστηκαν λείψανα ρωμαϊκών χρόνων και υπολείμματα κεραμοσκεπών τάφων. Επιπλέον στο χωριό Ορεινή Ηλείας βρέθηκαν μεγάλες λιθόπλινθοι[44]. Ο ποταμός Ερύμανθος μπορεί να αποτελούσε το φυσικό όριο στα δυτικά, η γειτνίασή του όμως με το τείχος της αρχαίας πόλης καθιστά απίθανη την εκδοχή η περιοχή αμέσως

[38] Βλ. Αλεξοπούλου, ό.π. (υποσημ. 33).

[39] Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 63, στηριζόμενος στην αναφορά του Ν. Κυπαρίσση.

[40] Παπανδρέου, *ΠΑΕ*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 135 και Leake, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 243.

[41] Αλεξοπούλου, ό.π. (υποσημ. 33).

[42] Παπανδρέου, *ΠΑΕ*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 144.

[43] Αλεξοπούλου, ό.π. (υποσημ. 33).

[44] Ό.π.

Εικ. 5. Ψωφίδα, θέση Παλιομονάστηρο. Λεπτομέρεια του τρόπου έδρασης του τείχους επάνω στο φυσικό βράχο.

Εικ. 6. Ψωφίδα, θέση Παλιομονάστηρο. Αναθηματική μάσκα.

στα δυτικά του να ανήκε στην Ακρώρεια ή στην Ηλεία[45].

Το 1998 καθαρίσαμε τμήματα του τείχους από τα αυτοφυή φυτά (εικ. 2, αριθ. 1α, 1β, 1γ) και πραγματοποιήσαμε τέσσερις δοκιμαστικές τομές. Δύο τομές εξωτερικά του τείχους μας έδωσαν όστρακα ως επί το πλείστον φθαρμένα, κυρίως πρώιμων (μελαμβαφή με κάθετες ραβδώσεις) έως και ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Οι τομές μας βεβαίωσαν ότι το τείχος δεν εδράζεται σε επίχωση, αλλά στο φυσικό βράχο, ο οποίος διαμορφώνεται ανάλογα, προκειμένου να εφαρμόσουν οι λίθοι (εικ. 5). Τομή διενεργήθηκε και στην επάνω επιφάνεια του τείχους, όπου διαπιστώθηκε ότι μεταξύ των παρειών υπάρχει γέμισμα από πέτρες, λατύπη και χώμα. Επιπλέον εμφανίστηκαν δύο διάτονοι λίθοι, τα εγκάρσια ζεύγματα[46], που έδεναν τις εξωτερικές παρειές του. Στο εσωτερικό μέτωπό του η τομή δεν έφερε στο φως αρχαίες επιχώσεις – πιθανώς να έχουν απομακρυνθεί λόγω της συνεχούς καλλιέργειας του εδάφους. Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται μία μάσκα κωμικού ηθοποιού με οπές ανάρτησης[47] (εικ. 6), μία αγνύθα τριγωνικής διατομής με τρεις οπές ανάρτησης, πηνία (εικ. 7), αποτμήματα ειδωλίων, το κάτω μέρος ατρακτόσχημου μυροδοχείου[48], δύο χάλκινα εισιτήρια (tesserae) θεάτρου[49] Ήλιδος,

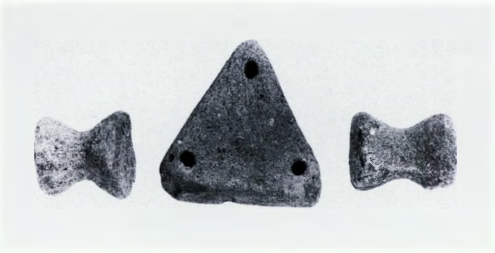
[45] Σχετικά με το θέμα βλ. Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία της ΒΔ Αρκαδίας, *Ancient Arcadia, Research Seminar Organized by the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002, Πρακτικά* (υπό έκδοση) και Μ. Πετρόπουλος, Έρευνες για την αρχαία Ψωφίδα, ό.π.

[46] Βλ. Π. Ζορίδης, Τα αρχαία τείχη των Μεγάρων, *ΑΕ* 1985, σ. 227.

[47] Ως προς τον τύπο βλ. A. Bovon, *L'îlot de la maison des Comédiens, Délos* XXVII, Paris 1970, αριθ. Β47, σ. 215-216, πίν. 32.

[48] Χρονολογείται από το 2ο έως τον 1ο αι. π.Χ., βλ. Ι.Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας, Ι, *ΑΔ* 32 (1977), Μελέτες, σ. 335.

[49] Όμοια εισιτήρια γνωρίζουμε από τις ανασκαφές της αγοράς και του θεάτρου της Ήλιδος, βλ. Ν. Για-

Εικ. 7. Ψωφίδα, θέση Παλιομονάστηρο. Αγνύθα και πηνία.

Εικ. 8. Ψωφίδα, θέση Παλιομονάστηρο. Δύο tesserae Ήλιδος με τα αρχικά της πόλης *F* και *FA* αντίστοιχα.

που φέρουν τα αρχικά *F* και *FA (ΦΑΛΕΙΟΝ)*[50] αντίστοιχα (εικ. 8), ένα χάλκινο νόμισμα κοπής Αλεξανδρείας, Πτολεμαίου ΙΙΙ του Ευεργέτου (246-221 π.Χ.), το οποίο φέρει στον εμπροσθότυπο προτομή του Πτολεμαίου προς τα δ. και στον οπισθότυπο αετό ιστάμενο προς τα αρ. και την επιγραφή *ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ*[51], και ένα χάλκινο νόμισμα κοπής Κορίνθου χρονολογούμενο στο 400-300 π.Χ.[52] του τύπου Πήγασος/Τρίαινα. Επισημαίνουμε ότι το σκέλος του τείχους (εικ. 2 και 3) που από τη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης κατευθύνεται προς τα δυτικά, χωρίζοντας την πόλη σε δύο μέρη, θα πρέπει να ανήκει στην πρώτη φάση οχύρωσης της Ψωφίδας, επειδή διαφέρει ουσιαστικά από το υπόλοιπο τείχος ως προς την κατασκευή και τις διαστάσεις του και επειδή βορειότερα υπάρχει το βόρειο σκέλος του τείχους όμοιο ως προς την κατασκευή του με τα υπόλοιπα και το οποίο θα πρέπει να κατασκευάστηκε όταν η πόλη επεκτάθηκε και παρουσιάστηκε η ανάγκη οχύρωσης[53].

Στον αύλειο χώρο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου Τριποτάμων πραγματοποιήσαμε μεγάλη δοκιμαστική τομή εξωτερικά του καθολικού του ναού. Ανάμεσα στα ευρήματα το πιο σημαντικό είναι και ένα δωρικό

λούρης, Ανασκαφή αρχαίας Ήλιδος, *ΠΑΕ* 1960, σ. 173· 1963, σ. 139· 1964, σ. 139· 1965, σ. 101· 1966, σ. 134· 1967, σ. 21· 1970, σ. 145. Ο Ν. Γιαλούρης τα ονομάζει «χαλκές ψήφους» (*ΠΑΕ* 1964, σ. 139) και «χαλκά δισκάρια» (*ΠΑΕ* 1960, σ. 173). Ωστόσο, αποκαλούνται «εισιτήρια» θεάτρου. Παρόμοια έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, τα οποία φέρουν στον οπισθότυπο, αντί τύπου, ένα κεφαλαίο γράμμα της αλφαβήτου. Για τα χαλκά εξ Αθηνών ο Ι. Σβορώνος υποστηρίζει πως τα γράμματα παραπέμπουν στις θέσεις των θεατών στο Λυκούργειο θέατρο και στην Κλεισθένειο Εκκλησία, βλ. J.N. Svoronos, Περί των εισιτηρίων των αρχαίων, Μέρος Α'. Εισιτήρια χαλκά του Λυκουργείου Διονυσιακού θεάτρου και της Κλεισθενείου Εκκλησίας των Αθηναίων, *Journal International d'Archéologie Numismatique* Ι (1898), σ. 37-120. Και πήλινα διαφόρων σχημάτων με επιγραφές ονομάτων και ανάλογα γράμματα είναι γνωστά από το θέατρο (Εκκλησία) της Μαντίνειας, βλ. J.N. Svoronos, Περί των εισιτηρίων των αρχαίων, Μέρος Β'. Τα πήλινα εισιτήρια του θεάτρου της Μαντινείας, ό.π., ΙΙΙ (1900), σ. 197-235.

[50] Η επιγραφή *FA* ή *AF* στη νομισματοκοπία της Ήλιδος εμφανίζεται στις πρώτες αργυρές κοπές της ήδη από το 471 π.Χ., βλ. P. Gardner, *The Coins of Elis*, XIX, *Numismatique Chronicle* 1879, σ. 233 και *SNG*, Cop., αριθ. 352 κ.ε.

[51] *SNG*, Italia, Milano Civiche Raccolte Numismatiche, XIII, Milano 1989, σ. 48, αριθ. 192.

[52] *BMC*, Corinth, σ. 53, αριθ. 423 κ.ε.

[53] Περισσότερα στοιχεία για την οχύρωση της πόλης θα δοθούν από την υπογράφουσα μετά την ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού του τείχους και τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών για τη χρονολόγησή του.

Εικ. 9. Ψωφίδα, αύλειος χώρος ναού Κοίμησης Θεοτόκου. Δωρικό κιονόκρανο.

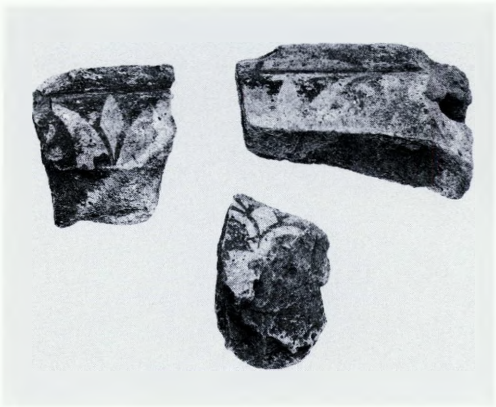
κιονόκρανο, το οποίο θα μπορούσε να συσχετιστεί με την παρουσία του ναού (εικ. 9). Άλλωστε, οι Γ. Παπανδρέου[54] και Μ. Πετρόπουλος[55] υποθέτουν ότι στη θέση αυτή πρέπει να βρισκόταν ο ναός της Ερυκίνης Αφροδίτης. Η ανασκαφική έρευνα θα επιβεβαιώσει την υπόθεση αυτή[56].

Θα θέλαμε, τέλος, να σημειώσουμε ότι κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας έλαβαν χώρα εκτεταμένες καταστροφές. Αρχαίο οικοδομικό υλικό χρησιμοποιείται για την ανοικοδόμηση της Μονής. Στις αρχές του 20ού αιώνα συνεχίζεται η καταστροφή, όταν ο σύγχρονος οικισμός των Τριποτάμων καταλαμβάνει μέρος της αρχαίας πόλης και ο ομαλός χώρος εντός των τειχών παραδίδεται στη γεωργική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Εντός του περιβόλου της Μονής υπάρχουν σπόνδυλοι ραβδωτών και αρράβδωτων κιόνων ενώ και η Αγία Τράπεζα του ναού αποτελείται από αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου οικοδομήματος. Κατά τον καθαρισμό του πλατώματος της ακρόπολης περισυνελέγησαν όστρακα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Κατά τη διάρκεια μικρής δοκιμαστικής τομής που πραγματοποιήθη-

[54] Παπανδρέου, *ΠΑΕ*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 139.

[55] Πετρόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 63.

[56] Ο Μ. Πετρόπουλος έχει υποθέσει ότι το ανασκαφέν από τη Χ. Καρδαρά ιερό (ό.π., υποσημ. 1), στη θέση Άγιος Πέτρος στο Αφροδίσιον όρος, το οποίο η ανασκαφέας ταυτίζει με το ιερό της Ερυκίνης Αφροδίτης, δεν πρέπει να είναι της Ερυκίνης Αφροδίτης, διότι βρίσκεται μακριά από τη χώρα των Ψωφιδίων. Περισσότερα στοιχεία για το ιερό βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Αφροδίτη Ερυκίνη 25 χρόνια μετά. Η επιβεβλημένη αναθεώρηση του ιερού, ό.π. (υποσημ. 45). Επίσης, σχετικά με τα ιερά της Ψωφίδας μέσα από τις φιλολογικές και τις νομισματικές μαρτυρίες βλ. Jost, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 54-55.

Εικ. 10. Ακρόπολη Ψωφίδας, θέση Παλιόκαστρο. Κομμάτια κεράμωσης στέγης.

κε από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε ναΐσκο δικής της αρμοδιότητας, που βρίσκεται στην ακρόπολη[57], βρέθηκαν τρία θραύσματα στρωτήρος κορινθιακού τύπου ή σίμης με γραπτή διακόσμηση 5ου/ 4ου αι. π.Χ. (εικ. 10).

Συνοψίζοντας, θεωρούμε ότι η αρχαία πόλη της Ψωφίδας, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και ευρισκόμενη πάνω στον οδικό άξονα που εξασφάλιζε την επικοινωνία με σημαντικές πόλεις του πελοποννησιακού χώρου, όπως ο Κλείτωρ, η Ήλις, η Θέλπουσα, οι Λουσοί κ.ά., υπήρξε σημαντικό αστικό κέντρο του αρχαίου κόσμου, καθώς προκύπτει και από το μέγεθός της, αφού η εντός των τειχών έκτασή της είναι 420 στρέμματα. Η συνέχιση των εργασιών που έχουν προγραμματιστεί θα φέρουν στο φως περισσότερα στοιχεία, τα οποία θα επιτρέψουν να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τη σημασία της.

The Arcadic Psophis

Georgia Z. Alexopoulou

Psophis, a city in North-west Arcadia called Azania in antiquity, is situated at the modern village of Tripotama and belongs administratively to the county of Kalavryta. In 1998 the 6th Ephorate of Antiquities of Patras, began a project aiming at the investigation and development of the site. The project included drawing of the existing architectural remains of the ancient city, aerial-photography, stripping up vegetation from the city walls, as well as a survey of the area. The ancient city was situated at the junction of three rivers, hence its name Tripotama. Its fortification encloses an area of 420 acres. The city seems to have prospered during the Classical and Hellenistic periods. Pausanias makes mention of its sanctuaries. It is hoped that further research in Psophis will greatly advance our knowledge of a region which has remained more or less in the dark for many decades.

[57] Βλ. Α.Γ. Μουτζάλη, Μια υστεροβυζαντινή θέση στην ακρόπολη της αρκαδικής Ψωφίδας, *Τόμος εις μνήμην Παύλου Λαζαρίδη* (υπό έκδοση).

Επιτάφια Ληκυθος Παιδικη*

Ιωαννης Ε. Πετροχειλος

Ξεχωριστό ενδιαφέρον για την πολυπρόσωπη παράστασή της παρουσιάζει μία μαρμάρινη λήκυθος του 4ου αι. π.Χ. που παραδόθηκε στο Μουσείο του Πειραιά το 1980[1] (εικ. 1). Ο λαιμός και η βάση της έχουν αποκοπεί έτσι ώστε το σωζόμενο ύψος της ληκύθου δεν ξεπερνά τα 0,45 μ. Το σχήμα της με το χαμηλό ύψος, τη διεύρυνση του κορμού και την επίπεδη διαμόρφωση του ώμου την κατατάσσει στα έργα του β΄ μισού του αιώνα[2].

Στην ίδια χρονική περίοδο μας οδηγεί και η παράσταση που αναπτύσσεται στο σώμα του αγγείου και περιλαμβάνει τέσσερις μορφές σε μέσο ανάγλυφο. Στο κέντρο εικονίζονται δύο παίδες κατενώπιον, πλαισιωμένοι εκατέρωθεν από δύο ενήλικες σε πλήρη κατατομή: μία γυναίκα και έναν άνδρα. Αριστερά, νέα γυναίκα ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο κάθεται σε κλισμό με ερεισίνωτο και προβάλλει το δεξιό βραχίονα προς το ένα αγόρι, το όρθιο μπροστά της. Δεξιά, όρθιος, πωγωνοφόρος άνδρας, που φοράει ιμάτιο πτυχωμένο με ακάλυπτο το στήθος, βλέπει προς την αντίθετη κατεύθυνση, κλείνοντας τη σύνθεση από την άλλη μεριά. Ευανάγνωστες επιγραφές, χαραγμένες πάνω από τα κεφάλια της γυναίκας και των αγοριών δίνουν αντίστοιχα τα ονόματα των εικονιζομένων: *Σιμίχη, Μόσχος, Κράτων*.

Ο μαρμαρογλύπτης που λάξευσε τις ανάγλυφες μορφές της επιτάφιας ληκύθου χρησιμοποίησε διαφορετική κλίμακα στην απόδοση των αναλογιών, δηλώνοντας έτσι τη δεσπόζουσα θέση των παιδικών μορφών στην πολυπρόσωπη σύνθεση. Ένα επιπλέον στοιχείο που κάνει τα παιδιά να ξεχωρίζουν είναι η γυμνότητά τους, η οποία έρχεται σε σαφή αντιπαράθεση με τις ντυμένες μορφές των δύο ενηλίκων εκατέρωθεν. Η καθιστή Σιμίχη συμμετέχει διαφορετικά στο περιεχόμενο της παράστασης με τη χειρονομία της από ό,τι ο όρθιος άνδρας απέναντί της. Αλλά παρά τις διαφορές στο στήσιμο και τις χειρονομίες οι ακραίες μορφές των ενηλίκων έχουν τελικά το ίδιο βάρος στη σύνθεση. Το έργο σμιλεύτηκε από αδέξιο τεχνίτη, γι' αυτό τα περιγράμματα των μορφών, όπως και άλλες μικρές αλλά βασικές λεπτομέρειες, αποδόθηκαν με ανεπαίσθητες επιμέρους πλαστικές διαβαθμίσεις.

Η προχειρότητα της εργασίας δυσχεραίνει κάπως την αποκρυπτογράφηση ανάγλυ-

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον αρχαιολόγο κ. Γ. Σταϊνχάουερ, γιατί εκείνος μου υπέδειξε το μαρμάρινο αγγείο και με διευκόλυνε να το μελετήσω.

[1] Αριθ. ευρ. 4535. Στο ευρετήριο του Μουσείου σημειώνεται ότι το γλυπτό παρέδωσε ο κ. Στέφανος Μοδέας από το Περιστέρι. Το μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο με κοκκινωπή πατίνα, πιθανώς πεντελικό. Σύντομη παρουσίαση της ληκύθου βλ. Chr.W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, II, Kilchberg 1993, σ. 694, αριθ. κατ. 2792. N. Himmelmann, "Aufruf zum Totengedächtnis". Zur religiösen Motivation attischer Grabreliefs, *AW* 30 (1999), σ. 28 και εικ. 11.

[2] Για την εξέλιξη του σχήματος των ληκύθων βλ. A. Prukakis-Christodulopulos, Einige Marmorlekythen, *AM* 85 (1970), σ. 65-67 (με παραδείγματα).

φων λεπτομερειών, προκαλεί σύγχυση, ακόμη και παραναγνώσεις, όπως αυτή του Chr. Clairmont, ο όποιος στη σύντομη παρουσίαση του μνημείου δίνει λανθασμένη ερμηνεία της χειρονομίας της Σιμίχης. Η τελευταία δεν υποστηρίζει με το απλωμένο χέρι της το αντικείμενο που κρατάει ο Μόσχος[3], αλλά του προτείνει ένα πουλί με κλειστές φτερούγες. Παρά την τραχιά λάξευση, το περίγραμμα της κεφαλής του εύκολα ξεχωρίζει μέσα στην κλειστή γωνία που σχηματίζει ο λυγισμένος δεξιός βραχίονας του μικρού αγοριού.

Ένα προδρομικό παράλληλο της Σιμίχης θα μπορούσε να θεωρηθεί η καθιστή Νικοβόλη της στήλης του Φυρκίου[4], με μόνη τη διαφορά ότι η τελευταία κάθεται σε δίφρο και πατάει σε υποπόδιο. Ως προς τα άλλα οι δύο γυναικείες μορφές παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες. Και δεν είναι μόνον η ανάλογη διευθέτηση της κόμμωσης, το είδος των ενδυμάτων και η διάταξη των μοτίβων τους που συνδέουν τις δύο γυναίκες. Ακόμη και με τη διάθεση των χεριών η Σιμίχη της ληκύθου αποτελεί επανάληψη του τύπου της Νικοβόλης, καθώς εικονίζεται και τούτη να κρατάει πουλί με το δεξί της χέρι, ενώ το αριστερό χαλαρωμένο ακουμπάει πάνω στο μηρό της.

Ο Μόσχος στέκεται κατενώπιον, πατώντας σταθερά και με τα δύο πέλματα, ενώ ο Κράτων απεικονίζεται κατά τρόπο διαφορετικό ως προς τη στάση του, καθώς αποδίδεται με λυγισμένο το ένα σκέλος και ελαφρά σκυμμένο το κεφάλι. Αυτή η αλλαγή στην κορμοστασιά ελαττώνει την ευθυτένεια του παιδικού σώματος και χαρακτηρίζει το ρυθμό της μορφής. Και οι δύο φέρουν χλαμύδα, ριγμένη από τον αριστερό ώμο, όπου μόλις διακρίνεται μικρό τμήμα της παρυφής της[5]. Ως προς τη διάθεση των βραχιόνων ο μικρός Κράτων αποτελεί πάρισον του Μόσχου, αφού υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία στο ανασηκωμένο δεξί χέρι και στο κατεβασμένο αριστερό των δύο μορφών, έτσι ώστε να δημιουργείται κάποια συμμετρία στη σύνθεση.

Με το δεξί χέρι τους κρατούν επιδεικτικά από ένα λαγουδάκι, αν και στην περίπτωση του Μόσχου η προτεινόμενη ταύτιση αποτελεί μάλλον εικασία, βασισμένη στην ομοιότητα του σχήματος της κλειστής παλάμης, που διακρίνεται σαφέστατα στη διατύπωση της χειρονομίας του Κράτωνος[6]. Αντιστοιχία αναγνωρίζεται επίσης και στην απόδοση του χαλαρωμένου αριστερού βραχίονα των δύο αγοριών[7]. Ο Μόσχος συγκρατεί το ραβδόσχημο στέλεχος του τροχού του, ο

[3] Clairmont, ό.π., σ. 694: "Her r. hand is extended to the r. giving support to what Moschos holds in his r. hand".

[4] Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 2062 (Η. Τσιριβάκος, Επιτύμβιος στήλη εξ Αθηνών, *ΑΔ* 23 (1968), Μελέτες, σ. 70-76, πίν. 35).

[5] Για τον τύπο του γυμνού αγοριού με χλαμύδα βλ. σχόλια του A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr.*, 17 Beih., *AM* 1996, σ. 117-118.

[6] Πρβλ. τον τρόπο που κρατάει το ζωντανό λαγουδάκι ο Ευθεσίων της επιτύμβιας στήλης της Basel (K. Schefold, Die thronende, Euthesion und Antigenes, *AntK* 13 (1970), πίν. 49, 1. G. Despinis, Zur Euthesionstele in Basel, *AAA* IV (1971), σ. 426, εικ. 1-2. G. Daux, Stèles funéraires et épigrammes, *BCH* 96 (1972), σ. 508-509, εικ. 1).

[7] Για τη διάθεση των χεριών πρβλ. τη μορφή της παιδικής στήλης του Καλλίπου 976 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs*, Lausanne 1982, αριθ. 92, πίν. 17).

Κράτων την παρυφή της χλαμύδας. Η αλλαγή στη στάση του οφείλεται στην επιλογή του μαρμαρογλύπτη να παραστήσει τη δεύτερη παιδική μορφή στο γνωστό εικονογραφικό τύπο του παιδιού που παίζει με το σκύλο του[8].

Η μορφή του μελιταίου, με ανορθωμένα τα μπροστινά σκέλη να ακουμπούν στο μηρό του Κράτωνος, διαγράφεται στο κενό ανάμεσα. Στις παραστάσεις των κλασικών ταφικών μνημείων ο «ουλόθριξ κύων» απεικονίζεται, συχνά, ως συνοδός των μικρών, δηλώνοντας με την παρουσία του το οικιακό περιβάλλον και τονίζοντας διακριτικά την περιγραφή της ζωής, η οποία καθρεφτίζεται στις πολυπρόσωπες συνθέσεις σκιασμένη πάντοτε από το γεγονός του θανάτου[9]. Σε σκηνές του καθημερινού βίου παραπέμπει, εξάλλου, η απεικόνιση του πτηνού στα χέρια της καθιστής γυναίκας, γιατί είναι γνωστό πως τα πουλιά της αυλής του σπιτιού, οι φτερωτοί σύντροφοι των μικρών παιδιών, συχνά είχαν θέση στα παιχνίδια τους[10]. Ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. παρόμοιες σκηνές σε αγγεία εικονίζουν μια γυναίκα στο ρόλο της μητέρας, ή της τροφού προφανώς, να προσφέρει στο παιδάκι ένα μικρό πουλί, το παιχνίδι του[11].

Η παράσταση της ληκύθου δεν είναι συνηθισμένη και δεν έχει γίνει γνωστή στην έρευνα παρόμοια μαρμάρινη λήκυθος που θα μπορούσε να σταθεί δίπλα της για σύ-

Εικ. 1. Επιτάφια λήκυθος, Μουσείο Πειραιά 4535.

[8] Για το κατεξοχήν οικιακό ζώο (Canis Melitaeus) βλ. O. Keller, *Die antike Tierwelt*, I, Leipzig 1909, σ. 91-95· *RE* VIII (1913), στ. 2552, λ. Hund (Orth). Συγκεντρωμένα παραδείγματα παιδικών στηλών με το θέμα βλ. Woysch-Méautis, ό.π., σ. 117-120, αριθ. 153-202, πίν. 25-30.

[9] Για τη δισήμαντη εικονογραφία των επιτύμβιων στηλών βλ. σχετικά Χ.Ι. Καρούζος, Τηλαυγές Μνήμα, *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, ΙΙΙ, Αθήνα 1966, σ. 262 κ.ε.

[10] Σχετικά βλ. Woysch-Méautis, ό.π., σ. 42-46. Πρβλ. Scholl, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 122.

[11] Χαρακτηριστικό παράδειγμα η λευκή λήκυθος 1847 του Εθνικού Μουσείου από την Ερέτρια (W. Riezler, *Weissgrundige attische Lekythen*, München 1914, σ. 135, πίν. 79. H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst*, Mainz am Rhein 1984, σ. 118-120, εικ. 48).

γκριση. Ως σύνθεση συγκαταλέγεται στις πολυπρόσωπες των αττικών επιτυμβίων που διαδίδονται κυρίως στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., αλλά οι εικόνες των δύο αγοριών με τα παιχνίδια τους μοιάζουν να έχουν αποσπαστεί από τις σύγχρονες μονοπρόσωπες παιδικές στήλες[12]. Σε ένα χειρωνακτικό γλυπτό δεύτερης ποιότητας, όπως οι περισσότερες μαρμάρινες λήκυθοι, δεν αποκλείεται δηλαδή η μεταφορά εικονογραφικών τύπων από άλλα φροντισμένα έργα. Ο μικρός Μόσχος ανακαλεί με τη στάση και τον τύπο της κόμμωσης τις μορφές συνομηλίκων του: του Καλλιτέλους[13] από τον Μυρρινούντα και του Φιλοστράτου[14] από την Αθήνα. Σε ό,τι αφορά στο κράτημα του τροχού με τον κατεβασμένο στο πλάι αριστερό βραχίονα οι αντιστοιχίες είναι πολλές και μία από τις ακριβέστερες επαναλήψεις του τύπου προσφέρει η στήλη του Ποσείδιππου[15] από τον Πειραιά, η οποία χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του αιώνα. Στην ίδια χρονική περίοδο ανάγεται και ο τύπος που επαναλαμβάνει με αδέξιο τρόπο η μορφή του Κράτωνος[16]. Το στήσιμο της μορφής με την κλίση της κεφαλής, τη θέση των βραχιόνων και το κράτημα του ενδύματος παραπέμπουν στον τύπο του νεαρού Αριστίωνος, της μονοπρόσωπης επιτύμβιας στήλης 4487 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[17].

Μικρές παιδικές μορφές εικονίζονται επανειλημμένα στις πολυπρόσωπες σκηνές των ταφικών μνημείων και τις περισσότερες φορές είναι τα attributa της νεκρής μάνας ή του νεκρού πατέρα[18]. Όρθια μπροστά στις καθιστές μορφές των γονιών τους ή καθιστά καταγής, τα μικρά παιδιά υποδηλώνουν το δεσμό της οικογένειας και το πένθος που άφησε η απώλεια προσφιλών προσώπων[19]. Και η άποψη ότι το βρέφος στα χέρια μιας γυναικείας μορφής, τροφού ή παραμάνας, μπορεί να έχει την ίδια συμβολική σημασία με την κοσμηματοθήκη που προσφέρει στη σεβα-

[12] Ο όρος αποτελεί μετάφραση του γερμανικού «Kinderstele», ο οποίος έχει καθιερωθεί στη βιβλιογραφία για τις στήλες μικρών παιδιών. Πρβλ. π.χ. Chr. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Köln 1983, σ. 12 κ.ε.· Rühfel, ό.π., σ. 165 κ.ε. Ο N. Himmelmann-Wildschütz (*Studien zum Ilissos-Relief*, München 1956, σ. 18) χρησιμοποιεί τον όρο για στήλες ενηλίκων που παρασταίνονται μαζί με παιδιά, όπως π.χ. η στήλη του Ξανθίππου (H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs v. Chr.*, Berlin 1931, πίν. 4).

[13] Μουσείο Βραυρώνος ΒΕ 70 (Woysch-Méautis, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 198, πίν. 29).

[14] Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3696 (Chr.W. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, Mainz am Rhine 1970, σ. 83, αριθ. 17, πίν. 9. Woysch-Méautis, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 197, πίν. 29).

[15] Μουσείο Πειραιώς 227 (Woysch-Méautis, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 119, αριθ. 193, πίν. 27. Vorster, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 159, πίν. 18.1).

[16] Ως προς τη σιγμοειδή καμπύλη του σώματος και την κίνηση του άνετου σκέλους πρβλ. π.χ. τις μορφές των στηλών από την Τανάγρα της Βοιωτίας, Εθνικό Μουσείο 2578 (Woysch-Méautis, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 127, αριθ. κατ. 287, πίν. 43) και του Μουσείου Χαλκίδας 4758 (Χρ. Βλασσοπούλου, Επιτύμβια στήλη στο Μουσείο Χαλκίδας, *ΑΔ* 36 (1981), Μελέτες, σ. 188-198, πίν. 81).

[17] Diepolder, ό.π. (υποσημ. 12), πίν. 36, 2. K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period*, Copenhagen 1951, εικ. 8.

[18] Βλ. σχετικά R. Stupperich, *Staatsbegräbnis und Privatgrabmal im klassischen Athen*, Münster 1977, σ. 93, 111. Rühfel, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 128.

[19] Χαρακτηριστικά παραδείγματα από την εικονογραφία των επιτυμβίων του 4ου αιώνα είναι η παράσταση της στήλης 993 του Εθνικού Μουσείου από το Μενίδι (E. Berger, *Das Basler Arztrelief. Studien zum griechischen Grab und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin*, Basel 1970, σ. 160-162, εικ. 167) και η οικογενειακή σκηνή της στήλης από τον Ραμνούντα (Β.Χ. Πετράκος, Ανασκαφή Ραμνούντος, *ΠΑΕ* 1988, σ. 6, πίν. 2).

στή δέσποινα η θεραπαινίδα της δεν φαίνεται απίθανη[20]. Από τις παραπάνω περιπτώσεις οι παιδικές μορφές της ληκύθου που δημοσιεύεται εδώ διαφοροποιούνται με δύο βασικές εικονογραφικές λεπτομέρειες, ουσιαστικές για την ερμηνεία του θέματος. Η πρώτη αφορά στο μέγεθός τους και η δεύτερη στο είδος των παιχνιδιών, τα οποία δεν αποτελούν σαφή υπαινιγμό στην παιδικότητά τους μόνο, αλλά προσδιορίζουν έμμεσα και την ηλικία τους.

Προβάλλοντας σκόπιμα ο τεχνίτης τις μορφές των γυμνών αγοριών με τον τονισμό του μεγέθους, αφήνει να εννοήσουμε πως τα παιδιά είναι οι νεκροί[21], τα κύρια πρόσωπα της παράστασης δηλαδή, για τα οποία στήθηκε το μνημείο. Οι πεθαμένοι άλλωστε γίνονται και «κρείττονες». Και, όπως δείχνουν πολλά παραδείγματα από την εικονογραφία των επιτυμβίων, στενή πρέπει να θεωρηθεί η οπωσδήποτε συγγενική σχέση τους με τα άλλα δύο πρόσωπα της σύνθεσης που τους παραστέκουν και τα οποία δεν μπορεί να είναι άλλα παρά οι «απολειπόμενοι» γονείς. Κατά τα συμφραζόμενα, στη λήκυθο απεικονίζονται τα μέλη μιας οικογένειας, οι γονείς και τα δύο παιδιά, πιθανότατα δίδυμα, αν κρίνουμε από τη σωματική τους διάπλαση. Η προχωρημένη ηλικία του πατέρα, ωστόσο, όπως δηλώνεται με την εμφάνισή του ως γενειοφόρου, φαίνεται κάπως ασυμβίβαστη. Αν η επιλογή αυτής της «φυσιογνωμικής» λεπτομέρειας δεν έγινε τυχαία, θα μπορούσε να ερμηνευθεί, ενδεχομένως, ως αναφορά στο κατεξοχήν τραγικό περιστατικό, δηλαδή την απώλεια των παιδιών, που κατά μία άποψη είναι δυνατό να εκφράζεται με τη δήλωση γεροντικών χαρακτηριστικών στα πρόσωπα των ζωντανών[22].

Σημαντικές, εξάλλου, για την αποκρυπτογράφηση των εικονογραφικών λεπτομερειών κρίνονται οι ενδείξεις των παιχνιδιών. Τα κατοικίδια ζώα απαντούν συχνά και σε παραστάσεις νεανικών μορφών και των δύο φύλων, προπάντων σε αντίστοιχες εικόνες μελλεφήβων[23]. Μοναδικό ίσως από τα παιχνίδια των δύο αγοριών της ληκύθου, το οποίο σηματοδοτεί την ηλικία, είναι ο συμπαγής ξύλινος τροχός[24], «άθυρμα ερατεινόν» για τα μικρά παιδιά, ένα από τα προσφερόμενα δώρα κατά την εορτή των Ανθεστηρίων. Την προτίμηση των μικρών παιδιών για το συγκεκριμένο παιχνίδι επιμαρτυρούν οι πολυάριθμες απεικονίσεις του σε παιδικές στήλες, ακόμη και σε ταφικά αγ-

[20] Σχετική η παρατήρηση της U. Vedder, Frauentod-Kriegertod im Spiegel der attischen Grabkunst des 4. Jhs v.Chr., *AM* 103 (1988), σ. 181 και σημ. 96 (παραδείγματα). Για την απεικόνιση δίδυμων βρεφών βλ. σχόλιο της H. Schulze, *Ammen und Pädagogen. Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*, Mainz 1998, σ. 32.

[21] Πρβλ. Stupperich, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 112.

[22] Το θέμα σχολιάζει με παραδείγματα η S. Pfisterer-Haas, Ältere Frauen auf attischen Grabdenkmälern, *AM* 105 (1990), σ. 195.

[23] Πρβλ. π.χ. το ζωντανό λαγουδάκι που κρατάει ο νεαρός Φυρκίας της στήλης 2062 του Εθνικού Μουσείου (βλ. υποσημ. 4), το αγόρι της ληκύθου 2584 του Εθνικού Μουσείου (Schefold, ό.π. (υποσημ. 6), πίν. 50, 4) και ο παλαιστρίτης νέος της στήλης ΒΕ 6 του Μουσείου Βραυρώνος (Γ. Δεσπίνης, Επιτύμβια στήλη από το Πόρτο Ράφτη: Αποκατάσταση και Σχόλια, *Εγνατία* 3 (1991-1992), σ. 7-24, εικ. 1-3).

[24] Για τον τύπο του παιχνιδιού βλ. L. Deubner, Spiele und Spielzeug der Griechen, *Die Antike* 6 (1930), σ. 162 κ.ε., εικ. 2-3· R. Schmidt, *Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst*, Wien 1977, σ. 97· M. Fittà, *Spiele und Spielzeug in der Antike. Unterhaltung und Vergnügen im Altertum*, Stuttgart 1998, σ. 72-76.

γεία[25], κυρίως όμως στις γλαφυρές αγγειογραφίες των μικροσκοπικών χοών της διονυσιακής εορτής[26].

Εκτός από την εξομοίωση των παιδιών ως προς το μέγεθος με τις εικονιζόμενες από τα πλάγια μορφές των ενηλίκων, ο μαρμαρογλύφος δεν παρέλειψε να δηλώσει παράλληλα με τη συναισθηματική σχέση και την απόσταση των δύο κόσμων. Αναφέρομαι στην αυστηρή απομόνωση των παιδικών μορφών από τους παριστάμενους γονείς, εντύπωση η οποία δημιουργείται με τη στροφή των παιδιών προς το θεατή χωρίς να διασπάται η ενότητα της εικόνας[27]. Ανάλογη διάταξη συναντούμε σε πολυπρόσωπες σκηνές επιτυμβίων της χρονικής βαθμίδας της διάσημης στήλης του Ιλισού «die den Verstorbenen im Bild gegenüber den Hinterbliebenen hervorheben». Αυτές οι αντιστοιχίες, σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που προαναφέρθηκαν, ενισχύουν τη χρονολόγηση της ληκύθου στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Funerary Lekythos for Two Children

Ioannis E. Petrocheilos

The marble lekythos from Peristeri (Piraeus Museum 4535), has an iconographic subject unusual amongst 4th century Attic grave markers. The relief family scene suggests that the two dead people honoured here are young children, probably twins, depicted along with their playthings, on the model of Late Classical children's stelai with depictions of a single figure. Flanked by two adults, presumably their parents, the children on the lekythos are differentiated by their size and pose, elements used by the marble-worker to display the figures to good effect and emphasise their isolation from the world of the living.

[25] Αναφέρεται ενδεικτικά η λευκή λήκυθος του ζ. του Μονάχου 2335, γύρω στο 430 π.Χ. (D.C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, Oxford 1975, σ. 56, πίν. 42, 1. Rühfel, ό.π. (υποσημ. 11), εικ. 47).

[26] Για τους Χόες και τα Ανθεστήρια βλ. M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens*, London 1990, σ. 42-43. Διαφορετικές απόψεις για τη σχέση των Χοών με την εορτή διατυπώνει ο R. Hamilton (*Choes and Anthesteria. Athenian Iconography and Ritual*, Michigan 1992, σ. 63 κ.ε.)· πρβλ. τη βιβλιοκρισία *Gnomon* 71 (1999), σ. 49-52 (M. Bentz).

[27] Για την απομόνωση του νεκρού στις πολυπρόσωπες σκηνές βλ. σχόλια στον B. Schmaltz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, Berlin 1970, σ. 92-93. Βλ. διεξοδική ανάπτυξη του θέματος από τον Καρούζο, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 268 κ.ε.

Σαρκοφαγοι Ρωμαϊκων Χρονων απο την Ευβοια[1]

Στυλιανος Ε. Κατακης

Εκτός από τις ανάγλυφες στήλες[2], η σημαντικότερη κατηγορία ταφικών μνημείων της περιόδου της ρωμαιοκρατίας είναι οι σαρκοφάγοι με γλυπτή διακόσμηση, η μαζική παραγωγή των οποίων διήρκεσε από λίγο πριν από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. έως τον ύστερο 3ο αι. μ.Χ., με κύρια κέντρα τη Ρώμη, την Αθήνα και τη Μικρά Ασία[3].

Στην Εύβοια έχουν βρεθεί λίγα μόνο θραύσματα ανάγλυφων σαρκοφάγων. Όλες προέρχονται από αττικά εργαστήρια (Α1-5), πλην μιας μικρασιατικής (Β1), της μόνης που σώζεται ακέραιη.

Α. ΑΤΤΙΚΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

1. ΜΕ 1221: Θραύσμα διονυσιακής σαρκοφάγου[4] (εικ. 1).

Προέλευση: Σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου προέρχεται από την περιοχή της Αμαρύνθου.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,63, πλ. κάτω 0,35, πάχ. πάνω 0,16 και 0,17 μ. στο ανάγλυφο.

Υλικό: Μάρμαρο πεντελικό.

Τμήμα από την κύρια όψη της λάρνακας σαρκοφάγου με μικρό μέρος της επιφάνειας έδρασης του καλύμματος. Σε έξεργο ανάγλυφο τη λάρνακα κοσμούσε παράσταση τρύγου. Η κορωνίδα καλύπτεται από τα φύλλα της αμπέλου. Χαμηλότερα διακρίνεται το αριστερό χέρι μορφής που πιάνει ένα σταφύλι, προς το οποίο εκτείνεται και το δεξί χέρι ενός Ερωτιδέα. Στο κέντρο του θραύσματος εικονίζεται ο κάτω κορμός και τα πόδια (αποκρουσμένο

[1] Για την άδεια δημοσίευσης των σαρκοφάγων ευχαριστώ την επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Εύβοιας, Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, καθώς και την προϊσταμένη της ΙΑ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χαλκίδας, Α. Καραπασχαλίδου, για το θραύσμα Α2. Τη φωτογραφία του θραύσματος Α1 και της στήλης ΜΕ 637 οφείλω στον επιστημονικό γραμματέα της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής S. Schmid. Πολύτιμες στάθηκαν οι παρατηρήσεις των συναδέλφων Π. Καραναστάση, Α.Β. Καραπαναγιώτου και Β. Μαχαίρα, τους οποίους ιδιαιτέρως ευχαριστώ.

[2] Βλ. κυρίως τις μελέτες των A. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, IV, Berlin-Leipzig 1911-1922· E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, I, Mainz 1977· II, 1981· D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit*, Mainz 1998. Για τις επιτάφιες στήλες των ρωμαϊκών χρόνων από την Εύβοια δεν υπάρχουν ακόμη αρκετές δημοσιεύσεις, πρβλ. St.E. Katakis, Φιλημάτιον Τερεντία χρηστή χαίρε, *AM* 112 (1997), σ. 317-334, πίν. 45-48· S.G. Schmid, Decline or Prosperity at Roman Eretria?, *JRA* 12 (1999), σ. 287-290, εικ. 14-20. Στα ταφικά ανάγλυφα ανήκει και η «ενόπλιος εικών» (imago clipeata) από το αέτωμα του ναόσχημου μαυσωλείου του 2ου αι. μ.Χ. στην Κάρυστο (H.R. Goette, Der sogenannte römische Tempel von Karystos: Ein Mausoleum der Kaiserzeit, *AM* 109 (1994), σ. 272-273, 284, εικ. 9, πίν. 66.1, 67).

[3] Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη· βλ. κυρίως το εγχειρίδιο των Κ. - S., τις δημοσιεύσεις στη σειρά *ASR*, καθώς και τα συλλογικά έργα *Grabeskunst* και G. Koch (εκδ.), *Sarkophag-Studien* I, *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus», Marburg 1995*, Mainz 1998.

[4] A. Giuliano, *Il commercio dei sarcophagi attici*, Roma 1962, σ. 41, αριθ. 180. Matz, 1, σ. 89, 90-91, 120, αριθ. 20, πίν. 26. Κ. - S., σ. 421, 464. P. Auberson - K. Schefold, *Führer durch Eretria*, Bern 1972, σ. 175 (επί Σεπτιμίου Σεβήρου). S.G. Schmid, Diebstahl eines Grabstelenfragmentes aus Eretria, *AntK* 42 (1999), σ. 115, σημ. 4. Το θραύσμα βρισκόταν παλαιότερα στο Μουσείο Χαλκίδας με αριθ. ευρ. 24, δωρήθηκε δε από τον ιδιώτη Ν. Μαρίνο.

Εικ. 1. Θραύσμα Α1 (ΜΕ 1221). Φωτογραφία Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής.

το δεξιό από το μέσον της κνήμης) ενός ακόμη Ερωτιδέα, ο οποίος, πατώντας στα κλαδιά μιας κληματαριάς, χώνεται κάτω από το σταφύλι και το χέρι της πρώτης μορφής. Οι επιφάνειες, ειδικά στο κάτω τμήμα του θραύσματος, είναι πολύ φθαρμένες. Στο κάτω άκρο ενός περίπου κυλινδρικού μέλους διακρίνονται ρώγες από σταφύλι και αριστερότερα δύο πτυχές ενδύματος.

Το θραύσμα ανήκει στη μεγάλη ομάδα αττικών σαρκοφάγων που κοσμούνται με διονυσιακά θέματα, και συγκεκριμένα στην ύστερη ομάδα, όπου ο διονυσιακός θίασος έχει ουσιαστικά αντικατασταθεί με σκηνή τρύγου· οι Σάτυροι, οι Μαινάδες και πλήθος Ερωτιδέων σχηματίζουν τώρα ένα πυκνό σύνολο μορφών, χωρίς να ακολουθούνται πλέον αυστηρά οι νεοαττικοί τύποι των Σατύρων και των Μαινάδων[5].

Για το λόγο αυτό και δεδομένου του αποσπασματικού χαρακτήρα του θραύσματος δεν μπορούν να βρεθούν ακριβή παράλληλα των μορφών, ακόμη και των ευκρινέστερα σωζόμενων Ερωτιδέων, καθώς αυτοί αποτελούν περισσότερο παραπληρωματικά στοιχεία της όλης παράστασης. Το εκτεινόμενο προς το σταφύλι δεξί χέρι ενός Ερωτιδέα ανήκει ίσως σε μια φτερωτή μορφή, όπως ο Ερωτιδέας στην κύρια όψη της διονυσιακής σαρκοφάγου της Θεσσαλονίκης[6] ή στο κέντρο της πίσω πλευράς της σαρκοφάγου της Βοστώνης[7], ενώ ο Ερωτιδέας που με λυγισμένο το δεξιό σκέλος του χώνεται κάτω από το σταφύλι – το κεφάλι του θα εμφανιζόταν ίσως αριστερότερα – θυμίζει τον ανεβασμένο στην κληματαριά Ερωτιδέα ανάμεσα στους Σατύρους στη δεξιά πλευρά της ίδιας σαρκοφάγου, όπως και σε αυτή της Εφέσου, με Έρωτες και την Ψυχή σε σκηνή τρύγου[8].

[5] Matz, 1, σ. 18-26, 83-121, αριθ. 1-25, πίν. 1-27. Για τη χρονολόγηση βλ. H. Wiegartz, Zu Problemen einer Chronologie der attischen Sarkophage, *AA* 1977, σ. 383-388, εικ. 61-63. K. - S., σ. 419-422, 459, πίν. 447-450. Για την ομάδα με σκηνές τρύγου βλ. Matz, 1, σ. 89-97. Wiegartz, ό.π., σ. 388. K. - S., σ. 420-421. Για τις σαρκοφάγους με παραστάσεις μόνον Ερώτων σε τρύγο βλ. D. Bielefeld, Zur Ikonographie attischer Sarkophage mit Eroten-Weinlese-Darstellungen, *RM* 102 (1995), σ. 397-404, πίν. 104-107.

[6] Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 1247: Matz, 1, σ. 112-116, αριθ. 11, πίν. 17-20, ιδίως 18, 20.3. K. - S., σ. 421, 459, πίν. 450. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, σ. 171 και σημ. 568, σ. 172-173, 217, 227. Η ίδια, Späte attische Sarkophage und das Ende der attischen Werkstätten, *Grabeskunst*, σ. 133, 135, πίν. 61.1.

[7] Isabella Stewart Gardner Museum S12e3: Matz, 1, σ. 106-110, αριθ. 9, πίν. 13-15, ιδίως πίν. 13.1. K. - S., σ. 421-422, 459. Bielefeld, ό.π., σ. 400, πίν. 104.3, 106.3-4.

[8] Εντοιχισμένη στην «Πύλη της Καταδίωξης»: K. - S., σ. 430, αριθ. 52, πίν. 451. E. Rudolf, *Attische Sarkophage aus Ephesos*, Wien 1989, σ. 30-33, πίν. 15-16. Bielefeld, ό.π., σ. 397, 400, πίν. 104.2.

Το άκρο αριστερό χέρι που πιάνει τα σταφύλια πρέπει να ανήκει σε μορφή, ίσως Μαινάδα, στο δεξιό μέρος του θραύσματος, η οποία θα τέντωνε το χέρι της λοξά κάτω από το χέρι του Ερωτιδέα και πάνω από το δεύτερο Ερωτιδέα, όπως δείχνει και η περιληπτικότερη εργασία των φύλλων του αμπελιού στο σημείο αυτό. Έτσι αφήνεται ο αναγκαίος χώρος για την απεικόνιση τουλάχιστον της κεφαλής του Ερωτιδέα που απλώνει το χέρι του στο σταφύλι που κρατεί η συγκεκριμένη μορφή[9]. Οι αρκετά φθαρμένοι όγκοι του μαρμάρου στο κάτω μέρος του θραύσματος ανήκουν σε μορφή (ή μορφές) που δεν είναι πλέον δυνατό να ταυτιστούν[10].

Τη χρονολόγηση του θραύσματος δυσχεραίνει το μικρό μέγεθος και το γεγονός ότι δεν σώζεται καμία κεφαλή. Εκτός από το θέμα, που απαντά σε σαρκοφάγους του 3ου αι. μ.Χ., το ιδιαίτερα έξεργο ανάγλυφο των μορφών, η πυκνότητα της παράθεσής τους και η συνακόλουθη έντονη φωτοσκίαση οδηγούν προς τις ύστερες σαρκοφάγους της σειράς, προς τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., σύγχρονες περίπου με τη σαρκοφάγο της Ρώμης, του 240-250 μ.Χ.[11]. Τα στοιχεία αυτά προβάλλονται σε ελαφρώς μεγαλύτερο βαθμό στη σαρκοφάγο της Θεσσαλονίκης, των χρόνων περί το 260 μ.Χ., ενώ, αντίθετα, η πρωιμότερη σαρκοφάγος της Βοστώνης, του 220-230 μ.Χ., παρουσιάζεται περισσότερο επίπεδη.

2. ΜΧ 5534: Θραύσμα σαρκοφάγου του τύπου των «κλινόμορφων με στλεγγίδες»[12] (εικ. 2).

Προέλευση: Βρέθηκε στη νησίδα Πασσά, νότια της Χαλκίδας.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,30, ύψ. κορωνίδας 0,13, μήκ. 0,795, βάθ. 0,15, βάθ. στο πεδίο 0,11, πλ. ραβδώσεων 0,02 μ.

Υλικό: Μάρμαρο πεντελικό.

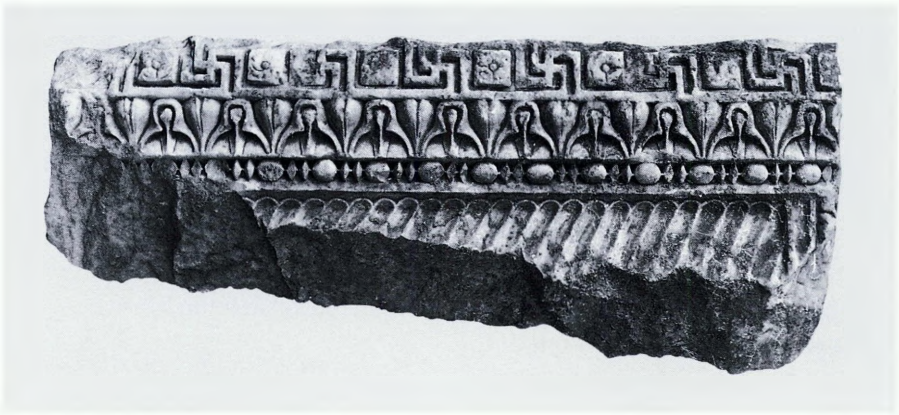
Θραύσμα από την κορωνίδα της πλάγιας όψης σαρκοφάγου. Στην επίπεδη πάνω επιφάνεια σώζεται τμήμα της προεξοχής κατά μήκος του εσωτερικού χείλους για την αρμογή του καλύμματος. Ο ανάγλυφος διάκοσμος συνίσταται από πάνω προς τα κάτω σε ταινία με εναλλασσόμενο σύνθετο σπειρομαίανδρο και ρόδακες, λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλο. Σώζεται μικρό τμήμα του πεδίου της σαρκοφάγου

[9] Ο Matz (1, σ. 89, σειρά Β, τύπος 1, σ. 120, αριθ. 20), θεωρεί ότι το χέρι ανήκει σε Μαινάδα που εικονίζεται σε πλάγια όψη προς τα αριστερά και κρατά τα σταφύλια από κάτω με το υψωμένο χέρι της, που λυγίζει σε ορθή περίπου γωνία στον αγκώνα (πρβλ. πίν. 14, πρώτη Μαινάδα από δεξιά, 15.1, 16.2). Ο πήχης όμως εδώ δεν μπορεί να είναι κάθετος, λόγω της ύπαρξης των δύο Ερωτιδέων. Θα αποδιδόταν επομένως μία παραλλαγή του τύπου αυτού της Μαινάδας.

[10] Ο Matz (1, σ. 91, σειρά Β, τύπος 5, σ. 120, αριθ. 20), ερμηνεύει το μέλος κάτω από το γονατιστό Ερωτιδέα ως κωδωνόσχημο αγγείο (την υπόθεση αυτή ενισχύει η απόδοση σταφυλιών στο πάνω άκρο του), το οποίο κρατεί μια σχεδόν γυμνή, μεθυσμένη Μαινάδα που στηρίζεται σε ένα Σάτυρο (πρβλ. Matz, 1, πίν. 14, 16.1). Παρατηρείται όμως ότι στις παραστάσεις του προτεινόμενου τύπου τα αγγεία δεν είναι τόσο μεγάλα και τόσο επιμήκη και δεν εικονίζονται στο μέσον περίπου του ύψους της σκηνής, όπως εδώ· ακόμη, δεν σώζονται ίχνη του δεξιού χεριού της μορφής που θα το κρατούσε, η οποία θα βρισκόταν αριστερά του σωζόμενου θραύσματος. Δύσκολα, επίσης, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι το μέλος αυτό ανήκει σε σκέλος μορφής, λόγω του συμμετρικού σχήματός του, αλλά και της απόδοσης σταφυλιών στο κάτω άκρο του, δίπλα σε δύο πτυχές του ενδύματος της μορφής.

[11] Musei Capitolini 1884: Matz, 1, σ. 110-112, αριθ. 10, πίν. 16. K. - S., σ. 421, 459.

[12] Α. Καραπασχαλίδου, Νησίδα Χιλιομόδιο ή Πασσά ή Τσιρικάκη, *ΑΑΧ* 3 (1988-1989), σ. 205, εικ. 1. Για άλλα ευρήματα στη νησίδα βλ. και Α. Σάμψων, Χερσαία και νησιωτικά καταφύγια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στην Εύβοια και ανατολική Βοιωτία, *ΑΕΜ* ΚΣΤ (1984-1985), σ. 369.

Εικ. 2. Θραύσμα Α2 (ΜΧ 5534). Φωτογραφία Αρχείου ΙΑ΄ ΕΠΚΑ.

διακοσμημένο με το θέμα των ελικοειδών ραβδώσεων («στλεγγίδων»). Στο δεξιό άκρο του πεδίου ένα ελάχιστο τμήμα μιας περίπου κατακόρυφης αύλακας πρέπει να ανήκει στον κιλλίβαντα (ή παρωπίδα)[13], στην πλάγια όψη της κλίνης, που αποδίδεται σχηματικά στον τύπο αυτό των σαρκοφάγων, καθώς δεν διακόπτει τις ζώνες της κορωνίδας, όπως θα συνέβαινε αν η αύλακα ανήκε στο πόδι της κλίνης, στην πρόσθια όψη της σαρκοφάγου[14]. Η εσωτερική επιφάνεια της λάρνακας είναι δουλεμένη με ντισιλίδικο, με μία ζώνη προς το χείλος, πλ. 0,04 μ., επεξεργασμένη με λαμάκι.

Το θραύσμα προέρχεται από τη δεξιά πλευρά μιας κλινόμορφης σαρκοφάγου με ελικοειδείς ραβδώσεις («στλεγγίδες»), όπως δείχνει το μικρό σωζόμενο τμήμα του κιλλίβαντα, πίσω από το πόδι της κλίνης, τύπος που παραγόταν στα αττικά εργαστήρια από το 180 έως το 230/40 μ.Χ.[15] περίπου.

Στοιχεία που βοηθούν στη χρονολόγηση του θραύσματος και στην ένταξή του στη σειρά του συγκεκριμένου τύπου σαρκοφάγων είναι ο πλούτος της διακόσμησης και ο τρόπος απόδοσης των κυματίων της κορωνίδας. Μολονότι δεν είναι γνωστή άλλη σαρκοφάγος αυτού του τύπου με τα ίδια διακοσμητικά θέματα, η κάλυψη όλων των επιφανειών οδηγεί στην απόδοση του θραύσματος σε μη πρώιμη σαρκο-

[13] Συγκεκριμένος όρος για το μέλος αυτό της κλίνης, το οποίο συνδέει και σταθεροποιεί περισσότερο το πόδι με την οριζόντια δοκό, δεν υπάρχει. Για τον όρο κιλλίβας, που έχει την έννοια στηρίγματος (τριποδικού κυρίως), βλ. *Thesaurus Graecae Linguae* IV, σ. 1555, λ. κιλλίβας. Για τον όρο παρωτίς που προέρχεται από την αρχιτεκτονική (κονσόλα, φουρούσι), όπου τα αντίστοιχα μέλη μοιάζουν μορφολογικά, βλ. Α. Ορλάνδος - Ι. Τραυλός, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Αθήναι 1986, σ. 201, λ. παρωτίς. R. Ginouvès κ.ά., *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, II, Roma 1992, ιδίως σ. 147, λ. console, και I-III, Roma 1985-1998, σποράδην, λ. console.

[14] Για τις «κλινόμορφες σαρκοφάγους με στλεγγίδες» βλ. K. - S., σ. 446-450, εικ. 477-478· H.R. Goette, Attische Klinen-Riefel-Sarkophage, *AM* 106 (1991), σ. 309-338, εικ. 1-2, πίν. 89-112, ιδίως σ. 311, 313, εικ. 2, για τη μορφή του κιλλίβαντα, και σ. 317-336, αριθ. 1-19, τον κατάλογο των γνωστών σαρκοφάγων του τύπου. Σύνοψη της μελέτης βλ. *Grabeskunst*, σ. 107-110, πίν. 45.

[15] Goette, ό.π., σ. 313-314.

Εικ. 3. Θραύσμα Α3 (ΜΧ 6688). Φωτογραφία Αρχείου ΙΑ' ΕΠΚΑ.

φάγο της σειράς, στις οποίες η διακόσμηση είναι σχετικά φειδωλή και ειδικά η ανώτερη ζώνη μένει ακόσμητη[16]. Στις ακόμη υστερότερες σαρκοφάγους, αντίθετα, η ζώνη αυτή καλύπτεται από φυτικό κόσμημα[17]. Η διάταξη των θεμάτων, μαίανδρος, λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλος, φαίνεται ότι δεν ήταν ιδιαίτερα συχνή. Το κυριότερο παράδειγμα είναι η σαρκοφάγος με μύθους του Αχιλλέα στη Νεάπολη, του ύστερου 2ου αι. μ.Χ., όπου ο μαίανδρος έχει αντίστροφη φορά και εναλλάσσεται με εξάφυλλους ρόδακες[18]. Ο ανάλογος τρόπος απόδοσης των κυματίων και η σπανιότητα της διάταξης υποδεικνύει τη χρονολόγηση των δύο σαρκοφάγων στην ίδια εποχή και την πιθανή προέλευσή τους από το ίδιο εργαστήριο[19].

3. ΜΧ 6688: Θραύσμα σαρκοφάγου του τύπου των «κλινόμορφων με στλεγγίδες»[20] (εικ. 3).

Προέλευση: Άγνωστη.
Διαστάσεις: Ύψ. 0,265, ύψ. κορωνίδας 0,095, μήκ. 0,70, βάθ. 0,13, βάθ. στο πεδίο 0,10, πλ. ραβδώσεων 0,023 μ.
Υλικό: Μάρμαρο πεντελικό.

Θραύσμα από την κορωνίδα και το σώμα

[16] Πρβλ. τη σαρκοφάγο από τον Κεραμεικό, του 180 μ.Χ. περίπου, με μόνο το λέσβιο κυμάτιο πλαστικά αποδοσμένο (Goette, ό.π., σ. 317-321, αριθ. 1, πίν. 89-92), ή αυτήν από το λόφο του Αρδηττού, ίσως του Ηρώδη του Αττικού, και κάποια θραύσματα στο ΕΑΜ, της ίδιας ή λίγο υστερότερης εποχής, με λεία κυμάτια (Goette, ό.π., σ. 321-322, 327-328, αριθ. 2, 8, πίν. 95, 101).

[17] Πρβλ. ήδη τη σαρκοφάγο από την περιοχή του Ηφαιστείου στην Αθήνα, του τέλους του 2ου αι. μ.Χ., όπου το φυτικό κόσμημα αποδίδεται εγχάρακτο (Goette, ό.π., σ. 322-323, αριθ. 3, πίν. 96), βλ. κατόπιν τη σαρκοφάγο ΕΑΜ 1497, αυτές από την οδό Κεραμεικού στην Αθήνα, την Τύρο και το Δίον, αυτές στη Λάρισα, το Salerno και τη Σίφνο (Goette, ό.π., σ. 323-327, 329-331, 334-335, αριθ. 4, 5, 10, 11, 13, 17, 18, πίν. 98-99, 102, 104-105, 109-111).

[18] Νεάπολη, Museo Nazionale 124325: K. - S., σ. 383, 385, 459, πίν. 411 (αρχές 3ου αι. μ.Χ.). S. Rogge, *Die attischen Sarkophage* I: *Achill und Hippolytos*, *ASR* IX, 1.1, Berlin 1995, σ. 26-27, 30-31, 37-38, 133, αριθ. 19, πίν. 26.2, 30-31, 37.1, 38.3 (του τελευταίου τέταρτου του 2ου αι. μ.Χ.), η οποία σημειώνει τη σπανιότητα της απόδοσης ενός μαιάνδρου στον άβακα (σ. 36 και σημ. 133).

[19] Για το θέμα των εργαστηρίων βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου, ό.π. (υποσημ. 6), *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση*, σ. 216-223, με τη σχετική βιβλιογραφία.

[20] K. - S., σ. 450, σημ. 25, σ. 464 (εννοείται το Α3, επειδή το Α2 δεν είχε τότε ακόμη βρεθεί).

Εικ. 4-5. Τμήμα Α4 (ΜΧ 121). Φωτογραφία Αρχείου ΙΑ΄ ΕΠΚΑ.

«κλινόμορφης σαρκοφάγου με στλεγγίδες». Η κορωνίδα αποτελείται από τον επιστέφοντα άβακα, κοιλόκυρτο κυμάτιο και «υποτομή» προς το πεδίο. Η φορά των ραβδώσεων των «στλεγγίδων» από δεξιά προς αριστερά δείχνει ότι το θραύσμα προέρχεται από το δεξιό μισό της κύριας όψης ή τη δεξιά στενή πλευρά της σαρκοφάγου. Καλοδουλεμένη αποδίδεται η πάνω επιφάνεια με την προεξοχή για την αρμογή του καλύμματος. Η εσωτερική επιφάνεια της λάρνακας είναι επιμελώς δουλεμένη με ντισιλίδικο, με μία ζώνη προς το χείλος, πλ. 0,22 μ., όπου διακρίνονται ίχνη από λαμάκι.

Η λεία, ακόσμητη επιφάνεια των κυματίων της κορωνίδας οδηγεί στη χρονολόγηση του θραύσματος στις αρχές της σειράς του τύπου αυτού των σαρκοφάγων, στις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ.[21].

4. ΜΧ 121: Τμήμα αετωματικού καλύμματος σαρκοφάγου[22] (εικ. 4-5).

Προέλευση: Άγνωστη, πιθανότατα από την περιοχή της Χαλκίδας[23].
Διαστάσεις: Ύψ. 0,355, ύψ. αετώματος 0,23, μήκ. 0,83, πλ. 0,88 μ.
Υλικό: Μάρμαρο πεντελικό.

Σώζεται κατά το ήμισυ περίπου, αποκρουσμένο στις γωνίες. Η σαγματοειδής στέγη διακοσμείται με ανάγλυφες φολίδες. Στο τύμπανο του αετώματος αποδίδονται συμμετρικά ανάγλυφοι τράγοι που περιτρώγουν δένδρο, στον κορμό του οποίου πατούν τα μπροστινά τους πόδια. Η ταινία κάτω από το αέτωμα αποδίδεται λεία.

Στο αέτωμα του καλύμματος των σαρκοφάγων, στις περιπτώσεις που αυτό είναι κοσμημένο, απαντά γενικά ποικιλία θεμάτων, όπως ασπίδες, άνθη, ζώα, Σάτυροι με κρατήρα, συμπλέγματα λέοντος και ταύρου κ.ά.[24]. Οι τράγοι είναι ζώα που συνδέονται με τον Διόνυσο και συμβολίζουν τη δύναμη και τη

[21] Ό.π. (υποσημ. 16), πρβλ. ένα θραύσμα στο ΕΑΜ: Goette, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 328, αριθ. 8, πίν. 101.3. Η S. Rogge (Tektonik und Ornamentik attischer Sarkophage, *Grabeskunst*, σ. 112), επισημαίνει ότι γενικότερα η απόδοση πλαστικά διακοσμημένων κυματίων στις αττικές σαρκοφάγους αρχίζει περί τα μέσα μόλις του 2ου αι. μ.Χ.

[22] Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Χαλκίς*, Αθήνα 1995, σ. 45.

[23] Σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου το θραύσμα βρισκόταν από παλαιά στη συλλογή.

[24] K. - S., σ. 371.

χαρά της ζωής, με αυτή δε τη σημασία είχαν συχνά θέση στα ταφικά μνημεία, ήδη από τα κλασικά χρόνια[25].

Η ύπαρξη αετώματος με ανάγλυφη παράσταση και η φυλλόμορφη απόδοση της κεράμωσης της στέγης οδηγούν στα χρόνια μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., ενώ η αποφυγή της χρήσης του τρυπάνου και το γεγονός ότι περί το 180 μ.Χ. άρχισαν να αντικαθίστανται τα αετωματικά καλύμματα των αττικών σαρκοφάγων με κλινόμορφα, τα οποία κυριάρχησαν από τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., οδηγούν στη χρονολόγηση του θραύσματος στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.[26].

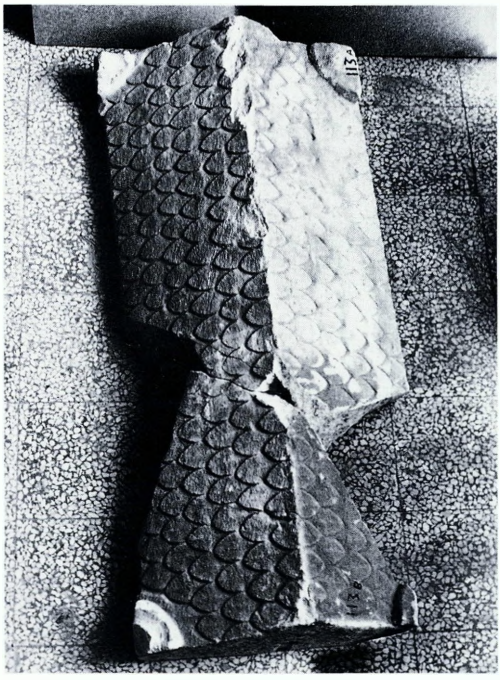
5. ΑΣΛΑ 113Α-Β: Θραύσματα αετωματικού καλύμματος μικρής σαρκοφάγου ή οστεοθήκης (εικ. 6).

Προέλευση: Βρέθηκε στα Λουτρά Αιδηψού[27].

Διαστάσεις: Ύψ. 0,19, μήκ. 1,06, πλ. 0,455 μ.

Υλικό: Μάρμαρο πεντελικό.

Τα δύο κομμάτια αρμόζουν απολύτως. Αποκρουσμένα είναι τα άκρα του μικρότερου θραύσματος. Φθορές υπάρχουν κυρίως στις ακμές.

Εικ. 6. Θραύσματα Α5 (ΑΣΛΑ 113Α-Β). Φωτογραφία Αρχείου ΙΑ΄ ΕΠΚΑ.

Η σαγματοειδής στέγη φέρει φολιδωτή διακόσμηση. Στις τέσσερις γωνίες σχηματίζονται ακρωτήρια. Τα αετώματα είναι αδια-

[25] D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs*, Lausanne 1982, σ. 67-73, 132, πίν. 57-58. H.-U. Cain, *Römische Marmorkandelaber*, Mainz 1985, σ. 136-137, πίν. 47.1-2.

[26] Για τη μορφή και την εξέλιξη των αετωματικών καλυμμάτων βλ. H. Wiegartz, στο J. Borchhardt (εκδ.), *Myra. Eine lykische Metropole*, *IstForsch* 30, Berlin 1975, σ. 208-209. K. - S., σ. 371. Rogge, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 112-113. Για τη χρησιμοποίηση των κλινόμορφων καλυμμάτων σε αντικατάσταση των αετωματικών βλ. K. - S., σ. 371. H. Wrede, Der Sarkophagdeckel eines Mädchens in Malibu und die frühen Klinensarkophage Roms, Athens und Kleinasiens, *Roman Funerary Monuments in J.P. Getty Museum*, 1, Malibu 1990, σ. 15-46, εικ. 1-41, ο οποίος υποστήριξε ότι η αλλαγή συνέβη αρκετά νωρίτερα, στα μέσα ήδη του 2ου αι. μ.Χ., άποψη που ανασκευάζει η Rogge, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 116-117, 120-122). Η τυπική στις αττικές σαρκοφάγους φυλλόσχημη απόδοση των κεράμων ανάγεται σε πρότυπα ήδη του 4ου αι. π.Χ., όπως η λεγόμενη «Σαρκοφάγος του Αλεξάνδρου» (Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο 370: V.von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, *IstForsch* 28, Berlin 1970, σ. 18 και σημ. 12, πίν. 1, 4-7).

[27] Βρέθηκε στην οικία του Γ. Ζαγορήσιου γύρω στο 1986.

μόρφωτα, υπάρχουν μόνον οι τόρμοι για τη στερέωση του καλύμματος στη λάρνακα.

Τα θραύσματα ανήκουν σε μία μικρή σαρκοφάγο ή οστεοθήκη[28]. Η μη διάρθρωση των στενών πλευρών, ίσως δε και η σχηματική, γραμμική σχεδόν απόδοση των φυλλόμορφων κεράμων στη στέγη οδηγούν στην απόδοση του καλύμματος στα πρώιμα παραδείγματα του τύπου, αμέσως πριν ή περί τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ.[29].

Β. ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ

1. Ωρεοί, Άγιος Μηνάς: Σαρκοφάγος του τύπου της Άσσου[30] (εικ. 7-8).

Προέλευση: Βρίσκεται δίπλα στο εικονοστάσι του Αγίου Μηνά, όπου μεταφέρθηκε από την περιοχή περί τα 100 μ. δυτικότερα, όταν τοποθετήθηκαν σε αυτή τα οστά του Αντ. Ι. Σκουρτόπουλου[31].

Διαστάσεις: Λάρνακα: ύψ. 0,84, μήκ. 2,185, πλ. 0,865 μ. Κάλυμμα: ύψ. 0,38, μήκ. 2,185, πλ. 0,90 μ.

Υλικό: Γκριζωπός λίθος, πιθανότατα ο lapis sarcophagus της Άσσου.

Η ορθογώνια λάρνακα διακοσμείται με πρόστυπο ανάγλυφο και στις τέσσερις πλευρές, χωρίς καμία υποδήλωση λεπτομερειών. Ανάμεσα στην πλίνθο και τον επιστέφοντα άβακα, ύψ. 0,14 και 0,10 μ. αντίστοιχα, αποδίδονται λεπτές «γιρλάντες», πλ. 0,09 μ., οι οποίες κρέμονται από τριγωνικά σχήματα στις γωνίες, ύψ. 0,33 μ., και σχηματίζουν από ένα τόξο στις στενές πλευρές και από δύο στις μακριές, εκατέρωθεν ορθογώνιας δέλτου, ύψ. 0,60 και πλ. 0,69 μ., με τριγωνικές προεξοχές στο κατώτερο τμήμα της, σαν βάση. Στη μία δέλτο, όπου θα μπορούσε να υπάρχει χαραγμένη επιγραφή, έχει επικολληθεί μαρμάρινη πλάκα με το όνομα του μεταγενέστερου ενοίκου της σαρκοφάγου. Από κάθε τόξο κρέμεται ένα ρομβοειδές κόσμημα, ύψ. 0,16 και πλ. 0,09 μ., με το άκρο του να εφάπτεται στην πλίνθο· πάνω από αυτό, στο κέντρο κάθε ημικυκλίου, αποδίδεται ένας δίσκος, διαμ. 0,17 μ. Το κάλυμμα είναι αετωματικό, με μεγάλα πλάγια ακρωτήρια, που σχηματίζουν τεταρτοκύκλια σε κάθε πλευρά. Το σώμα και το κάλυμμα της σαρκοφάγου είναι δουλεμένα αδρά, με βελόνι μόνο.

Η σαρκοφάγος των Ωρεών είναι ένα από τα λίγα παραδείγματα ακέραιων σωζόμενων σαρκοφάγων, που σχεδόν πανομοιότυπες παράγονταν στο μικρό εργαστήριο της Άσσου της Τρωάδος[32]. Χρησιμοποιούσαν το τοπικό πέτρωμα, γνωστό ήδη από τον Πλίνιο ως *sarco-*

[28] N. Himmelmann-Wildschütz, *Der 'Sarkophag' aus Megiste*, *AbhMainz* 1970, 1, σ. 15-17. Wiegartz, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 212-213, σημ. 283. Κ. - S., σ. 369.

[29] Βλ. παραπάνω (υποσημ. 26), ιδίως Rogge, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 112.

[30] Ά. Χωρέμης, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 255. Π. Παπαγγελή, Ομάδα σαρκοφάγων στη Νικόπολη, *ΗπειρΧρον* 26 (1984), σ. 67.

[31] Ο Άγιος Μηνάς βρίσκεται κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο των Ωρεών, στην κορυφή λοφίσκου, προβολή ουσιαστικά προς τα νοτιοδυτικά του λόφου του κάστρου. Η σαρκοφάγος έχει τοποθετηθεί σε χαμηλό τσιμεντένιο βάθρο. Την πληροφορία για τη μεταφορά της σαρκοφάγου στο σημείο αυτό οφείλω στον ωρείτη Απ. Παυλάκη, παλαιότερα εργάτη των ανασκαφών της ΙΑ' ΕΠΚΑ. Αν η σαρκοφάγος βρισκόταν εξαρχής στην περιοχή αυτή ή είχε μεταφερθεί από αλλού, δεν είναι γνωστό.

[32] Για τις σαρκοφάγους της Άσσου βλ. Κ. - S., σ. 516-517, με κατάλογο στις σ. 517-518, πίν. 502. Παπαγγελή, ό.π., ιδίως σ. 51-57, η οποία προχώρησε σε διάκριση τριών τύπων ανάλογα με τη μορφή της δέλτου (σ. 52-57, σχ. 2)· σύμφωνα με την τυπολογία αυτή η σαρκοφάγος των Ωρεών ανήκει στον τύπο Β (και όχι στον Α, όπως αναφέρει στη σ. 83). Συνοπτικά, G. Koch, *Sarkophage der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt 1993, σ. 172-173, εικ. 99.

Εικ. 7-8. Σαρκοφάγος Β1. Φωτογραφία Αρχείου ΙΑ' ΕΠΚΑ (Ά. Χωρέμης, 1970/1971).

phagus lapis για τις ιδιότητές του να αποσυνθέτει το νεκρό σώμα σε 40 ημέρες, λόγος στον οποίο πιθανότατα οφείλεται η διάδοση του τύπου[33]. Η μορφή του διακόσμου είναι εμφανές ότι προέρχεται από τις σαρκοφάγους με ανθοκάρπια (γιρλάντες) που κρέμονται από βουκράνια στις γωνίες, ενώ από τα ανθοκάρπια κρέμονται σταφύλια και στα ημικύκλια αποδίδονται φιάλες ή άλλα θέματα. Πρόκει-

[33] Plinius, *HN* XXXVI, 131: *In Asso Troadis sarcophagus lapis fissili vena scinditur corpora defunctorum condita in eo absumi constat intra XL diem exceptis dentibus*. Κ. - S., σ. 515-516. Παπαγγελή, ό.π., σ. 51.

ται για ένα συνηθισμένο τύπο σαρκοφάγων, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία, από όπου εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες σε παρόμοια σχηματοποιημένη, ημίεργη μορφή[34].

Το εργαστήριο συγκεκριμένα της Άσσου ήταν ενεργό το διάστημα 180-250 μ.Χ., εποχή κατά την οποία θα λαξεύθηκε και η σαρκοφάγος των Ωρεών, για την ειδικότερη χρονολόγηση της οποίας δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάδοση των σαρκοφάγων της Άσσου[35] και ιδιαίτερα το γεγονός ότι μία από τις περιοχές στις οποίες παρατηρείται συγκέντρωση σαρκοφάγων του τύπου είναι αυτή των Φθιωτίδων Θηβών-Πυράσου (Νέας Αγχιάλου) στη δυτική ακτή του Παγασητικού, όπου έχουν εντοπιστεί εννέα τμήματα σαρκοφάγων[36], της Σκοπέλου, όπου αναφέρονται τέσσερα παραδείγματα[37], και των Ωρεών. Ο χώρος αυτός, καθώς ήταν πάνω στο θαλάσσιο δρόμο από το Αιγαίο πέλαγος στον Ευβοϊκό κόλπο και ακολούθως την Αττική, αποτέλεσε περιοχή όπου ο τύπος αυτός έγινε πολύ αγαπητός, φαίνεται δε μάλιστα ότι λαξεύθηκαν και ντόπιες μιμήσεις, όπως ίσως μαρτυρεί ένα τουλάχιστον παράδειγμα από τη Νέα Αγχίαλο[38].

Συμπεράσματα

Εντύπωση προκαλεί ο περιορισμένος αριθμός σαρκοφάγων στην Εύβοια[39], περιοχή γειτονική σε ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής αυτού του τύπου ταφικού μνημείου, την Αττική, από την οποία προέρχονται όλα τα σωζόμενα παραδείγματα, πλην της μικρασιατικής Β1. Εκτός πάλι από τη Β1, οι σαρκοφάγοι σώζονται σε αρκετά αποσπασματική μορφή και χρονολογούνται από τα μέσα του 2ου έως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. περίπου, με την πλειονότητα να ανήκει στο 2ο αι. μ.Χ., ενώ θεματικά παρατηρείται η επα-

[34] Για τις μικρασιατικές σαρκοφάγους με ανθοκάρπια (Girlandensarkophage) βλ. κυρίως Κ. - S., σ. 484-485, 489-497, 499-500, 514-528, 531-534, 539-543, 551-557, εικ. 9, 12-16, πίν. 480-482, 499, 501-509, 511-518, 527, 532-534, 539-544, 547, 550· F. Işik, Zum Produktionsbeginn der Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage, *AA* 1992, σ. 121-145, εικ. 1-31· ο ίδιος, Zur Kontinuitätsfrage der kleinasiatischen Girlandensarkophage während des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit, *Grabeskunst* και D. Berges, Frühe Girlandensarkophage in Kleinasien, ό.π., σ. 9-21 και 23-36, πίν. 1-8 και 2, 9-10 αντίστοιχα. F. Işik, Zum Produktionsbeginn und Ende der kleinasiatischen Girlandensarkophage der Hauptgruppe, στο Koch, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 278-294, πίν. 110-119.

[35] J.B. Ward-Perkins, Marmo "Africano" e "Lapis sarcophagus", *RendPontAcc* 39 (1966-1967), σ. 132-133. Ο ίδιος, The Imported Sarcophagi of Roman Type, *BMusBeyr* 22 (1969), σ. 126-130, με χάρτη στη σ. 127 (ελλιπής). Κ. - S., σ. 517-518, εικ. 21 (χάρτης). Παπαγγελή, ό.π., σ. 66-70, η οποία επικεντρώνει την προσοχή της στον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων από τη Νικόπολη.

[36] Γ.Α. Σωτηρίου, Αι χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας, *AE* 1929, σ. 16-17, εικ. 13. Π. Λαζαρίδης, Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου, *ΠΑΕ* 1965, σ. 22, πίν. 21β, 22α. Κ. - S., σ. 518.

[37] Παπαγγελή, ό.π., σ. 68 και σημ. 84. Goette, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 336, σημ. 37.

[38] Έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι σαρκοφάγοι γενικά από τις Φθιώτιδες Θήβες αποτελούν ντόπια προϊόντα (Σωτηρίου, ό.π., σ. 16 και Λαζαρίδης, ό.π., σ. 22, οι οποίοι περιγράφουν τις σαρκοφάγους ως κατασκευασμένες «εκ τραχίτου ερυθρωπού θεσσαλικού λίθου». F. Rebeschi, Sarcofagi cispadani die età imperiale romano, *RM* 84 (1977), σ. 127, σημ. 101 «imitazione in pietra vulcanica della Tessaglia»), ενώ στο Κ. - S., σ. 518, τονίζεται ότι, ακόμη κι αν πρόκειται για αντίγραφα, θα πρέπει να θεωρηθούν εισηγμένα. Μία τουλάχιστον σαρκοφάγος με έντονα σχηματοποιημένη δέλτο και τα ημικύκλια να φθάνουν έως σχεδόν την πλίνθο φαίνεται πιθανότατα τοπικό προϊόν (Σωτηρίου, ό.π., εικ. 13).

[39] Πρβλ. συγκριτικά το σημαντικό αριθμό σαρκοφάγων που βρέθηκαν στη γειτονική Βοιωτία (Μ. Bonanno-Αραβαντινού, Οι σαρκοφάγοι ρωμαϊκής εποχής της Βοιωτίας, *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 1.1 (1988), σ. 307-324, εικ. 1-7).

νάληψη κοινών τύπων των αττικών σαρκοφάγων, των διονυσιακών (Α1, Α4) και των «κλινόμορφων με στλεγγίδες» (Α2, Α3).

Ο μικρός αριθμός σαρκοφάγων οφείλεται ασφαλώς, χωρίς να παραγνωρίζεται ο παράγοντας τύχη, στη γενικότερη περιθωριοποίηση της νήσου και τη συνακόλουθη οικονομική παρακμή της. Η προέλευση των σαρκοφάγων είναι διδακτική. Η μόνη μη αττική σαρκοφάγος, αυτή των Ωρεών, του τύπου της Άσσου, βρέθηκε, όπως είδαμε, στο βόρειο άκρο της νήσου, σε θαλάσσιο πέρασμα, κοντά σε περιοχή όπου έχουν βρεθεί αρκετά ακόμη παραδείγματα του τύπου αυτού μικρασιατικών σαρκοφάγων. Από τις αττικές, η διονυσιακή Α1 προέρχεται από την περιοχή της Αμαρύνθου, το κάλυμμα μικρής σαρκοφάγου Α5 από την Αιδηψό, που λόγω των ιαματικών, θερμών λουτρών της γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ για τις υπόλοιπες θεωρείται πιθανότερη η προέλευση από την περιοχή της Χαλκίδας. Το γεγονός αυτό δεν εκπλήσσει, καθώς η Χαλκίδα ήταν η σημαντικότερη πόλη της Εύβοιας κατά τη ρωμαιοκρατία, λόγω της καίριας γεωγραφικής της θέσης[40].

Η απουσία επιγραφών και γενικότερα ανασκαφικών δεδομένων για το σύνολο των σαρκοφάγων δεν επιτρέπει ασφαλείς κρίσεις για τα άτομα που προορίζονταν, εκτός του ότι θα διέθεταν μεγάλη οικονομική δύναμη, για να μπορούν να αντεπεξέλθουν στο υψηλό κόστος κατασκευής και μεταφοράς των πολυτελών αυτών μνημείων[41].

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ι. Χαμένη σαρκοφάγος με ανθοκάρπια, παλαιότερα στη Χαλκίδα

Σε φωτογραφία του ύστερου 19ου αιώνα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών εικονίζεται μεταξύ άλλων αρχαίων η λάρνακα σαρκοφάγου (;) με ανθοκάρπια (γιρλάντες), που βρισκόταν στην οικία του ιατρού Βαρατάση στη Χαλκίδα, μολονότι την ταύτιση με σαρκοφάγο θέτει ίσως σε αμφιβολία η διαφαινόμενη στη φωτογραφία επίπεδη, ενιαία πάνω επιφάνεια[42]. Ίσως πρόκειται για την ίδια σαρκοφάγο που το 1842 βρισκόταν στο Γαλλικό Προξενείο της Χαλκίδας[43], σήμερα δε θεωρείται χαμένη, όπως και τα άλλα αρχαία στην οικία Βαρατάση.

Η βάση αποτελείται από την πλίνθο, ανεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο και αστράγαλο (;),

[40] Βλ. και Στ.Ε. Κατάκης, Ανάγλυφος πίνακας ρωμαϊκών χρόνων στο Μουσείο Χαλκίδας, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, σ. 296-298.

[41] Έχει υπολογιστεί ότι για τη λάξευση μιας μεγάλης ανάγλυφης σαρκοφάγου, όπως η διονυσιακή της Θεσσαλονίκης (ό.π., υποσημ. 6) απαιτούνταν γύρω στα 1200 μεροκάματα, δηλαδή 3-4 τεχνίτες για ένα χρόνο (Στεφανίδου-Τιβερίου, ό.π. (υποσημ. 6), *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση*, σ. 217-218, με βιβλιογραφία στη σημ. 66).

[42] Ar. Chalkis 4. Στο ευρετήριο της Φωτοθήκης φαίνεται ότι η φωτογραφία καταγράφηκε το 1890. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο σχετικό υπόμνημα της M. Bieber (*Verzeichnis der käuflichen Photographien des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts in Athen*, Athen 1912, σ. 264, αριθ. 4651) αναφέρονται μόνο τα αρχαία που βρίσκονταν τοποθετημένα πάνω στη σαρκοφάγο, για την οποία δεν γίνεται λόγος («Antiken im Garten des Arztes Varatassis: Relief: Athlet mit Strigilis: zwei Köpfe; Oberkörper mit vor der Brust liegenden r. Arm, Replik des Apollon mit der Gans?»). Ότι πρόκειται για αρχαίο μέλος βεβαιώνουν οι ρωγμές και οι φθορές της επιφάνειας, ιδίως στις ακμές.

[43] L. Stephani, *Reise durch einige Gegenden des nördlichen Griechenlandes*, Leipzig 1843, σ. 17. Στη σαρκοφάγο αυτή παραπέμπει ο R. Kekulé, *Die antiken Bildwerke im Theseion zu Athen*, Leipzig 1869, σ. 166, αριθ. 383 (= ΕΑΜ 1180).

ενώ η κορωνίδα από τον επιστέφοντα άβακα, λέσβιο και κοίλο (;) κυμάτιο. Στο πεδίο δύο ανθοκάρπια (γιρλάντες) κρέμονται σχηματίζοντας ημικύκλια από βουκράνια στις γωνίες (διακρίνεται η δεξιά) και το κέντρο της πλευράς. Αν όντως ταυτίζεται με τη σαρκοφάγο στο Γαλλικό Προξενείο, τότε η πλευρά αυτή αποτελεί την πίσω όψη της σαρκοφάγου, καθώς ένας αετός εικονιζόταν στο κέντρο της κύριας όψης[44].

Η σαρκοφάγος ανήκει στη μεγάλη σειρά των σαρκοφάγων με ανθοκάρπια («Girlandensarkophage»), είτε αυτή αποτελεί την κύρια διακόσμηση, είτε περιορίζεται στις πλάγιες ή την πίσω όψη[45]. Η χαμένη σαρκοφάγος της Χαλκίδας αποτελεί ένα από τα πρώιμα παραδείγματα της σειράς. Χρονολογείται πιθανότατα περί τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν τα λεία κυμάτια της κορωνίδας, η λεπτομερής, καθαρή απόδοση των ανθοκαρπίων, το περιορισμένο πλάτος τους, ακόμη δε και η αποφυγή κάθε διακόσμου στο εσωτερικό των σχηματιζόμενων ημικυκλίων, στοιχείο που επιτείνει την απλότητα του όλου έργου.

ΙΙ. Λανθασμένες αποδόσεις αναγλύφων σε σαρκοφάγους

1. Ως «απότμημα ανακλίντρου κλινομόρφου καλύμματος σαρκοφάγου» έχει αναφερθεί ένα ακόμη μαρμάρινο μέλος στο Μουσείο Χαλκίδας, γνωστό μόνον από μία παλαιά φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών[46]. Το μέλος πρέπει να ταυτίζεται με το ευρεθέν στις αρχές του αιώνα στηθαίον σε οικοδόμημα θερμών στα Λουτρά Αιδηψού[47]. Πρόκειται όντως για τη σιγμοειδούς διατομής υψηλή κορυφή κλίνης με τρία ανάγλυφα προσωπεία σε τετράγωνα πλαίσια στην εξωτερική όψη. Αντίστοιχη δια-

Εικ. 9. Θραύσμα στήλης (ΜΕ 637). Φωτογραφία Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής.

[44] Αν όντως ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Stephani (ό.π.), σαρκοφάγο, τότε η πλευρά αυτή αποτελεί την πίσω όψη της σαρκοφάγου, καθώς στην κύρια όψη εικονιζόταν ένας αετός στο κέντρο.

[45] K. - S., σ. 435-441, 459, αριθ. 1-87, πίν. 467-472. Για τις αντίστοιχες ρωμαϊκές σαρκοφάγους του 1ου και του 2ου αι. μ.Χ. βλ. H. Herdejürgen, *Stadtrömische und italische Girlandensarkophage*, *ASR* VI,2.1, Berlin 1996. Για τις μικρασιατικές βλ. παραπάνω (υποσημ. 34).

[46] Αρ. Chalkis 16: Bieber, ό.π., σ. 264, αριθ. 4650 («Seitenlehne einer Kline mit Masken in Relief, im Hof des Museums von Chalkis»). Β.Γ. Καλλιπολίτης, *Χρονολογική κατάταξις των μετά μυθολογικών παραστάσεων αττικών σαρκοφάγων της ρωμαϊκής εποχής*, εν Αθήναις 1958, σ. 34, αριθ. 241. Giuliano, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 41, αριθ. 181 (απλή αναφορά στον Καλλιπολίτη). K. - S., σ. 464 (απλή αναφορά στον Giuliano). S. Faust, *Fulcra. Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten*, *RM* 30. Ergh., Mainz 1989, σ. 166, αριθ. 68A, η οποία δεν αναφέρει αν πρόκειται για σαρκοφάγο.

[47] Γ. Παπαβασιλείου, Βαλανείον ρωμαϊκών χρόνων εν Αιδηψώ, *AE* 1907, σ. 10.

μόρφωση κλίνης δεν απαντά στα κλινόμορφα καλύμματα των σαρκοφάγων, οπότε και το μέλος από την Αιδηψό δεν πρέπει να ανήκει σε σαρκοφάγο.

2. Στην Ερέτρια, τέλος, αναφέρθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη θραύσματος σαρκοφάγου με τον πάνω κορμό γυναίκας[48]. Πρόκειται όμως για την κλαπείσα από το Μουσείο, τον Απρίλιο του 1999, επιτύμβια στήλη ΜΕ 637 (εικ. 9)[49].

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του *Archäologischer Anzeiger* (1997), σ. 611-624, χρησιμοποιήθηκαν και οι εξής:

ΑΣΛΑ: Αρχαιολογική Συλλογή Λουτρών Αιδηψού.

ΕΑΜ: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

ΜΕ: (Αρχαιολογικό) Μουσείο Ερέτριας.

ΜΧ: (Αρχαιολογικό) Μουσείο Χαλκίδας (το όνομα κάθε Μουσείου ακολουθείται από τον αριθμό ευρετηρίου χωρίς άλλο προσδιορισμό).

ΑΑΧ: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά.

ΑΕΜ: Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών.

ASR: Die antiken Sarkophage-Reliefs.

Grabeskunst: G. Koch (εκδ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993.

K. - S.: G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, *HdArch*, München 1982.

Matz, 1: F. Matz, *Die dionysischen Sarkophage*, *ASR* IV, 1, Berlin 1968.

[48] Auberson - Schefold, ό.π. (υποσημ. 4). K. - S., σ. 464.

[49] Schmid, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 114-116, πίν. 20.1.

Sarcophagi of Roman Date from Euboea

Stylianos E. Katakis

Euboea has produced a limited number of sarcophagi of Roman date. They consist of five fragments of Attic sarcophagi (A1-A5) and one from Asia Minor (B1). The Attic sarcophagi include fragment A1, of a Dionysiac sarcophagus dating from about the middle of the 3rd c. AD (fig. 1); fragments A2 and A3, of two Klinen-Riefel-Sarkophage dating from the late 2nd c. AD (fig. 2-3); fragment A4 of a pedimental lid of a sarcophagus with relief decoration on the pediment, dating from the second half of the 2nd c. AD (fig. 4-5); and the two joining fragments A5, of the pedimental lid of a small sarcophagus dating from the middle of the 2nd c. AD (fig. 6). The only intact sarcophagus of this type at Oreoi, dating from AD 180-250, comes from Asia Minor, more specifically from Assos in the Troad (fig. 7-8). The small number of surviving sarcophagi attests to the economic difficulties of Euboea at this period.

In an *epimetron*, reference is made to a now lost Girlanden-Sarkophag found in the 19th century at Chalkis and two reliefs erroneously assigned to sarcophagi (fig. 9).

Ταφικο Ιερο Μυστων του Διονυσου στη Μενιδα Βοττιαιας

Παυλος Χρυσοστομου

Η Μενηίς και η κώμη της με το ιερό

Η αρχαία πόλη Μενηίς[1] τοποθετείται στο λόφο Σιδηρές Πύλες (Ντεμίρ-Καπού), σε απόσταση 4,5 χλμ. βόρεια της Καλής, σήμερα έδρα του δήμου Μενηίδος νομού Πέλλας (εικ. 1, αριθ. 1). Στην ταύτιση αυτή οδηγηθήκαμε από χαραγμένο σε ηφαιστειακό ογκόλιθο όρο, που βρέθηκε το 1984 στη θέση Αλωνάκι, σε απόσταση 3,25 χλμ. νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης (εικ. 1, αριθ. 2). Ο όρος (*Ὅρος κατὰ σύμφωνον Κυρρέσταις πρὸς Μενηίδας*) χώριζε τις χώρες της Μενηίδος και της Κύρρου[2]. Η Μενηίς[3] είχε ιδρυθεί σε λόφο προστατευόμενο από βόρεια, δυτικά και νότια από τον Αλμωπαίο ποταμό (αρχ. Άνω Λουδίας) και οχυρωμένο με τείχος στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά του (εικ. 2). Κτισμένη πάνω σε οδική αρτηρία στην αρχή της κοιλάδας του Άνω Λουδία ήλεγχε την επικοινωνία μεταξύ της Βοττιαίας και της Αλμωπίας, απέχοντας 13 χλμ. από την Κύρρο, 9,5 χλμ. από την Έδεσσα, 7 χλμ. από την Ευρωπό Αλμωπίας και 13 χλμ. από τη Σκύδρα. Η πόλη όφειλε το όνομά της στη νευραλγική, οχυρή και ισχυρή θέση της, παρά σε κάποιο Μένη ή κάποια Μενηίδα[4]. Η χώρα της θα περιελάμβανε την εύφορη κοιλάδα του Άνω Λουδία και την κατάλληλη για κτηνοτροφία λοφώδη περιοχή ανατολικά και δυτικά του ποταμού, όπου τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπιστεί ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός τύμβων και ποιμενικών εγκαταστάσεων της εποχής του Σιδήρου.

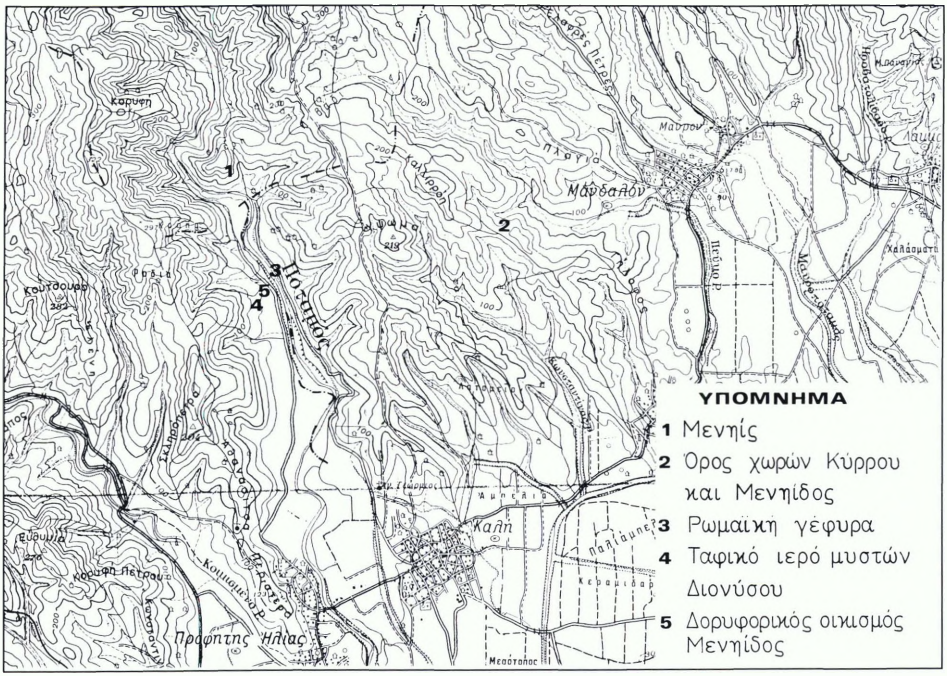
Ένας ακόμη όρος, που βρέθηκε το 1999, πιθανότατα σχετίζεται με το ταφικό ιερό, το οποίο ήλθε στο φως το 2000 και θα παρουσιαστεί παρακάτω. Πρόκειται για μαρμάρι-

[1] Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990 (στο εξής Χρυσοστόμου 1990), σ. 209 κ.ε., σχέδ. 1-2. Ο ίδιος, Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας, *Αφιέρωμα στο N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής Χρυσοστόμου 1997), σ. 495, σχέδ. 2-3.

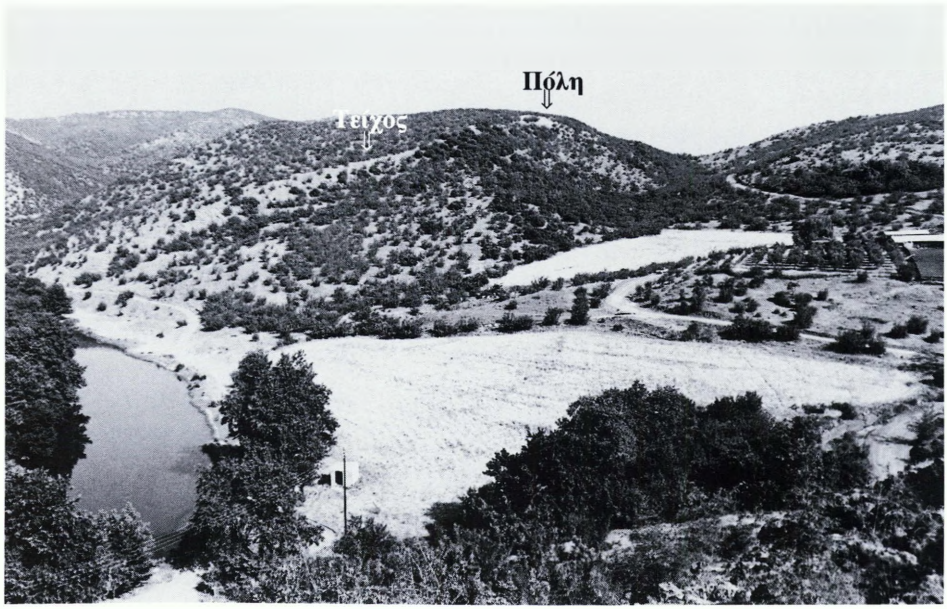
[2] Χρυσοστόμου 1990, σ. 209, εικ. 2. A. Panayotou - P. Chrysostomou, Inscriptions de la Bottiée et de l'Almopie en Macédoine, *BCH* 117 (1993), σ. 369 κ.ε. Χρυσοστόμου 1997, σ. 494, εικ. 1.

[3] Δεν γνωρίζουμε πότε ιδρύθηκε, ούτε πότε οχυρώθηκε, αλλά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτό έγινε στα χρόνια του Αρχελάου, όπως συνέβηκε σε πολλές μακεδονικές πόλεις (Θουκ. ΙΙ, 100, 1-2). Η πόλη δεν αναφέρεται στον κατάλογο των πόλεων της Ημαθίας του Πτολεμαίου, όπως συμβαίνει και με άλλες μικρές πόλεις της μακεδονικής ενδοχώρας.

[4] Με το όνομα Μένης είναι γνωστός στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου ένας επιφανής μακεδόνας, Πελλαίος στην καταγωγή (H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, II, Prosopographie*, Munich 1973, σ. 257, αριθ. 507. Η ρίζα (Μεν-) συναντάται σε πολλά μακεδονικά ονόματα (Μέναιχμος, Μέανδρος, Μενέας, Μενεσαίχμος, Μενέλαος, Μενέσθευς, Μένης, Μενίδας, Μενέδημος, Μενέστρατος, Μένων, Μενέφιλος, Μένισκος, Μενοίτας, Μένυλλος, Μέντωρ, Επιμένης, Οξυμένης και Παρμενίων (I.I. Russu, Macedonica, *Ephemeris Dacoromana* 8 (1938), σ. 201 κ.ε. Berve, ό.π., σ. 254 κ.ε., αριθ. 500-517). Η Μενηίς είναι θηλυκό του ονόματος Μένης. Μια Ιουλία Μεννηίς μαρτυρείται στη γειτονική Σκύδρα (Ph. Petsas, *BCH* 81 (1957), σ. 387 κ.ε.).

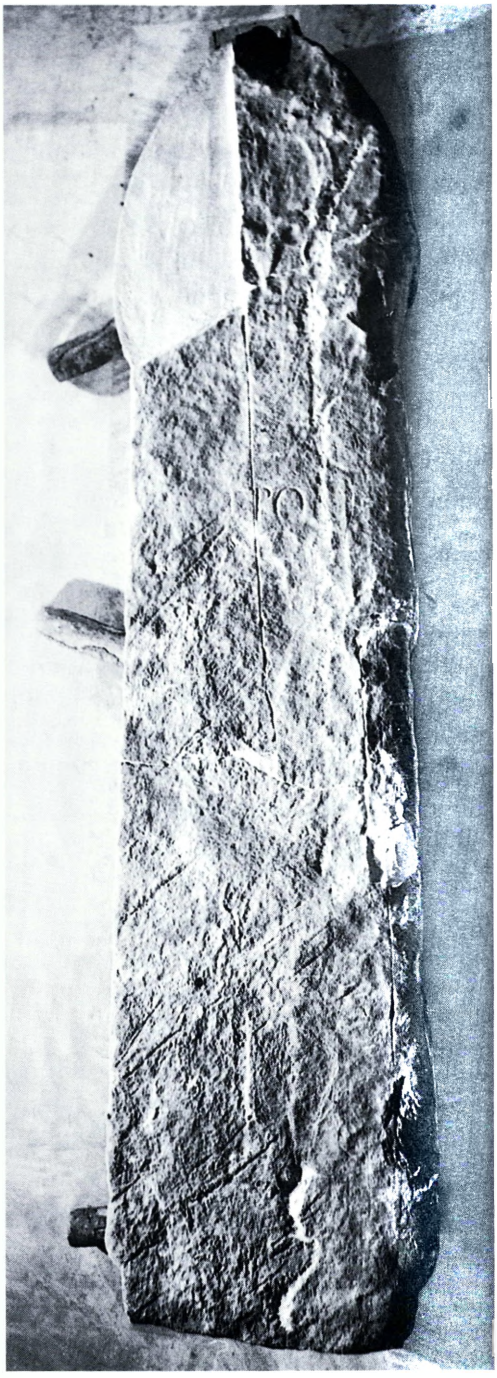
Εικ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής της Μενηίδος Βοττιαίας.

Εικ. 2. Ο λόφος όπου η αρχαία πόλη Μενηίς.

νη στήλη που προέρχεται από την περιοχή του νότιου νεκροταφείου ενός δορυφορικού οικισμού-κώμης της Μενηίδος[5]. Η κώμη, που είχε ιδρυθεί ήδη από τα κλασικά χρόνια σε πλατώματα πλαγιάς κοντά στη δυτική όχθη του ποταμού, εντοπίστηκε το 1984 (εικ. 1, αριθ. 5)[6], σε απόσταση 3 χλμ. βόρεια του Προφήτη Ηλία, δημοτικού διαμερίσματος σήμερα του δήμου Μενηίδος. Απείχε 5 χλμ. περίπου βόρεια από τον άξονα της Βασιλικής οδού, αργότερα Εγνατίας, και 1,1 χλμ. νοτιοδυτικά από την πόλη. Στην περιοχή όπου ιδρύθηκε ο οικισμός η κοίτη του ποταμού γίνεται στενότερη. Σε ένα μάλιστα σημείο όπου γίνεται 15 μ. κατασκευάστηκε στα ρωμαϊκά χρόνια γέφυρα, της οποίας εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε το 2000 η ανατολική βάση, πάνω στην οποία στηριζόταν το τόξο της. Η σωζόμενη βάση της, που είναι χτισμένη με αργούς λίθους και κροκάλες σε ισχυρό κονίαμα, έχει μήκος 10, πλάτος 1,50 και συνολικό ύψος 1,20 μ. (εικ. 1, αριθ. 3).

Η προαναφερθείσα ενεπίγραφη στήληόρος, ύψ. 2, πλ. 0,52 και πάχ. 0,17 μ., έχει ανάγλυφη ανθεμωτή επίστεψη και δύο εγχάρακτους ρόδακες στο πάνω μέρος του κορμού της (εικ. 3). Σε απόσταση 0,23 μ. χαμηλότερα από την επίστεψή της φέρει την επιγραφή *ΟΡΟC* με γράμματα ύψ. 0,05 μ. Ο τύπος της στήλης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως πρόκειται για επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων, που ξαναχρησιμοποιήθηκε ως ορο-

Εικ. 3. Η μαρμάρινη στήλη-όρος από το ιερό των μυστών του Διονύσου.

[5] Στη Μενηίδα, εκτός από την κώμη με το ταφικό ιερό του Διονύσου, θα ανήκαν ο οικισμός του Προφήτη Ηλία, ο οικισμός της Καλής-Ανύδρου και ο οικισμός της Κρανιάς (Χρυσοστόμου 1997, σ. 494, σχέδ. 4).

[6] Χρυσοστόμου 1990, σ. 211, αριθ. 2.

θεσία του ταφικού ιερού των μυστών του Διονύσου, όπως πιστοποιείται και από τη θέση εύρεσής της.

Το Μάιο του 2000 ο Χρ. Δημητρίου, κάτοικος του Προφήτη Ηλία, ισοπέδωσε αυθαίρετα δημόσια έκταση δυτικά του παραπάνω οικισμού της Μενηίδος, προκειμένου να ανεγείρει μόνιμες σταβλικές εγκαταστάσεις. Στη συνέχεια άνοιξε δρόμο στην ανατολική βάση χαμηλού λόφου, ώστε ο στάβλος να έχει πρόσβαση από το διερχόμενο στα δυτικά του ποταμού αγροτικό δρόμο. Κατά τις εργασίες διάνοιξής του, που έγιναν χωρίς άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καταστράφηκε η βορειοανατολική γωνία ασβεστόκτιστου κτιρίου. Μετά από σχετική καταγγελία πραγματοποιήσαμε αυτοψία στο χώρο, πιστοποιώντας το μικρό μέγεθος της καταστροφής. Η από παλαιότερα γνωστή στήλη οροθεσίας αλλά και η περισυλλογή λίθινης βάσης αφιερωμένης από κάποιον ιερέα και τους μύστες μας προσανατόλισαν ως προς το είδος του ευρήματος. Τα δεδομένα αυτά μας οδήγησαν στην απαγόρευση της συνέχισης των αυθαίρετων εργασιών της κατασκευής του στάβλου και της ολοκλήρωσης της διάνοιξης του δρόμου. Στη συνέχεια προχωρήσαμε στην προετοιμασία της ανασκαφικής έρευνας. Ένα τμήμα του λόφου με το ιερό αποψιλώθηκε από τη βλάστηση και ακολούθησε σωστική ανασκαφή το καλοκαίρι του 2000 με αποτέλεσμα να έρθει στο φως ένα ιδιαίτερα σημαντικό ιερό των ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 1, αριθ. 4), που είχε ιδρυθεί σε περιοχή νεκροταφείου, στα νοτιοδυτικά του αρχαίου οικισμού[7].

Η αναθηματική επιγραφή

Η τέλεση της μυστηριακής λατρείας στο ιερό επιβεβαιώνεται από λίθινη βάση αναθήματος, πλ. 0,355, ύψ. 0,30 και μήκ. 0,51 μ. Η βάση από ντόπιο σκληρό ηφαιστειογενή λίθο έχει στο πάνω μέρος της και σε απόσταση 0,18 μ. από την πρόσοψή της βάθυνση 0,24×0,17×0,01 μ., όπου στηριζόταν το ανάθημα ενός ιερέα και των μυστών. Η βάση φέρει στην πρόσοψή της την παρακάτω επτάστιχη επιγραφή με γράμματα ύψ. 0,025-0,042 μ. (εικ. 4-5):

Μάκκις
ὁ ἱερεὺς
καὶ οἱ μύσ-
ται ἐκ προ-
πόσις ἀνέ-
θηκαν ἔτ-
ους Β[..].

Παρατηρήσεις

Στ. 1-2: *Μάκκις ὁ ἱερεύς*: Το ανθρωπωνύμιο Μάκκις είναι ρωμαϊκό, υποκοριστικό του Μάκκιος (< λατ. Maecius)[8]. Στη διονυ-

[7] Είναι ιδιαίτερα απογοητευτικό ότι ο οικισμός και τα νεκροταφεία του κατά τις τελευταίες δεκαετίες καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις παράνομες εκχερσώσεις και τις ισοπεδώσεις για δενδροκαλλιέργειες, αλλά και από την αδίστακτη δράση των τυμβωρύχων. Ευτυχώς όμως ο λόφος με το ιερό παρέμεινε ανέπαφος από τις παραπάνω δραστηριότητες, επειδή οι ανιχνευτές μετάλλων των τυμβωρύχων κτυπούσαν σε σημεία όπου υπήρχαν θραύσματα οβίδων του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και του Εμφυλίου, με αποτέλεσμα οι λάκκοι να ανοίγονται σε λάθος θέση ανάμεσα στους τάφους, χωρίς ευτυχώς να εντοπιστεί κάτι που θα οδηγούσε σε καταστροφικά αποτελέσματα.

[8] H. Solin - O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim - Zürich - New York 1988, σ. 109. Για επτά γνωστούς ρωμαίους με το όνομα αυτό βλ. A.H.M. Jones - J.R. Mantindale - J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* I, Cam-

Εικ. 4. Η λίθινη ενεπίγραφη βάση αναθήματος του ιερέα Μάκκι και των μυστών.

Εικ. 5. Η αναθηματική επιγραφή του ιερέα Μάκκι και των μυστών.

σιακή μυστηριακή λατρεία το αξίωμα του ιερέα είναι ένα από τα κύρια[9].

Στ. 3-4: *Μύσται*: Πρόκειται για μύστες του Διονύσου, διονυσιαστές[10], όπως θα δούμε παρακάτω.

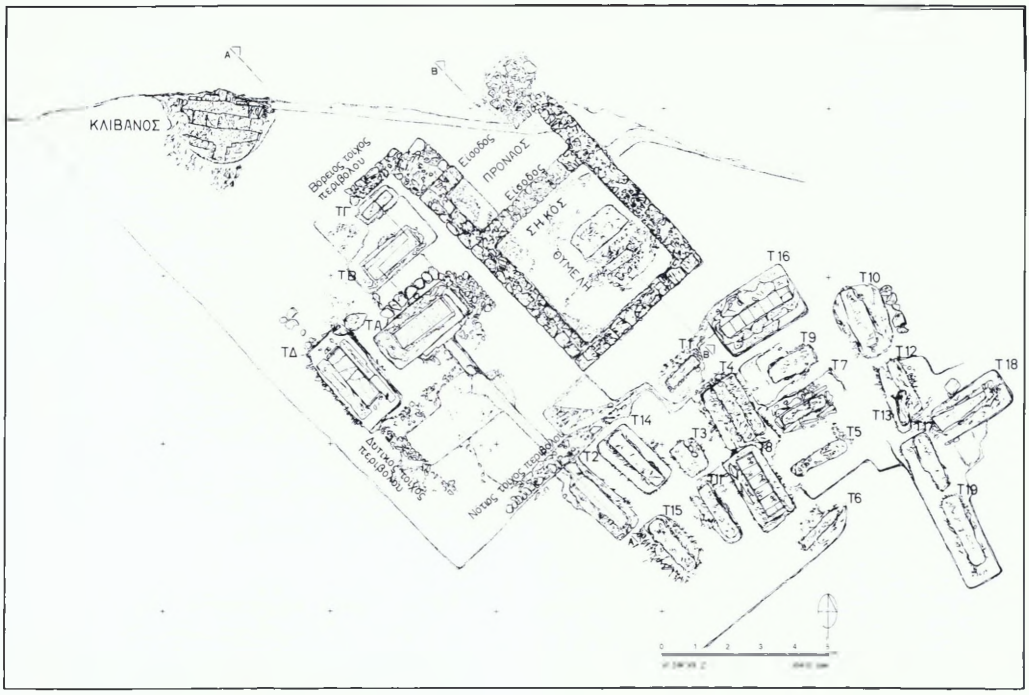
Στ. 4-5: *ΕΚ ΠΡΟ-/ΠΟΣΙΣ*: Η πιο πιθανή ανάγνωση θα ήταν *ἐκ προπόσις* (< ἐκ προπόσε(ως) ή προπόσι(ος) και θα σήμαινε ότι το ανάθημα έγινε από τα έσοδα που συγκεντρώθηκαν από κοινό συμπόσιο[11].

bridge 1971, σ. 531. Για το όνομα στην Ελλάδα και την Ανατολή βλ. M. Hainzmann, Zur Computerunterstützten Bearbeitung. Onomastischer Quellen, *Roman Onomastics in the Greek East: Social and Political Aspects, Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens, 7-9 September 1993, Μελετήματα* 21, Athens 1996, σ. 72. Επίσης, βλ. O. Salomies, Contacts between Italy, Macedonia, and Asia Minor during the Principate, ό.π., σ. 126· C. Hoët-van Cauwenberghe, Onomastique et diffusion de la citoyenneté romaine en Arcadie, ό.π., σ. 213, σημ. 44. Τα ονόματα Μαίκιος - Μαικία μαρτυρούνται στην Αθήνα (M.J. Osborne - S.G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names (LGPN)*, Oxford 1994, σ. 296).

[9] Βλ. για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη (*Inscriptiones Graecae (IG)* X, 2, 1, αριθ. 503 και 506), στις Κίλλες της Αυγούστας Τραϊάνας της Θράκης (G. Michailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia 1961, III, 1, αριθ. 1517), στην Ίστρο (E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967, σ. 209 κ.ε., αριθ. 160) και στην Τερμησσό (*Tituli Asiae Minoris*, Vienna 1901, 3, 1, αριθ. 841).

[10] R. Merkelbach, *Die Hirten des Dionysus: Die Dionysos-Mysterien der römischen Kaiserzeit und der bukolische Roman des Longus*, Stuttgart 1988, σ. 15 κ.ε. S.G. Cole, Voices from beyond the Grave: Dionysus and the Dead, *Masks of Dionysus*, Ithaka-London 1993 (επιμ. Th.H. Carpenter - Ch.A. Faraone), σ. 276 κ.ε. Για τους μύστες του Διονύσου και τα διονυσιακά μυστήρια βλ. επίσης R. Seaford, Dionysiac Drama and the Dionysiac Mysteries, *Classical Quarterly* 31 (1981), σ. 252 κ.ε. Π. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα 1998 (στο εξής Χρυσοστόμου, *Εν(ν)οδία*), σ. 208 κ.ε.

[11] Για τις σημασίες της λέξης πρόποσις βλ. Liddell - Scott - Jones[9], σ. 1496. Για τη σημασία του ρήματος προπίνω και του ουσιαστικού πρόποσις (=συμπόσιο) βλ. Αθήναιος, X, 431a-c. Επίσης, η γραφή *ΕΚ ΠΡΟΠΟΣΙΣ* θα μπορούσε να είναι αιτιατική πληθυντικού. Επομένως θα μπορούσε να διαβαστεί *ΕΚ προπόσ(ε)ις* (= 5 Κ προπόσ(ε)ις). Στην περίπτωση αυτή το Κ θα ήταν συντομογραφία της λέξης *Κ(ρατήρων)*, αλλά τέτοια συντομογραφία

Εικ. 6. Το ταφικό ιερό των μυστών του Διονύσου.

Από τη χρονολογία στο τέλος της επιγραφής διακρίνεται με βεβαιότητα μόνο το πρώτο γράμμα, που είναι *Β*. Με βάση όμως το σχήμα των γραμμάτων[12], αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα του ιερού, η επιγραφή χρονολογείται μετά τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

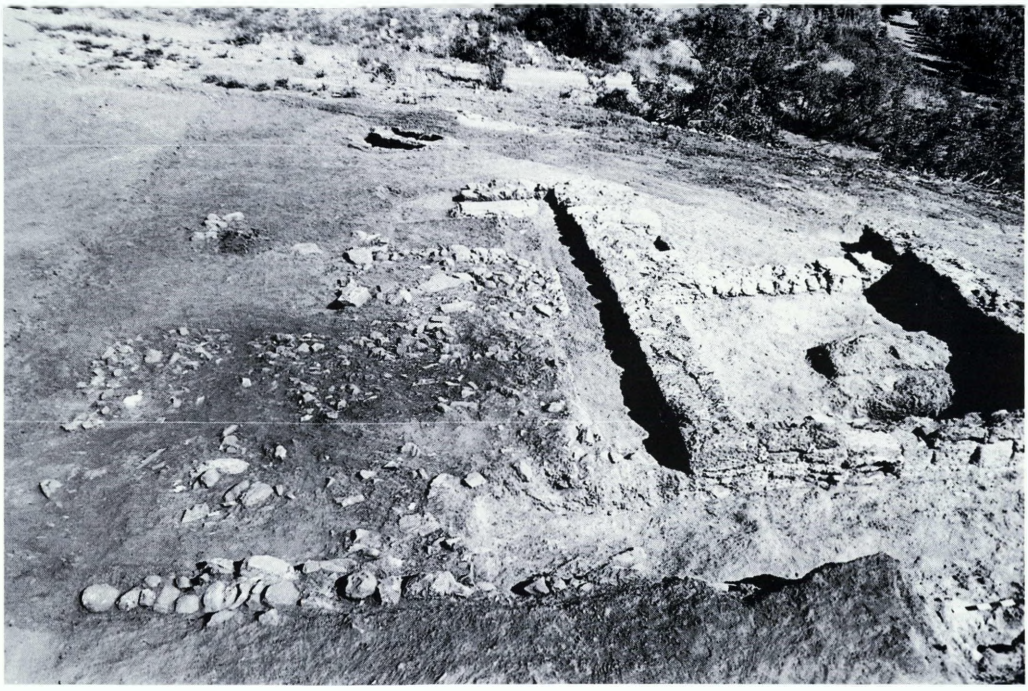
Ο ναΐσκος

Μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης ήλθε στο φως ναΐσκος, πλ. 4,90 και μήκ. 7,15 μ. (εικ. 7-10). Αν όμως υπολογιστούν και οι σύγχρονα κατασκευασμένες σε επαφή με το βόρειο τοίχο του προνάου αντηρίδες, το μήκος του φθάνει τα 8,5 μ. (εικ. 6-10). Έχει είσοδο από ΒΔ. και αποτελείται από τον πρόναο[13], μήκ. 1,5 και πλ. 3,70 μ., και το σηκό, μήκ. 4 μ. και

είναι αμάρτυρη. *Κρα(τήρ)* αναφέρεται σε επιγραφή από τη Δούρα-Ευρωπό (F. Cumont, *Les fouilles de Doura - Europos* 1922-3 (1926), σ. 373 (11). Μια άλλη ανάγνωση θα ήταν: *ΕΚ προπόσ(ε)ις* (=25 προπόσεις) *ἀνέθηκαν*, μια και η αντιπροφή των αριθμών είναι συνήθης. Αν αυτό συμβαίνει, τότε η έκφραση αυτή γίνεται γνωστή για πρώτη φορά.

[12] Τα γράμματα της επιγραφής μοιάζουν για παράδειγμα με αυτά των απελευθερωτικών επιγραφών στη Μητέρα των Θεών Αυτοχθόνου στη Λευκόπετρα Βέροιας, που χρονολογούνται μετά το 203/4 μ.Χ. (Ph.M. Petsas - M.B. Hatzopoulos - L. Gounaropoulou - P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopétra (Macédoine), Μελετήματα* 28 Αθήνα 2000, σ. 115 κ.ε., αριθ. 47 κ.ε.), ή με την απελευθερωτική επιγραφή στη συρία Θεά Παρθένο (206 μ.Χ.) από τον Άγιο Νικόλαο Γιαννιτσών (Panayotou - Chrysostomou, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 384, αριθ. 14).

[13] Σε τομή, 1,50×0,70 μ., που έγινε στο δυτικό τμήμα του προνάου διαπιστώθηκε ότι ο ναΐσκος στο «δυτικό» του τμήμα θεμελιώθηκε ψηλά στον κατάλληλα λαξευ-

Εικ. 7. Ο ναΐσκος και ο περίβολος με το λιθόστρωτο. Άποψη από ΝΑ.

όμοιου πλάτους. Ο πρόναος έχει άνοιγμα πλ. 2,10 μ., ενώ ο σηκός είσοδο πλ. 1,70 μ., από την οποία λείπει το κατώφλι. Οι τοίχοι του, πάχ. 0,60-0,65 μ., στο κάτω τμήμα τους είναι κτισμένοι με λιθοπλίνθους και αργούς λίθους, που τοποθετήθηκαν σε παχύ κονίαμα. Στις γωνίες και στα σημεία όπου χρειαζόταν χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερες λιθόπλινθοι, ενώ στο ανώτερο μέρος των τοίχων του μικρότεροι λίθοι, αλλά και οπτόπλινθοι. Οι εσωτερικές όψεις των τοίχων του έφεραν επένδυση από λευκά κονιάματα, τα οποία σε κάποια σημεία (π.χ. στον καταληπτήρα) είχαν παχύτερες ταινίες από ερυθρό και κίτρινο χρώμα. Στις επιχώσεις του εσωτερικού του ναΐσκου βρέθηκαν λατύπη μαρμάρου, κομμάτια δουλεμένων μαρμάρων, τμήμα μαρμάρου με γλυφές και όστρακα αγγείων ρωμαϊκών χρόνων.

Στο δάπεδο του σηκού ήλθε στο φως ορθογώνια κατασκευή διαμορφωμένη στο φυσικό έδαφος, μήκ. Α.-Δ. 1,80 και πλ. Β.-Ν. 1,35 μ., και ένα παράλληλο μακρόστενο όρυγμα, μήκ. 1,80, πλ. 0,30 και βάθ. 0,40 μ., στα νότιά της, το δυτικό τμήμα του οποίου ήταν στρω-

μένο οριζόντια βράχο, σε αντίθεση με το «ανατολικό» του τμήμα, όπου χρειάστηκε να μπαζωθεί ο χώρος, προκειμένου να σχηματιστούν τα δάπεδα του ναΐσκου. Στην κιτρινωπή φερτή επίχωση και στον πηλό του δαπέδου του προνάου βρέθηκαν οστά ζώων, κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, σιδερένιο μαχαιρίδιο με ξύλινη λαβή και χάλκινο ελληνιστικό νόμισμα Θεσσαλονίκης (H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III: *Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, σ. 119, αριθ. 12: α. Κεφαλή Αθηνάς Παρθένου, β. Βους προς τα δεξιά, *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*).

μένο με κομμάτια λακωνικής κεραμίδας (εικ. 6-11). Το όρυγμα ήταν γεμάτο με στάχτη, που είχε δημιουργηθεί από τη χρόνια καύση προσφορών. Πρόκειται μάλλον για θυμέλη, δηλαδή χθόνιο βωμό, που ταιριάζει σε μυστηριακή λατρεία[14]. Η αμφικλινής στέγη του ναΐσκου θα είχε «ὀπαῖον», λόγω του χθόνιου βωμού που υπάρχει στο σηκό του, όπως και σε άλλες περιπτώσεις μυστηριακών λατρειών[15].

Στο εσωτερικό του ναΐσκου δεν βρέθηκε κανένα σπάραγμα από λατρευτικό άγαλμα, ούτε κάποιο άλλο βοηθητικό στοιχείο, δεδομένα που δείχνουν ότι το ιερό λεηλατήθηκε μετά την εγκατάλειψή του. Ένα χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Α', που βρέθηκε πάνω στον ανατολικό τοίχο του ναΐσκου, αποτελεί ένα χρονολογικό όριο ante quem για την εποχή της ολοκληρωτικής καταστροφής του. Αυτό συνέβηκε άλλωστε την ίδια εποχή και σε πολλά ειδωλολατρικά ιερά της υπαίθρου χώρας της Μακεδονίας και γενικότερα του ρωμαϊκού κόσμου[16].

Στο ναΐσκο, που κατασκευάστηκε σε επιφανέστατο τόπο κοντά στον οικισμό και που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *μέγαρον-οἶκος-βακχεῖον*[17], θα γίνονταν οι τελετουργίες του διονυσιακού θιάσου. Η κατεύθυνση του ναΐσκου και η είσοδός του από ΒΔ. οφειλόταν στη χθόνια φύση της λατρείας και στην ευκολότερη πρόσβαση από την πλευρά του οικισμού. Επίσης, οφειλόταν στην οικονομία ανέγερσής του, επειδή θα απαιτούνταν λιγότερες δαπάνες με περιορισμένη και ευκολότερη εκσκαφή, λόγω της θέσης του στην ανατολική άκρη του βραχώδους λόφου, όπου το έδαφος ήταν μαλακότερο.

Ο κλίβανος (εικ. 6-7)

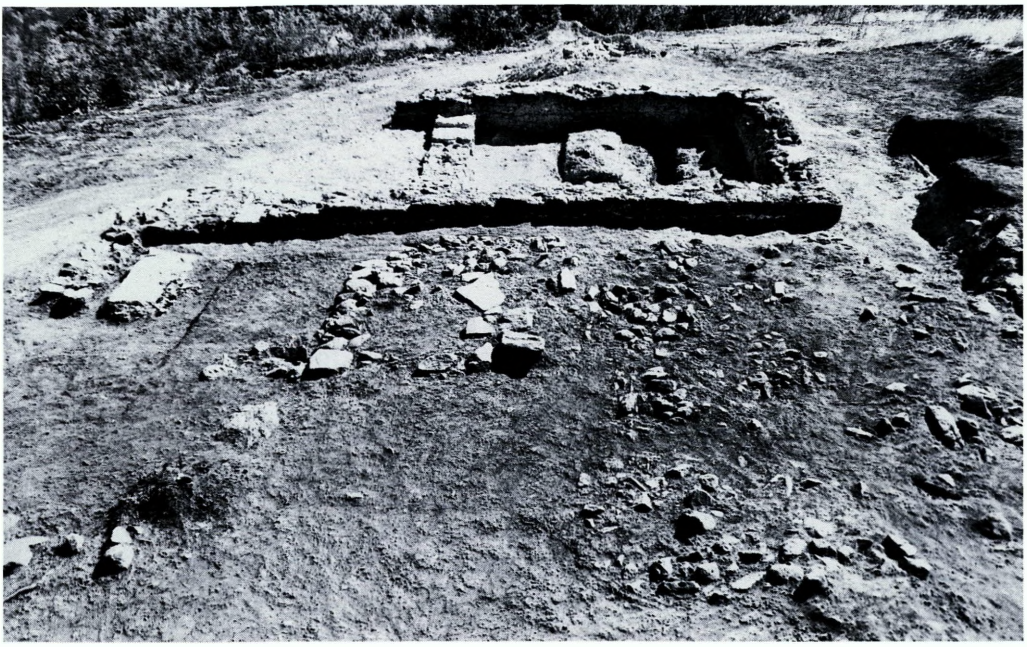
Στα βορειοδυτικά του ναΐσκου και σε απόσταση 4 μ. από αυτόν ήλθε στο φως κυκλικός κεραμικός κλίβανος, που κατασκευάστηκε στο φυσικό έδαφος με την είσοδο τροφοδοσίας του θαλάμου όπτησης προς Β. Από τον κλίβανο, διαμ. 2,90 μ., που είναι κτισμένος με ωμοπλίνθους, δεν σώθηκε ο θάλαμος όπτησης. Το βόρειο τμήμα του καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του δρόμου, ενώ σώθηκαν δύο από τα παράλληλα πλινθόκτιστα τοιχία με

[14] Για μια θυμέλη στη Βέροια, αφιερωμένη στη θεσσαλική θεά των νεκρών και των καθαρμών, βλ. Χρυσοστόμου, *Εν(ν)οδία*, σ. 70 κ.ε. Όπως στην Ελευσίνα, το ίδιο και στους Δελφούς ο ναός του Απόλλωνα απεκαλείτο *μέγαρον* ή *ἀνάκτορον*, έχοντας στο άδυτό του *ἑστία* ή *θυμέλη* (G. Roux, L'autel dans le temple, *Espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité, Actes du Colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4-7 juin 1988*, Paris 1991, σ. 298).

[15] Roux, ό.π., σ. 300 κ.ε.

[16] Χρυσοστόμου, *Εν(ν)οδία*, σ. 82.

[17] Το πρόβλημα της ονομασίας του λατρευτικού κτιρίου των διονυσιακών θιάσων παραμένει ανοικτό. Στη Θάσο γνωρίζουμε από ένα ελληνιστικό επίγραμμα ότι ο γιατρός Τιμοκλείδης Διφίλου ανέθεσε στον Διόνυσο Βακχέα και στις Νύμφες Ναϊάδες *ὑπαίθριον ναὸν ἀμφιβώμιον σκεπαστὸν ἀμπέλοισιν, ἄντρον* και *οἶκον εὐαστήριον* για τους μύστες (Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 19 κ.ε.). Σε επιγραφή από τα Άβδηρα αναφέρεται ότι ο αρχιβουκόλος Γ. Κάσσιος Σέξτος έκτισε με δικά του έξοδα *μέγαρον* για τον Διόνυσο και τους συμμύστες του (J. Bousquet, Inscriptions d'Abdère, *BCH* 62 (1938), σ. 51). Μια επιγραφή από την Τήνο αναφέρει ότι η νεαρή Ισία κατασκεύασε τις στέγες *τῶν μεγάρων* του ιερού της Δήμητρας και του Διονύσου (*IG* XII, 5, αριθ. 972). Σε επιγραφή από τη Θεσσαλονίκη (Α. Λιούτας - Μ. Μανδάκη, Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 371 κ.ε.) αναφέρονται τα αξιώματα του *ἀρχιμαγαρέα* και της *μαγάρισσας*. Στη Σμύρνη μαρτυρείται σε διονυσιακό θίασο το αξίωμα του νεωκόρου (G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, Bonn 1987, I, αριθ.

Εικ. 8. Ο ναΐσκος και το λιθόστρωτο. Άποψη από ΝΔ.

τοξωτά ανοίγματα, μήκ. 2,30 και πλ. 0,42 μ., που στήριζαν τη σχάρα του, κατασκευασμένη στο επίπεδο του εδάφους. Στο πίσω μέρος του και στο επίπεδο του εδάφους διαπιστώθηκε άνοιγμα, 0,70×0,70 μ., μάλλον για τον έλεγχο του εσωτερικού του θαλάμου όπτησης. Στο εσωτερικό του θαλάμου του βρέθηκαν σιδερένιο καρφί, λίγα όστρακα αγγείων, μεταξύ των οποίων τμήμα πυθμένα σκύφου με ανάγλυφο ρόδακα, πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα με εγχάρακτο σύμβολο, καθώς και τα ανώτερα τμήματα δύο μεγάλων πήλινων πυραμιδόσχημων αντικειμένων. Άλλα τρία παρόμοια αντικείμενα, δύο ακέραια και ένα αποσπασματικό, ύψ. 0,22-0,24 μ., που βρέθηκαν στα χώματα της καταστροφής του κλιβάνου, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτά χρησίμευαν ως στηρίγματα για την όπτηση μεγάλων αγγείων και οπτοπλίνθων[18].

Στην περιοχή ανάμεσα στον κλίβανο και το ναΐσκο βρέθηκαν χάλκινη διπλή περόνη των ρωμαϊκών χρόνων και δύο χάλκινα νομί-

515, 2ος αι. π.Χ.), ενώ στο θίασο της Αγριππινίλλας κοντά στη Ρώμη αναφέρονται δύο *ἀντροφύλακες* (Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 17 κ.ε.). Τέλος, *βακχεῖον* μαρτυρείται στην Κύμη (H. Engelmann, *Die Inschriften von Kyme, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 5, Bonn 1976, αριθ. 30), στη Μήλο (H. Wrede, *Consecratio in formam deorum*, Mainz 1981, αριθ. 173, πίν. 24, 1-2), ενώ στους Στόβους αναφέρεται *βακχεῖον πρεσβύτερον* (S. Dull, *Die Götterkulte Nordmakedoniens*, Munich 1977, σ. 78, 160, 326).

[18] Για τα στηρίγματα αγγείων κατά την όπτηση βλ. Κ. Μοσχάκης, Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 197, σημ. 22-23.

Εικ. 9. Ο ναΐσκος μετά την ανασκαφή του. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 10. Ο σηκός του ναΐσκου με τη θυμέλη. Άποψη από ΝΑ.

σματα, ένα Θεσσαλονίκης[19] και ένα Φιλίππου Β΄ (α. Κεφαλή νέου προς τα δεξιά, β. Ιππέας προς τα δεξιά, *ΦΙΛΙΠΠΟΥ*).

Ο δυτικός περίβολος με τους τάφους Α-Δ (εικ. 6-7)

Ο ναΐσκος περιβαλλόταν στα νότια και στα νοτιοδυτικά του από λίθινο περίβολο, που προστάτευε αρχικά συστάδα τριών τάφων. Αργότερα τμήμα του δυτικού περιβόλου καταστράφηκε, προκειμένου να εξοικονομηθεί χώρος για τη διάνοιξη του ορύγματος του τάφου Δ. Στο χώρο αυτό, πλ. 6,5 και μήκ. 10 μ., μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης αποκαλύφθηκε στρώμα λίθων, μαρμάρινης λατύπης και μαυροχώματος (εικ. 7-8). Κάτω από το λιθόστρωτο αυτό ερευνήθηκαν τρεις ασύλητοι μαρμάρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενός άνδρα και δύο γυναικών, καθώς και ένας πλινθόκτιστος παιδικός.

Τάφος Α: Στο βορειοανατολικό τμήμα του λιθόστρωτου χώρου ξεχώριζε ορθογώνια λίθινη κατασκευή με αψιδωτή την πλευρά προς το ναΐσκο (εικ. 6-8). Σε τομή που έγινε στο εσωτερικό της διαπιστώθηκε ότι όριζε το όρυγμα του μαρμάρινου κιβωτιόσχημου τάφου Α, που απείχε από το ναΐσκο 1,40 μ. Πάνω στη νότια πλευρά του τάφου βρέθηκε αύλακα ορθογώνιας διατομής, που ξεκινάει έξω από το νότιο τοίχο του περιβόλου. Η αύλακα αυτή και η λίθινη κατασκευή πάνω από τον τάφο πιστοποιούν ότι η νεκρή που ενταφιάστηκε σε αυτόν ήταν αποδέκτης προσφορών.

Ο τάφος, εσωτ. διαστ. μήκ. 1,80, πλ. 0,55 και βάθ. 0,45 μ., που βρέθηκε σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια της παραπάνω κατασκευής (εικ. 6, 12-13), είχε σφραγισμένη με κονίαμα, λίθους και κομμάτια κεραμιδιών τη μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα του. Περιείχε τον ενταφιασμό γυναίκας, ύψ. 1,60 μ., με το

Εικ. 11. Η θυμέλη του ναΐσκου. Άποψη από ΝΔ.

κεφάλι στα ανατολικά, η οποία αρχικά ήταν τυλιγμένη σε κάποιο ύφασμα, όπως διαπιστώθηκε από τα ίχνη του. Η πλάκα της βόρειας πλευράς του τάφου έσπασε σε δύο κομμάτια με αποτέλεσμα η υγρασία να μπει στο εσωτερικό του και να αποσυνθέσει τα οστά και ορισμένα από τα κτερίσματα. Στα πόδια της νεκρής βρέθηκαν δύο σπασμένα γυάλινα αγγεία, στο ένα από τα οποία διατηρήθηκε το τριμερές αρθρωτό οστέινο πώμα. Στην περιοχή του κεφαλιού της βρέθηκαν μεγάλο γυάλινο ακέραιο μυροδοχείο και ένα σπασμένο γυάλινο αγγείο. Στα αυτιά φορούσε χρυσά σκουλαρίκια, συνολ. βάρ. 3,15 γρ., διακοσμημένα με άνθος, που αρχικά περιέκλειαν κάποιο υλικό το οποίο διαλύθηκε (εικ. 14α). Στο μεσαίο δάχτυλο του αριστερού χεριού η νεκρή φορούσε αργυρό δακτυλίδι,

[19] Gaebler, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 111, αριθ. 11, πίν. XXIII, 2.

Εικ. 12. Οι τάφοι Α, Β, Γ και Δ μετά την ανασκαφή τους. Άποψη από ΝΔ.

βάρ. 1,6 γρ., με δακτυλιόλιθο από καρνεόλη, ο οποίος φέρει παράσταση καραβίδας[20] (εικ. 14β). Στον παράμεσο δάχτυλο φορούσε χρυσό δακτυλίδι, βάρ. 7,35 γρ., που στη σύμφυτη σφενδόνη του αρχικά είχε χαραγμένη λατινική επιγραφή με κεφαλαία γράμματα, πιθανότατα συντομογραφία κάποιας ευχής (εικ. 14γ)[21]. Στην περιοχή του δεξιού χεριού της βρέθηκαν δύο νομίσματα, που από την οξείδωση είχαν κολλήσει μεταξύ τους. Πρόκειται για χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα και δηνάριο Πλαυτίλλας, συζύγου του Καρακάλλα (202-205 μ.Χ.), που χρονολογούν τον τάφο μετά το 202 μ.Χ.

Τάφος Β: Σε απόσταση 0,82 μ. δυτικά από το ναΐσκο, παράλληλα και βόρεια του τάφου Α, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. ο μαρμάρινος κιβωτιόσχημος τάφος Β (εικ. 6, 12-13), εσωτ. διαστ. μήκ. 1,78, πλ. 0,59 και βάθ. 0,55 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., που καλυπτόταν με μαρμάρινη πλάκα, σφραγισμένη γύρω γύρω με κονίαμα και λίθους για στεγανό-

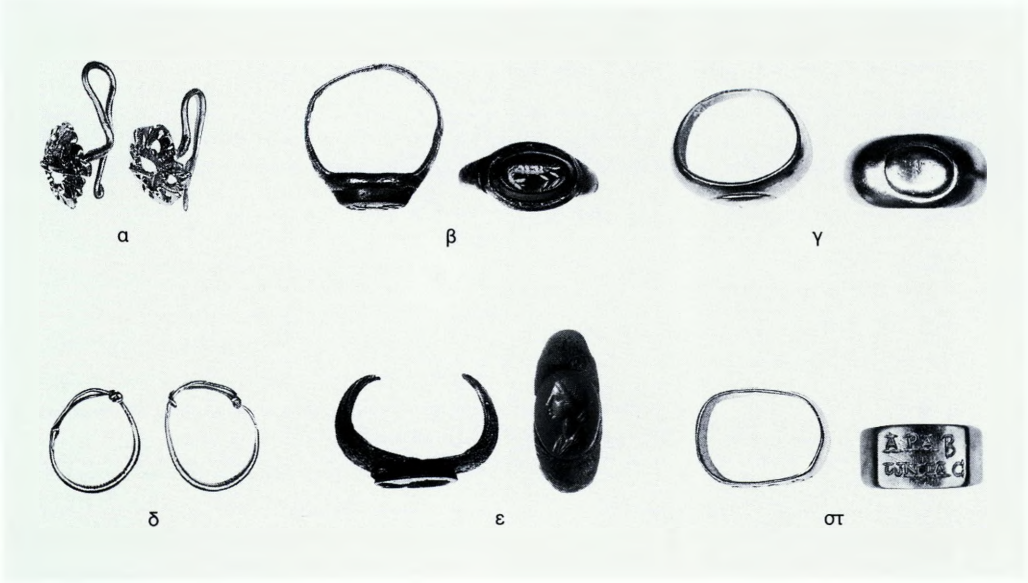
[20] Παράσταση καραβίδας είναι γνωστή σε δακτυλίδια της ίδιας εποχής (E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen II: Staatlich Museen Preßischer Kulturbesitz Antikenabteilung*, Berlin, München 1969, σ. 197, αριθ. 556). Επίσης βλ. C. Weiß, *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, Die antike Gemmen der Sammlung Friedrich Julius Rudolf Bergau im Germanischen Nationalmuseum*, Nurenberg 1996, σ. 137, αριθ. 367-371.

[21] Για χρυσά δακτυλίδια με επιγραφές βλ. F.H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in Departments of Antiquities*, British Museum, London 1968, σ. 99 κ.ε., πίν. XVII.

Εικ. 13. Ο ναΐσκος και οι τάφοι Α, Β και Γ. Άποψη από ΒΔ.

τητα. Η πλάκα είχε σπάσει σε δύο κομμάτια κατά την τοποθέτησή της, γι' αυτό και το σπάσιμο σφραγίστηκε επίσης με κονίαμα. Ο τάφος περιείχε τον ενταφιασμό γυναίκας με το κεφάλι στα ανατολικά. Όπως φαίνεται από το ύψος της νεκρής και το μικρότερο μέγεθος των κοσμημάτων της, σε σχέση με αυτά της γυναίκας του τάφου Α, πρόκειται μάλλον για νεαρή γυναίκα. Δίπλα από το κεφάλι της βρέθηκαν δύο μεγάλα γυάλινα μυροδοχεία, ένα ακέραιο και ένα κομματιασμένο. Στη βορειοδυτική γωνία του τάφου βρέθηκαν μικρό γυάλινο άωτο κύπελλο με ανάγλυφη διακόσμηση σταγόνων, γυάλινος ελικωτός αναδευτήρας, μήκ. 0,205 μ., και περίτεχνη οστέινη περόνη. Η νεκρή στα αυτιά της φορούσε χρυσά σκουλαρίκια, συνολ. βάρ. 0,725 γρ., του κρικόσχημου τύπου (εικ. 14δ), που όμοιά τους έχουν βρεθεί σε γυναικείες ταφές και άλλων πόλεων της Μακεδονίας (Έδεσσα, Βέροια, Πέλλα, Θεσσαλονίκη, Αμφίπολη κτλ.). Στο με-

Εικ. 14. Τα χρυσά και αργυρά δακτυλίδια, καθώς και τα χρυσά σκουλαρίκια των τάφων Α και Β.

Εικ. 15. Ο τάφος Δ μετά την αφαίρεση της καλυπτήριας πλάκας του. Άποψη από ΒΔ.

σαίο δάχτυλο του αριστερού χεριού η νεκρή φορούσε αργυρό δακτυλίδι, βάρ. 2,6 γρ., που έχει στη σφενδόνη του καφέ λίθο με παράσταση γυναικείας προτομής σε στροφή 3/4 προς τα αριστερά (εικ. 14ε). Τα μαλλιά της, κτενισμένα από την κορυφή του κρανίου προς τη βάση του, καταλήγουν σε κότσο πίσω, ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου της δεν είναι ιδεαλιστικά. Στον παράμεσο δάχτυλο φορούσε χρυσό δακτυλίδι, βάρ. 3,5 γρ., στη σύμφυτη σφενδόνη του οποίου είναι χαραγμένη η επιγραφή *ΑΡΑΒ/ΩΝΙΑC* (=Αραβωνιάς)[22], πιθανότατα το όνομα της νεκρής[23] (εικ. 14στ).

Τάφος Γ: Στη γωνία που σχηματίζεται από το ναΐσκο και το βόρειο τοίχο του περιβόλου, σε απόσταση 0,70 μ. βόρεια του τάφου Β, αποκαλύφθηκε ο μικρός πλινθόκτιστος τάφος (εικ. 6, 12-13), εσωτ. διαστ. μήκ. 1,01, πλ. 0,29 και βάθ. 0,40 μ., ο οποίος καλυπτόταν με μαρμάρινη πλάκα, σφραγισμένη γύρω γύρω με υδραυλικό κονίαμα. Ο τάφος, που περιείχε τον ενταφιασμό παιδιού με το κεφάλι στα δυτικά, είχε ως μοναδικό κτέρισμα έναν πήλινο αμφορίσκο, τοποθετημένο στη βορειοανατολική γωνία του.

Τάφος Δ: Ο τελευταίος χρονικά τάφος της συστάδας, που βρέθηκε σε βάθος 0,70 μ., στα δυτικά του τάφου Α και σε απόσταση 0,40 μ. από αυτόν, κατέστρεψε τμήμα του δυτικού τοίχου του περιβόλου (εικ. 6, 12, 15). Πρόκειται για το μαρμάρινο κιβωτιόσχημο τάφο Δ, εσωτ. διαστ. μήκ. 1,78, πλ. 0,55 και βάθ. 0,55 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν., του οποίου οι πλάκες προέρχονταν από κάποιο προγενέστερο μνημείο ή κτίριο. Περιείχε τον ενταφιασμό άνδρα με το κεφάλι στα βόρεια. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν υπολείμματα των υποδημάτων του (στο ένα από αυτά σώζο-

[22] Το όνομα *Αραβιανός*, που μαρτυρείται σε απελευθερωτική επιγραφή στον Διόνυσο Ψευδάνορα από τη Βέροια (249 μ.Χ.) (M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine. Μελετήματα* 19, Athens 1994, σ. 68 κ.ε.), αλλά και στην Αθήνα (220 μ.Χ. και 255/6 μ.Χ.), (*LGPN*, ό.π. (υποσημ. 8), II, σ. 48), όπως και το *Αρβειανός* από την Ηράκλεια Λυγκηστική, θεωρήθηκαν ρωμαϊκά (A.B. Tataki, New Elements of the Society of Beroea, *Αρχαία Μακεδονία* VI, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1120). Το *Αραβις* απαντάται στη Λέσβο (*LGPN*, I, σ. 56) και το *Αράβαννα* στο Άργος (*LGPN*, II.A, σ. 52).

[23] Η αναγραφή του ονόματος του (της) κατόχου στα δακτυλίδια είναι συχνό φαινόμενο (Marshall, ό.π., υποσημ. 21).

Εικ. 16. Το νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου Δ με τα κτερίσματα στα πόδια του νεκρού.

νταν τμήμα του δέρματος και η από φελλό σόλα του, μήκ. μόνο 0,23 μ.) με τους χάλκινους κρίκους, τις χάλκινες διακοσμητικές έλικες (εικ. 16-17), καθώς και τα σιδερένια μικρά καρφιά με πλατύ κεφάλι, που αρχικά ήταν προσηλωμένα στις σόλες τους. Επίσης βρέθηκαν ένα σπάνιο σιδερένιο άωτο αγγείο, κατασκευασμένο από δύο συγκολλημένα στο μέσον του σώματος ελάσματα (εικ. 18), ένα αργυρό κοχλιάριο[24] (εικ. 19), ένα πήλινο δίωτο κύπελλο και τρία εξαίρετα γυάλινα αγγεία πόσεως. Πρόκειται για δύο άωτα ωοκέλυφα κύπελλα, ένα μεγάλο και ένα μικρό, καθώς και ένα σπάνιο αγγείο με στενό επιμήκη λαιμό, πεπλατυσμένο χαμηλό σώμα και δακτυλιόσχημη βάση[25]. Στην περιοχή του στήθους ο νεκρός έφερε αργυρή τοξωτή πόρ-

[24] Για παρόμοιο κοχλιάριο από το Φαγιούμ της Αιγύπτου βλ. J.W. Hayes, *Greek, Roman, and Related Metalware in the Royal Ontario Museum*, Toronto 1984, σ. 6, αριθ. 8. Για παρόμοιο αργυρό κοχλιάριο από τάφο της Έδεσσας της εποχής της τετραρχίας (τέλη 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.) βλ. Αν. Χρυσοστόμου, *Τα νεκροταφεία της αρχαίας Έδεσσας* (αδημ. δ.δ. 2000), σ. 203, πίν. 210. Κοχλιάρια ανάλογου σχήματος βρέθηκαν σε θησαυρούς του 3ου αι. μ.Χ., όπως π.χ. τα αργυρά κοχλιάρια του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από το θησαυρό του Donji Branetici δυτικά του Rudnik της Σερβίας (Εθνικό Μουσείο Βελιγραδίου), που προέρχονται από το ιερό της Terra Mater (I. Popovič, Silver Production in the Early Empire Period; Local Products and Imports, *Antike Silver from Serbia*, Belgrade 1994, σ. 111, 293 κ.ε., αριθ. 209-213).

[25] Ένα παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στη Νέα Αγχίαλο (C.D. Weinberg, Evidence for Glass Manufacture in Ancient Thessaly, *AJA* 66 (1962), σ. 132, πίν. 28, εικ. 12). Από ένα όμοιο αγγείο στη Θεσσαλονίκη (Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Τα νεκροταφεία, *Θεσσαλονίκη από*

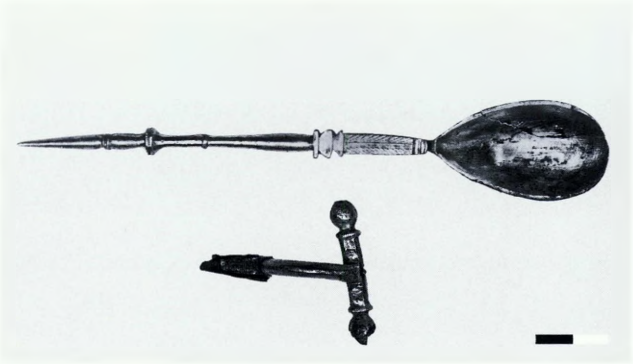

Εικ. 17. Η σόλα του ενός υποδήματος του νεκρού του τάφου Δ μαζί με τα υπολείμματα του δέρματος και της διακόσμησης.

πη με χάλκινη περόνη, βάρ. 12 γρ. (εικ. 19)[26]. Το αργυρό κοχλιάριο, μήκ. 0,16 μ. και βάρ. 20,33 γρ., σπάνιο αντικείμενο πολυτελείας[27], αποτελείται από την οξυκόρυφη επιμήκη λαβή, ποικιλμένη με δακτυλίους, ορθογώνια και παραλληλόγραμμα, καθώς και με εγχάρακτο μοτίβο ψαροκόκαλου στο τμήμα που συνδέει τη λαβή με το κυρίως σώμα. Από χάλκινο νόμισμα κοπής Ρώμης επί Γαλλιηνού (α. Μπούστο Γαλλιηνού προς τα δεξιά, γύρω *GALLIENUS AUG*, β. Όρθια Αφθονία με κέρας, γύρω *ABUNDANTIA AUG.*)[28],

Εικ. 18. Το σιδερένιο άωτο αγγείο του τάφου Δ.

Εικ. 19. Το αργυρό κοχλιάριο και η αργυρή πόρπη του τάφου Δ.

τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Αθήνα 1986, σ. 72, εικ. 125γ) συμπεραίνεται ότι το εργαστήριο παραγωγής αυτού του τύπου του αγγείου βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη. Για ένα εργαστήριο γυάλινων αγγείων στη Θεσσαλονίκη βλ. Π. Αδάμ-Βελένη - Η. Ζωγράφου - Β. Καλάβρια - Αικ. Μαυρομιχάλη - Αικ. Μπόλη, Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Η οικοσκευή του Βαλανείου, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 85 κ.ε.

[26] Πρόκειται για τύπο τοξωτής πόρπης καθαρά ανδρικής, που αρχικά χρησιμοποιήθηκε από στρατιώτες, ενώ στη συνέχεια από αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής και ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους, για το πιάσιμο του μανδύα στον ώμο. Παρόμοια χάλκινη πόρπη βρέθηκε στην Κύρρο (Π. Αδάμ-Βελένη, Αρχαιολογικά Αραβησσού - Mutatio Scurrio, *Μνείας Χάριν, τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 9, εικ. 5).

[27] Τα μεμονωμένα κοχλιάρια μάλλον σχετίζονται με στρατιωτικούς (M. Kovač, Silver Spoon from Late Roman Fortress by Ljubicevač, *Antike Silver from Serbia*, Belgrade 1994, σ. 195).

[28] A.S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet* IV. *Valerian I to Allectus*, Oxford 1978, σ. 43, αριθ. 51, πίν. 12. Ευχαριστώ το συνάδελφο Χρ. Γκατζόλη για την ταύτιση του νομίσματος, παρά την κακή του κατάσταση.

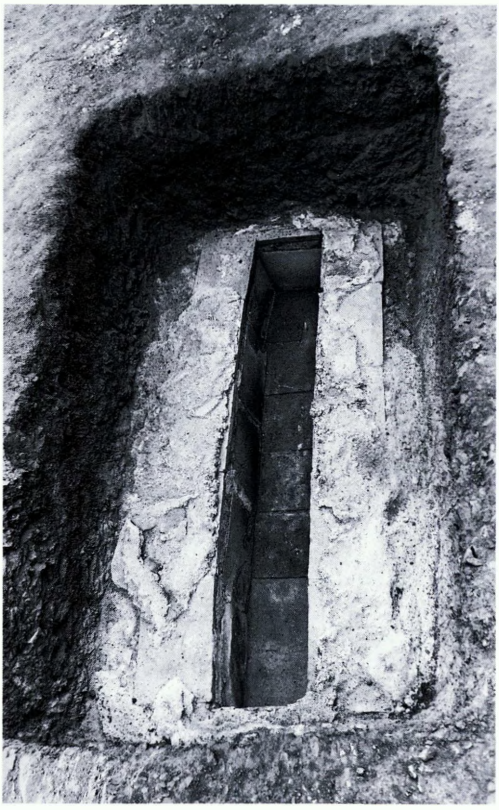
Εικ. 20. Η πρώτη (δυτική) συστάδα των τάφων των μυστών στα νοτιοανατολικά του ναΐσκου, έξω από τον περίβολο.

που βρέθηκε στο αριστερό χέρι του άνδρα, συμπεραίνεται ότι ο τάφος κατασκευάστηκε μετά το έτος 261 μ.Χ.

Τάφοι μυστών στα νότια του περιβόλου (εικ. 6)

Στα νότια του περιβόλου ερευνήθηκαν 19 τάφοι (Τ1-Τ19), κατανεμημένοι σε δύο συστάδες, πιθανότατα διαφορετικών οικογενειών, που αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου νεκροταφείου (εικ. 20). Δεν βρέθηκαν μνημεία που θα είχαν στηθεί ως σήματα πάνω από τους τάφους. Από την πρώτη συστάδα, τη δυτική, ήλθαν στο φως δεκατρείς τάφοι, ενώ από τη δεύτερη, την ανατολική, προλάβαμε να ερευνήσουμε μόνον έξι. Ενδιαφέροντα είναι τα στατιστικά στοιχεία τους: Από τους δεκαεννέα τάφους οι δύο είναι μεγάλοι κιβωτιόσχημοι με επένδυση οπτοπλίνθων και με κάλυψη λίθινων πλακών (εικ. 21), οι τέσσερις είναι κεραμοσκεπείς καλυβίτες και οι άλλοι δεκατρείς είναι λακκοειδείς με κάλυψη πλακών. Από αυτούς οι επτά ήταν ακτέριστοι (έξι λακκοειδείς και μία καύση, ποσοστό 30%) και οι έξι παιδικοί (ποσοστό 30%). Οι δεκατρείς τάφοι περιείχαν ενταφιασμούς (ποσοστό 70%), ενώ οι υπόλοιποι έξι καύσεις (ποσοστό 30%). Οι καύσεις γίνονταν επιτόπου στα ορύγματα των τάφων με χρήση ξύλων άγριας καρυδιάς, όπως πιστοποιείται από τα απομεινάρια των καρπών και τα κάρβουνα. Το δένδρο αυτό, που δίνει γρήγορη και υψηλή θερμοκρασία, ευδοκιμεί ιδιαίτερα στην περιοχή, η οποία γι' αυτό το λόγο ονομάζεται «Αγριοκαρυδιά».

Η μορφή των τάφων, το είδος των κτερι-

Εικ. 21. Ο τάφος Τ16.

σμάτων, αλλά και η απουσία τους σε ορισμένους από αυτούς δείχνουν ότι οι κάτοχοί τους ανήκαν στην κατώτερη κοινωνική τάξη και στην τάξη των δούλων. Ο προσανατολισμός των τάφων, αλλά και των ίδιων των νεκρών, δεν διαχωριζόταν ανάλογα με το φύλο ή την ηλικία. Τα παιδιά θάβονταν γύρω από τάφους ενηλίκων, δεδομένο που δείχνει ότι ανήκαν στην ίδια οικογένεια. Το έθιμο του ενταφιασμού και της καύσης ασκείται παράλληλα. Η αποτέφρωση δεν παρατηρείται σε τάφους πολύ μικρών παιδιών, όπως αναφέρει και ο Πλίνιος (*NH*,7, 72).

Από τους τάφους ξεχωρίζουν ο μακρόστενος κιβωτιόσχημος γυναικείος Τ16 (εικ. 6, 21), μήκ. 2,30 μ., που κατασκευάστηκε σε απόσταση 1,20 μ. από το ναΐσκο, καθώς και ο Τ8 στο κεντρικό τμήμα της πρώτης συστάδας των τάφων οι οποίοι διακρίνονται για το μέγεθος και την εσωτερική τους επένδυση από οπτοπλίνθους. Ως κτερίσματα η νεκρή του Τ16 είχε δύο γυάλινα αγγεία, οστέινη περόνη με επίχρυσο κεφάλι, χάλκινη σπάτουλα και χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης επί Ελαγάβαλλου (218-222 μ.Χ., α. Μπούστο Ελαγάβαλλου, γύρω *AV.K. M. AVP. ANTVNINOC*, β. Αμφίπολη καθιστή σε θρόνο προς τα αριστερά, γύρω *ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ*). Ως κτερίσματα ο νεκρός του Τ8 είχε δύο πήλινα αγγεία, ένα πινάκιο και ένα μόνωτο κύπελλο με οριζόντιες αυλακώσεις, καθώς και χάλκινο νόμισμα Έδεσσας επί Μακρίνου (217 μ.Χ., α. κεφαλή Μακρίνου προς τα δεξιά, γύρω *AVT. M. OΠEΛ. MAKPEINOC*, β. Όρθια Έδεσσα με κέρας στο αριστερό χέρι στεφανώνει με το δεξί χέρι καθιστή Ρώμη, που κρατάει Νίκη με το δεξί, ενώ μπροστά στη Ρώμη εικονίζεται τράγος).

Χρυσά σκουλαρίκια βρέθηκαν μόνο σε δύο καύσεις κοριτσιών. Τα γυάλινα αγγεία είναι σχετικά σπάνια, σε αντίθεση με τα πήλινα αγγεία, που βρέθηκαν στους περισσότερους τάφους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Τ7 με επτά πήλινα αγγεία (εικ. 22-23). Πρόκειται κυρίως για αγγεία καθημερινής χρήσης για φαγητό και ποτό (πινάκια, σκύφοι, φιάλες, κύπελλα άωτα, μόνωτα και δίωτα, οινοχόες, αμφορίσκοι κτλ.). Ένας ιδιόμορφος ασκός του Τ4, γκρίζου πηλού με σφαιρικό σώμα, κυλινδρική προχοή, κωνική βάση και κάθετη κυλινδρική λαβή στο πάνω μέρος του, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε ρετσίνη, είναι τελετουργικό αγγείο.

Τα χάλκινα νομίσματα κοπών Έδεσσας, Θεσσαλονίκης και Αμφίπολης επί Μακρί-

Εικ. 22. Ο τάφος Τ7.

Εικ. 23. Τα πήλινα αγγεία του τάφου Τ7.

νου, Ελαγάβαλλου, Αλεξάνδρου Σεβήρου και Μαξιμίνου Θράκα, αλλά και του Κοινού των Μακεδόνων, που βρέθηκαν σε μερικούς τάφους, χρονολογούν τα αγγεία και τα άλλα ευρήματα των δύο πρώτων συστάδων στα χρόνια μετά το 217 μ.Χ.

Συμπεράσματα

Όπως πιστοποιείται από τα παραπάνω δεδομένα, βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σημαντικό εύρημα, όπου συνδυάζονται: α) η επιγραφική μαρτυρία για ύπαρξη μυστηριακής λατρείας (ιερέας-μύστες), β) ο ναΐσκος της λατρείας με βωμό-θυμέλη-εσχάρα στο σηκό του, γ) ένας από τους όρους του τεμένους του ιερού, δ) οι τάφοι της οικογένειας, που ανήγειρε το λατρευτικό κτίριο και ίδρυσε τα μυστήρια, ε) οι τάφοι των μυστών του θιάσου.

Ο τάφος Α, που ανήκε σε γυναίκα, καθώς και ο τάφος Β στα βόρειά του, που ανήκε στην κόρη της, υπήρξαν οι αιτίες για την ανέγερση του ναΐσκου και τη σύσταση των μυστηρίων από τον αρχηγό της οικογένειας. Αυτό προκύπτει: 1) από την πρωιμότητα του τάφου Α, όπου βρέθηκε το δηνάριο της Πλαυτίλλας, κοπής περιόδου 202-205 μ.Χ., και η κεντρική θέση του σε σχέση με το ναΐσκο, η εκσκαφή για τη θεμελίωση του οποίου έλαβε υπόψη τον τάφο, 2) από τη θέση και τη σειρά των δύο άλλων τάφων (Β και Γ) και 3) από

τον τελευταίο στη σειρά τάφο Δ, όπου βρέθηκε νόμισμα Γαλλιηνού, περίοδος μετά το 261 μ.Χ., που ανήκε στον αρχηγό της οικογένειας.

Ο αξιωματούχος της Μενηίδος κατασκεύασε στα χρόνια του Καρακάλλα τους τάφους των μελών της οικογένειάς του, που ίσως πέθαναν από κάποια ασθένεια π.χ. λοιμική νόσο. Στη συνέχεια ίδρυσε το ιερό και καθιέρωσε τα διονυσιακά μυστήρια, ενώ μετά το θάνατό του ενταφιάστηκε στον τάφο Δ. Προφανώς πρόκειται για κάποιον ευκατάστατο αξιωματούχο της Μενηίδος, ιδρυτή, ανώτατο λειτουργό, πάτρωνα και ευεργέτη του θιάσου, όπως οι γνωστοί από επιγραφές της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας και της Θράκης σπειράρχες-σπείραρχοι ή μυστάρχες των διονυσιακών κυρίως θιάσων[29].

Τρεις επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.) από τη Θράκη θα μπορούσαν να φωτίσουν περισσότερο το πρόβλημά μας. Η πρώτη επιγραφή, που προέρχεται από κώμη των Φιλίππων στην Αλιστράτη Σερρών, αναφέρει ότι *οἱ περὶ τὸν Ροῦφον Ζείπα* μύστες του Βότρυος Διονύσου τιμούν τον Ρούφο Ζείπα, που υπήρξε μυστάρχης και ευεργέτης τους[30]. Η δεύτερη επιγραφή από τα Άβδηρα[31] μαρτυρεί ότι ο αρχιβουκόλος Γ. Κάσσιος Σέξτος αφιέρωσε ένα *μέγαρον* στον Διόνυσο και στους συμμύστες του. Η τρίτη επιγραφή από το Ποδοχώρι Παγγαίου αναφέρει ότι κάποιος Ζείπας κατασκεύασε μαρμάρινο ανάγλυφο μνημείο για τον εαυτό του, τη γυναίκα του και τα παιδιά του, ενώ άφησε ως δωρεά 120 δηνάρια, προκειμένου οι μύστες του Διονύσου κάθε χρόνο να δαπανούν προσφορές στην πυρά κατά την εορτή των Ρόδων (=Ροζαλίων)[32].

Ο αξιωματούχος της Μενηίδος, όπως φαίνεται από τα πολύτιμα κτερίσματα του τάφου του (αργυρή πόρπη, αργυρό κοχλιάριο, σιδερένιο αγγείο, γυάλινα αγγεία κτλ.), δηλωτικά της υψηλής κοινωνικής του θέσης, αλλά και του θιασιακού αξιώματός του, δεν αποκλείεται να είχε ασκήσει ή να ασκούσε περιοδικά και τα καθήκοντα του ιερέα της διονυσιακής μυστηριακής λατρείας[33].

Σε μερικούς διονυσιακούς θιάσους της αυτοκρατορικής περιόδου[34] γνωρίζουμε τον

[29] Σπειράρχης (Liddell - Scott - Jones[9], σ. 1625) μαρτυρείται στη Βιθυνία (*Corpus Inscriptiones Graecorum (CIG)*, αριθ. 1625), ενώ σπείραρχος στην Πέρινθο (E. Bodnar - C. Mitchell, *Cyriacus of Ancona's Journey in Propontis and the Northern Aegean*, Philadelphia 1976, σ. 31 κ.ε., αριθ. 3). Στις Ερυθρές αναφέρεται σπείρα του Διονύσου από τον ιδρυτή της Βράχυλο (H. Engelmann - R. Merkelbach, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai, IK* 2, Bonn 1973, αριθ. 222), ενώ στην Κύμη θίασος από τον ιδρυτή της Μενεκλείδα (ό.π., σημ. 17). Μυστάρχης (Liddell - Scott - Jones[9], σ. 1156) μαρτυρείται στην Κύζικο (*CIG*, αριθ. 3662) και στη Βιθυνία (*CIG*, αριθ. 3803).

[30] A. Rush, Das Kaiserzeitliche potrait in Makedonien, *JdI* 84 (1969), σ. 155, αριθ. R23. P. Pilhofer, *Philippi. II, Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen 2000, σ. 522 κ.ε., αριθ. 534.

[31] Bousquet, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 51 κ.ε.

[32] Για την εορτή βλ. Pilhofer, ό.π., σ. 597 κ.ε., αριθ. 597. Βλ. επίσης παρακάτω, υποσημ. 36.

[33] Μια παρόμοια περίπτωση αποτελεί ο σπειράρχης του διονυσιακού θιάσου, που αποτελούνταν από εξήντα μέλη, στις Κίλλες της Αυγούστας Τραϊάνας της Θράκης, που ονομαζόταν Αυρήλιος Κλαυδιανός Διονυσίου και ο οποίος ανέθεσε μετά την ιεροσύνη του έναν Άτλαντα προς τιμήν του Γορδιανού και της γυναίκας του (241-244 μ.Χ.), βλ. Michailov, ό.π. (υποσημ. 9).

[34] Για τους γνωστούς έως το 1988 θιάσους του Διονύσου βλ. Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 15 κ.ε. Για νεότερη βιβλιογραφία βλ. Pilhofer, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 523, αριθ. 535, σ. 597 κ.ε., αριθ. 597. S.G. Cole, Diony-

αριθμό και τα ονόματα των μυστών, την οργάνωση και το νομικό καθεστώς τους, την ιεραρχία, τους τίτλους των αξιωματούχων και των λειτουργών τους.

Όσον αφορά το διονυσιακό θίασο της Μενηίδος μετά την πρώτη ανασκαφική περίοδο γνωρίζουμε τους τάφους του μυστάρχη και της οικογένειάς του, καθώς και τους τάφους των μυστών δύο άλλων οικογενειών. Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνουν τη γνωστή από τις επιγραφές πρακτική των διονυσιαστών, να εφαρμόζουν δηλαδή κοινούς ενταφιασμούς ως κλειστή ομάδα πιστών[35]. Επίσης γνωρίζουμε ότι τα μυστήρια θεσπίστηκαν στα χρόνια του Καρακάλλα, ότι ο μυστάρχης του θιάσου πέθανε μετά το 261 μ.Χ., ότι η λατρεία γινόταν σε μέγαρο-οίκο, στο σηκό του οποίου υπήρχε χθόνιος βωμός (θυμέλη-εσχάρα), ότι στο ιερό γίνονταν συμπόσια (προπόσεις) και ότι ένας ιερέας του θιάσου ονομαζόταν Μάκκις.

Όπως βεβαιώνουν επιγραφές της αυτοκρατορικής περιόδου, προς τιμήν των νεκρών και σε άμεση σχέση με τους διονυσιακούς θιάσους γίνονταν κατά την εορτή των Ρόδων ή Ροζαλίων-Ροζαρίων (στο τέλος της άνοιξης)[36] στολισμός των τάφων με ρόδινα στεφάνια (ροδίζω, ροδισμός, ροδοφόρια), καύση αναθημάτων δίπλα στους τάφους (*παράκαυσις*) και νεκρόδειπνα με οινοποσίες. Στην κοιλάδα του Άνω Λουδία, η οποία αρχίζει από τη Μενηίδα, καθώς και στο Πάικο, που οι πρόποδές του εκτείνονται ανατολικά του ποταμού, υπάρχουν ακόμη και σήμερα αυτοφυή κλήματα και διάφορα είδη τριανταφυλλιών, ενώ σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων νοτιότερα βρίσκονται οι πρόποδες του Βερμίου με τους «κήπους του Μίδα» και τα ονομαστά τριαντάφυλλά τους (Ηρόδ. VIII, 138), όπου σύμφωνα με τη μακεδονική εκδοχή του μύθου[37], ο βασιλιάς των Φρυγών αιχμαλώτισε τον Σειληνό, τον τροφό του Διονύσου.

Παρόμοιο με αυτό της Μενηίδος ιερό είχε έλθει στο φως από την ανασκαφική έρευνα το 1971 (χωρίς όμως να ερμηνευθεί από τους ανασκαφείς) σε απόσταση 1,5 χλμ. νότια-νο-

siac Mysteries in Phrygia in the Imperial Period, *Epigrafica Anatolica* (*EA*) 17 (1991), σ. 41 κ.ε., 249-251 μ.Χ. Ir. Shopova, Greek Inscriptions of a *σπείρη* from Thracia, *XI Congresso Internazionale di Epigraphia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997*, Roma 1999, II, σ. 315 κ.ε. Λιούτας - Μανδάκη, ό.π. (υποσημ. 17). Θ. Κυριαλίδης, *Η λατρεία του Διονύσου στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 91 κ.ε.

[35] Σχετικά με τη φροντίδα των διονυσιαστών για τα νεκρά τους μέλη βλ. M.P. Nilsson, *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic Age*, New York 1957, σ. 65 κ.ε. Βλ. επίσης Cole, ό.π., σ. 277 κ.ε., όπου και νεότερη βιβλιογραφία.

[36] Για τα ροζάλια - ροζάρια - ρόδα - ροδισμό - ροδοφόρια βλ. P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine première, *BCH* 18 (1884), σ. 445 κ.ε.· ο ίδιος, Inscriptions de Philippes: Les Rosalies, *BCH* 24 (1900), σ. 299-323· ο ίδιος, *Cultes et mythes du Pangée*, Paris-Nancy 1910. P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine*, Paris 1937, σ. 474 κ.ε. A.S. Hoey, Rosalies signorum, *The Harvard Theological Review* 30 (1937), σ. 15 κ.ε. Pilhofer, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 25 κ.ε., αριθ. 29, σ. 134 κ.ε., αριθ. 133, σ. 497 κ.ε., αριθ. 512, σ. 511 κ.ε., αριθ. 524, σ. 519 κ.ε., αριθ. 529, σ. 648 κ.ε., αριθ. 644, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ένα αρχαίο πόλισμα στην Ελευθερούπολη Καβάλας, *Τεκμήρια* 4 (1989/90), σ. 56 κ.ε.

[37] Για τους Φρύγες και το πρόβλημα της μετανάστευσής τους στη Φρυγία βλ. R. Drews, Myths of Midas and the Phrygian Migration from Europe, *Klio* 75 (1993), σ. 9 κ.ε. Για την προέλευση των μύθων του Μίδα βλ. ό.π., σ. 18 κ.ε.

τιοανατολικά από την Κύρρο[38], στη θέση Εκκλησάκια (αγρός Σάββα Χατζηπαρασκευαΐδη), σε απόσταση 150 μ. βορειοανατολικά από τον οικισμό στη θέση Κάτω Βούδριστες[39]. Από τον οικισμό αυτό περνούσε η Εγνατία οδός και σωστά τοποθετήθηκε το γνωστό από τα οδοιπορικά Mutatio Scurrio[40]. Πρόκειται για ταφικό κτίσμα (διαστ. 4,5×9 μ. περίπου) με δύο ταφές στο εσωτερικό του και γύρω του συστάδα τάφων. Στους παραπάνω τάφους βρέθηκαν πήλινα και γυάλινα αγγεία, καθώς και χάλκινα νομίσματα, που τους χρονολογούν γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. Ο συνδυασμός των ευρημάτων αυτών, καθώς και ενός τμήματος ασβεστολιθικού συμπλέγματος, που βρέθηκε κοντά στο παραπάνω ταφικό κτίριο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και εδώ υπήρχε διονυσιακή μυστηριακή λατρεία. Στο σύμπλεγμα απεικονίζεται ο μύθος της παράδοσης του Διονύσου[41], προκειμένου να ανατραφεί από τον Παπποσειληνό, τον Πάνα και τις Νύμφες[42].

Η πιστοποίηση ότι στα παραπάνω ιερά της Κύρρου και της Μενηίδος υπήρχαν εκτός από τους τάφους ενηλίκων και τάφοι παιδιών συνηγορεί στην άποψη ότι ο μύθος της ανατροφής του Διονύσου σχετιζόταν με τη μύηση των παιδιών στα διονυσιακά μυστήρια. Το δέος μπροστά στο θάνατο και η φροντίδα προς τα παιδιά οδήγησαν ανήσυχους γονείς στην άσκηση αυτής της πρακτικής[43].

[38] Για την Κύρρο βλ. Χρυσοστόμου 1997, σ. 494 κ.ε. Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 1 κ.ε. Σε απελευθερωτική επιγραφή, που βρέθηκε στο ιερό της Μητέρας των Θεών Αυτοχθόνου στη Λευκόπετρα Βέροιας, αναφέρεται ένας βουλευτής της Κύρρου με το θεοφόρο όνομα Διονύσιος (M.B. Hatzopoulos, Les inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone à Leukopétra: Consecration d'esclave par une dame de Kyrros, *ZA* 47 (1997), σ. 51 κ.ε.). Η Γένδερρος ήταν μία από τις κώμες της Κύρρου (Α.Κ. Βαβρίτσας, Επιγραφή εξ Αραβησσού Πέλλης, *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 10. Πρβλ. M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings* I, *Μελετήματα* 22, Athens 1996, σ. 112). Το Μανδαραί τοποθετήθηκε κοντά στο Μάνδαλο (Στέφανος Βυζάντιος: *Μανδαραί, μέρος τῆς Μακεδονικῆς Κύρρου, οἱ οἰκήτορες Μανδαραῖοι*. Χρυσοστόμου 1990, σ. 211, αριθ. 4-6). Μια τρίτη κώμη βρισκόταν στη Λιθαριά (Χρυσοστόμου 1990, σ. 213, αριθ. 7), ενώ άλλες κώμες της Κύρρου εντοπίστηκαν στη Λάκκα και στο Πλαγιάρι Γιαννιτσών (Χρυσοστόμου 1990, σ. 213, αριθ. 8-9).

[39] Ο πυρήνας του οικισμού βρίσκεται γύρω από τα αγροτεμάχια αριθ. 645 και 628, κτηματικής περιοχής Αραβησσού, σήμερα δημοτικού διαμερίσματος του δήμου Κύρρου. Για την ανασκαφή του 1971 βλ. Α. Στουγιαννάκη, *Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, τουριστικός οδηγός νομού Πέλλης, Αθήναι 1973, σ. 125. Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 8-9.

[40] Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 8 κ.ε., σχέδ. 3-4. Πρόκειται μάλλον για οικισμό, που αναπτύχθηκε γύρω από το Mutatio, όπως πιστοποιείται από το αρχαιολογικό υλικό (κυρίως κεραμική, κεραμίδια και λίθοι) που παρατηρείται σε μεγάλη έκταση στους γύρω αγρούς.

[41] Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 43 κ.ε.

[42] Στο σύμπλεγμα η παράδοση του βρέφους Διονύσου στα χέρια του Παπποσειληνού έχει ήδη συντελεστεί, όπως σε τοιχογραφία της Πομπηίας (Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 43 κ.ε., εικ. 1). Ο Παπποσειληνός παριστάνεται στα αριστερά όρθιος κατενώπιον να κρατάει στην αγκαλιά του τον Διόνυσο, πίσω και ψηλότερα ο Πάνας καθιστός με σταυρωμένα πόδια, ενώ δεξιότερα ο Ερμής όρθιος κατενώπιον, ακουμπάει σε ρόπαλο (Μουσείο Θεσσαλονίκης, αριθ. ευρ. 10.060. Βλ. έκθεση, που συνοδευόταν με το υπ. αριθ. 672/29-3-1972 έγγραφο της ΙΓ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας Θεσσαλονίκης). Σε επιτύμβιο βωμό από τη Θεσσαλονίκη ο Ερμής παριστάνεται να κρατάει κηρύκειο στο αριστερό και ρόπαλο στο δεξί χέρι (*IG* X, 2, 1, αριθ. 468. Düll, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 89, 96).

[43] Για το θέμα βλ. Nilsson, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 106 κ.ε. Merkelbach, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 88 κ.ε. M. Gremmer, Der Schellenmann, *EA* 7 (1986), σ. 21 κ.ε. Για τις αντιλήψεις των διονυσιαστών και ειδικότερα των παιδιών σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή βλ. επίσης S.G. Cole, Life and Death: A New Epigram for Dionysos, *EA* 4 (1984), σ. 37 κ.ε.

Σχετικά με το πρόβλημα της ακριβούς ταυτότητας της λατρείας του Διονύσου, μόνο ερωτηματικά μπορούν προς το παρόν να τεθούν και μόνον υποθέσεις να γίνουν. Μήπως πρόκειται: α) για το ρωμαϊκό θεό Liber Pater[44]; β) για το γνωστό σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας θρακικό Διόνυσο; γ) για το μακεδονικό Διόνυσο; δ) για το συγκρητισμό του ρωμαϊκού Liber Pater με το θρακικό ή με το μακεδονικό Διόνυσο;

Στον προβληματισμό της ακριβούς ταυτότητας του θεού θα μπορούσαν να μας προσανατολίσουν ορισμένα δεδομένα, όπως η εορτή των Ρόδων-Ροζαλίων με την «παράκαυσιν»[45] και τα συμπόσια, η φυλετική προέλευση των κατοίκων, καθώς και οι ξενόφερτες λατρείες στην περιοχή.

Από το ρωμαϊκό όνομα Μάκκις (< λατ. Maecius), του γνωστού επιγραφικά ιερέα του θιάσου, συμπεραίνεται ότι στη Μενηίδα υπήρχαν εγκατεστημένοι εξελληνισμένοι ρωμαίοι, όπως συμβαίνει και στις γειτονικές πόλεις της περιοχής. Επίσης, από το ονομαστικό δύο επιτύμβιων ενεπίγραφων στηλών, της Ματερίνης Σεύθου[46] και της οικογένειας του Βήριμου Ζωίλου[47], από νεκροταφείο της κώμης όπου βρέθηκε το ιερό των διονυσιαστών, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην κοιλάδα του Άνω Λουδία ήταν εγκατεστημένος και εξελληνισμένος θρακικός πληθυσμός[48], που θα ασχολούνταν με την κτηνοτροφία, τη γεωργία, την καλλιέργεια των αμπελιών και των οπωροφόρων δένδρων. Αυτό επιβεβαιώνεται επίσης και από τη γειτονική Σκύδρα, όπου μαρτυρείται η λατρεία της θρακικής θεάς Άρτεμης Γαζωρείτιδας (από τη Γάζωρο της Πεντάπολης Σερρών)[49], από Θράκες, που ονομάζονται Δάρδανος και Κότυς[50]. Σημαντικό στοιχείο επίσης θα πρέπει να θεωρηθεί ο διαπιστωμένος στην Έδεσσα κατά την ίδια εποχή συγκρητισμός του μακεδονικού Διονύσου με τον Liber Pater[51]. Επίσης πρέπει να

[44] Για τη λατρεία του θεού αυτού στη Μακεδονία και αλλού στην Ανατολή βλ. A. Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris 1953, σ. 212 κ.ε.

[45] Το ρήμα παρακαίω διαφέρει από το κατακαίω και το ἐνκαίω. Το ἐνκαίω μαρτυρείται π.χ. στη λατρεία του Διός Αγοραίου και της Ήρας στις Αλκομενές (Düll, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 99 κ.ε., 352 κ.ε.). Για τη σημασία των ρημάτων καταγίζειν - ἐναγίζειν - κατακαίειν, που χρησιμοποιούνται για τους ήρωες και τους χθόνιους θεούς βλ. S. Scullion, Heroic and Chthonian Sacrifice: New Evidence from Selinou, *ZPE* 132 (2000), σ. 163 κ.ε.

[46] Χρυσοστόμου 1990, σ. 211, αριθ. 2. Panayotou - Chrysostomou, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 365, εικ. 4.

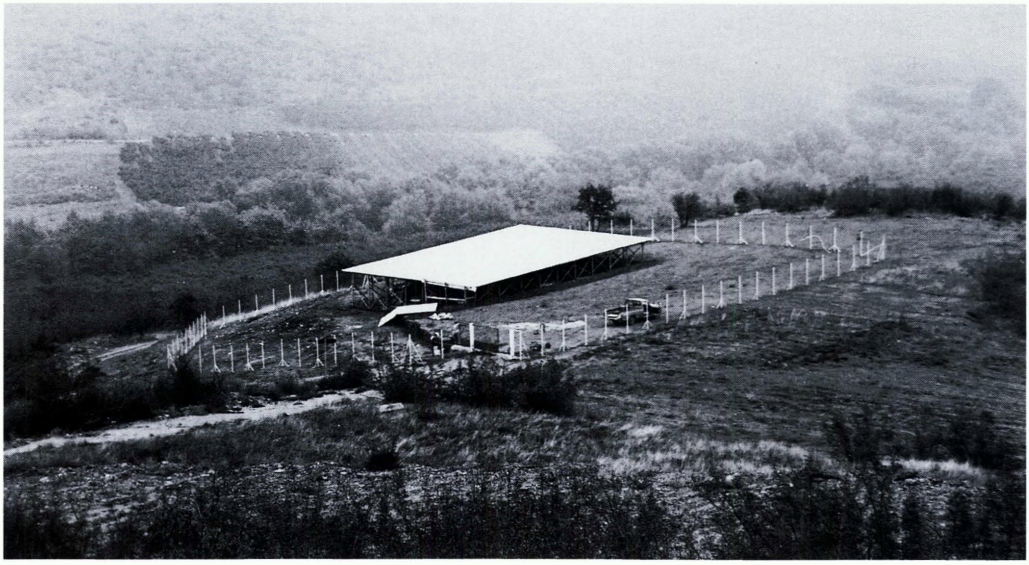
[47] Χρυσοστόμου 1997, σ. 494, εικ. 3. Panayotou - Chrysostomou, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 366 κ.ε., εικ. 5.

[48] Ο Φίλιππος Ε' στα πλαίσια της πολιτικής αντιμετώπισης των Ρωμαίων εγκατέστησε στη Μακεδονία, εκτός από Θεσσαλούς, Γαλάτες, Ιλλυριούς και Θράκες (F.W. Walbank, *Philip V of Macedon*, Cambridge 1940, σ. 224, 243 κ.ε. A.B. Tataki, *Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon*, *Μελετήματα* 18, Athens 1994, σ. 105. Χρυσοστόμου 1998, σ. 84).

[49] Για την Άρτεμη Γαζωρείτιδα βλ. Düll, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 71. Αικ. Παπανικολάου, Λατινικές επιγραφές από το Δοξάτο, *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161 κ.ε. Για τη Γάζωρο βλ. Chr. Veligianni, Gazoros und sein Umland. Polis und Komai, *Klio* 77 (1995), σ. 139 κ.ε.

[50] Ph. Petsas, Άρτεμις Αγροτέρα Γαζωρείτις και Βλουρείτις, *BCH* 81 (1957), σ. 387 κ.ε. Βλ. επίσης M.B. Hatzopoulos, Artemis Digaia Blaganitis et Macédoine, *BCH* 111 (1987), σ. 403, σημ. 24.

[51] Πρόκειται για την επίσημη λατρεία του Διονύσου Πατρίου, που ελεγχόταν από τους εξελληνισμένους και εγκατεστημένους στην Έδεσσα Ρωμαίους (Α. Χρυσοστόμου, Τιμητική επιγραφή από την Έδεσσα, *Αμητός, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, ΙΙ, σ. 993 κ.ε.).

Εικ. 24. Η θέση με το ταφικό ιερό των μυστών του Διονύσου μετά την ανασκαφή, την περίφραξη και τη στέγαση του ιερού και των τάφων.

τονιστεί ότι στη Βοττιαία, κατά την αρχαιότητα, η αμπελοκαλλιέργεια και η λατρεία του Διονύσου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη[52]. Μάλιστα στην Πέλλα τα διονυσιακά (=ορφικοδιονυσιακά) μυστήρια βεβαιώνονται από τα επιγραφικά και τα αρχαιολογικά δεδομένα ήδη από τον 3ο αι. π.Χ.[53], ενώ η πομπική μεταφορά του φαλλού ήταν η πιο ονομαστή εορτή του θεού στη Βοττιαία και γενικότερα στην Κάτω Μακεδονία.

Το ιερό και οι τάφοι των μυστών μετά τη σωστική ανασκαφική έρευνα του έτους 2000 περιφράχθηκαν, ο ναΐσκος και οι τάφοι στεγάστηκαν (εικ. 24), ενώ η ανασκαφή θα συνεχιστεί μελλοντικά, όταν θα υπάρξουν οι σχετικές πιστώσεις.

[52] Αν. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, Διόνυσος, ο θεός του οίνου και των καρπών της οπώρας στο νομό Πέλλας, Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και Θράκης, *Ε΄ Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα 1998, σ. 68 κ.ε. Β. Αλλαμανή, Στοιχεία διονυσιακής λατρείας και ενδείξεις αμπελοκαλλιέργειας στην Ημαθία, ό.π., σ. 84 κ.ε.

[53] Στη διδακτορική μου διατριβή για την Εν(ν)οδία είχα υποστηρίξει από το 1989 την ύπαρξη «ορφικοδιονυσιακών» μυστηρίων στην Πέλλα (Χρυσοστόμου, *Εν(ν)οδία*, σ. 216, σημ. 821). Το θέμα συζητήθηκε και από άλλους (M.W. Dickie, The Dionysiac Mysteries in Pella, *ZPE* 109 (1995), σ. 81-86. L. Possi, Il testamento di Posidippo e le laminentte auree di Pella, *ZPE* 112 (1996), σ. 59 κ.ε. Ο ίδιος, Poets as Initiates in the Mysteries: Euphorion, Philicus and Poseidippus, *AA* 44 (1998), σ. 49 κ.ε. Α. Χρυσοστόμου, Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά, *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Μελέτες, σ. 221 κ.ε.).

Grave Precinct of the Initiates of Dionysos at Meneis, Bottiaia

Paulos Chrysostomou

A funerary sanctuary of Dionysiac initiates came to light in 2000 in the area of the cemetery of a township that belonged to ancient Meneis in Bottiaia. That a mystery cult was celebrated in the sanctuary is confirmed by the stone base of a dedication (after the beginning of the 3rd c. AD) made by the priest Makkis (a Roman name < Latin Maecius) and the initiates. The excavation revealed a small temple 4.90 m. wide and 7.15-8.5 m. long, consisting of pronaos and cella, on the floor of which is a "thymele" (chthonic altar) appropriate to a mystery cult. The rituals of the Dionysiac troupe were celebrated inside this temple, which was constructed on a very prominent site near the settlement and might be described as a *megaron-oecus-baccheion*. The orientation of the temple and the location of its entrance on the north-west side were due to the chthonic nature of the cult, to the fact that there is easier access from the settlement on this side, and to economy of construction. A circular pottery kiln was discovered to the north-west of it. The building was enclosed on the south and south-west by a stone wall that originally protected a group of three graves (A-C); at a later point in time part of the west wall was destroyed for the construction of grave D. Grave A, a marble cist grave, contained the body of a woman placed with the head to the east. The offerings comprised four glass vases, jewellery (gold earrings decorated with a flower, a gold finger-ring, a silver finger-ring with a cornelian stone decorated with a crayfish), and two coins, a bronze coin of indeterminate denomination and a denarius of Plautilla, the wife of Caracalla (AD 202-205), which dates the tomb after AD 202. Grave B, which came to light to the north of and parallel with grave A, was also a marble cist grave containing the body of a woman placed with the head to the east. The offerings accompanying the deceased were glass vases, a glass bowl, and a bone pin. In her ears the dead woman wore gold ring-shaped earrings, and on her left hand had a silver finger-ring with a female bust on the bezel, and a gold ring, the bezel of which bore the engraved inscription *APABΩNIAC* (Arabonias), probably the dead woman's name. It is evident from the excavation and archaeological record that the female graves A and B were the reason for the erection of the small temple and the establishment of the cult. Grave C, which was discovered in the angle formed by the temple and the north wall of the enclosure, was a brick-built child's grave, the only offering in which was a clay amphoriskos. Grave D was a marble cist grave containing the body of a man with the head to the north. At the dead man's feet were found remains of his shoes, a rare iron vase, a silver spoon, three excellent glass drinking vessels, and a two-

handled clay cup. The dead man wore a silver bow fibula with a bronze pin in the area of the breast, and in his left hand he had a bronze coin minted in Rome at the time of Gallienus, suggesting that the grave was constructed after the year AD 261.

To the south of the enclosure were investigated 19 graves (T1-T19) which form part of a larger cemetery for initiates of the sanctuary and which are distributed in two groups, probably belonging to different families. Thirteen of these graves contained interments and six cremations. The brick-built cist graves T8 and T16 may be singled out. As is evident from the bronze coins found in some of them, the graves date from after the year AD 217. After the rescue excavation in 2000, the sanctuary and graves of the initiates were fenced in and the graves and the temple roofed over; the excavation will continue over the next few years.

This is an important discovery in which are combined epigraphic evidence for the existence of a mystery cult, the small temple associated with this cult, with a thymele in its cella, the graves of the initiates of the troupe, the grave of family head (who erected the cult building and founded the mysteries at the time of Caracalla), and the graves of members of his family. The founder of the sanctuary and the Dionysiac mystery cult was the man who was buried in grave D sometime after AD 261. He was a wealthy officer from Meneis and a benefactor of the Dionysiac troupe who held a senior office in it, such as the *speirarches* or *mystarches* of Dionysiac troupes known from inscriptions in north-west Asia Minor and Thrace.

The precise identity of the god worshipped in the grave sanctuary at Meneis remains an intractable problem. However, when account is taken of the festival of the Roses - Rosalia known in Macedonia, involving the burning of fires and banquets, the tribal origins of the inhabitants of the township of Meneis where the sanctuary was found (Macedonians, hellenised and romanised Thracians, and Romans), and the foreign cults known to have been imported into the area (such as the cult of Artemis Gazoreitis, known from nearby Skydra), it may be concluded that the god was a syncretism of the Liber Pater and the Thracian-Macedonian Dionysos.

Για την Ιστορια Δυο Πολεων και την Αρχαιολογια Πολλων Αλλων

Ληδα Μοσχου

Στον καθηγητή Άγγελο Δεληβορριά
επειδή σε χαλεπούς καιρούς και την αρχαιολογία
και το επιστημονικό ήθος εδίδαξε σε τούτο το
παλαιό ιστορικό Μουσείο της Σπάρτης

Ως πρώτο σκέλος του τίτλου στη μικρή συμβολή που ακολουθεί* – ψυχική συμμετοχή στην αισιόδοξη προοπτική ενός νέου αρχαιολογικού μουσείου στην πόλη της Σπάρτης – δανείζομαι το βιβλιογραφικά γνωστό οξύμωρον των Cartledge και Spawforth[1]. Διότι οι δύο πόλεις είναι μία και η αυτή, είναι η Σπάρτη, οριοθετημένη από δύο γεγονότατέρατα – «les événements monstres», θα τα εξόρκιζε ο Pierre Nora[2]: την ήττα στα Λεύκτρα, το 371 π.Χ., που σηματοδοτεί την αρχή του τέλους μιας εμβληματικής πόλεως-κράτους του ελληνικού κόσμου, και τη νίκη της καισαρικής-οκταβιανής παράταξης στο Άκτιον το 31 π.Χ., στην οποία η πελοποννησιακή πόλη έχει επενδύσει πολλά και αποκομίζει ακόμη περισσότερα στο επαρχιακό μέλλον της. Οι πολλές άλλες «πόλεις» είναι το territorium της κλασικής Σπάρτης: μία εξόχως εκτεταμένη εδαφική επικράτεια, που υπερβαίνει την αρχαία και σύγχρονη γεωγραφική ενότητα της Λακωνίας, εντάσσεται στα σημερινά εδάφη της Μεσσηνίας, της νότιας Αρκαδίας, της Αργολίδας, της Κυνουρίας, περιλαμβάνει στον ορίζοντά της πολλές γεωπολιτικά αμφισβητούμενες μεθοριακές περιοχές, όπως και το νησιωτικό συγκρότημα Κυθήρων - Αντικυθήρων. Τούτο το παράλογο για τα μέτρα και τα κριτήρια των υπολοίπων ελληνικών πόλεων εδαφικό μέγεθος (8.500 τ.χλμ. γύρω στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.) συναρθρώνεται από διάφορα πληθυσμιακά στοιχεία, έχει χαρακτήρα τοπικό-διακοινοτικό, ενώ οι τρόποι που κατά περιόδους «μεταφράζονται» τα σπαρτιατικά πολιτισμικά μοντέλα από τις περιφερειακές κοινωνίες αποτελούν το θέμα μιας μεγάλης συζήτησης, η οποία υπερβαίνει τα όρια του παρόντος. Θα περιορίσω λοιπόν το θέμα μου, για την οικο-

* Ανακοίνωση στην Αρχαιολογική-Μουσειολογική Συνάντηση «Μουσειακές Εκθέσεις και Επανεκθέσεις», Σπάρτη, 26-28.11.1999 (Διοργάνωση: Ε΄ ΕΠΚΑ Σπάρτης). Η συνεδρία της 28.11.1999 αφιερώθηκε σε εισηγήσεις σχετικές με την αναγκαιότητα, όπως και την προοπτική, δημιουργίας ενός νέου, σύγχρονου, αρχαιολογικού μουσείου στην πόλη της Σπάρτης. Το χρονικό δημιουργίας του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης βλ. στο Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 149-150, 305. Βραχυγραφίες: Χρησιμοποιούνται οι καθιερωμένες του *AJA* 104 (2000), σ. 10-24.

[1] P. Cartledge - A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities*, London-New York 1989. Η πρόθεση των παρατηρήσεων που ακολουθούν δεν έχει αναθεωρητικό χαρακτήρα, ιδίως ως προς ορισμένες διατυπωμένες απόψεις που αφορούν στην περιφέρεια της κλασικής Σπάρτης· εδώ, η σκέψη στρέφεται προς τη συστοιχία με την αρχαιολογία υπό τη μουσειακή στέγη. Τονίζω τούτο προεισαγωγικά από φόβο για το φάντασμα του seigneur de La Palice ή την απειλή ενός φλωμπερικού dictionnaire des idées reçues.

[2] Ως σύστημα μορφών και ως σύστημα σημασιοδότησης βλ. P. Nora, Le retour de l'événement, στο J. Le Goff - P. Nora (επιμ.), *Faire de l'histoire. II. Nouvelles approches*, Paris 1975, κεφ. 3.

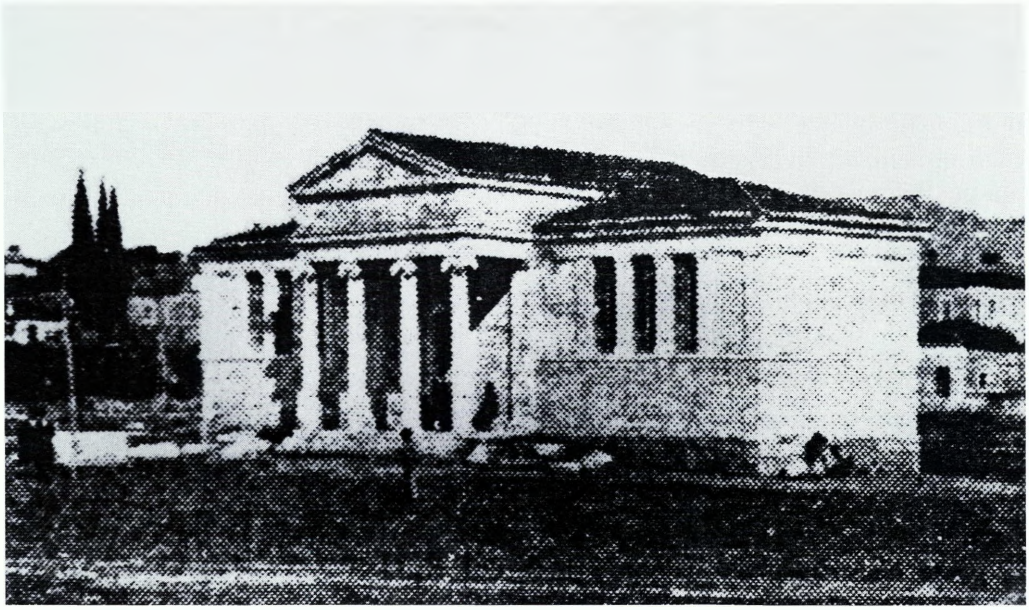
νομία λόγου και χρόνου, στη γεωγραφική ζώνη των σημερινών διοικητικών ορίων του νομού Λακωνίας, για να υποστηρίξω μέσω κάποιων εντελώς ενδεικτικών σκέψεων ότι η αρχαιολογία της λακωνικής γης, των πολλών άλλων «πόλεων»[3], των εκτός σπαρτιατικού άστεως και της άμεσης πολιτικής χώρας, διεκδικεί το ζωτικό διαπολιτισμικό χώρο της σε ένα νέο μουσείο, εκείνο που θα στεγάζει τα σύνθετα ιστορικά φαινόμενα των αρχαίων κοινωνιών της Λακωνίας με το μέσον του αρχαιολογικού παραδείγματος.

Ι. Κοινωνίες της Λακωνίας στους χρόνους του χώρου

Ι.α. Αναφέρθηκα σε δύο χρονολογίες-κλειδιά, στο 371 και στο 31 π.Χ., επειδή ως αφετηριακές εξυπηρετούν καλύτερα την εδώ θεματική που, δυνητικά, αντιστοιχεί σε μία συνολική, μη αποσπασματική, μουσειολογική αντίληψη και πρακτική, ας πούμε κάποιου άλλου τύπου προσέγγιση. Επιχειρώ λίγες υποθέσεις εργασίας, σποράδην, οι οποίες, ενδεχομένως, θα νομιμοποιούσαν τον επαναπροσδιορισμό και την προσαρμογή των δεδομένων αρχαιολογικών ευρημάτων – του υπάρχοντος Μουσείου Σπάρτης, εννοώ –, καθώς και των όσων μελλοντικά προστεθούν σε αυτά, σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης των συμφραζομένων. Ένα ανοικτό αρχαιολογικό θέμα: η κλασική πόλις-κράτος Σπάρτη και οι άλλοι, οι πολιτικά δορυφορικές ανθρώπινες κοινότητες και κοινωνικές ομάδες, οι ετερότητες της Σπάρτης, οι περίοικοι και οι είλωτες – ένα αστάθμητο αρχαιολογικό κενό οι είλωτες. Προτάσσονται εδώ οι περίοικοι, μία σύνθετη, πολιτική, οικονομική και κοινωνική οντότητα, εκείνοι «οι άλλοι Λακεδαιμόνιοι»[4]: θέμα πολυσυζητημένο από την παλαιότερη

[3] Η έκφραση, με τη χωρική έννοια – του μεγέθους, της εδαφικής κάλυψης, του οικισμένου χώρου, του δημογραφικού συνόλου και του συνοικισμού –, είναι σαφής στην πηγή του Στράβωνος (VIII, 4, 11 = C 362): *Ἔξω γὰρ τῆς Σπάρτης αἱ λοιπαὶ πολίχναι τινές εἰσι περὶ τριάκοντα τὸν ἀριθμόν· τὸ δὲ παλαιὸν ἑκατόμπολίν φασιν αὐτὴν καλεῖσθαι, καὶ τὰ Ἑκατόμβαια διὰ τοῦτο θύεσθαι παρ' αὐτοῖς κατ' ἔτος.* Ολιγότερο σαφής, όταν δεν πρόκειται για παρερμηνεία, είναι ο προσδιορισμός *πόλις* στην αρχαία ιστοριογραφία – με τη θεσμική έννοια του πολιτεύματος, της αυτόνομης πολιτείας. Την εννοιολογική διάκριση βλ. στον M.H. Hansen, The Use of the Word *polis* in the Fragments of Some Historians, στο P. Flensted-Jensen (επιμ.), *Further Studies in the Ancient Greek Polis, Papers of the Copenhagen Polis Centre* 6, Stuttgart 2000, σ. 141-150. Ορολογία των αρχαίων πηγών, σχετική με την οικιστική υπόσταση, βλ. ο ίδιος, *Kome*: a Study in How the Greeks Designated and Classified Settlements Which Were Not Poleis, στο M.H. Hansen - K. Raaflaub (επιμ.), *Studies in the Ancient Greek Polis, Papers of the Copenhagen Polis Centre* 2, Stuttgart 1995, σ. 45-81.

[4] Που συνήθως ταξινομούνται ως η μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα, ελεύθερη, αλλά υπό την εξάρτηση των Σπαρτιατών, που απολαμβάνει σχετική εσωτερική αυτονομία, αλλά δεν έχει την ιδιότητα του πολίτη, αν και ανήκει στο δήμο των Λακεδαιμονίων, αν και (εξαναγκάζεται να) συμμετέχει στις πολεμικές εκστρατείες, αν και αποτελεί την πρώτη γραμμή αντίστασης σε περίπτωση εχθρικής εισβολής. Από αυτό το πολύ γενικό και μάλλον αόριστο πλαίσιο, σε μία ισοπεδωτική χρονική διάσταση, έχουμε ελάχιστα μετακινηθεί. Για πρόσφατες αποτιμήσεις βλ. D. Lotze, Bürger zweiter Klasse: Spartas Periöken. Ihre Stellung und Funktion im Staat der Lakedaimonier, *SBErf* 1994, σ. 37-51· J. M. Hall, Sparta, Lakedaimon and the Nature of Perioikic Dependency, στο Flensted-Jensen (επιμ.), ό.π., σ. 73-89. Μεταξύ υποτελών και συμμάχων, η σχέση Σπάρτης - περιοικίδων πόλεων μορφοποιεί την αρχική σύλληψη και το μοντέλο της πελοποννησιακής συμμαχίας: P.A. Cartledge, The Peculiar Position of Sparta in the Development of the Greek City-State, *ProcIrAc* 80C (1980), σ. 91-108. Διαφοροποιήσεις ως προς την πολιτική έννοια του όρου περίοικος σε άλλες ελληνικές περιοχές (Θεσσαλία, Κρήτη, Κυρήνη, Μικρά Ασία): Ph. Gauthier, Métèques, Périèques et Paroikoi: Bilan et points d'interrogation, στο R. Lonis

Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης. Το αρχικό κτίριο, έργο του αρχιτέκτονος Γ. Κατσαρού, αποπερατώθηκε το 1876.

και νεότερη ιστορική έρευνα υπήρξε, με ελάχιστες τις εξαιρέσεις, εγγεγραμμένο ως ένα βαθμό σε μία συζήτηση σχετικά αδιέξοδη, δεδομένου ότι αυτή παρέμενε προσκολλημένη στις «έγκυρες μαρτυρίες» των αρχαίων πηγών – αλλά οι σημερινές αρχαιογνωστικές σπουδές έχουν πλέον στη διάθεσή τους μία μεγάλη ομάδα κριτικών εργαλείων, από πολλούς χώρους των κοινωνικών επιστημών, που διαμεσολαβούν χρηστικά ανάμεσα στην αρχαία πρόθεση και τη σύγχρονη ερμηνευτική διατύπωση[5].

Υπάρχει, έτσι, ένα ανοικτό ζήτημα που εγγίζει με ένταση την πολιτισμική ιστορία της αρχαίας Λακωνίας: η αμφίδρομη σχέση Σπάρτης και περιοίκων, η οποία, ενδεχομένως, προσδιορίζει και μία αμφισημία ως προς τους δευτέρους. Ήτοι, ο αυτοπροσδιορισμός και η κατασκευή της τοπικής ταυτότητας, και ο ετεροπροσδιορισμός, σε επίπεδο πολιτισμικό, συμβολικό, πνευματικό· η επιβολή της ηγεμονικής επίσημης ιστορίας, ο πειθαναγκασμός, οι ψυχολογισμοί των

(επιμ.), *L'étranger dans le monde grec*, I, Nancy 1988, σ. 23-46. Μεταξύ υποτελών και συμμάχων, μεταξύ πολιτών - μη πολιτών, σε κάθε περίπτωση η υπέρβαση της εξουσιαστικής συμπεριφοράς έναντι του «εκτός και πέραν από εμάς» είναι αδιανόητη για το αυταρχικό πρότυπο που οικοδομεί ο (όποιος) πολιτικός ηγεμονισμός. Τα παράλληλα με μία σύγχρονή μας επώδυνη αναπήρωση (φευ): βλ. A. Bernstein, Imperialism, Ethnicity and Strategy: the Collapse of the Spartan (and Soviet) Hegemony, στο C.D. Hamilton - P. Krenz (επιμ.), *Polis and Polemos. Essays on Politics, War, and History in Ancient Greece in Honor of Donald Kagan*, Claremont, C.A., 1997, σ. 275-302.

[5] Όπως στα χαρακτηριστικά παραδείγματα που φέρει ο M.I. Finley, The Ancient Historian and His Sources, στο E. Gabba (επιμ.), *Tria Corda: Scritti in onore di Arnaldo Momigliano*, Como 1983, σ. 201-214.

σχέσεων εξουσιάζοντος / εξουσιαζομένου, η απόρριψη του διεκδικητικού εξουσιαστικού λόγου, αλλά και η προσαρμογή, η αποδοχή, η αφομοίωση, η απομίμηση του κυρίαρχου αξιακού και συμβολικού ιδεολογήματος. Ακόμη, η ιδεολογική συναλλαγή, οι ταυτίσεις και οι αποκλίσεις. Τέλος, η πραγματική είτε πλασματική έκφραση της διαφορετικότητας, της δυνητικής ετερότητας, εν σχέσει προς τα κοινά πολιτισμικά πρότυπα, σε τοπικό και υπερτοπικό, ελληνικό επίπεδο. Απομένει να δούμε, αρχαιολογικά, εάν όλα αυτά όντως είναι «οι άλλοι», οι πέριξ οικούντες, το περιφερικό μόρφωμα – με δεδομένη την αναγωγή στη Σπάρτη, ως κέντρο πολιτικό και πολιτισμικό –, ή εάν πρόκειται για ζήτημα με διπλή την κατεύθυνση, οπότε ανάγεται και στις δύο πλευρές, τις αφορά εξίσου. Και επειδή στα χρόνια μας η έννοια της «εθνικής» ταυτότητας αποδεικνύεται εξαιρετικά σύνθετο σχήμα, ένα ερώτημα, που θα μπορούσε εν προκειμένω να εγκαλέσει τη σιωπή της αρχαιολογίας, αφορά στο ποιος παράγει πολιτισμό και ποιος ο αποδέκτης. Περιορίζοντας, και πάλι, το θέμα στον υλικό πολιτισμό, στην ευρηματολογία, της αρχαϊκής και της κλασικής Σπάρτης, αναγκαία είναι μία επισήμανση που προκύπτει από νεωτερικές μελέτες: όλα υποδεικνύουν, πλέον, ότι το ζήτημα της λεγομένης σπαρτιατικής λιτότητας των κλασικών χρόνων εγκαταλείπεται οριστικά, ως ιστοριογραφικό ψευδοπρόβλημα – *τὰ Λακεδαιμονίων φρονήματα ...ἄλλα φρονεόντων καὶ ἄλλα λεγόντων* (Ηρόδ. IX, 54) – για να αντικατασταθεί από την αναθεωρητική επανεκτίμηση των κλασικών οικονομιών της πόλεως-κράτους – πολιτικού κέντρου και περιφερείας, θα συμπληρώσω – με το αναλυτικό μέσον της επενδυτικής και καταναλωτικής συμπεριφοράς[6]. Τούτη η αισιόδοξη στατιστική προοπτική συμπαρασύρει και το δεύτερο σχετικό: την πρωτότυπη συμμετοχή των περιοίκων στην καλλιτεχνική παραγωγή της σύνολης Λακωνίας – και όχι περιοριστικά της Σπάρτης. Η μελλοντική εξακρίβωση αυτής της συμμετοχής αφορά, ασφαλώς, στον ορθότερο προσδιορισμό των μικτών οικονομιών της αρχαίας Λακωνίας και, αναμφίβολα, συνιστά ένα από τα κύρια ζητούμενα της αρχαιολογικής έρευνας. Η αποκαρδιωτική έλλειψη ποσοτικών στοιχείων (λ.χ. νεκροταφειακά σύνολα, αναθηματική λατρεία, εργαστήρια κεραμικής, αρχιτεκτονικά μοντέλα κτλ.) από τις εκτός Σπάρτης περιοχές της Λακωνίας, που οφείλεται στην ερευνητική καθίζηση των τελευταίων χρόνων – ελάχιστες οι εξαιρέσεις[7] –

[6] Η αναφορά γίνεται στις καταλυτικές ποσοτικές προσεγγίσεις του S. Hodkinson, μετά τη δειγματοληπτική ανάλυση αναθημάτων από τέσσερα πολυδημοσιευμένα ιερά (Άρτεμις Ορθία, Ακρόπολις, Μενελάιον, Αμυκλαίον) και για την περίοδο 650-350 π.Χ. – ένα στατιστικό δείγμα από τον «πλατύ και βαθύ ωκεανό της Λακωνικής τέχνης», κατά την έκφρασή του –, βλ. Patterns of Bronze Dedication at Spartan Sanctuaries, c. 650-350 BC: Towards a Quantified Database of Material and Religious Investment, στο W.G. Cavanagh - S.E.C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia*, London 1998, σ. 55-63· ο ίδιος, Lakonian Artistic Production and the Problem of Spartan Austerity, στο N. Fisher - H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, London 1998, σ. 93-117, ιδ. 110-112. Τα δύο μελετήματα διαβάζονται τώρα και ως προς τη γενική αναγωγή του S. Hodkinson στις οικονομίες της κλασικής περιόδου, βλ. *Property and Wealth in Classical Sparta*, London 2000, ιδ. κεφ. 9.

[7] Ως προς την ιστορική τοπογραφία, άξιο μνείας το συνεχιζόμενο ερευνητικό πρόγραμμα του Γ.Α. Πίκουλα. Μεταξύ άλλων δημοσιευμάτων, βλ. ιδιαίτερα *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον*

δεν αποκλείει, πάντως, κάποιες ενδεικτικές προσεγγίσεις ως προς την αμφίδρομη σχέση του «αυταρχικού» πολιτικού κέντρου με την «υποταγμένη» περιφέρειά του – για να επιστρέψουμε στο ερώτημα ποιος παράγει πολιτισμό και ποιος ο αποδέκτης. Κατά νου, ορισμένες χαρακτηριστικές κατηγορίες από γνώριμα δείγματα λακωνικών μνημείων, που είναι δηλωτικά μιας «πολιτισμικής κοινής», κατά μία πρόσφατη διατύπωση: τα επιγραφικά μνημεία και αναθήματα που δοξάζουν ατομικές προσπάθειες και νίκες σε αθλητικούς αγώνες[8], τις επιγραφικές τιμές στους *ἐν πολέμῳ* πεσόντες, τις στήλες με τα λακωνικά ανθέμια[9], ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη μνημειακών κτιρίων, όπως τα

4ο μ.Χ. αιώνα, Αθήνα 1988. Η προσεκτική ανασκαφή και δημοσίευση από τον Ζ. Μπόνια ενός αγροτικού ιερού των Αιγιών δεν περιορίζεται στην παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου, αλλά φωτίζει κάποιες από τις παρενθετικές κοινωνίες της Λακωνίας και μάλιστα στη μεγάλη διάρκεια (7ος αι. π.Χ.-4ος αι. μ.Χ.), βλ. *Ένα αγροτικό ιερό στις Αιγιές Λακωνίας*, Αθήνα 1998. Η πλήρης δημοσίευση της εκτεταμένης προανασκαφικής έρευνας της ομάδας W.G. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley προβλέπεται διαφωτιστική ως προς τις αγροτικές κοινωνίες μιας γεωγραφικής ζώνης που βρίσκεται περίπου στις παρυφές του αστικού κέντρου, βλ. W.G. Cavanagh *et al.* (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconian Survey. II. Archaeological Data*, London 1996 (τόμος Ι, υπό εκτύπωση). Οι σε εξέλιξη έρευνες της ομάδας J. Crouwel στο Γεράκι προαναγγέλλουν την ολοκληρωμένη παρουσίαση μιας περιοικίδος πόλεως που διαθέτει τα πάντα: εξαίρετα οργανωμένο αστικό κέντρο, μεγάλη αγροτική περιφέρεια με οικισμένες θέσεις πολλών κατηγοριών, τεράστια διάρκεια ζωής. Τις ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις βλ. στο περιοδικό *Pharos* 3 (1995), σ. 41-65· 4 (1986), σ. 89-120· 5 (1997), σ. 49-83 κ.ε., υπό το γενικό τίτλο: Geraki, an Akropolis Site in Lakonia. Επίσης βρίσκονται σε εξέλιξη οι ακόλουθες έρευνες: Γ.Α. Πίκουλας, Η ανατολική ακτή του Μαλέα: κόλπος Μονεμβασίας, *Λακωνικαί Σπουδαί* 9 (1988), σ. 277-285· Ε. Ζαββού, Η χώρα της Επιδαύρου Λιμηράς, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Β΄, Αθήναι 1996-1997, σ. 497-508. Εκτός των στενών γεωγραφικών ορίων του παρόντος – ενός παραδείγματος χάριν, εν σχέσει προς το χαοτικό κόσμο των Λακεδαιμονίων – ο οικισμένος χώρος της Κυνουρίας ευτύχησε αρχαιολογικά από τις έρευνες και τη δημοσίευση του Π.Β. Φάκλαρη, *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Αθήνα 1990. Το έως πρόσφατα στατικό τοπίο της σπαρτιατικής περιοικίδος χώρας, αλλά κυρίως το πολιτικό status μετά το 195 π.Χ., ζωντανεύει τώρα σε νέα μελετήματα, που ενθαρρύνουν την όποια περαιτέρω συζήτηση, κυρίως τις μελλοντικές έρευνες πεδίου – διότι υποδεικνύουν πολλά αρχαιολογικά ζητούμενα, βλ. G. Shipley, Perioikos. The Discovery of Classical Lakonia, στο J. Motyka Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων. Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London 1992, σ. 211-226· ο ίδιος, The Other Lakedaimonians: the Dependent Perioikic Poleis of Laconia and Messenia, στο M.H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community, Acts of the Copenhagen Polis Centre* 4, Copenhagen 1997, σ. 189-281· ο ίδιος, The Extent of Spartan Territory in the Late Classical and Hellenistic Periods, *BSA* 95 (2000), σ. 367-390. F. Sirano, Fuori da Sparta. Note di topografia lacone: recenti studi e nuovi dati dal territorio, *ASAtene* 74-75 [Nuova Serie 58-59] (1996-1997), σ. 397-465· ο ίδιος, *Laconia*, *EAA*, Suppl. II[3], 1971-1994, Roma 1995, σ. 235-249.

[8] S. Hodkinson, An Agonistic Culture? Athletic Competition in Archaic and Classical Spartan Society, στο S. Hodkinson - A. Powell (επιμ.), *Sparta: New Perspectives*, London 1999, σ. 147-188, με παραδείγματα της, κατά τη διατύπωσή του, «πολιτισμικής κοινής». Εύστοχα εξετάζει το θέμα των τοπικών αγώνων και, περαιτέρω, τη διαδικασία δημιουργίας μιας τοπικής συμβολικής προσωπικότητας ο Sirano, ό.π. (1996-1997), σ. 440-443, 447.

[9] Ο Α. Δεληβορριάς ανανεώνει τη συζήτηση, βλ. Λακωνικά ανθέμια, στο O. Palagia - W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxford 1993, σ. 205-216.

λακωνικά δισκοειδή ακρωτήρια[10], είναι τα ελάχιστα μνημεία που πρόχειρα μπορεί κανείς να φέρει ως παράδειγμα, παραπέμποντας εξίσου στο πολιτικό κέντρο Σπάρτη και στην περιοικίδα χώρα της. Τέλος, τα κλυτά, ηρωικά λεγόμενα ανάγλυφα – λίθινα ή πήλινα – της Σπάρτης, των περιχώρων της και απάσης της Λακωνίας, από βορρά προς νότο, που μελετήθηκαν ως αυτόνομα μνημεία, αλλά, εάν δεν σφάλλω, σπανίως ως κινητά μνημεία ενταγμένα στο κτιστό περιβάλλον του γενεθλίου χώρου τους. Πέρα από την αξιολόγηση της πλαστικής αυταξίας ορισμένων έργων, τις πολλαπλές και ποικίλες αποδόσεις σε χθονίους θεούς, μυθικούς ήρωες, προγόνους, διακεκριμένους θνητούς, τις παραπομπές σε ξένα αρχέτυπα και πρότυπα (θεμιτά είναι όλα)[11], πέρα από αυτά ή μάλλον μαζί με αυτά[12], θα μπορούσε να συνεξετασθεί και μία ενδεχομένη προσθήκη σκεπτικού ως προς το εννοιολογικό μήνυμα που μεταφέρεται μέσω της μορφικής φαινομενολογίας, του φορμαλισμού των μορφών και των συμβόλων. Αυτές οι στυλιζαρισμένες και μη εξατομικευμένες μορφές, ζευγαρωμένες ή μεμονωμένες, όποιες και αν είναι, όπου και αν έχουν εναποτεθεί, στηθεί ή ανατεθεί, σε κάθε περίπτωση λειτουργούν ενιαία και υποδειγματικά, συνοψίζοντας (στη στάση, στη χειρονομία, στα σύμβολα) τις απρόσιτες ιδιότητες και τις εξειδικευμένες αρετές μιας αυστηρά καθορισμένης και κλειστής ομάδας, το κατά αποκλειστική κυριότητα σήμα της, έμβλημα και θυρεός, το εραλδικό διακριτικό που κατατίθεται σε διαρκή γνώση των πολλών, ως ενδεικτικό για την αναγνώριση των ολίγων. Ωστόσο, τίποτε το καινοφανές ή το ιδιοσυγκρασιακό σε όλα τούτα· διαγνωστικά «ηρωικά ανάγλυφα» βρίσκονται και λειτουργούν

[10] H. Lauter-Bufé, Entstehung und Entwicklung des kombinierten lakonischen Akroters, *AM* 89 (1974), σ. 205-230. Πρβλ. V. Kästner, Scheibenformige Akrotere in Griechenland und Italien, *Hesperia* 59 (1990), σ. 251-264, ιδ. 256 κ.ε., αριθ. C7-9 και πίν. 41α. Έχουμε νέα δείγματα από το Γεράκι, βλ. J.A.K.E. de Waele, Geraki in Lakonia: Spolia from the Byzantine Churches in Geraki, *Pharos* 5 (1997), σ. 77-82, ιδ. σ. 80 και πίν. XIII· επίσης, ικανό αριθμό από τη Μέσα Μάνη.

[11] Συγκροτημένη αποτίμηση των βιβλιογραφικών δεδομένων, με ενδιαφέρουσες προτάσεις, βλ. στη διδακτορική διατριβή της G. Salapata, *Laconian Votive Plaques with Particular Reference to the Sanctuary of Alexandra at Amyklai*, Ann Arbor 1993.

[12] Πρόσφατη προσέγγιση: D. Hibler, Three Reliefs from Sparta, στο Motyka Sanders (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), σ. 115-122· ο ίδιος, The Hero-Reliefs of Laconia: Changes in Form and Function, στο Palagia - Coulson (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 9), σ. 199-204. Επίσης, G. Salapata, Hero Warriors from Corinth and Laconia, *Hesperia* 66 (1997), σ. 245-260. Για τις πολιτικές συνθήκες ενσωμάτωσης στο αθηναϊκό πάνθεον νέων ηρώων και την πρόσληψη-αποδοχή τους βλ. R. Garland, *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion*, London 1992. Τις ποικίλες όψεις του ηρωικού ζητήματος στη σκέψη και την πρακτική των Ελλήνων βλ. R. Hägg (επιμ.), *Ancient Greek Hero Cult*, Stockholm 1999· επίσης, βλ. V. Pirenne-Delforge - E. Suárez de la Torre (επιμ.), *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs*, Liège 2000. Μεσσήνιοι ήρωες ανάμεσα στο μύθο και την ιστορία, επιφανείς «άριστοι» Μεσσήνιοι και τιμές μετά θάνατον – πραγματική βιομηχανία κατασκευής ειδώλων της εθνικής συνείδησης – στην ωραία μονογραφία του Π.Γ. Θέμελη, *Ήρωες και ηρώα στη Μεσσήνη*, Αθήνα 2001. Τη σταδιακή οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας εξετάζει ο T.J. Figueira, βλ. The Evolution of the Messenian Identity, στο Hodkinson - Powell (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 8), σ. 211-244. Σε ένα άλλο ιδεολογικό επίπεδο, η πολιτική-προπαγανδιστική ανακατασκευή ενός αλιτρωτικού «τόπου ηρώων» από το σύγχρονο κράτος του Ισραήλ, το ύψωμα Masada της Παλαιστίνης, βλ. P. Vidal-Naquet, Flavius Josèphe ou du bon usage de la trahison, ως πρόλογος στη γαλλική μετάφραση του έργου του Φλαβίου Ιωσήπου, *Περί του Ιουδαϊκού πολέμου* (μτφρ. P. Savinel, Paris 1977), ιδ. σ. 109-112 – αλλά και σε άλλα συναφή μελετήματά του.

ομοίως σε ολόκληρο τον ελλαδικό και τον ελληνικό κόσμο, από την Ιωνία έως τη Μεγάλη Ελλάδα, ενώ η ερμηνευτική αποσφράγιση μορφών και συμβόλων νομιμοποιείται από την αναλυτική διαδικασία της αρχαιολογικής ένταξης στο εκάστοτε ιστορικό νοηματικό πλαίσιο, σε ορίζοντα διαχρονίας. Το υπό σημείωση, στην περίπτωση που θίγω εδώ, είναι η χρήση-λειτουργία *και* από κάποιες ομάδες των εξουσιαζομένων περιοίκων, οι οποίες πληρούν συγκεκριμένες προδιαγραφές. Με την προσθήκη ότι θα υπεραπλουστεύαμε τα πράγματα εάν προτείναμε στη θέση του *ἥρωος* μόνον εκείνους από τους Σπαρτιάτες που δυνητικά κατέχουν εκτάσεις γης στην περιοικίδα, όπου και φυτεύουν το κατά αποκλειστικότητα σπαρτιατικό μήνυμα του ήρωος-οικιστή – μετά το 2ο αι. π.Χ. Τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα από όσα οι σημερινές γνώσεις επιτρέπουν. Έτσι, μαζί με τα αγωνιστικά ή τα *ἐν πολέμῳ* κλέη και αριστεία που προαναφέρθηκαν, το μεγαλύτερο ποσοστό των λεγομένων ηρωικών αναγλύφων επίσης προσδιορίζει τους λειτουργικούς κώδικες συμπεριφοράς κάποιων κοινωνιών αυστηρά ιεραρχημένων, οι οποίες όχι μόνον κεντρικά-σπαρτιατικά αλλά και περιφερειακά-λακωνικά επιστέφουν την κορυφή της πυραμίδας που οικοδομείται από τις διαφοροποιημένες κοινωνικές ομάδες – ένα ολόκληρο φάσμα –, συναρθρώνοντας ένα συνολικό σύστημα, κεντρικό και περιφερειακό, εν γένει αναγνωρίσιμο ως το σπαρτιατικό πολιτικό και κοινωνικό σύστημα. Για τους περιοίκους, τις «άλλες πόλεις», έχει διατυπωθεί έγκυρα ότι οι κατακτημένες ομάδες συχνά τείνουν να αποδεχθούν και περαιτέρω να ανταγωνισθούν τις αξίες των κατακτητών[13]· ακόμη, διατυπώθηκε ότι οι στενοί δεσμοί που πιστοποιούνται μεταξύ Σπάρτης και πρώην περιοίκων – όταν κατά το 2ο αι. π.Χ. οι δεύτεροι ομαδοποιούνται πολιτικά συμμετέχοντας στο (αμφιλεγόμενο εν σχέσει προς τη Σπάρτη) Κοινόν των Λακεδαιμονίων – απηχούν μία πολιτιστική επίδραση που ανήκει στο απώτατο παρελθόν, της κλασικής κυρίαρχης πόλεως-κράτους, επίδραση που είχε ταυτόχρονα διαμορφώσει «μία πολιτισμική κοινή»[14]. Χωρίς την πρόθεση να αμφισβητήσω το ευαπόδεικτο των παρατηρήσεων ως προς τη διάχυση ή την εδραίωση ή και τον εφελκυσμό μιας κυρίαρχης κουλτούρας στις πολιτικά υποταγμένες αρχαίες κοινωνίες (και όχι μόνον), με ή και χωρίς το μέσον του πελατειακού συστήματος, έχοντας πάντοτε κατά νου τα μνημεία που μνημόνευσα, ιδίως τα «ηρωικά» – όχι αποκλειστικά τους ευανάγνωστους οπλίτες –, θα ήταν δυνατό να παραπέμψω σε επισήμανση, η οποία mutatis mutandis αφορά και σε κάποιες άλλες αρχαίες κοινωνίες «υποταγμένων». Διότι, «εάν πράγματι αληθεύει ότι η εξουσία εδραιώνεται και συντη-

[13] A.J. Holladay, Spartan Austerity, *CQ* 28 (1977), σ. 111-126, ιδ. 123· «σπαρτιατικότεροι των Σπαρτιατών», βλ. P. Cartledge, *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, London-Baltimore 1987, σ. 42.

[14] Hodkinson, ό.π. (υποσημ. 8). Sirano, ό.π., υποσημ. 7 (1996-1997), σ. 445. Αλλά ο 2ος αι. π.Χ. είναι επίσης και ένας εξαιρετικά ενδιαφέρων σταθμός, για τη Σπάρτη, για τους πρώην περιοίκους της, κομβικό σημείο μετάβασης στην ευρύτερη κοινή πολιτισμική ιστορία του ελληνικού χώρου. Σε επίπεδο γλωσσικού φαινομένου, στην ιστορική διάσταση, βλ. C. Brixhe, Les IIe et Ier siècles dans l'histoire linguistique de la Laconie et la notion de koina, στο C. Brixhe (επιμ.), *La koiné grecque antique*. II. *La concurrence*, Nancy-Paris 1996, σ. 93-111.

ρείται κυρίως μέσω της συνομολόγησης, τότε αυτά τα αριστοκρατικά μνημεία θέτουν σε λειτουργία μία πολιτική προπαγάνδα και εμπεριέχουν μία άκρως προφανή επιβεβαίωση του «δικαιώματος στην εξουσία»[15]. Consensus και όχι εφεδρισμός, συνθήκη αμοιβαιότητας, κατάφαση στη συμμετοχική διαχείριση της εξουσίας, είναι κώδικες πολιτικής συμπεριφοράς στους οποίους ίσως αξίζει να δοκιμασθεί πειραματικά ένα σχέδιο αρχαιολογικής αποκρυπτογράφησης που θα επιχειρούσε να υποδείξει τη θέση των περιοίκων στο όλο σπαρτιατικό σύστημα, πριν και μετά τη ρωγμή του: όντως απαραίτητο και κεντρικό συστατικό του συστήματος; Γιατί λοιπόν οι υπαινιγμοί περί βίας, στην οποία, μεταξύ άλλων φραστικών συνδηλώσεων περί ανισότητας, παραπέμπει και η «συνομωσία του Κινάδωνος» (Ξενοφ., *Ελλ.*, 3.3, 4-11) γύρω στο 400-398 π.Χ. Όχι τόσο απλά αυτά τα πράγματα[16]. Τα υπόλοιπα αφορούν στους μηχανισμούς αναπαραγωγής του μηνύματος – σε επίπεδο θρησκείας είναι λ.χ. η περίπτωση των πηλίνων αναγλύβολική επένδυση του νομικού δικαιώματος επί της γης, Land Ownership, Territorial Possession, Hero Cults and Scholarly Theory, στο R.M. Rosen - J. Farrell (επιμ.), *Nomodeiktes. Greek Studies in Honour of Martin Ostwald*, Ann Arbor 1993, σ. 225-234. Για τα λεγόμενα βασιλικά τεμένη (Ξενοφ., *Λακεδ. Πολ.*, 15, 3), εάν και εφ' όσον υπήρξαν, οι απόψεις είναι πολλές, βλ. λ.χ. P. Oliva, *Sparta and Her Social Problems*, Amsterdam-Prague 1971, σ. 34-36. Επίσης, Shipley 1992, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 217, 223.

[16] Με αφετηρία τη μη στατική διπολική σχέση βίασυνομολόγηση, όπως διαπιστώνεται στις αριστοκρατίες των So (Ουγκάντα), των Ινδιάνων Pawnee (Βόρεια Αμερική), των Incas, των Mossi του Βόλτα, ο Maurice Godelier μεταφέρεται αναλογικά στις ιεραρχημένες κοινωνίες των αρχαϊκών ελληνικών πόλεων, στο πλαίσιο μιας διατύπωσης ως προς τις συστατικές αρχές του εξουσιαστικού σχήματος: βλ. Origins and Formation: Process of the Formation, Diversity and Bases of the State, *International Social Science Journal* 32 (1980), σ. 609-623. Ωστόσο, τα πολιτικά φαινόμενα δεν είναι παντού και πάντοτε «αρχαϊκά» απολιθώματα (δεν ισχυρίζεται κάτι τέτοιο ο Godelier) και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στη θεώρηση κοινωνιών που αυτοπαρουσιάζονται ως αμετάβλητες. Η συζήτηση υπήρξε και είναι μεγάλη, ιδιαίτερα ως προς τις αναλογίες με τη Σπάρτη: βλ. στις γνωστές αφετηριακές παρατηρήσεις του M.I. Finley, *The Use and Abuse of History*, New York 1975, σ. 116-117· ομοίως, ο Cartledge, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 24-25. Διαφοροποιείται και ο N.M. Kennell, *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta*, Chapell Hill - London 1995, σ. 143-145 – όμως παραβλέπει το εξουσιαστικό σχήμα στο πλαίσιο της «κλασικής» σπαρτιατικής αγωγής, ένα άλλο πολιτικό-ιδεολογικό μόρφωμα, που η θεσμική υπόστασή του συνδέεται άρρηκτα με τον καλό και ευκλεή θάνατο του πολίτη-στρατιώτη. Για τούτον τον κατ' εξοχήν σπαρτιατικό ρητορικό τόπο βλ. N. Loraux, La « belle mort » spartiate, *Kτèma* 2 (1977), σ. 105-120. Σχετικά με τους περιοίκους: χαρακτηριστική η αμηχανία ορισμένων μελετητών ως προς το διττό φαινόμενο αποδοχή/απώθηση. Μεταξύ άλλων, ως απλό παράδειγμα, ο M.A. Flower, Revolutionary Agitation and Social Change in Classical Sparta, στο M.A. Flower - M. Toher (επιμ.), *Georgica. Greek Studies in Honour of George Cawkwell*, London 1991, σ. 78-97, ιδ. κεφ. IV: «Attitude of the Perioikoi

[15] Σύμφωνα με τη διατύπωση της A.M. D'Onofrio, Oikoi, généalogies et monuments: réflexions sur le système des dédicaces antiques archaïques, στο F. de Polignac - P. Schmitt Pantel (επιμ.), *Public et privé en Grèce ancienne: lieux, conduites, pratiques. Kτèma* 23 (1998), σ. 103-124, ιδ. 118. Πιθανώς χρειάζεται να σημειωθεί ότι στην περιοικίδα της κλασικής Σπάρτης τα μοναδικά συμβολικά μνημεία που λογικά πρέπει να αποκλεισθούν από το παραπάνω σχήμα είναι εκείνα που παραπέμπουν στην εδαφική κτήση· όσα και όποια (εάν) υπάρχουν, (θεωρητικά) αυτά ανήκουν δικαιωματικά στους Ηρακλείδες *ἀρχαγέτες-οἰκιστὲς* και στα «ιστορικά» γένη τους. Αναλυτικά, ο I. Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge 1994, σ. 15-45, 106-109 κ.α. Ο ίδιος, για τη συμ-

φων πλακιδίων με την αυτή θεματική, ένα είδος «πολλαπλών» με μεγάλο τιράζ[17].

Ι.β. Άλλο ανοικτό αρχαιολογικό θέμα: η Σπάρτη μετά τη Σπάρτη και η υπόλοιπη Λακωνία, η χειραφετημένη πλέον από τις αρχαϊκές δομές εξουσίας. Ιδιαίτερα, οι εδαφικές περιοχές που συγκροτούν στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. ένα μοντέρνο και αποτελεσματικό πολιτικό-οικονομικό σχήμα: το Κοινόν των Ελευθερολακώνων, με αρκετή διάρκεια ζωής. Οι θεσμικά αναγνωρισμένοι από την κεντρική ρωμαϊκή εξουσία ως αυτόνομοι πολιτικοί οργανισμοί, οι οριστικά εκτός εισαγωγικών *πόλεις* της Λακωνίας: μαζί με τη Σπάρτη[18] ή και χωρίς τη Σπάρτη, αναλόγως, στα νέα και πλέον φιλόδοξα γεωπολιτικά και οικονομικά δεδομένα του δυναμικού ελληνορωμαϊκού μεσογειακού χώρου. Τι κρατούν όμως από ένα ολόκληρο παρελθόν ένταξης στο θεωρητικά συμπαγές μοντέλο της Σπάρτης, πώς διαχειρίζονται αυτό το ιδεατό παρελθόν και σε ποιο επίπεδο, εν σχέσει προς τη δόμηση και την αποδόμησή του, ως νέα πολιτική και πολιτισμική οντότητα, σε τι επακριβώς δόκιμα ιδεολογήματα επενδύουν και ποιες οι μεταπλάσεις αυτών των πόλεων του *Λακωνικοῦ* (Παυσ. IV, 30, 2), που λειτουργούν πλέον σε ένα εντελώς σύγχρονο περιβάλλον, είναι θέματα που αξίζει να διερευνηθούν αρχαιολογικά. Διότι, οι πόλεις της Λακωνίας κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους μόνον αποσπασματικά έχουν ερευνηθεί και αξίζει να πάρουν τη θέση τους στην αρχαιολογία του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Ανοίγεται έτσι, και επί του παρόντος παραμένει ανοικτή, μία μεγάλη σειρά από αρχαιολογικά ανεπίδοτα θέματα με πολλές

and Laconian Helots to the Sparta State» – σημειώνω την απλουστευτική «ταξική» ομαδοποίηση, που παρακάμπτει το φάσμα των κοινωνικών βαθμίδων, αλλά και την κοινωνική κινητικότητα.

[17] Μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων στην G. Salapata, ό.π. (υποσημ. 11). Το σταθερά επαναλαμβανόμενο θέμα είναι ένα είδος «γενικευμένης ηρωικής τέχνης», σύμφωνα με την έκφραση της Σαλαπάτα. Άχρονη τούτη η στατική τέχνη και στατικοί οι αποδέκτες της; Μπαίνω στον πειρασμό να θέσω σε δοκιμασία αυτή την ηρωική γενίκευση, ας πούμε στο ερμηνευτικό σχήμα των τριών επιπέδων που προτείνει ο Erwin Panofsky στο συνοπτικό πίνακα της «διαγνωστικής συνθετικής εμβάθυνσης», στο πλαίσιο της ιστορίας της παράδοσης: E. Panofsky, *Meaning of the Visual Arts*, Great Britain 1970 (USA 1955, έκδοση Doubleday): «Iconography and Iconology: An Introduction to the Study of Renaissance Art», σ. 51-81, ιδ. 64-67. Αναλογικά, θα είχε ενδιαφέρον να δοκιμασθούν οι κατηγορίες των κατά τον Panofsky πολιτισμικών «συμπτωμάτων» (ή «συμβόλων») ως προς τη λειτουργία τους σε διαφορετικά επίπεδα χρόνου και ιστορικών συγκυριών – λ.χ. αρχαϊκά ηρωικά ανάγλυφα σε ιερά της ρωμαϊκής περιόδου και σε περιοχές της πρώην περιοικίδος (έχω κατά νου το Γεράκι, την Ιππόλα, αλλά και άλλες περιοχές όπου διαπιστώνω το παράλληλο φαινόμενο του αρχιτεκτονικού «revival»).

[18] Σχετικά με το Κοινόν των Λακεδαιμονίων που έχει προηγηθεί (2ος-1ος αι. π.Χ.), ο N.M. Kennell επίσης επισημαίνει τους δεσμούς με τη Σπάρτη, βλ. From Perioikoi to Poleis: The Laconian Cities in the Late Hellenistic Period, στο Hodkinson - Powell (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 8), σ. 189-210. Ένα συγκριτικό πλαίσιο θα ήταν επιθυμητό, προκειμένου να εξακριβωθούν αυτοί οι μάλλον αμφιλεγόμενοι δεσμοί Σπάρτης - «ανεξάρτητου» (;) Κοινού των Λακεδαιμονίων, κατά περιόδους και γεωπολιτικές επιλογές. Εξάλλου, το επενδυτικό ενδιαφέρον πολιτικών κύκλων της τελευταίας περιόδου της δημοκρατικής Ρώμης για ορισμένες περιοχές του ευρύτερου ελληνικού και μικρασιατικού χώρου, επικεντρώνεται στην εξασφάλιση των παραλίων πόλεων-σταθμών της Πελοποννήσου και της νησιωτικής Ελλάδας· τούτο έχει αποφασιστική βαρύτητα για την πολιτική οντότητα και φυσιογνωμία κάποιων σημαντικών παραλίων πόλεων της Λακωνικής που συμμετέχουν στο Κοινόν. Σχετικώς βλ. Λ. Μόσχου - Σ. Ραυτοπούλου - Θ. Χατζηθεοδώρου, Λί-

παραλλαγές, ενίοτε όψεις του ίδιου νομίσματος, θέματα που μορφοποιούν ταυτόσημα και ετερόσημα πολιτισμικά μοντέλα, τα οποία κλιμακώνονται από τις ανήσυχες αρχαϊκές κοινωνίες στους περίκλειστους μηχανισμούς και τεχνικές των κλασικών χρόνων έως τα ανοικτά πολλαπλά πρότυπα του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Όπου, οι δύο αφετηριακές χρονολογίες, που σκοπίμως προτάσσω, λειτουργούν ως το διπλό πρόσωπο του Ιανού, που ατενίζει δύο πόλους αντιθετικούς αλλά και διαπλεκομένους: τη συντήρηση και τη νεωτερικότητα. Όπου, το ένα βλέμμα ακολουθεί τη σκιά μιας μακράς πολιτικής και ιδεολογικής πορείας, ουδέποτε ευθύγραμμης, που αρχίζει κάπου μετά το λεγόμενο σκότος, όλους εκείνους τους ιστοριογραφικά απροσάρμοστους αιώνες της Λακωνίας, έως το δημιουργικό 7ο αιώνα, και ολοκληρώνεται με το φαινόμενο κλασική Σπάρτη – με ό,τι τούτο συνεπάγεται. Όπου, το άλλο βλέμμα του Ιανού είναι στραμμένο προς τη δεύτερη μεγάλη πορεία, που σηματοδοτείται από τους ελληνιστικούς τροπισμούς του Αρέως Α΄ ή την «αναγέννηση» του 3ου αι. π.Χ. – κορυφαία έκφραση της μετα-Σπάρτης – και διαχέεται, τέλος, στον κοσμοπολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας.

Ι.γ. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά αναπάντητα θέματα δεν σταματούν εδώ, σε συστοιχία και προς τα ζητούμενα ενδεικτικά μεγέθη. Συνήθως, η αφήγηση για το ιστορικό φαινόμενο Σπάρτη τελειώνει με την πολιορκία του αστικού και πάλαι πολιτικού κέντρου της από τους Βησιγότθους του Αλαρίχου το 396 μ.Χ., ένα είδος «το τέλος της μικρής μας πόλης», χωρίς dramatis personae. Πρόσφατα, μία μονογραφία για την Πελοπόννησο από τον 4ο έως τον 8ο αι. μ.Χ., όπου αφιερώνονται αρκετές σκέψεις στη Σπάρτη (Λακεδαιμονία) και τη Λακωνία[19], θέτει πολλά ζητήματα ιστορικής τάξης, τα οποία, αντιστοίχως, δεν έχουν ακόμη συγκροτηθεί σε κατηγορίες αρχαιολογικής έρευνας. Και είναι διάχυτα αυτά τα ζητήματα ιστορίας, κατά την εκτίμησή μου, σε πλήθος όψεις της μεταμοντέρνας εκδοχής των αρχαίων κοινωνιών της Λακωνίας: τις μεγάλες διάρκειες, τις ασυνέχειες και τις τομές της κοινωνικής και πολιτισμικής αναμόρφωσης της ύστερης αρχαιότητας, την πολύπλοκη πορεία μετάβασης στην πρώιμη υποδομή του μεσαιωνικού κόσμου. Θα έλεγα ότι, για τη Σπάρτη και τη λοιπή Λακωνία, τούτη η τρίτη μεγάλη πορεία με την πληθώρα αιχμών – από τον ελληνορωμαϊκού τύπου οικουμενισμό, την πολυπολιτισμικότητα και κινητικότητα του 4ου αιώνα, στη μονολιθική χριστιανική μεταστροφή και εσωστρέφεια ελλαδικού τύπου του 9ου αιώνα – συνεπάγεται, ενδιαμέσως, έναν όγκο μηχανισμών προσαρμογής, που είναι πολιτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί μηχανισμοί, ένα σύμπαν ενδοκοινοτικών σημαινόντων, το ο-

θος ερυθρός, ταινάριος. Τα αρχαία λατομεία στον Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων Μάνης και η περιοχή τους, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, σ. 267-288. Για τη σημασία της Κρήτης, βλ. M.W. Baldwin Bowsky, When the Flag Follows Trade: Metellus, Pompey and Crete, *Electrum* 5 (2001), σ. 31-72.

[19] A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Paris 1997, ιδ. αριθ. 154-197. Η ίδια, Le Péloponnèse protobyzantin: le passage d'une culture à une autre, στο J. Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse. Archéologie et Histoire*, Rennes 1999, σ. 287-294.

ποίο αντιπροσωπεύεται από μία παράλογη συσσώρευση αρχαιολογικών ευρημάτων εισέτι μη αποκωδικοποιημένων, σιωπηλών, στην ηλικία της ερευνητικής αθωότητας, αβλαβών, μη χρηστικών αντικειμένων, πιθανώς και αχρήστων, καθώς έχουν σήμερα τα πράγματα που αφορούν στην αρχαιολογία της ύστερης αρχαιότητας της Λακωνίας. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για τεκμήρια πολιτισμού, μαρτυρίες πολλών κινητικών κοινωνιών, αιώνες που συσσωρεύονται στα αξήτητα της λακωνικής αρχαιολογίας. Αλλά και πάλι, και ξανά, έχουμε μία σειρά από ερωτήματα που, αναλογικά, συστοιχούν προς όσα έχω προτάξει για τη σχέση κέντρου και περιφερικών πολιτισμών. Διότι εδώ, στη σύνθετη μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαίωνα, επίσης υπάρχει ένας πόλος – αρχικά η Ρώμη, εφ' εξής η Νέα Ρώμη/Κωνσταντινούπολις – και μία περιφέρεια, μία πολύ μεγάλη περιφέρεια, μικρό τμήμα της οποίας κατέχει, μεταξύ πολλών άλλων, και η Λακωνία, αλλά ως το υποπρόγραμμα μιας ευρύτερης σύνθεσης, που χρονικά καλύπτει περισσότερους από τέσσερις αιώνες – δεν είναι λίγο. Εάν υπολογίσουμε τις δημογραφικές ανακατατάξεις του ελλαδικού χώρου, τις νέες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις εντός ή στην περιφέρεια των αρχαίων αστικών κέντρων, τις αντοχές, όπως και τις μεταμορφώσεις τοπίων και κοινωνιών, πάλι τίθεται το ίδιο ερώτημα και ως προς αυτή την αρχαιολογική εκδοχή: ένας και κεντρικός ή περισσότεροι πολιτισμοί; Μία η πολιτισμική παραγωγή, εκδοχές της, αναπαραγωγή ή αυτόνομες πολιτισμικές εκφράσεις; Αδυνατώ να στοιχειοθετήσω την απάντηση, αυτές οι αίθουσες του «νέου» αρχαιολογικού μουσείου είναι κενές, παραμένουν αίθουσες κλειστές για το κοινό. Η τελική μετάβαση του αρχαίου κόσμου σε ένα άλλο επίπεδο αναδιατάξεων και ο λόγος των κοινωνιών του συνιστούν ένα από τα καίρια αιτήματα μιας ανανεωμένης έρευνας στα αρχαιολογικά πράγματα της Λακωνίας[20].

Αυτή περίπου είναι η μερική και εντελώς επιδερμική αποτίμηση της τεράστιας και μη γραμμικής διαδρομής στους χρόνους του χώρου μέσα στον οποίο οικοδομήθηκε η αρχαία Λακωνία: πολλές ιστορίες, πολλές κοινωνίες, σύνθετες οι όψεις πολιτισμού, συνεχής ή ασυνεχής ο διάλογος ανάμεσα στο παλαιό και το νέο (όλες οι εποχές είναι σύγχρονες, κατά τον Ezra Pound), αμέτρητα τα ζητούμενα των αρχαιολογικών συνδηλώσεων – το μακρύ ταξίδι μέσα στη νύχτα, συχνά –, όμως απεριόριστες και οι προκλήσεις μιας διακειμενικής διαλογικότητας, ένα στοίχημα με την ιστορία.

II. Σε αναζήτηση

Πώς όλα αυτά, τα εξ αδιαιρέτου σύνολα και τα αλληλένδετα επί μέρους, αντιμετωπίζονται συνθετικά και σε σχέση με τους τρό-

[20] Επ' αυτού, μια και ο λόγος για τις περιφερειακές κοινωνίες της Λακωνίας, ας σημειωθεί το κενό της αρχαιολογικής προσέγγισης, επομένως και η απουσία γνώσης, της δεύτερης ιστορίας, της λαϊκής ιστορίας (θυμίζω πάλι τους είλωτες), που λειτουργεί ως συλλογικό αντίβαρο στην ελεγχομένη εκδοχή της κυρίαρχης ιδεολογίας (Σπάρτη, Βυζάντιο). Την ανθρωπολογική κριτική οπτική στα δύο είδη ιστορίας βλ. στον M. Herzfeld, *Anthropology Through the Looking Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, New York 1987.

πους συλλειτουργίας, πώς προσεγγίζονται από τον αρχαιολόγο σε περιβάλλον μουσείου, ώστε τα μουσειακά εκθέματα να διαλέγονται συντονισμένα και όχι ως αυτόνομες δραστηριότητες, είναι το γενικό πλαίσιο μιας τάξης ζητημάτων που, θαρρώ, έχουν προ πολλού τεθεί και απαντηθεί ως προς τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας και ως προς τις σύνθετες όψεις των αρχαιογνωστικών σπουδών[21]. Ποιες μπορούν να είναι οι προθέσεις απεγκλωβισμού του αρχαιολογικού εκθέματος από τη μουσειολογική εικονογραφία και ποιας μορφής τα εργαλεία δουλειάς, είναι η επομένη τάξη ζητημάτων. Σε αναζήτηση του εντυπωσιακά χαμένου αρχαιολογικού χώρου και χρόνου της Λακωνίας, οι πρώτες σκέψεις, οι αφετηριακές, που αφορούν στη λειτουργική δομή ενός νέου μουσείου στη Σπάρτη – και ίσως όχι μόνο στη Σπάρτη – συνοψίζονται στην πρόταση που αφορά καθαρά στη μελλοντική ερευνητική πολιτική του κρατικού φορέα διαχείρισης, στη θαρραλέα υποστήριξη της αρχαιολογικής έρευνας. Αυτό είναι το ένα ζήτημα, πολιτικό ζήτημα. Το δεύτερο, που σχετίζεται με την ερευνητική στρατηγική, είναι θέμα επιλογών και ιδεολογημάτων, η αρχαιολογική πρακτική ως το απότοκο της σκέψης για τα πράγματα της ιστορίας· εδώ, ο καθένας και η σκέψη του. Το τρίτο ζήτημα, που αποτελεί και μία παλαιότερη προσωπική εκτίμηση[22], έχει μία κεντρική προϋπόθεση και ορισμένους αναγκαίους όρους: πρωτίστως, η γενναιόδωρη ενθάρρυνση της έρευνας, η συνεπής παραγωγή επιστήμης, η πίστη σε ένα έργο καθαρά πνευματικό, που απαιτεί συντονισμένες και συλλογικές προσπάθειες – για να παραπέμψω σε κάποιες διδαχές-πνευματικές ανατάσεις, οι οποίες στο παρελθόν είχαν οξυγονώσει τους χώρους του υπάρχοντος σπαρτιατικού μουσείου[23]. Οι αναγκαίοι όροι είναι τα οργανωμένα ερευνητικά προγράμματα, οι δημιουργικές και αποτελεσματικές συλλογικές πράξεις, που συνεπάγονται την πλήρη ρήξη προς το παρελθόν της εσωστρέφειας και του φοβικού επαρχιωτισμού, αλλά και των υπερβάσεων του δικαίου με τους αθέσπιστους κώδικες συμπεριφοράς, όπως η ιδιοχρησία της αρχαιολογικής κληρονομιάς και άλλες πρακτικές και αγκυλώσεις ενός υπαρκτού συστήματος που υπονομεύει

[21] Βλ. λ.χ. στην έκθεση-αποτίμηση του Pierre Vidal-Naquet για την πολυεπίπεδη συμβολή του Finley στην αρχαιογνωσία, Économie et société dans la Grèce ancienne: l'œuvre de Moses I. Finley, *Archives européennes de Sociologie* 6 (1965), σ. 111-148. Ο ίδιος ο M.I. Finley γράφει για τη συναρθρωμένη παιδεία του στο άρθρο Class Struggles, *The Listener* 78 (1967), σ. 201-202. Αλλά ποτέ δεν κουράστηκε να επαναλαμβάνει ότι η επιστήμη της ιστορίας δεν είναι δραστηριότητα αυτόνομη – με αυτή την έννοια προώθησε και ευτύχησε να δει την ανασύνταξη της άλλοτε per se αρχαιολογικής επιστήμης.

[22] Λ. Μόσχου, Οι αρχαιολόγοι ως πάροχοι της πληροφορίας σε μία αναδυομένη αγορά, *Πρακτικά Ημερίδας Υπουργείου Βιομηχανίας, Ενέργειας, Τεχνολογίας, Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης, Η Ελλάδα προς την Κοινωνία των Πληροφοριών. Προβλήματα πνευματικής ιδιοκτησίας και νέες τεχνολογίες της πληροφόρησης, Αθήνα, 16.3.1995*, Αθήνα 1995, σ. 1-3.

[23] Αναφέρομαι, εξυπακούεται, στην καταλυτική παρουσία του Άγγελου Δεληβορριά. Την έγνοια του παλαιού του χρέους, κατά την έκφρασή του, διατυπώνει σε ένα κείμενο με ειδικό βάρος, βλ. Α. Δεληβορριάς, Η σημασία των γλυπτών του Μουσείου της Σπάρτης και η ανάγκη της εκδόσεως ενός νέου καταλόγου, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Αθήναι 1992, Α΄, σ. 289-308.

το μέλλον της ελληνικής αρχαιολογίας[24]. Με άλλα λόγια: η δημοκρατική χειρονομία ως ουσιαστική έκφραση της επιστημονικής ανιδιοτέλειας, ένα ηθικό καθήκον του *πολίτη*, η αντίληψη ότι συμμετέχεις στα πνευματικά κινήματα της εποχής σου. Διότι «τα πνευματικά κινήματα, μικρά ή μεγάλα, για να επικρατήσουν δεν μπορούν ποτέ να είναι έργο ενός ανθρώπου, αλλά προϋποθέτουν δύο ισότιμους συντελεστές, τις γενεές που παρασκευάζουν τα κινήματα, και εκείνες που, με την συνείδηση της ευθύνης τους, τα συνεχίζουν» – για να θυμίσω ένα λόγο του Κ.Θ. Δημαρά, μία από τις πολλαπλές χειροθεσίες του[25]. Κάπως έτσι θα επιθυμούσα να οραματίζομαι τη δομική λειτουργία και τον πνευματικό χαρακτήρα ενός μελλοντικού, όντως νέου, μουσείου στην πόλη της Σπάρτης – ως μία ευλογημένη χειροθεσία. Για να μνημονεύσω καταληκτικά πάλι τον ίδιο παραπάνω λόγο: «Έξω από όλες τις άλλες χαρές, τις οποίες μας προσφέρει η έρευνα, εκείνη που, νομίζω, μας εμψυχώνει περισσότερο, είναι ότι μετέχουμε σε ένα αδιάκοπο, υπερατομικό γίγνεσθαι, καμωμένο από αυτές τις διαδοχικές προσεγγίσεις. Εναλλαγή σφαλμάτων και κατακτήσεων στην κατεύθυνση των γνώσεων. Μία ευλογημένη χειροθεσία, που μας επιτρέπει να αφήνουμε την επιστήμη μας λίγο ή περισσότερο προχωρημένη από όσο την εβρήκαμε (...). Τέτοια είναι η ευφορία την οποία μας δίνει η πεποίθηση ότι το έργο μας μένει, έτσι γόνιμο και χρήσιμο, μετέχοντας στις αλλαγές που συνθέτουν την προαγωγή της επιστήμης».

[24] Η καταθλιπτική εικόνα αποδίδεται με την έκφραση «ψυχόγραμμα» στο κείμενο του Άγγ. Δεληβορριά (ό.π., ιδ. σ. 289-293). Αποτροπαϊκή (;) η καταληκτική φράση του σπαρτιατικού καταλόγου Tod-Wace: "Stuffed Crocodile" (M.N. Tod - A.J.B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906, σ. 246, αριθ. 804).

[25] Κ.Θ. Δημαράς, Χειροθεσία, *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας: η παρουσία του Κ.Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1985, σ. 79-94.

About the Tale of Two Cities and the Archaeology of Many Others

Leda Moschou

This article consists of a written version of a paper read at the Archaeological-Museological Conference "Museum Exhibitions and Re-exhibitions" organised by the Vth Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Sparta (Sparta, 26-28 November 1999), with the prospect of creating a new museum within the historical town. The proposal put forward involves the museological treatment of the archaeological finds from various periods relating to the peripheral historical societies of Lakonia, in connection with the cultural models provided by the central political authority of the day.

Μια Αγνωστη Κοπη της Κρητικης Πολης Τανου

† Νικος Π. Παπαδακης

Το Φεβρουάριο του 2001 παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας χάλκινο αρχαίο νόμισμα[1]. Η διατήρησή του ήταν πολύ καλή και βελτιώθηκε περισσότερο με την παρέμβαση του εργαστηρίου συντήρησης του Μουσείου. Η διάμετρός του μετρήθηκε 18 χιλ. και το βάρος του 10 γρ.

Ο εμπροσθότυπος εικονίζει ανδρική γενειοφόρο κεφαλή εκ του πλαγίου, στραμμένη προς τα δεξιά, η οποία περιβάλλεται από κύκλο στιγμών (εικ. 1).

Ο οπισθότυπος, άλογο σε τροχασμό προς τα δεξιά και πάνω, μεταξύ της ανορθωμένης κεφαλής και της ουράς, τα γράμματα *-ΝΑΤ* και κάτω από τα πόδια *-ΙΤΩΝ*.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για κοπή της αρχαίας κρητικής πόλης Τάνου και μάλιστα άγνωστης στην έως τώρα νομισματική βιβλιογραφία.

Ο Ι. Σβορώνος, ο οποίος πρώτος αναφέρεται συστηματικά στη νομισματοκοπία της, στα λιγοστά νομίσματα που αποδίδει στην πόλη αυτή δεν περιλαμβάνει κανένα όμοιο ή ακόμη με σχετική ομοιότητα συμβόλων[2].

Η κεφαλή του εμπροσθότυπου δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εικονίζει την κεφαλή του Δία, η οποία παρουσιάζεται σε μεγάλο αριθμό νομισμάτων κρητικών πόλεων, αφού ο Ζευς είναι μία από τις σημαντικότερες και συχνότερα λατρευόμενες θεότητες[3]. Αντίθετα, το άλογο εικονίζεται σπάνια σε κρητικές κοπές[4].

Η πόλη Τάνος δεν έχει εντοπιστεί και μόνο στους αρχαίους συγγραφείς γίνεται μνεία. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Τάνος πόλις Κρήτης, ὡς Ἀρτεμίδωρος ἐν τετάρτῳ τῶν γεωγραφουμένων. Τὸ ἐθνικὸν Τάνιος.* Κάποιοι νεότεροι ερευνητές νόμισαν ότι πρόκειται περί της Ιτάνου, η οποία όμως αντιδιαστέλλεται σαφώς από τον ίδιο τον Βυζάντιο[5]. Ο Σβορώνος[6] πιστεύει ότι πρέπει να βρισκόταν κοντά στην Κυδωνία λόγω της εμβληματικής σχέσης των κοπών της με αυτές της Κυδωνίας. Ο Κορνήλιος αναφέρει: *Hippocoronium sive tanus hodie Castrum Apricornum*[7]. Ο περιηγητής Pashley τοποθετεί το Ιπποκορώνιον κοντά στα Άπτερα[8].

Στους καταλόγους των 100 πόλεων της Κρήτης, που συντάχθηκαν κυρίως το 16ο αιώνα, η πόλη Τάνος περιλαμβάνεται πάντα με ονομαστική αναφορά ή με επανάληψη της παρά-

[1] Το νόμισμα παρέδωσε ο Εμμ. Κασσωτάκης, κάτοικος Σητείας, ο οποίος, κατά δήλωσή του, το βρήκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην περιοχή της πόλης της Ιεράπετρας.

[2] J. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Caen 1890, σ. 318, πίν. XXX, 23-26.

[3] Σε κοπές των πόλεων Αξός, Άπτερα, Γόρτυνα, Ελεύθερνα, Ιεράπυτνα, Κνωσός, Λύττος, Μάλλα, Μώδα, Πολυρρήνιον, Σύβριτος, Χερσόνησος (βλ. Svoronos, ό.π.).

[4] Σε κοπές της Ραύκου μαζί με τον Ποσειδώνα (Svoronos, ό.π., πίν. XXIX και XXX) και της Τάρρας (Svoronos, ό.π., πίν. XXX).

[5] Bursian. *Geogr. Griech.* II, 577, σημ. 2.

[6] Ό.π.

[7] *Creta Sacra*, I, 123.

[8] *Travels*, I, 62.

Εικ. 1. Χάλκινο νόμισμα Τάνου.

θεσης του Στέφανου Βυζάντιου[9]. Μόνο στον κατάλογο της Μαρκιανής βιβλιοθήκης (cod. Ital.XI, 6, coll. 7222, ff. 132-134V), ανώνυμου συγγραφέα, στην κρητική διάλεκτο, ο οποίος επιγράφεται: *Ἑκατὸ πόλις (sic) παλαιαὶ νήσου Κρήτης*[10]. Η αναφορά στην Τάνο γίνεται ως εξής: πε' «Τάνος, τόπος και χώρα της Κρήτης. εκράκτη δε Τάνος διότι ήσανε τα χώματα πολλά ψηλά ως την τάνην, απού λέγεται το ξύσμα της πέτρας. Περί αυτής Αρτεμίδωρος λέγει εις το δ^ον της Γεωγραφίας»[11].

Η κοπή που παρουσιάζεται δεν αποτελεί μόνον ένα νέο νομισματικό τύπο της πόλης, αλλά επιβεβαιώνει την άποψη του Σβορώνου ότι οι κάτοικοι δεν λέγονταν Τάνιοι, όπως αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος, αλλά Τανίται.

An Unknown Coin Type of the Ancient Cretan City of Tanos

† Nikos P. Papadakis

A bronze coin has been handed over to Museum of Sitia. On the obverse is a representation of the head of Zeus and on the reverse a trotting horse is depicted with the inscription *-NAT* (*TAN* retrograde) *-ITΩN*. This is a hitherto unknown design of coin minted by the ancient Cretan city-state Tanos which is known only from references in texts of ancient writers and the publication of a small group of coins which show designs and emblems bearing no relationship with this new minting type.

[9] Στ. Σπανάκη, Ανέκδοτος κατάλογος των 100 πόλεων της Κρήτης, *ΚρητΧρον* ΙΑ' (1957), σ. 277 κ.ε. P. Faure, La Crète aux cent villes, *ΚρητΧρον* ΙΓ' (1959), σ. 171 κ.ε. Ελπ. Νικολουδάκη, Περιγραφή και κατάλογοι των 100 πόλεων της Κρήτης, *Αμάλθεια* 41 (1979), σ. 363 κ.ε.· 42 (1980), σ. 37 κ.ε.· 43-44 (1980), σ. 143 κ.ε.· 45 (1980), σ. 224 κ.ε.

[10] Νικολουδάκη, ό.π., *Αμάλθεια* 42 (1980), σ. 48.

[11] Το Τάνη είναι λεξικογραφικά αμάρτυρο. Όμως πιθανότατα το όνομα της πόλης συνδέεται με το ταναός (τείνω) = μακρός, εκτεταμένος, ψηλός, από τη θέση και την τοποθεσία της πόλης.

Ο Θησαυρος «Ιωαννινων» Ασπρων Τραχεων

Ιωαννης Π. Τουρατσογλου

Ο «θησαυρός» με τη συμβατική ονομασία «Ιωάννινα» και άγνωστη τη χρονολογία εύρεσής του, εκτεθειμένος άλλοτε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της ηπειρωτικής πρωτεύουσας, σήμερα ωστόσο αποκείμενος στο Μουσείο του Κάστρου της ομώνυμης πόλης, έχει τελευταία εν μέρει αναλυθεί από τον Ph. Grierson στο *DOC*, V, 1, σ. 13 και 117-118, με βάση στοιχεία που του παραχωρήθηκαν από τον S. Bendall – προφανώς ύστερα από μακροσκοπική εξέταση του συνόλου (πρβλ. και C. Morrisson, S. Bendall, Monnaies de la fin de l'Empire byzantin à Dumbarton Oaks: un catalogue de référence, *RN* 157 (2001), σ. 482)[1].

Ο υπογράφων, με την ευκαιρία της παρουσίασης του «θησαυρού» Άρτα/1983[2] και συμβουλευόμενος τα εκμαγεία των νομισμάτων που είχαν αποσταλεί στο Νομισματικό Μουσείο από τη Διεύθυνση της ΙΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είχε καταθέσει μια πρώτη αποτίμηση του περιεχομένου του ευρήματος, επιχειρώντας μάλιστα και συγκριτική θεώρηση των συνθέσεων όλων των γνωστών στην έρευνα νομισματικών «θησαυρών» από την Ήπειρο, σύγχρονης κατά πάσα πιθανότητα απόθεσης [«θησαυροί» Άρτα/1923, Άρτα/1983 και φυσικά «Ιωάννινα»/(;)], καθώς και εκείνου με την ονομασία «Capstan Navy Cut»/προ του 1909, σήμερα στην αθηναϊκή Αγορά, πλην όμως άγνωστου τόπου ανεύρεσης – πιθανότατα κάπου στην Ήπειρο.

Στην προκείμενη πραγμάτευση[3] θεωρήθηκε σκόπιμο να αναπαραχθούν τα συμπεράσματα από την παραπάνω έρευνα και ιδιαίτερα από τη μελέτη των εκδόσεων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, εμπλουτισμένα ωστόσο και από τα εν τω μεταξύ νέα δεδομένα, τόσο εκείνα από την έρευνα της νομισματοκοπίας της εποχής, όσο και από αυτά της νομισματικής κυκλοφορίας και της μαρτυρίας των «θησαυρών»:

1.α. Σε γενική θεώρηση, οι «θησαυροί» βυζαντινών νομισμάτων κάθε κατηγορίας με χρονολογία απόκρυψης το διάστημα της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου είναι ολιγάριθμοι. Οπωσδήποτε, υπερτερούν σε αριθμό τα ευρήματα με τραχέα από κράμα, για τα οποία θα γίνει ιδιαίτερος λόγος στο ανά χείρας άρθρο. Στην πλειονότητά τους τα σύνολα αυτά, εφόσον συνυπολογιστούν και τα νομίσματα εκτός «θησαυρών», έχουν ως τόπους προέλευσης θέσεις της επικράτειας του

[1] Η δημοσίευση του συνόλου είχε ανατεθεί από την ΙΒ΄ ΕΠΚΑ στο μακαρίτη Τ. Hackens, ο οποίος ωστόσο δεν φαίνεται να ασχολήθηκε με το θέμα.

[2] Ι. Τουράτσογλου, «Θησαυρός» άσπρων τραχέων/1983 από την Άρτα, *ΑΔ* 36 (1981), Μελέτες, σ. 210 και 214.

[3] Ευχαριστίες απευθύνονται στην κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, αρχαιολόγο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, για τη μεσολάβηση και το ενδιαφέρον της, καθώς και στην προϊσταμένη της κ. Φραγκίσκα Κεφαλλωνίτου για τις δέουσες ενέργειες, προκειμένου να εκδοθεί η έγγραφη παραχώρηση δημοσίευσης του υλικού.

ηπειρωτικού κράτους, κυρίως αστικά (Άρτα, Ιωάννινα) ή θρησκευτικά κέντρα (περιοχή Αχρίδας).

Οι θησαυρικές, πάντως, μαρτυρίες αυτής της κατηγορίας από άλλες περιοχές του βυζαντινού κόσμου είναι ευάριθμες, αν όχι ανύπαρκτες.

1.β. Ο αριθμός των συνόλων με τραχέα από κράμα και χρονολογίες απόκρυψης το διάστημα της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, κυρίως όμως εκείνες των μεταγενέστερων εκπροσώπων της δυναστείας, είναι οπωσδήποτε μεγαλύτερος. Ασχέτως χρονολογίας απόκρυψής τους, ως τόποι εύρεσης των συγκεκριμένων «θησαυρών», στις περιπτώσεις που αυτοί είναι γνωστοί, μαρτυρούνται κατά κανόνα θέσεις σε άμεση γειτνίαση προς σημαντικά αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας με επίκεντρο το βορειοελλαδικό-νοτιοβαλκανικό χώρο (Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Σέρρες, Πρίλαπος) και τα ευρωπαϊκά περίχωρα της Πρωτεύουσας. Τα ευρήματα δηλαδή εντοπίζονται σε περιοχές οι οποίες συνδέονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα της εποχής[4].

Για τη χρονική περίοδο έως το 1377 περίπου, η επιστήμη γνωρίζει τα παρακάτω σύνολα: «θησαυρός» Πριλάπου (C. Morrisson, Monnaies de l'époque des Paléologues provenant de Prilep (Macédoine), *BSFN* 28 (1973), σ. 437-441), «θησαυρός» Classical Numismatic Group 1993, «θησαυρός» Θεσσαλονίκης (H. Longuet, Une trouvaille de monnaies des Paléologues, *RBN* 106 (1960), σ. 244-266. Βλ. και S. Bendall, Longuet's Salonica Hoard Re-examined, *ANSMN* 29 (1984), σ. 143-157), «θησαυρός» Κεντρικής Μακεδονίας(;) (S. Bendall, An Early Fourteenth-Century Hoard of Thessalonican Trachea, *NC* 161 (2001), σ. 255-277), «θησαυρός» Πέλλης (D.M. Nicol, S. Bendall, Anna of Savoy in Thessalonica: The Numismatic Evidence, *RN* 19 (1977), σ. 87-102) και «θησαυρός» Σερρών (Π. Πρωτονοτάριος, Ο Ιωάννης ο Παλαιολόγος και η Άννα της Σαβοΐας στη Θεσσαλονίκη (1354-1357): το εύρημα των Σερρών, *ΝομΧρον* 8 (1989), σ. 69-84 = P. Protonotarios, John V and Anna of Savoy in Thessalonica (1354-1357): The Serres Hoard, *AJN* 1990, σ. 119-128).

Για την ύστερη περίοδο ένα μόνο σύνολο αναφέρεται στην έρευνα: «θησαυρός» Κωνσταντινουπόλεως (Πύλη Βελιγραδίου) Α/1986 (πρβλ. *DOC*, V, 1, σ. 17).

2. Οι «θησαυροί» από το χώρο του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου παρουσιάζουν μεταξύ τους ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία εντοπίζονται στο σύγχρονο της απόκρυψής τους και στο ομότροπο της σύνθεσής τους, αφού όλοι εμπεριέχουν και κοπές (τραχέα από κράμα) της προ του 1204 περιόδου, και όλοι ως τελευταία νομίσματα εμφανίζουν χαλκές εκδόσεις (τραχέα) του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

3. Αντίθετα, ο «θησαυρός» της Περγάμου, από χώρο δηλαδή της επικράτειας της παλαιάς αυτοκρατορίας της Νικαίας που δημοσίευσε ο H. Weller[5], περιέχει νομίσματα μόνο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και καταλήγει με εκδόσεις της συμβασιλείας του με το γιο

[4] Βλ. *IEE*, Θ΄, σ. 137 κ.ε.

[5] H. Weller, Eighteen Byzantine Scyphate Coins of the Late 1200's, *NC* 9 (1969), σ. 235-246. Πρβλ. *DOC*, V, 1, σ. 118 και C. Morrisson, S. Bendall, Monnaies de la fin de l'Empire byzantin à Dumbarton Oaks: un catalogue de référence, *RN* 157 (2001), σ. 483.

και διάδοχό του Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1272-1282).

4. Ως εκ της συνθέσεως των «θησαυρών» από το χώρο της δυτικής Ελλάδος, οι εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης T.2, T.3, T.4 και T.16[6] – οι μόνες παρούσες στα ευρήματα από την Ήπειρο – είναι οπωσδήποτε πρώιμες.

5. Πρώιμες κατ'αναλογίαν θα πρέπει να θεωρηθούν και οι εκδόσεις C.1, C.2, C.20 και C.23 (κατά Bendall - Donald 1974) του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινουπόλεως, που συνυπάρχουν στα ευρήματα από την Ήπειρο με τις προαναφερθείσες κοπές της Θεσσαλονίκης.

6. Η χρονολογική συνάφεια των δύο αυτών ομάδων εκδόσεων (Κωνσταντιπούπολις - Θεσσαλονίκη), λόγω του σύγχρονου της κυκλοφορίας τους, επιτρέπει και ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα που υιοθετήθηκε από τη νομισματοκοπία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του – ανεξαρτήτως κατά πόσον το διάστημα αυτό εντοπίζεται στο ενδιάμεσο των ετών 1259-1261 ή στα (αμέσως;) μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως χρόνια.

Α. Παρατηρείται δηλαδή ότι ορισμένες από τις πρώτες εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινουπόλεως και συγκεκριμένα οι C.1 (*DOC*, V, Class I, αριθ. 46-51), C.2 (*DOC*, V, Class II, αριθ. 52-55) και C.20 (*DOC*, V, Class XXI, αριθ. 106) συνεχίζουν, κατά το ποσοστό που χρησιμοποιούν sigla ως μυστικά σύμβολα (*K-Χ, A-Α, P-Η, B-Β, Η-Π*), αρχές της νομισματοκοπίας της αυτοκρατορίας της Νικαίας (νομισματοκοπείο Μαγνησίας), μεταφέροντας τρόπον τινά στη νέα πρωτεύουσα τα χαρακτηριστικά της παλαιάς.

Στο διάστημα αυτό αρμόζει να προσγραφούν και οι εκδόσεις C.23 (*DOC*, V, Class XXV, αριθ. 114-122) – παρούσα στα ευρήματα από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου – και C.24 (*DOC*, V, Class XXVI, αριθ. 123-124), για τον ίδιο λόγο που ισχύει και για τις κοπές του νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης T.4 (*DOC*, V, Class V, αριθ. 147-150) και T.5 (*DOC*, V, Class VI, αριθ. 151)[7].

Ως πλαίσιο χρονολόγησης της έκδοσής τους, όπως και για τις προηγούμενες, προτείνονται οι αμέσως μετά την επανάκτηση της Βασιλεύουσας χρόνοι (1261 κ.ε.), μολονότι και μια κάπως οψιμότερη τοποθέτηση δεν φαίνεται να αποκλείεται.

Ερευνητέο παραμένει, ωστόσο, το κατά πόσο στην ομάδα αυτή αποδεκτό είναι να εντοχθούν, για τις ταυτόσημες ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν (sigla), οι κοπές C.5 (*DOC*, V, Class IIIbis, αριθ. 58), C.6 (*DOC*, V, Class IV, αριθ. 59-63), C.15 (*DOC*, V, Class XV, αριθ. 86-90) και [C.30] (= *NCirc* 1976, σ. 93 = Bendall 1988, αριθ. 43 = *DOC*, V, Class XXX, αριθ. 130) – απούσες από τους ηπειρωτικούς «θησαυρούς».

Β.α. Από τη μεριά τους, οι εκδόσεις της Θεσσαλονίκης συνεχίζουν να απεικονίζουν τον προστάτη της πόλης άγιο Δημήτριο και γενικά συνθέσεις που έχουν τις καταβολές τους στη νομισματοκοπία της προηγούμενης περιόδου, τόσο εκείνης του βασιλείου της Θεσσαλονίκης (Μανουήλ Κομνηνός Δούκας: Hendy 1969, πίν. 39.10-11 = *DOC*, IV, πίν. XLI, 9. Ιωάννης Κομνηνός Δούκας: Hendy

[6] Κατά Bendall - Donald 1974.

[7] Βλ. παρακάτω, κεφ. Ββ.

1969, πίν. 40.8 και 41.17 = *DOC*, IV, πίν. XLII, 9 και πίν. XLIII, 18 και 34), όσο και εκείνης, της επόμενης, κατά το διάστημα που η Θεσσαλονίκη είχε προσαρτηθεί (1246) στην αυτοκρατορία της Νικαίας (Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης: Hendy 1969, πίν. 42.11-12 = *DOC*, IV, πίν. XLV, 9. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις: Hendy 1969, πίν. 43.10 = *DOC*, IV, πίν. XLVI, B.1.6). Οι περιπτώσεις αφορούν τις κοπές T.2 (*DOC*, V, Class III, αριθ. 136-143) και T.3 (*DOC*, V, Class IV, αριθ. 144-146).

Ως εκ τούτου, οι παραπάνω εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης, στις οποίες θα πρέπει να συνυπολογιστούν η T.1 (*DOC*, V, Class II, αριθ. 133-135) και η [T.17] (= *NCirc* 1976, σ. 73 = *DOC*, V –), απούσες από τους ηπειρωτικούς «θησαυρούς», χρονολογούνται, κατά πάσα πιθανότητα, στην αμέσως μετά τη στέψη του Μιχαήλ (1259) ως αυτοκράτορα στο θρόνο της Νικαίας εποχή και πριν από την επανάκτηση της πρωτεύουσας[8].

β. Στην ομάδα των νομισμάτων εκείνων, των οποίων η χρονολογία έκδοσης ορίζεται στα μετά την ανακατάληψη (1261) της Βασιλεύουσας έτη, θα πρέπει να προσγραφούν τα τραχέα της Θεσσαλονίκης με την απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, T.4 (*DOC*, V, Class V, αριθ. 147-150) – παρούσα στους «θησαυρούς» από την Ήπειρο – και T.5 (*DOC*, V, Class VI, αριθ. 151), αφού είναι γνωστό ότι ο ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων, σε ανάμνηση της ανάκτησης της Βασιλεύουσας, έστησε στη βασιλίδα των πόλεων χάλκινο άγαλμα του ομώνυμου προστάτη του αρχαγγέλου και μάλιστα σε χώρο προκείμενο του ναού των Αγίων Αποστόλων[9].

Εξάλλου, στο αυτό διάστημα εύλογο είναι να τοποθετηθούν και ορισμένα τραχέα του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης – κοπές T.11 (*DOC*, V, Class XV, αριθ. 174-175) και UT.5 (*DOC*, V, –) –, τα οποία θα πρέπει να θεωρηθούν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις προ και στις μετά το 1261 εκδόσεις, για το λόγο ότι ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος απεικονίζεται σε αυτά ως Νέος Κωνσταντίνος, επανιδρυτής τρόπον τινά της Κωνσταντινουπόλεως, υψώνων μάλιστα το Σταυρό της Αναστάσεως (Πατριαρχικός Σταυρός), ενώ παράλληλα (στη μία περίπτωση) διατηρείται από την προηγούμενη περίοδο το εικονογραφικό θέμα του ξιφοφόρου ένθρονου αγίου Δημητρίου.

Στην αυτή κατεύθυνση κινούνται και οι παραστάσεις των κοπών T.13 (*DOC*, V, Class XVI, αριθ. 176-179) και T.14 (*DOC*, V, Class XVII, αριθ. 180-181) με τον αυτοκράτορα να προτείνει, εν είδει συμβόλου, υπερμέγεθες κρινάνθεμο, ως υπόμνηση πιθανότατα της καταγωγής του οίκου του από τη Νίκαια, τόπο λατρείας του αγίου Τρύφωνος[10]. Εδώ ανήκει και η πλούσια σε παραδείγματα νομισμάτων κοπή T.16 (*DOC*, V, Class XV, αριθ. 186-190) – παρούσα σε όλους τους «θησαυ-

[8] Πρβλ. για τα ιστορικά γεγονότα *DOC*, IV, 2, σ. 529 κ.ε.

[9] *IEE*, Θ΄, σ. 116 κ.ε. Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, στη βάση του αγάλματος του αρχαγγέλου Μιχαήλ, υπήρχε και άγαλμα του αυτοκράτορα σε απεικόνιση προσφοράς ομοιώματος της Κωνσταντινουπόλεως στον προστάτη του (πρβλ. την εικονογραφία των τραχέων C.14 (*DOC*, V, Class XIV) και T.9 (*DOC*, V, Class XXII) του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινουπόλεως και T.7 (*DOC*, V, Class IX, αριθ. 159-160) του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης).

[10] Βλ. σχετικά V. Laurent, L'emblème du lis dans la numismatique byzantine: son origine, A propos d'une monnaie inédite de Michel VIII Paléologue, *Centennial Volume of the American Numismatic Society*, New York 1958, σ. 417-427.

ρούς» –, κυρίως για την προβολή του σταυροφόρου Μιχαήλ ως του χριστιανικοτάτου βασιλέως και λιγότερο για τη χρήση του κρινάνθεμου, με τη μορφή εμβλήματος στην περίπτωση αντιγράφου, κατά πως φαίνεται, και κατ'επίδραση των αντίστοιχων των χρυσών fiorini της Φλωρεντίας[11].

Το μήνυμα του περιουσίου και θεοπροβλήτου ηγεμόνα εκπέμπει επίσης και η χαρακτηριστική παράσταση των νομισμάτων T.12 (*DOC*, V, Class XIV, αριθ. 171-173) και UT.4 (*DOC*, V, Class XVIII, αριθ. 182-183) με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο σε απόδοση συγκρητισμού με τον πάτρωνά του αρχάγγελο Μιχαήλ, παρ' όλο ότι η απεικόνιση του αυτοκράτορα με φτερά, κατ' επίδραση της εικονογραφίας ορισμένων γερμανικών bracteates, είχε ήδη αποτελέσει εικονογραφικό θέμα αριθμού εκδόσεων του Ιωάννου Κομνηνού Δούκα (*DOC*, IV, πίν. XLIII, αριθ. 34). Τώρα όμως είναι βέβαιο ότι το εγχείρημα ενδύεται ένα προσωπικό μανδύα – δυναστικό όπως θα αποδειχθεί, αφού το εικονογραφικό θέμα συνδεδεμένο άμεσα με τον οίκο των Παλαιολόγων θα διακοσμήσει και τα τραχέα του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου[12].

Το κατά πόσο στην περίοδο αυτή, την αμέσως μετά την ανακατάληψη, αν όχι και αργότερα – στη δεκαετή ή δεκαπενταετή επέτειο του γεγονότος (1271 ή 1276) για παράδειγμα –, κυκλοφόρησαν οι κοπές T.6 (*DOC*, V, Class VIII, αριθ. 155-158), T.7 (*DOC*, V, Class IX, αριθ. 159-160), T.8 = T.8A (*DOC*, V, Class X, αριθ. 161), T.15 (*DOC*, V, Class XIV, αριθ. 184-185) και UT.2 (*DOC*, V, Class VII, αριθ. 152-154) με πρόταξη και προβολή θεμάτων κατεξοχήν θριαμβικών, σχετιζομένων με το καταλυτικής σημασίας για το Χριστιανισμό σταυρικό σύμβολο, αποτελεί επί του παρόντος ένα ζητούμενο προς επίλυση, οπωσδήποτε με τη βοήθεια νέων ευρηματικών συνόλων[13].

Γ. Τα συμπεράσματα από τη θεώρηση της νομισματικής κυκλοφορίας των μεμονωμένων νομισμάτων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην επικράτεια του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου και γενικά στην περιοχή της δυτικής Ελλάδος (σημερινή Ήπειρος, δυτική Θεσσαλία, Αιτωλοακαρνανία) και της νότιας Αλβανίας, όπως αυτά εξάγονται από το υλικό που έχει στη διάθεσή της η επιστήμη[14], δεν

[11] I. Touratsoglou, A Contribution to the Lily-Type Issues of Michael VIII Palaeologos, *ΑΔ* 26 (1971), Μελέτες, σ. 189-193.

[12] S. Bendall, P. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, Bath 1979, σ. 212, αριθ. 12, για παράδειγμα. Πρβλ. I. Touratsoglou, L'atelier monétaire de Thessalonique au quatorzième siècle après J.-Chr.: Le rayonnement d'un centre artistique avant le déclin de l'empire, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courents spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, σ. 183-191 και ο ίδιος, Τα νομισματικά πράγματα στη Μακεδονία των Παλαιολόγων. Νομισματική κυκλοφορία και νομισματική εικονογραφία, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία, Β΄Συμπόσιο: Η Μακεδονία κατά την Εποχή των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 269-287.

[13] Στην ίδια ομάδα προσγράφεται και η κοπή C.28 με την παράσταση του Σταυρού της Αναστάσεως εν είδει θηρεού.

[14] D. Razmoska-Bačevska, Vue d'ensemble sur les monnaies du Ve au XIIIe siècle se trouvant dans la collection numismatique d'Ohrid, *Lychnid* 5 (1983), σ. 83-95. Η ίδια, Late Byzantine Coins from the Numismatic Collection in the Institute for the Protection of the Cultural and Historic Monuments and the Museum of Ohrid, *Lychnid* 6 (1988), σ. 117-127. Μ. Οικονομίδου, Ι. Τουράτσογλου, Η. Τσούρτη, Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο (1204-1332), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990*, Άρτα 1992, σ. 101-123. D. Razmoska-

έρχονται σε αντίθεση με το σχήμα που προτάθηκε[15]. Ωστόσο, από την αντιπαραβολή των στατιστικών δεδομένων που διαμορφώνονται από την κατανομή των νομισμάτων και των δύο κατηγοριών συνόλων («θησαυροί» - μεμονωμένα), σαφής είναι η διαπίστωση ότι:

α. Από την πληθώρα των νομισματικών εικονογραφικών τύπων που προγραμματίστηκαν για τα άσπρα τραχέα επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, τόσο του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινουπόλεως όσο και εκείνου της Θεσσαλονίκης, ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός κατέληξε μόνο στον ηπειρωτικό χώρο. Αναφορικά με τις εκδόσεις του νομισματοκοπείου της Φιλαδελφείας, αυτές απουσιάζουν εντελώς από όλες τις κατηγορίες των δειγμάτων («θησαυροί» - μεμονωμένα) που εξετάστηκαν.

β. Οπωσδήποτε, οι τύποι που απαντούν στους «θησαυρούς», σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό των περιπτώσεων που επισημάνθηκαν γενικώς στην Παλαιά και τη Νέα Ήπειρο και τη Θεσσαλία, κυρίως μεταξύ των μεμονωμένων, είναι αισθητά λιγότεροι αναλογικά με αυτούς που τελικά κυκλοφόρησαν στο «Δεσποτάτο».

γ. Κατ'αντιπαράθεση των προερχόμενων είτε από τις ανασκαφές οικοπέδων είτε από τυχαίες παραδόσεις μεμονωμένων νομισμάτων σε όλη την έκταση του «Δεσποτάτου» προς τους τύπους των τραχέων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου από τον ύστερο «θησαυρό» της Περγάμου, συνάγεται ότι οι κοπές C.13 (*DOC*, V, Class XI: άγιος Θεόδωρος), C.11 (*DOC*, V, Class IX: αρχάγγελος Μιχαήλ) και C.29 (*DOC*, V, Class XXIX: Σεραφείμ) του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινουπόλεως θα πρέπει να είχαν κυκλοφορήσει προς το τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, ίσως μάλιστα μετά το 1272, οπότε ο Ανδρόνικος Β΄ εχρίσθη συναυτοκράτωρ. Οι υπόλοιπες, C.7 (*DOC*, V, Class V: Αγιοσωρίτισσα), C.8 (*DOC*, V, Class VII: άγιος Δημήτριος, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης;), C.13 (*DOC*, V, Class XI: άγιος Θεόδωρος), C.16 (*DOC*, V, Class XVI: Θεοτόκος δεομένη), C.21 (*DOC*, V, Class XXIII: Θεοτόκος ένθρονη), C.25 (*DOC*, V, Class XXVII: άγιος Νικόλαος), UC.4 (*DOC*, V, Class XVIII: Χριστός Χαλκίτης) και T.10 (*DOC*, V, Class XIII: άγιος Δημήτριος), C.17=C.19 (*DOC*, V, Class XIII: άγιος Γεώργιος, νομισματοκο-

Bačevska, Circulation of Coins of the Palaeologi in the Ohrid Region, *MNJ* 3 (1999), σ. 119-131. Βλ. τώρα D. Razmoska-Bačevska, *Numismatic Finds from the South-Western Part of Republic of Macedonia from V BC to XIV AD*, Ohrid 2002, σ. 263-301 (Circulation of Coins of the Palaeologi in the Ohrid Region) και Μ. Παϊσίδου, Νομίσματα από τον Άγιο Αχίλλειο Μικρής Πρέσπας κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1996-1998, *Οβολός* 4 (2000), σ. 355-364. Στην παραπάνω πληροφόρηση θα πρέπει να προστεθεί και η βάση δεδομένων από το Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας (ANK), που τηρείται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

[15] Το ότι οι υπήκοοι του «Δεσποτάτου» ή οι παρεπιδημούντες στην επικράτειά του ήταν κάτοχοι και χρησιμοποιούσαν – εκτός από τραχέα από κράμα, για τα οποία οι πηγές σιωπούν, βλ. A. Laiou, Use and Circulation of Coins in the Despotate of Epiros, *DOP* 55 (2001), σ. 207-215 – χρυσά και αργυρά νομίσματα της αμέσως προηγούμενης, ωστόσο, περιόδου, καταδεικνύεται από τα ολίγιστα «θησαυρικά» ευρήματα. Βλ. D.M. Metcalf, The Agrinion Hoard: Gold Hyperpyra of John III Vatatzes, *NC* 140 (1980), σ. 113-131 και D. Razmoska-Bačevska, ό.π., στο *Numismatic Finds*, σ. 309-319 (Late Byzantine Hoard containing Issues of Theodore Angelus Comnenus Ducas (1224-1230) found in 1999 during the excavations of the locality «Plaoshnik» St. Panteleimon-Ohrid).

πείο Θεσσαλονίκης) και UT.3 (*DOC*, V, Class XI: άγιος Δημήτριος), λόγω ελλιπών στοιχείων θα πρέπει μάλλον να αναμένουν τη χρονολογική τους κατάταξη σε ευθετότερο χρόνο.

δ. Εντελώς απούσες από την επικράτεια του «Δεσποτάτου», με τα σημερινά δεδομένα, φαίνεται να είναι οι κοπές του νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως C.4 (*DOC*, V, Class III: Παντοκράτωρ), C.9 (*DOC*, V, Class VII: άγιος Δημήτριος), C.10 (*DOC*, V, Class VIII: άγιος Γεώργιος), C.12 (*DOC*, V, Class X: αρχάγγελος Μιχαήλ), C.14 (*DOC*, V, Class XIV: Παντοκράτωρ), C.18 (*DOC*, V, Class XVII: Θεοτόκος δεομένη), UC.5 (*DOC*, V, Class XIX: Θεοτόκος ένθρονη), T.9 (*DOC*, V, Class XXII: Χριστός ένθρονος), C.22 (*DOC*, V, Class XXIV: άγιος Γεώργιος), C.24 (*DOC*, V, Class XXVI: αρχάγγελος Μιχαήλ), C.28 (*DOC*, V, Class XXVIII: πατριαρχικός σταυρός), *DOC*, V, Class XII, αριθ. 82: Θρόνος ετοιμασίας, *DOC*, V, Class XIII, αριθ. 83: Θεοτόκος ένθρονη, *DOC*, V, Class XX, αριθ. 104-105: αυτοκράτωρ ιστάμενος και *DOC*, V, Class XXX, αριθ. 130: Χριστός Εμμανουήλ και οι εκδόσεις UT.1 (*DOC*, V, Class I, αριθ. 131-132: Θεοτόκος δεομένη), T.1 (*DOC*, V, Class II, αριθ. 133-135: άγιος Δημήτριος), T.5 (*DOC*, V, Class VI, αριθ. 151: αρχάγγελος Μιχαήλ), UT.2 (*DOC*, V, Class VII, αριθ. 152-154: οκτάκτινος αστήρ) και *DOC*, V, Class XVI, αριθ. 191-192: άγιος Δημήτριος ιστάμενος εν μέσω αστέρων του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης[16].

Δ. Οι λόγοι για τη σχεδόν ταυτόχρονη απόκρυψη «θησαυρών» με νομίσματα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στην επικράτεια του λεγόμενου Δεσποτάτου της Ηπείρου – των μόνων συνόλων στην περιοχή με τραχέα της δυναστείας για το διάστημα που ακολουθεί την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως –, θα μπορούσαν να αναζητηθούν στον αντίκτυπο που προκάλεσε η δημόσια πράξη αποδοχής της ενώσεως των εκκλησιών, αποτέλεσμα της Συνόδου της Λυών (1274). Τότε, ως επακόλουθο εξεγέρσεων δυσανασχετούντων και αντιτιθεμένων, πλήθος προσφύγων κατέφυγε στο κράτος της Ηπείρου και στη Θεσσαλία (1277). Ο ηγεμόνας μάλιστα της τελευταίας, Ιωάννης Δούκας, στα τέλη του 1276 ή στις αρχές του 1277 συγκάλεσε ανθενωτική σύνοδο στην πόλη των Νέων Πατρών (Υπάτη), στην οποία οι πολυπληθείς σύνεδροι, μοναχοί, ιερείς και επίσκοποι, διακήρυξαν την καθαρότητα του δόγματος και αναθεμάτισαν τον πάπα, τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη ως εχθρούς της Ορθοδοξίας. Αρκετοί μάλιστα στρατηγοί του Μιχαήλ και μέλη της βασιλικής οικογένειας τον εγκατέλειψαν και κατέφυγαν στην Ήπειρο, στην πόλη των

[16] Μια απλή αντιπαραβολή των δεδομένων από το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου προς εκείνα από την ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη, βλ. Ν. Ζήκος, Η κυκλοφορία των παλαιολόγειων νομισμάτων στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη μέσα από ανασκαφικά δεδομένα, *Οβολός* 4 (2000), σ. 233-241, με συγκεντρωμένη τη σχετική βιβλιογραφία, αναδεικνύει τις διαφορές και τις ομοιότητες αναφορικά με την κυκλοφορία στις αντίστοιχες περιοχές. Για τη βόρεια Χαλκιδική, και συγκεκριμένα για τη Ρεντίνα, βλ. το συνοπτικό άρθρο των Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Η. Τσούρτη, Μακεδονική Ρεντίνα. Η νομισματική μαρτυρία (ανασκαφές: 1976-1996), *Οβολός* 4 (2000), σ. 347-354, ενώ για τη Βουλγαρία τις συμβολές των C. Dochev (*Coins and Currency in Turnovo XII-XIV AD*, Veliko Turnovo 1992, πίν. XLI-XLV) και Ev. Theoklieva-Stoytcheva (*Mediaeval Coins from Mesemvria*, Sofia 2001).

Νέων Πατρών, στη Βουλγαρία, ακόμη και στο στρατόπεδο του Καρόλου του Ανδεγαυού στην Αλβανία[17].

Και ενώ η ύπαρξη «θησαυρών» με βυζαντινά τραχέα από κράμα που απεκρύβησαν στην Ήπειρο (Παλαιά και Νέα) κατά τους προ του 1282 χρόνους θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί, όπως προτάθηκε, από συγκεκριμένα γεγονότα, σχετιζόμενα μάλλον με τα διαδραματισθέντα στους κόλπους της ανασυσταθείσας βυζαντινής αυτοκρατορίας, θεολογικά και δογματικά, την σταδιακώς μεταβαλλόμενη κατάσταση της οικονομίας και την αλλαγή του καθεστώτος στα νομισματικά πράγματα του Δεσποτάτου μαρτυρούν οι «θησαυροί» ενετικών grossi από τα Ιωάννινα/1821, τους Κιρκιζιάτες/1915, τη Σέτινα (Σκοπός)/1992 και τα Τρίκαλα/1949, όλοι με απόκρυψη τα χρόνια της αρχής του δόγη R. Zeno (1253-1268) ή και αμέσως μετά[18]. Ευρήματα, οπωσδήποτε απότοκα των εμπορικών σχέσεων που εγκαινιάστηκαν με τους όρους της συνθήκης του 1210, οπότε ο Μιχαήλ Α΄ της Ηπείρου αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία των Βενετών στην Παλαιά και τη Νέα Ήπειρο ήδη από τον 11ο αιώνα επέτρεψε την ελεύθερη εξαγωγή σιτηρών και εμπορευμάτων χωρίς καταβολή δασμών και φόρων, αλλά και της ανανέωσης μετά το 1228 των εμπορικών επαφών επί Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, τα νομίσματα της Γαληνοτάτης θα μπορούσαν να εξηγήσουν την ύπαρξή τους στον ηπειρωτικό χώρο και ως επακόλουθο της συνθήκης του 1268 που συνήψε η Βενετία με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, με την οποία παραχωρήθηκε στους Βενετούς το δικαίωμα να εμπορεύονται στη Βυζαντινή αυτοκρατορία με πολλές ατέλειες[19]. Κατά πόσον η απόκρυψη των σχετικών «θησαυρών» οφείλεται στην αναταραχή που προξένησε στην Ήπειρο του Μιχαήλ Β΄ η εισβολή του Μανφρέδου Hohenstaufen (1257/58) ή σε άγνωστους όρους της συνθήκης ειρήνης (1262) μεταξύ του Μιχαήλ Β΄ και του βυζαντινού αυτοκράτορα εκπροσωπούμενου από τον αδελφό του Ιωάννη Παλαιολόγο, στρεφόμενους εναντίον των Βενετών, ή ακόμη και στην αναταραχή από τις πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ των στρατευμάτων του Μανφρέδου και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στη Νέα Ήπειρο για τον έλεγχο της Εγνατίας (1272 κ.ε.), δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί[20].

[17] Γρηγοράς, *Βυζαντινή Ιστορία*, 202, στ. 10-13 και Παχυμέρης, *De Michele et Andronico Palaiologis* II, 234, στ. 16-22. Πρβλ. *ΙΕΕ*, Θ΄, σ. 130 και *Ήπειρος, 4000 Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σ. 204.

[18] Βλ. τελευταία, με τη σχετική βιβλιογραφία, I. Touratsoglou, J. Baker, Byzantium of the Venetians, Greece of the grossi, *Colloquio Internazionale: Bizanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo), Venezia, 1-2 dicembre 2000*, Βενετία 2002, σ. 203-233 και πίν. σ. 566-572.

[19] Με διαθήκη, που εκτελέστηκε μετά το θάνατό του το 1268, ο Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου κληροδότησε τα εδάφη της Παλαιάς Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας στο γιο του Νικηφόρο, ενώ στο νόθο απόκτημά του, τον Ιωάννη Δούκα, παραχώρησε τη Θεσσαλία.

[20] *Ήπειρος*, ό.π., σ. 202-203.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

ΑΔ/ADelt: Αρχαιολογικόν Δελτίον.

AJN: American Journal of Numismatic.

ANSMN: American Numismatic Society, Museum Notes.

Bendall 1988: S. Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, Wolverhampton 1988.

Bendall - Donald 1974: S. Bendall - P.J. Donald, *The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos 1258-1282*, London 1974.

BSFN: Bulletin de la société française de numismatique.

DOC, IV: M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, IV, *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Washington D.C. 1999.

DOC, V: Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, V, *Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453*, Washington D.C. 1999.

DOP: Dumbarton Oaks Papers.

DOS: Dumbarton Oaks Studies.

Hendy 1969: M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, *DOS* 12, Washington D.C. 1969.

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.

ΜΗ: Λατινικές απομιμήσεις μεγάλου μεγέθους.

μμ: Λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους.

MNJ: Macedonian Numismatic Journal.

NC: The Numismatic Chronicle.

NCirc: The Numismatic Circular.

ΝομΧρον: Νομισματικά Χρονικά.

Protonotarios 1983: P. Protonotarios, Le monnayage du «Despotat» d'Epire, *RN* 25 (1983), σ. 83-99.

RBN: Revue belge de numismatique et de sigillographie.

RN: Revue Numismatique.

Ο θησαυρός «Ιωαννίνων» άσπρων τραχέων						
Εκδότριες αρχές	**Νομισματοκοπείο**			**Τεμάχια**	**Βιβλιογραφία**	**Χρονολογία κοπής**
Ιωάννης Β΄ Κομνηνός	Κωνσταντινούπολις	Δευτέρα κοπή	VAR B	2	H.*, σ. 105, πίν. 10.11, 11.1-2. *DOC*, IV, 1, σ. 266-267 (Var B)	1137-1143(;)
Μανουήλ Α΄ Κομνηνός	Κωνσταντινούπολις	Τρίτη κοπή (α΄ φάση)	VAR A	2	H., σ. 117, πίν. 15.5-6. *DOC*, IV, 1, σ. 308-310 (Var A)	περ. 1160-περ. 1164(;)
		Τέταρτη κοπή	VAR B ή C	1	H., σ. 118-119, πίν. 16.7-9, 16.10-13. *DOC*, IV,1, σ. 315-320	1167-1183(;)
		Τέταρτη κοπή	VAR B/a	2	H., σ. 118-119, 164, πίν. 16.7-9. *DOC*, IV, 1, σ. 315-317 (Var B, a)	1167-1183(;)
		Τέταρτη κοπή	VAR C/a	2	H., σ. 118-119, 164, πίν. 16.10-13. *DOC*, IV, 1, σ. 317-320 (Var C, a)	1167-1183(;)
Ισαάκιος Β΄ Άγγελος	Κωνσταντινούπολις		VAR A/(;)	1	H., σ. 144, 173, πίν. 20.9-11. *DOC*, IV, 1, σ. 377-380	1185-1195
			VAR A/b	1	H., σ. 144, 173, πίν. 20.9-11. *DOC*, IV, 1, σ. 378-380 (Var A, b)	1185-1195
			VAR B/b	27	H., σ. 144, 173, πίν. 20.12-13. *DOC*, IV, 1, σ. 380-382 (Var B, b)	1185-1195
			VAR C/b	5	H., σ. 145, 173, πίν. 21.1-4. *DOC*, IV, 1, σ. 283-286 (Var C, b)	1185-1195
			VAR D/a	4	H., σ. 145, 173, πίν. 21.5-7. *DOC*, IV, 1, σ. 386-387 (Var D, a)	1185-1195
			VAR D/b	2	H., σ. 145, 173, πίν. 21.5-7. *DOC*, IV, 1, σ. 387 (Var D, b)	1185-1195
			VAR (;)	8	H., σ. 144 κ.ε.	
Αλέξιος Γ΄ Άγγελος	Κωνσταντινούπολις		VAR II A	5	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II B/a	1	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II B/b	6	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II C/b	7	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II D/a	1	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II D/b	12	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II B ή D/b	9	H., σ. 151, 178, πίν. 23.1-7. *DOC*, IV, 1, σ. 407 κ.ε.	1195-1197
			VAR II(;)	11	H., σ. 151, 178	
Πιστές απομιμήσεις			Τύπος C	2	H., σ. 218-222, πίν. 24.15, 25.1-5. *DOC*, IV, 1, σ. 435, 441-443 (type C)	περ. 1202-περ. 1215

* H. = Hendy 1969.

Ο θησαυρός «Ιωαννίνων» άσπρων τραχέων						
Εκδότριες αρχές	**Νομισματοκοπείο**			**Τεμάχια**	**Βιβλιογραφία**	**Χρονολογία κοπής**
Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις	Μαγνησία		Τύπος C	1	H., σ. 229-230, πίν. 31.10. *DOC*, IV, 2, σ. 465 (type E) [Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης]	1212-1221(;) ή 1221-1254
Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης	Μαγνησία		Τύπος G+L	1	H., σ. 242, πίν. 33.7-8 + σ. 244, πίν. 33.13. *DOC*, IV, 2, σ. 502 (type G) + *DOC*, IV, 2, σ. 504 (type L)	1221-1254
Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας	Θεσσαλονίκη		Τύπος D	1	H., σ. 270, πίν. 38.3-4. *DOC*, IV, 2, σ. 557 (type D)	1226/1267(;)
Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης	Θεσσαλονίκη		Τύπος B	1	H., σ. 290, πίν. 42.3-4. *DOC*, IV, 2, σ. 606-607 (type B)	1246-1248/49(;)
			Τύπος C	1	H., σ. 290-291, πίν. 42.5-6. *DOC*, IV, 2, σ. 607-608 (type D)	1249/50-1254(;)
			Τύπος D	1	H., σ. 291, πίν. 42.7-8. *DOC*, IV, 2, σ. 608 (type E)	1249/50-1254(;)
			Τύπος E	1	H., σ. 291, πίν. 42.9-10. *DOC*, IV, 2, σ. 609 (type F)	1249/50-1254(;)
Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις	Θεσσαλονίκη			2	H., σ. 295, πίν. 43.10. *DOC*, IV, 2, σ. 616-617	1254/1255(;)
Ivan II Asen (1218-1241)	Οχρίδα(;)			2	H., σ. 296-297, πίν. 46.10-11. *DOC*, IV, 2, σ. 641-643	1230-1241(;)
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος	Κωνσταντινούπολις		C.23	4	B. - D., σ. 17-18 (ΚΩΝ). Bendall 1988, σ. 19, αριθ. 2 (ΜΑΓΝ). *DOC*, V, 1, πίν. 7, Class XXV, αριθ. 114-122 (ΚΩΝ)	1261 κ.ε.
	Θεσσαλονίκη		T.2	2	B. - D., σ. 23-24 (ΘΕΣ). Bendall 1988, αριθ. 64 (ΘΕΣ). *DOC*, V, 1, πίν. 8, Class III, αριθ. 136-143 (ΘΕΣ)	1259-1261
			T.3	1	B. - D., σ. 23-24 (ΘΕΣ). Bendall 1988, αριθ. 65 (ΘΕΣ). *DOC*, V, 1, σ. 9, Class IV, αριθ. 144-146 (ΘΕΣ)	1259-1261
			T.4	3	B. - D., σ. 25-26. Bendall 1988, αριθ. 66 (ΘΕΣ). *DOC*, V,1, πίν. 9, Class V, αριθ. 147-150 (ΘΕΣ)	1261 κ.ε.
			T.16	3	B. - D., σ. 33-34. Bendall 1988, αριθ. 84 (ΘΕΣ). *DOC*, V,1, πίν. 11, Class XV, αριθ. 186-190 (ΘΕΣ)	1261 κ.ε.

* B. - D. = Bendall - Donald 1974.

Συγκριτικός πίνακας συνθέσεων «θησαυρών» άσπρων τραχέων από την επικράτεια του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου με χρονολογία απόκρυψης τη βασιλεία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου

«Ιωάννινα»/ (;)		Άρτα/ 1983		Άρτα/ 1923		«Capstan Navy Cut»/ (;)	
Ιωάννης Β΄ Κομνηνός	H., 2nd Coin., Var B						
Μανουήλ Α΄ Κομνηνός	H., 3rd Coin., 1st phase, Var A 4th Coin., Var B ή C 4th Coin., Var B/a 4th Coin., Var C/a						
Ισαάκιος Β΄ Άγγελος	H., Var A/ (;), A/b, B/b, C/b, D/a, D/b, Var(;)						
Αλέξιος Γ΄ Άγγελος	H., Var IIA, IIB/a, IIB/b, IIC/b, IID/a, IID/b, IIB ή D/b, Var II(;)						
Πιστές απομιμήσεις	H., Type C	Πιστές απομιμήσεις	H., Type A, B	Πιστές απομιμήσεις	H., Type B		
		Λατινικές απομιμήσεις	I.MM/ ΚΩΝ A H., μμ/A	Λατινικές απομιμήσεις	H., MM/ ΘΕΣ B		
Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (ΜΑΓΝ)	H., Type C						
Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΜΑΓΝ)	H., Type G+L	Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΜΑΓΝ)	H., Type [M]				
		Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις (ΜΑΓΝ)	H., Type [F]	Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις (ΜΑΓΝ)	H., Type B, [E]		
		Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (ΑΡΤΑ)	Protonotarios 1983				
Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type D	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type A, C, D, E, G, [H]	Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type F, [H]		
		Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type B, G	Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type A, G		
		Ιωάννης Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type B	Ιωάννης Κομνηνός Δούκας (ΘΕΣ)	H., Type B (Series I)		
Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΘΕΣ)	H., Type B, C, D, E	Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΘΕΣ)	H., Type B, C, E, F, H, I, [L]	Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΘΕΣ)	H., Type B, C, E, F, G, H	Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης (ΘΕΣ)	H., Type I
Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις (ΘΕΣ)	H., σ. 295, πίν. 43, 10	Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις (ΘΕΣ)	H., Type 1, 2	Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις (ΘΕΣ)	H., σ. 295, πίν. 43, 10		
Ivan II Asen (1218-1241)		Ivan II Asen (1218-1241)		Ivan II Asen (1218-1241)			
				Μιχαήλ Β΄ + Νικηφόρος (ΑΡΤΑ)	Protonotarios 1983, σ. 95, πίν. XVIII.14. *DOC*, IV, 2, σ. 625-626 και 703		
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΚΩΝ)	B. - D., C.23	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΚΩΝ)	B. - D., C.1, C.2, C.20, C.23	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΚΩΝ)	B. - D., C.1	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΚΩΝ)	B. - D., C.23
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΘΕΣ)	B. - D., T.2, T.3, T.4, T.16	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΘΕΣ)	B. - D., T.2, T.3, T.4, T.16	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΘΕΣ)	B. - D., T.2, T.3, T.4, T.16	Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (ΘΕΣ)	B. - D., T.3, T.4

Πίνακας κατανομής άσπρων τραχέων του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου κατά τύπους και νομισματοκοπεία στην επικράτεια του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου

ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ								«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»							
ΑΡΤΑ ΑΓ. ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΑ		ΑΧΡΙΔΑ		ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ		ΑΙΤΩΛΙΑ - ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ		«ΙΩΑΝΝΙΝΑ»		ΑΡΤΑ 1983		ΑΡΤΑ 1923		CAPSTAN NAVY CUT	
ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΚΩΝ	ΘΕΣ
										C.1		C.1			
	T.1		T.1												
C.2		C.2								C.2					
	T.2				T.2				T.2		T.2		T.2		
	T.3		T.3						T.3		T.3		T.3		T.3
	T.4		T.4		T.4				T.4		T.4		T.4		T.4
C.5															
	T.5														
		C.6													
	T.6														
C.7		C.7													
	T.7				T.7										
C.8		C.8		C.8											
			T.8												
	T.10		T.10												
	T.11														
	T.12		T.12		T.12										
C.13															
	T.14				T.14										
C.15															
	T.15				T.15										
	T.16		T.16		T.16				T.16		T.16		T.16		
	C.17														
C.20										C.20					
C.21															
C.23		C.23						C.23		C.23				C.23	
C.25															
UC.4															
	UT.2														
	UT.3														
					UT.4										
	UT.5														

THE "IOANNINA"/? BILLON *TRACHEA HOARD*

IOANNIS TOURATSOGLOU

The author of the present article attempts a comprehensive presentation of the hoard known conventionally as the "Ioannina" hoard, the date of whose discovery is unknown (cf. I. Touratsoglou, *ADelt* 36 (1981), Meletes, p. 210 and 214; *DOC*, V, 1, p. 13 and 117-118). He then essays a comparative review of the composition of all the known hoards from Epiros that were concealed at the same time as the hoard under examination, in the period after 1261.

At the same time, the author uses the numismatic iconography, the data provided by the hoards, and the evidence of stray-finds as a basis from which to investigate the problem of the date of the various issues of billon trachea of Michael VIII Palaeologos. He then attempts their attribution either to the period before 1261 or to the emperor's reign after the recapture of Constantinople.

The reasons for the almost simultaneous concealment of hoards containing coins of Michael VIII Palaeologos in the territory of the "Despotate" of Epiros (the only groups in the region during the period after the recapture of Constantinople containing trachea issued by the dynasty) are to be sought in the reaction to the public acceptance of the unification of the Churches, concluded at the Council of Lyon (1274).

Ιερα Μονη Παναγιας Χρυσοσπηλιωτισσας: Πρωτη Παρουσιαση του Ζωγραφικου Διακοσμου του Καθολικου της Μονης

Μαριζα Τσιαπαλη

Ιστορικά στοιχεία

Η ιερά μονή Παναγίας της Χρυσοσπηλιώτισσας βρίσκεται στην κοινότητα Γουργιανών του νομού Άρτας. Είναι μετόχι της ιεράς μονής Θεοτοκιού, που βρίσκεται στην Άρτα και τιμάται στο Γενέσιο της Θεοτόκου.

Σήμερα η μονή έχει διαλυθεί. Διατηρείται μόνο το καθολικό σε σχετικά καλή κατάσταση. Στον περίβολο της μονής διακρίνονται το αλώνι και διάσπαρτα τμήματα τοιχοποιίας, που σώζονται σε πολύ χαμηλό ύψος, είναι αποσπασματικά και πρέπει να ανήκουν στα προσκτίσματά της. Σε απόσταση 50 μ. από το ναό σώζονται κάποια οικοδομικά λείψανα, που ίσως αποτελούν τμήμα του τετράγωνου πύργου που βρισκόταν κοντά στη μονή. Η ταύτιση είναι δύσκολη και παρακινδυνευμένη, αφού σώζεται μόνο μία σειρά της τοιχοποιίας – η οποία πιθανώς ανήκει στη θεμελίωσή του – και επιπλέον δεν έχει γίνει ανασκαφική έρευνα στο χώρο.

Ανατολικά της αψίδας του ιερού, μέσα σε μικρή σπηλιά, υπάρχει νεότερο παρεκκλήσι της Θεοτόκου και δίπλα αγίασμα. Σύμφωνα με την παράδοση, μέσα σε αυτή τη σπηλιά βρέθηκε η εικόνα της Γέννησης της Θεοτόκου, στην οποία εξάλλου τιμάται ο ναός, αλλά οφείλει και την επωνυμία του: Σπηλαιώτισσα ή Χρυσοσπηλιώτισσα.

Σε απόσταση 40 μ. από το καθολικό υπάρχει άλλη σπηλιά που ονομάζεται Κρυφό Σχολειό ή Σπηλιά του Καραϊσκάκη, αφού κατά την παράδοση ο αγωνιστής τη χρησιμοποίησε μαζί με τους συντρόφους του ως κρησφύγετο.

Η μονή διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη, η οποία όμως καταστράφηκε στα πρώτα χρόνια της επανάστασης του 1821. Μόνον ορισμένα από τα λειτουργικά βιβλία της διασώθηκαν και αυτά είναι εκδόσεις Βενετίας των αρχών του 19ου αιώνα.

Επιγραφές

Ο ναός ανακαινίστηκε το 1665. Αυτό μαρτυρεί σχετική επιγραφή που βρίσκεται εντοιχισμένη στο νότιο χορό[1]:

Ἀπὸ Ἀδάμ ΖΡΟΓ'/ ἀνικενίθι ὁ θίος ναός τίς/ ὑπεραγίας δεσπίνις ὑμὸν Θε/οτόκου διά ἐξόδου Θεοδώρου Νίκα/ ἀπό Πλεσέους. Γένισι ἀπό Χρι[στοῦ] ΑΧΞΕ.

Ορισμένες πηγές αναφέρουν ότι ο αρχικός ναός χτίστηκε τον 11ο αιώνα[2], ενώ άλλες το 15ο ή το 16ο αιώνα[3]. Πάντως, αρχαιολογική τεκμηρίωση όσον αφορά τον εντοπισμό και τη χρονολόγηση της αρχικής φάσης του ναού δεν υπάρχει, γιατί δεν έχει γίνει σχετική έρευνα.

Οι τοιχογραφίες του καθολικού είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται το 1801.

[1] Βοκοτόπουλος 1967.

[2] Ξενόπουλος, *Δοκίμιον ιστορικόν*, σ. 28.

[3] Οικονόμου, *Η εν Άρτη Εκκλησία*, σ. 66.

Σχετική επιγραφή σώζεται στο υπέρθυρο της θύρας προς το νάρθηκα[4]:

Ν...Ι...1801 Φεβρουαρ(ί)ου ἀ/[νι]στορίθη [ὁ θεῖος οὗ]τος κε Πάνσεπτος να[ός] / ε...ἰς Θεοτόκου ἀρχιερατεύοντος τ[οῦ] / [Πανιερω]τάτου [ἡμ]όν Δεσπότου [κυρί]ου κυρίου Ἱερόθεου / διά συνδρ[ο]μ[ῆς] ... ου τοῦ Πανοσιοτάτου Ἱερομονάχου κυρίου κυρίου Χρ[υσ]άνθου ἐκ Ραφ/[ταναίων].

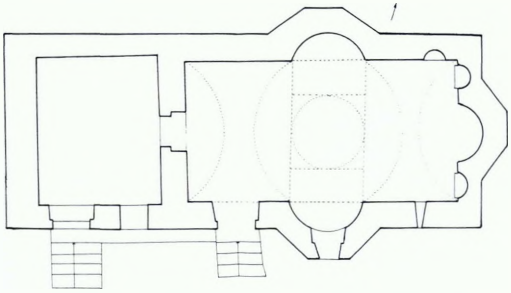
Με βάση αυτή την επιγραφή συμπεραίνουμε ότι η ιστόρηση του ναού έγινε την εποχή που μητροπολίτης Άρτας ήταν ο Ιερόθεος Β΄. Ο Ιερόθεος Β΄ – ο επονομαζόμενος και Τρεμούλας – ανέλαβε καθήκοντα το 1798[5]. Καταγόταν από τη Νάξο και ήταν ανιψιός του οσίου Νικόδημου του Αγιορείτου. Στο διάστημα της θητείας του και επί Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄, το 1808, η Μητρόπολη Ναυπάκτου-Άρτας ενώθηκε με τη Μητρόπολη Ιωαννίνων μετά από απαίτηση του Αλή Πασά[6]. Όμως, το 1813 επανήλθε η αρχική τάξη πραγμάτων.

Αρχιτεκτονική

Ο ναός ανήκει στον αθωνικό τύπο. Είναι σχετικά μικρών διαστάσεων και έχει προστεθεί μεταγενέστερος νάρθηκας. Πάνω σε χαμηλή εγκάρσια καμάρα πατά ο οκτάπλευρος τρούλος. Κοσμείται με ισάριθμα αβαθή τόξα – τέσσερα εκ των οποίων αποτελούν φωτιστικά ανοίγματα – και διπλή οδοντωτή ταινία.

Στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά του, ο ναός έχει από μία τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα, η οποία εσωτερικά είναι ημικυκλική. Μικρά τοξευτά παράθυρα, ένα σε κάθε κόγχη, φωτίζουν το κατάγραφο με τοιχογραφίες εσωτερικό (εικ. 1).

Η είσοδος του ναού, σχετικά νεότερη, βρίσκεται στη νότια πλευρά. Στο εσωτερικό του καθολικού διατηρείται σε καλή κατάσταση ξυλόγλυπτο τέμπλο, έργο του 19ου αιώνα που φέρει πλούσιο διάκοσμο: αγγελικές και ανθρώπινες μορφές, ζώα, πτηνά, ευαγγελικές σκηνές.

Εικ. 1. Μονή Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας. Κάτοψη του καθολικού.

Ζωγραφικός διάκοσμος

Το εσωτερικό του καθολικού κοσμείται με πλήρες εικονογραφικό πρόγραμμα.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε πολυποίκιλτο θρόνο. Δορυφορείται από δύο ολόσωμους αγγέλους.

Στο τύμπανο παριστάνεται η Μετάδοση και η Μετάληψη των αποστόλων, καθώς και οι δύο συλλειτουργούντες ιεράρχες, πιθανώς ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος[7] (εικ. 2).

[4] Βοκοτόπουλος 1967.

[5] Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, σ. 94, 117.

[6] Ο μητροπολίτης Ιερόθεος Β΄ κατηγορήθηκε ως όργανο του Αλή Πασά, γιατί με επιστολές του προσπάθησε να αποτρέψει τους Παργηνούς να εφοδιάσουν τους μαχόμενους Σουλιώτες με τρόφιμα και πολεμοφόδια (Οικονόμου, *Η εν Άρτη Εκκλησία*, σ. 32).

[7] Δεν σώζονται οι επιγραφές και η ταύτιση γίνεται βάσει των προσωπογραφικών χαρακτηριστικών τους.

Εικ. 2. Κόγχη ιερού. Μετάδοση και Μετάληψη αποστόλων, ιεράρχες.

Στην κόγχη της πρόθεσης εικονογραφείται η σκηνή της Άκρας Ταπείνωσης – ο Χριστός, ο οποίος έχει σταυρωμένα τα χέρια του χαμηλά, και δίπλα του ένα χερουβείμ – ενώ αριστερά της, στον πλευρικό τοίχο της πρόθεσης, ο Συμεών ο Στυλίτης. Πάνω από την κόγχη σώζεται αρκετά κατεστραμμένη μια σπάνια για τα εικονογραφικά δεδομένα των μνημείων του νομού Άρτας παράσταση, που ταυτίζεται με τη σκηνή όπου ο δωδεκαετής Χριστός κάθεται «μέσον των διδασκάλων του»[8].

Στον ανατολικό τοίχο του ιερού, πάνω από την κόγχη, υπάρχουν σπαράγματα από τρεις σειρές τοιχογραφιών, που όμως είναι αδιάγνωστες.

Στο κλειδί της ανατολικής καμάρας απεικονίζεται η Αγία Τριάδα: ο Χριστός ως νεαρός άνδρας, ο Άναρχος Πατήρ ως γέροντας και το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεράς[9].

Τόσο ο βόρειος όσο και ο νότιος τοίχος του ιερού κοσμούνται με τοιχογραφίες που χωρίζονται σε πέντε ζώνες. Στο βόρειο τοίχο υπάρχει η εξής διάταξη: Στην πρώτη άνω ζώνη εικονίζεται η Αγγελική λειτουργία. Στη δεύτερη τμήμα της κατεστραμμένης σκηνής της Γέννησης, ενώ στη συνέχεια μόλις διακρίνεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου στο σπίτι και δίπλα η ίδια σκηνή που εκτυλίσσε-

[8] *Ερμηνεία*, σ. 88.

[9] Για τον τύπο της απεικόνισης βλ. *Ερμηνεία*, σ. 224.

Εικ. 3. Ιερό, νότια πλευρά. Ίαση τυφλού, Ίαση παραλύτου.

ται στο φρέαρ. Στην τρίτη ζώνη σώζεται η σπάνια παράσταση του Χριστού στους Εμμαούς[10] και η Ψηλάφηση του Θωμά. Στην τέταρτη παριστάνεται η Εκδίωξη των εμπόρων από το ναό[11] και η Ανάσταση της κόρης του Ιαείρου, ενώ στην τελευταία πέμπτη ζώνη το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας και σε μικρή κόγχη μάλλον ο διάκονος Στέφανος.

Στο νότιο τοίχο, στην πρώτη άνω ζώνη συνεχίζεται η σκηνή της Αγγελικής λειτουργίας. Στη δεύτερη ζώνη, οι δύο παραστάσεις έχουν σχεδόν απολεπιστεί και με δυσκολία διακρίνεται η Βαϊοφόρος. Στην τρίτη σώζονται η Βάπτιση και η Έγερση του Λαζάρου, ενώ στην τέταρτη δύο θαύματα του Χριστού: η Ίαση του τυφλού στη Βηθεσδά και η Ίαση του παραλύτου στην κολυμβήθρα (εικ. 3). Τέλος, στην κάτω ζώνη δεσπόζουν δύο ολόσωμοι ιεράρχες.

Ο κυρίως ναός στεγάζεται με τρούλο. Στο κλειδί του παριστάνεται μέσα σε έναστρο χρυσό φόντο η αυστηρή μορφή του Παντοκράτορα. Ευλογεί και κρατεί ευαγγέλιο με πλούσια μαργαριτοκόσμητη στάχωση. Πλαισιώνεται από δύο ομόκεντρους κύκλους. Στο

[10] «Ὁ Χριστὸς εἰς Ἐμμαούς κλῶν τὸν ἄρτον γνωρίζεται ὑπό Λουκᾶ καί Κλέοπα» (*Ερμηνεία*, σ. 111).

[11] Υπάρχει η επιγραφή: *Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΚΒΑΛΙΝ ΤΟΥΣ ΠΩΛΟΥΝΤΑΣ ΕΚ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ.*

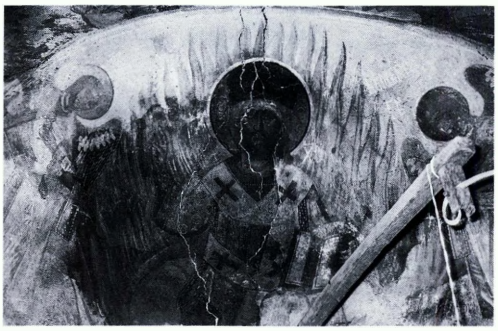
Εικ. 4. Τρούλος. Παντοκράτορας, προφήτες, ευαγγελιστές.

κέντρο του πρώτου βρίσκεται η Παναγία, ολόσωμη, μετωπική, σε στάση δέησης. Γύρω της ολόσωμοι άγγελοι που κρατούν σφαίρα και εναλλάσσονται με χερουβείμ. Στο δεύτερο κύκλο, κάτω από τα αψιδώματα προβάλλονται ολόσωμοι προφήτες.

Στα σφαιρικά τρίγωνα απεικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές και τα σύμβολά τους. Στην ανατολική πλευρά, μεταξύ των δύο ευαγγελιστών, παριστάνεται σε τετράγωνο πλαίσιο το Άγιο Μανδήλιο, ενώ στη δυτική πλευρά, στην αντίστοιχη θέση, ένας προφήτης (εικ. 4).

Η εικονογράφηση του ναού συνεχίζεται στους χορούς. Στο τεταρτοσφαίριο του βόρειου χορού, μέσα σε ρομβοειδή τριπλή δόξα, προβάλλεται ο Χριστός Εμμανουήλ[12]. Οι εκτεταμένες φθορές δεν μας επιτρέπουν να διακρίνουμε λεπτομέρειες της μορφής του, όπως επίσης και των δύο προφητών που τον πλαισιώνουν. Στο κλειδί της βόρειας καμάρας απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος μέσα σε στρογγυλή δόξα που απολήγει σε φλόγες, την οποία κρατούν ιπτάμενοι άγγελοι. Και αυτό το τμήμα είναι πολύ κατεστραμμένο. Στο διάστημα μεταξύ καμάρας και τεταρτοσφαιρίου παριστάνεται η Πεντηκοστή. Η ιδιομορφία της παράστασης έγκειται στο ότι μεταξύ των δύο ομάδων των αποστόλων

[12] Υπάρχει η επιγραφή: *Ο ΕΜΜΑΝ[ΟΥΗΛ*.

Εικ. 5. Τεταρτοσφαίριο νότιου χορού. Χριστός Μέγας Αρχιερέας.

παρεμβάλλεται η Παναγία. Τέλος, στο τύμπανο της κόγχης του βόρειου χορού απεικονίζονται – διατεταγμένα σε δύο ζώνες – μετάλλια και ολόσωμοι άγιοι.

Πιο πρωτότυπη είναι η εικονογράφηση του νότιου χορού. Στο τεταρτοσφαίριο απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος. Φορά αρχιερατικό ένδυμα, μήτρα στην κεφαλή, κρατεί ογκώδες ευαγγέλιο και ευλογεί[13]. Ο θρόνος του περιβάλλεται από φλόγες. Αριστερά και δεξιά, οι ολόσωμοι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ σεβίζουν προς αυτόν (εικ. 5).

Η απεικόνιση του «φλεγόμενου» θρόνου είναι ασυνήθιστη τουλάχιστον στα μνημεία της Άρτας. Θυμίζει την παράσταση του αγίου Ονουφρίου στον εξωνάρθηκα της Κουμπελίδικης της Καστοριάς, που περιβάλλεται – αν και όχι ένθρονος – από φλόγες και η οποία χρονολογείται στο 17ο αιώνα[14].

Στο κλειδί της νότιας καμάρας παριστάνεται σε προτομή η Παναγία βρεφοκρατούσα. Περιβάλλεται από κυκλική δόξα με φλογόσχημη απόληξη. Σε αυτή καταλήγουν δύο κλίμακες με τάγματα αγγέλων, που προσπαθούν να ανέλθουν[15] (εικ. 6). Παρατηρούμε ότι ο ζωγράφος του μνημείου αρέσκεται στην απεικόνιση του φλογόσχημου μοτίβου, αφού το επαναλαμβάνει σε κάθε εικονογραφική ευκαιρία που του δίνεται. Στο διάστημα μεταξύ τεταρτοσφαιρίου και καμάρας ιστορούνται δύο οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου: ο οίκος Ν΄, όπου ο ένθρονος Χριστός πλαισιώνεται από ομάδες ολόσωμων αγίων σε λατρευτική στάση[16], και ο οίκος Ξ΄, όπου η Παναγία, ένθρονη και βρεφοκρατούσα, δέχεται τις τιμές που της αποδίδουν οι πιστοί που στέκονται ολόγυρά της[17]. Τέλος, στο τύμπανο της κόγχης του νότιου χορού σώζεται μία ζώνη με μετάλλια αγίων που συμπλέκονται με κληματίδες και μια δεύτερη με ολόσωμους αγίους.

Η εικονογράφηση της δυτικής καμάρας είναι σε ορισμένα σημεία εντελώς απολεπισμένη. Παριστάνονται οι Αίνοι. Στο κλειδί απεικονίζεται ένθρονος ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα μέσα σε πολυγωνική δόξα. Από τις τέσσερις συμμετρικές γωνίες της ξεπροβάλλουν τα ισάριθμα σύμβολα των ευαγγελιστών. Την κεντρική παράσταση περιβάλλουν δύο ζώνες: στην εσωτερική απεικονίζονται ανά τρεις άγγελοι ως τους μηρούς σε εννέα διάχωρα, σχήματος τραπεζίου, που φέρουν λευκό πλαίσιο. Στην εξωτερική παριστάνονται τα σύμβολα του ζω-

[13] Σώζεται η μισή επιγραφή στα δεξιά: *ΚΕ ΜΕΓΑΣ Α[ΡΧΙΕΡΕΑΣ]*.

[14] Μαυροπούλου, *Κουμπελίδικη*, σ. 38, πίν. 65.

[15] «Μήτηρ Θεοῦ, ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων», σύμφωνα με την *Ερμηνεία* (σ. 215).

[16] Επιγραφή: *ΝΕΑΝ ΕΔΕΙΞΕΝ ΚΤΙΣΙΝ ΕΜΦΑΝΙΣΑΣ*. Οι άγγελοι απουσιάζουν. Βλ. και Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς*, σ. 135.

[17] Επιγραφή: *ΞΕΝΟΝ ΤΟΚΟΝ ΙΔΟΝΤΕΣ ΞΕΝΟΘΩΜΕΝ*. Για τον εικονογραφικό τύπο που ακολουθεί η σκηνή βλ. Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*, σ. 163-165, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Εικ. 6. Καμάρα νότιου χορού. Παναγία με τάγματα αγγέλων.

διακού κύκλου[18]. Η εικονογράφηση συνεχίζεται και στο υπόλοιπο μέρος της καμάρας. Στη νοτιοανατολική γωνία – εξωτερικά της κεντρικής παράστασης – απεικονίζονται δύο ομάδες ανδρών διατεταγμένες παράλληλα, ενώ στη νοτιοδυτική καταχθόνια, φανταστικά όντα και προσωποποιήσεις φυσικών φαινομένων[19]. Στη βορειοδυτική γωνία δύο μουσικοί παίζουν σιγμόσχημες σάλπιγγες και ένας όμιλος γυναικών χορεύει[20]. Η παράσταση της βορειοανατολικής γωνίας είναι κατεστραμμένη.

Στη νότια πλευρά της δυτικής καμάρας, στην πρώτη άνω ζώνη, συνεχίζεται η εικονογράφηση των οίκων του Ακαθίστου Ύμνου: από αριστερά απεικονίζεται ο οίκος Ο΄, όπου ο Χριστός ολόσωμος μέσα σε ωοειδή δόξα πλαισιώνεται από δύο ομάδες αποστόλων – ανά τρεις – με επικεφαλής τους Πέτρο και Παύλο. Στο άνω μέρος εικονίζεται και πάλι ο Χριστός, στηθαίος και ευλογών[21]. Ακολουθούν ο οίκος Π΄, όπου ο

[18] Εικονογραφούνται οι πέντε πρώτοι στίχοι του ψαλμού 148.

[19] Ολοκληρώνεται η εικονογράφηση του ίδιου ψαλμού.

[20] Εικονογραφείται τμήμα του ψαλμού 149. Για την απεικόνιση των Αίνων βλ. σχετικά Τούρτα, *Λινοτοπίτες ζωγράφοι*, σ. 131-134.

[21] Στη σύνθεσή μιας ο Χριστός δεν βρίσκεται ανάμεσα σε δύο αγγέλους, όπως συμβαίνει στο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ (Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*, σ. 166, εικ. 68). Επίσης, δεν σώζεται επιγραφή που σύμφωνα με την *Ερμηνεία* (σ. 149) θα έγραφε: *ΟΛΟΣ ΗΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΤΩ*.

Εικ. 7. Νότια πλευρά δυτικής καμάρας. Αίνοι. Ακάθιστος ύμνος (οίκος Ο΄ - οίκος Π΄).

ένθρονος Χριστός δορυφορείται από αγγέλους σεβίζοντες προς αυτόν[22] (εικ. 7), ο οίκος Ρ΄, όπου η ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία περιβάλλεται από ρήτορες, οι οποίοι αδυνατούν να κατανοήσουν το μυστήριο της «ἀσπόρου λοχείας» της[23], και ο οίκος Σ΄, που αποτελεί παραλλαγή της Εις Άδου Καθόδου και υπογραμμίζει το λυτρωτικό ρόλο της ενσάρκωσης του Χριστού[24].

Στη δεύτερη ζώνη της νότιας πλευράς ιστορούνται σκηνές από τα Πάθη του Χριστού: ο Μυστικός Δείπνος, ο Νιπτήρ, η Προσευχή και η Προδοσία.

Στην κάτω ζώνη εικονίζονται μετάλλια και ολόσωμοι άγιοι.

Στη δυτική πλευρά της δυτικής κεραίας, στην άνω ζώνη, απεικονίζονται οι δύο επόμενοι οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου: ο οίκος Τ΄, όπου η Παναγία – στον τύπο της Οδηγήτριας – περιστοιχίζεται από παρθένους με φωτοστεφάνους[25], και ο οίκος Υ΄, όπου ο Χρι-

[22] Σώζεται η επιγραφή: *ΠΑΣΑ ΦΥΣΙΣ ΑΓΓΕΛΩΝ*. Για τον εικονογραφικό τύπο και το συμβολισμό του βλ. Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*, σ. 167.

[23] Σώζεται η επιγραφή: *ΡΗΤΟΡΑΣ ΠΟΛΥΦΘΟΓΓΟΥΣ*.

[24] Σώζεται η επιγραφή: *ΣΩΣΑΙ ΘΕΛΩΝ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ*.

[25] Η Παναγία θεωρείται προστάτιδά τους. Για το συμβολικό χαρακτήρα της παράστασης βλ. Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*, σ. 179. Η επιγραφή: *ΤΕΙΧΟΣ ΕΙ ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝ* (*Ερμηνεία*, σ. 149) δεν σώζεται.

Εικ. 8. Δυτική πλευρά. Ολόσωμοι άγιοι. Αρχάγγελος Μιχαήλ.

στός τιμάται από τους Τρεις Ιεράρχες. Αναπαρίσταται έτσι η λειτουργική θυσία του[26]. Μεταξύ των δύο οίκων παρεμβάλλεται η πολυπρόσωπη σκηνή της Σταύρωσης.

Στη δεύτερη ζώνη ιστορείται ο Εμπαιγμός, η Κοίμηση της Θεοτόκου και η σκηνή της Κρίσης του Πιλάτου.

Στην τρίτη ζώνη εικονίζεται η ζωφόρος με τα μετάλλια των αγίων και κάτω από αυτή δύο αδιάγνωστοι άγιοι, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ (εικ. 8) και Γαβριήλ, εκατέρωθεν της δυτικής θύρας που οδηγεί στο νάρθηκα, και οι ισαπόστολοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

Η απεικόνιση των οίκων του Ακαθίστου Ύμνου ολοκληρώνεται στη βόρεια πλευρά της δυτικής καμάρας με τον οίκο Φ', όπου η Παναγία Οδηγήτρια ως λαμπάδα φωτοδόχος φωτίζει τους «εν σκότει» ανθρώπους[27], τον οίκο Χ', όπου δύο ομάδες πιστών προσκυνούν τον Χριστό που σκίζει το ειλητό με τις αμαρτίες των ανθρώπων[28], τον οίκο Ψ', όπου η Παναγία βρεφοκρατούσα υμνείται από δύο ομάδες ψαλτών[29], και τον οίκο Ω',

[26] Η επιγραφή: *ΥΜΝΟΣ ΑΠΑΣ ΗΤΤΑΤΑΙ* (*Ερμηνεία*, σ. 149-150) δεν σώζεται.

[27] Η επιγραφή: *ΦΩΤΟΔΟΧΟΝ ΛΑΜΠΑΔΑ* (*Ερμηνεία*, σ. 150) δεν σώζεται.

[28] Σώζεται η επιγραφή: *ΧΑΡΙΝ ΔΟΥΝΑΙ ΘΕΛΗΣΑΣ*.

[29] Σώζεται η επιγραφή: *ΨΑΛΛΟΝΤΕΣ ΣΟΥ ΤΟΝ ΤΟΚΟΝ*. Αν και η παράσταση είναι πολύ κατεστραμμένη, αριστερά διακρίνεται ανδρική μορφή με στέμμα, που μάλλον ταυτίζεται με τον αυτοκράτορα ο οποίος πρέπει να παρακολουθούσε την αγρυπνία της παραμονής

όπου η Παναγία βρεφοκρατούσα πλαισιώνεται από μοναχούς και επισκόπους[30].

Στη δεύτερη ζώνη της βόρειας πλευράς εκτυλίσσονται σκηνές του Πάθους: η Απόνιψη του Πιλάτου, ο Ελκόμενος, ο Επιτάφιος Θρήνος και η δυτικού τύπου Ανάσταση.

Την κάτω ζώνη κοσμεί η ζωφόρος με τα μετάλλια των αγίων και οι ολόσωμοι άγιοι, μεταξύ των οποίων διακρίνονται η αγία Αικατερίνη, ο άγιος Μερκούριος, ο άγιος Ευστάθιος με τα δύο παιδιά του και ο άγιος Χριστόφορος.

Εδώ ολοκληρώνεται η παρουσίαση του ζωγραφικού διακόσμου του ναού. Διαπιστώνουμε ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι πλούσιο όσον αφορά την επιλογή των θεμάτων, αλλά αρκετά λιτό στην απόδοσή τους. Πολυπρόσωπες συνθέσεις με αφηγηματικό χαρακτήρα εκλείπουν.

Ο ανώνυμος ζωγράφος, πιθανώς αγροτικής προέλευσης, με περιορισμένη καλλιτεχνική παιδεία, δέχεται επιδράσεις από τα σύνολα του 17ου και του 18ου αιώνα, αφού άλλωστε αυτά αντιγράφει. Συγχρόνως εισάγει σκηνές ασυνήθιστες σε μνημεία της ευρύτερης περιοχής[31], τις οποίες ιστορεί σε διάφορα σημεία του ναού.

Στο χώρο του ιερού εικονίζονται τα γνωστά θέματα που έχουν ευχαριστιακό χαρακτήρα, αλλά και ορισμένα θαύματα με τον ίδιο συμβολισμό (Ανάσταση κόρης Ιαείρου, Ίαση τυφλού, Ίαση παραλύτου).

Στο διάκοσμο του ναού εξέχουσα θέση κατέχει η μορφή του Χριστού, ο οποίος παριστάνεται στον τρούλο ως Παντοκράτορας, στο βόρειο χορό ως Εμμανουήλ και στο νότιο χορό ως Μέγας Αρχιερέας.

Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το γεγονός ότι εικονογραφείται μόνο το δεύτερο μέρος του Ακαθίστου Ύμνου και συγκεκριμένα οι οίκοι Ν΄ έως Ω΄. Οι σκηνές, όπως περιγράψαμε, καλύπτουν περιμμετρικά την άνω ζώνη της νότιας, δυτικής και βόρειας πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού. Ο ζωγράφος ή οι κτήτορες του ναού – σύμφωνα με τα κριτήρια επιλογής και τις γνώσεις τους, αλλά ίσως και λόγω έλλειψης χώρου – παρέλειψαν το ιστορικό μέρος του Ακαθίστου Ύμνου, το οποίο αντιπροσωπεύουν οι πρώτοι δώδεκα οίκοι, Α΄ έως Μ΄. Δίνεται έτσι έμφαση στο δογματικό περιεχόμενό του, όπως αυτό διαφαίνεται μέσα από την εικονογράφηση των οίκων του δεύτερου μέρους[32].

Από την πρώτη λοιπόν προσέγγιση του διακόσμου του καθολικού της ιεράς μονής Χρυσοσπηλιώτισσας διαπιστώνουμε, αφ' ενός την ύπαρξη εικονογραφικού πλούτου, αφ' ετέρου την κριτική διάθεση στην επιλογή των θεμάτων, που μαζί με μια προσεγμένη τεχνοτροπική απόδοση – πάντα μέσα στα πλαίσια των πνευματικών και καλλιτεχνικών δυνατοτήτων του αγιογράφου – συνθέτουν ένα αξιόλογο ζωγραφικό σύνολο[33].

της εορτής του Ακαθίστου Ύμνου. Βλ. σχετικά Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*, σ. 176.

[30] Δεν σώζεται η επιγραφή: *Ω ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ ΜΗΤΕΡ* (*Ερμηνεία*, σ. 150).

[31] Για παράδειγμα, η σκηνή του Δωδεκαετούς Χριστού εν μέσω των διδασκάλων (Πρόθεση ιερού), ο Χριστός στους Εμμαούς (βόρεια πλευρά ιερού), ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέας μέσα σε πύρινο θρόνο (νότιος χορός), η παρουσία της Παναγίας στη σκηνή της Πεντηκοστής (βόρειος χορός).

[32] Το περιεχόμενο του δεύτερου μέρους του Ακαθίστου Ύμνου είναι συγχρόνως εγκωμιαστικό προς τον Χριστό και τη Θεοτόκο. Βλ. σχετικά και Χαλκιά 1983, σ. 232 κ.ε.

[33] Η ταυτότητα του ζωγράφου δεν μας είναι γνωστή, αφού το όνομά του δεν αναφέρεται στην κτητορική

Ανάλογης ποιότητας, αλλά συνήθως λιγότερο εκτενή εικονογραφικά προγράμματα, σώζονται και σε άλλους ναούς της Άρτας και της ευρύτερης περιοχής, οι οποίοι χρονολογούνται στο 18ο και στο α΄ μισό του 19ου αιώνα. Για παράδειγμα, στο καθολικό του Αγίου Γεωργίου Βουλγαρελίου[34], στον ιερό ναό Αγίας Θεοδώρας – οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται μάλλον στις αρχές του 18ου αιώνα[35] –, στο καθολικό της ιεράς μονής Κάτω Παναγιάς (1715), στον Άγιο Μάρκο (1786), στον Άγιο Σώζοντα Φιλιππιάδας (1801) και στην Αγία Κυριακή Γυμνοτόπου Άρτας (1814)[36].

Το γεγονός της ανάπτυξης έντονης καλλιτεχνικής δραστηριότητας στην Άρτα και στις γειτονικές της περιοχές δεν μας ξενίζει. Ήδη από το 17ο αιώνα η Άρτα είχε εξελιχθεί σε αστικό κέντρο της νότιας Ηπείρου με μεγάλη διοικητική, στρατιωτική και εμπορική σημασία[37]. Μάλιστα, το 1701 ή το 1702 ιδρύθηκε στην πόλη το Γαλλικό Προξενείο[38].

Η Μητρόπολη της Άρτας είχε κερδίσει πολλά προνόμια από τους Τούρκους, με τη μεσολάβηση των δεσποτών, που ανελάμβαναν το ρόλο του εθνάρχη. Η οικονομική και εμπορική ανάπτυξη αντικατοπτρίζονταν στη συνεχή οικοδόμηση μικρών μονών και εκκλησιών, κυρίως στις ορεινές κοινότητες. Η εμπορική κίνηση διευκόλυνε τους ζωγράφους, γιατί αφ' ενός εισάγονταν πληθώρα ανθιβόλων και υλικών, αφ' ετέρου κυκλοφορούσαν οι ίδιοι με ευκολία και δέχονταν ποικίλα ερεθίσματα, τα οποία είχαν τη δυνατότητα να αφομοιώσουν.

Έτσι, παρ' όλο που οι συνθήκες διαβίωσης και έκφρασης αυτή την εποχή που εξετάζουμε είναι αντίξοες και τα ζωγραφικά σύνολα είναι εμπλουτισμένα με στοιχεία από τη λαϊκή ζωή, εντούτοις είναι ενδεικτικά της προσπάθειας ανύψωσης του πνευματικού και του καλλιτεχνικού επιπέδου και της δημιουργίας μιας υποδομής που θα οδηγήσει στη διαμόρφωση της μελλοντικής ελεύθερης νεοελληνικής κοινωνίας.

Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος 1967: Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 358.

Ερμηνεία: Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης* (υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως), εν Πετρουπόλει 1909.

Κολοβός 1957: Φ. Κολοβός, *Η Μάχη του Σταυρού των Τζουμέρκων, Σκουφάς ετ. Γ'* 8 (1957), σ. 382.

επιγραφή του ναού. Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, η οποία αποτελεί μια πρώτη καταγραφή του έργου του, δεν είναι δυνατή κάποια απόπειρα αναγνώρισής του, γεγονός που προαπαιτεί τεχνοτροπική ανάλυση του εικονογραφικού προγράμματος και συγκριτική παρουσίασή του με άλλα σύγχρονων ή παλαιότερων μνημείων.

[34] Κωνστάντιος, *Καπεσοβίτες ζωγράφοι*, σ. 141, όπου αναφέρονται και οι ζωγράφοι του ναού.

[35] Οι πολλές επιζωγραφήσεις και η έλλειψη συντήρησης των τοιχογραφιών δεν επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγησή τους.

[36] Για τους δύο τελευταίους ναούς βλ. Κωνστάντιος, *Καπεσοβίτες ζωγράφοι*, σ. 143, όπου γίνεται αναφορά και στους ζωγράφους τους.

[37] Ζωηρό ήταν το εμπόριο της πόλης με τη Βενετία και τα νησιά του Ιονίου (Πλουμίδης 1974, σ. 61-73).

[38] Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας*, σ. 38-39.

Κωνστάντιος, *Καπεσοβίτες ζωγράφοι*: Δ. Κωνστάντιος, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου*, Αθήνα 2001.

Μαυροπούλου, *Κουμπελίδικη*: Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973.

Ξενόπουλος, *Δοκίμιον ιστορικόν*: Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, εν Αθήναις 1884.

Οικονόμου, *Η εν Άρτη Εκκλησία*: Φ. Οικονόμου, *Η εν Άρτη Εκκλησία*, Αθήναι 1972.

Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες Καστοριάς*: Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, Αθήνα 2002.

Πλουμίδης 1974: Γ. Πλουμίδης, Τα Επτάνησα στις αρχές του 16ου αι., *Κερκυραϊκά Χρονικά* XIX (1974), σ. 61-87.

Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών*: Ε. Σαμπανίκου, *Το παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα 1997.

Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας*: Γ. Σιορόκας, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα 1981.

Τούρτα, *Λινοτοπίτες ζωγράφοι*: Α. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα 1991.

Χαλκιά 1983: Ε. Χαλκιά, Εικόνα Οδηγήτριας με σκηνές Ακαθίστου από τη Μονή Πατέρων Ζίτσας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), σ. 211-237.

The Chrysospiliotissa Monastery: First Publication of the Painted Decoration of the Katholikon

Mariza Tsiapali

The Chrysospiliotissa Monastery is located at the village of Gourgiana in the prefecture of Arta. All that survives today is the katholikon, which honours the Birth of the Virgin. Is of the Athonite type, with a narthex added later. The church was inaugurated in 1665, according to the evidence of an inscription, and was painted in 1801. The painted decoration is preserved in relatively good condition. It includes eucharistic scenes, scenes from the life, miracles and Passion of Christ, scenes from the cycle of the Virgin, the Praises, enriched by a number of other scenes rare in the iconography of monuments in the prefecture of Arta: Christ at the age of twelve amongst his teachers, Christ at Emmaus, the expulsion of the merchants from the temple and the Akathistos Hymn.

Despite the fact that the iconographic programme is a rich one, the rendering of the subjects is spare and betrays a painter probably of rural origins and with limited artistic training. The important ensemble of paintings in the Chrysospilotissa Monastery is set in the context of the intensive artistic activity in the prefecture of Arta in the 17th century, which was supported by the economic and commercial growth of the region.

Αθηναϊκον Κλεος και Σανιδωτες Καλυβες

Μαρια Παντου

Η μεταφορά από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, τον Αύγουστο του 2000, του ιστορικού αρχείου της Υπηρεσίας στο φυσικό του χώρο, τη Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων, θαρρώ ότι ανοίγει ένα μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ήλθε ο καιρός να ασχοληθούμε συστηματικά με την καταγραφή των πηγών και της ιστορίας της, εφ' όσον δεν παύουμε να επαναλαμβάνουμε ότι ανήκει στις αρχαιότερες Υπηρεσίες του νεοελληνικού κράτους. «Είναι δουλειά που αξίζει τον κόπο, αν θέλουμε να μάθουμε ποιοι είμαστε, από πού ξεκινήσαμε και πώς φθάσαμε μέχρις εδώ» (βλ. Γ. Σακελλαράκης, *Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19ου αι.*, Ηράκλειο 1998, σ. 9).

Η Διεύθυνση Αρχείου ξεκίνησε ήδη την πρώτη ηλεκτρονική καταγραφή του αρχειακού υλικού, το οποίο ευελπιστεί να αναπτύξει πλήρως και να καταστήσει προσιτό, ευθύς μόλις ετοιμαστεί το κτίριο που επισκευάζεται για το σκοπό αυτό επί της οδού Ψαρομηλίγγου 20-22. Έως τότε, θα γίνει προσπάθεια να δημοσιευθούν μερικά εκ των ιστορικών εγγράφων, τα οποία κρίνεται ότι έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σε κιβώτιο με αρίθμηση 212, έγγραφα 1835, α/α 35, του ιστορικού αρχείου της Υπηρεσίας, ταξινομημένη σε υποφάκελο, εντοπίστηκε ιδιόχειρη αναφορά του Λουδοβίκου Ροσς[1], του αρχαιολόγου της τριανδρίας Ροσς, Πιττάκη, Κοκκώνη, οι οποίοι διορίστηκαν ως Έφοροι Αρχαιοτήτων τον Ιούνιο του 1833 (Φύλλον Εφημερίδος Κυβερνήσεως αριθ. 25)[2] και υπήρξαν εκ των πρώτων αρχαιολογικών υπαλλήλων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους[3].

Είναι γνωστό ότι ο Ροσς έφθασε στην Ελλάδα τον Ιούλιο του 1832, υπηρέτησε το πρώτον στην Πελοπόννησο (με έδρα το Ναύπλιο) και μετατέθηκε στην Αθήνα το 1834 με την ευκαιρία της ενάρξεως των εργασιών της εξυγιάνσεως του λόφου της Ακροπόλεως, μετά την απόφαση της αντιβασιλείας, το Φεβρουάριο του 1834, να παύσει η Ακρόπολη

[1] Με αυτή τη γραφή αποδίδει ο ίδιος το όνομά του στα ελληνικά και όχι ως Ροςς ή Ρος, γραφές τις οποίες συναντούμε στην ελληνική βιβλιογραφία. Στην αντιγραφή του κειμένου του έχουμε διατηρήσει πιστά την ορθογραφία και τη στίξη του, εκτός της υπογεγραμμένης και των πνευμάτων, τα οποία δεν δηλώνονται. Εξαίρεση επίσης γίνεται στην απόδοση του στίγματος, το οποίο ο Ροσς διατηρεί.

[2] Πρβλ. και Γ.Λ. Μάουερ, *Ο Ελληνικός Λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο, από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31ην Ιουλίου 1834, Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1976, σ. 545.

[3] Για τον πλήρη κατάλογο εφόρων και επιμελητών αρχαιοτήτων από το 1829-1960 βλ. Β. Πετράκος, *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Αθήναι 1982, σ. 98. Στο δοκίμιο αναφέρεται επίσης ότι για τον Κυριάκο Πιττάκη προϋπήρχε διορισμός του «ως επιστάτου των εν Αθήναις Αρχαιοτήτων» ήδη από το 1832.

των Αθηνών να είναι χώρος στρατωνισμού[4]. Τον Ιανουάριο του 1835 αλληλογραφεί ως Έφορος των Αρχαιοτήτων και ασχολείται με θέματα της Αττικής[5].

Η εντοπισθείσα αναφορά είναι γραμμένη στη νέα ελληνική, την οποία ο Ροσς έμαθε μετά την άφιξή του στην Ελλάδα[6]. Ωστόσο, το ύφος της γραφής του είναι αξιοπαρατήρητο. Η γλώσσα είναι ρέουσα και η σύνταξη, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, άψογη. Εάν μάλιστα το κείμενό του συγκριθεί με το αρχαιοπρεπές ύφος άλλων διοικητικών αρχών, με τις οποίες αλληλογραφεί για τη διεκπεραίωση τρεχουσών υποθέσεων, ενδεχομένως να προκύψουν συμπεράσματα για τον τρόπο διαμορφώσεως της νεοελληνικής γλώσσας τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια στον απόηχο του ελληνικού Διαφωτισμού και των επιρροών του Κοραή. Ο ίδιος βεβαίως υπήρξε άριστος γνώστης της αρχαίας ελληνικής[7], αλλά την προσπάθειά του να μάθει τη νέα γλώσσα ενίσχυσαν χωρίς αμφιβολία εκτός του δασκάλου του, γερμανομαθούς, δόκτορος Ξάνθου[8], «τα παιδάκια στα σοκάκια και οι ναυτικοί στα καράβια», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά[9].

Το κείμενο έχει ως εξής:

«Αριθ. Δ 2 (αριθμός διεκπεραιώσεως)

Αριθ. Πρ. 98- 66 ή 67 (ο ένας αριθμός πάνω στον άλλο)

Εν Αθήναις –Ιανουάριος 5. 1835.

Ο Έφορος των Αρχαιοτήτων, Μέλος της επί των οικοδομών της καθέδρας Επιτροπής.

Προς την Επιτροπήν.

Κύριοι Συνάδελφοι μου,

Το σέβας, το οποίον όλος ο πολιτισμένος κόσμος αισθάνεται προς την παλαιάν ταύτην πόλιν της Παλλάδος, μητέρα των τεχνών και

[4] Πρβλ. Λ. Ροσς, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα, 1832-1833, Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1976, σ. 81. Διηγείται ότι εγκαταστάθηκε μονίμως στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1833. Προς το τέλος του, ετοιμάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα, ελλείψει χρημάτων. Είχε ήδη απορρίψει πρόταση της Αντιβασιλείας να αναλάβει επίσημη θέση, επειδή θεωρούσε υποτιμητική την τοποθέτησή του, ως υφισταμένου του Βάιζενμπορν, αρχιτέκτονα ο οποίος είχε μετατεθεί από τη Ρώμη στην Αθήνα για να αναλάβει το τμήμα Αρχαιοτήτων. Η προτροπή του Άρμανσμπεργκ, λόγοι πολιτικών ισορροπιών μεταξύ των μελών της Αντιβασιλείας και προφανώς και οικονομικοί λόγοι τον ανάγκασαν να δεχθεί τελικά τη θέση του υποσυντηρητή αρχαιοτήτων στην Πελοπόννησο.

[5] Τη θέση αυτή διατήρησε έως το Σεπτέμβριο του 1836, οπότε παραιτήθηκε για να αναλάβει την έδρα της Αρχαιολογίας στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αιτία της παραιτήσεώς του υπήρξε η απαγόρευση, εκ μέρους του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, της δημοσιεύσεως των αποτελεσμάτων των ανασκαφών στην Ακρόπολη, απαγόρευση την οποία του επέβαλε το Υπουργείο, κατά την πρώτη ίσως εφαρμογή του νόμου των Αρχαιοτήτων, ο οποίος ίσχυε ήδη από το Μάιο του 1834.

[6] Πρβλ. Ροσς, ό.π., σ. 23. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τα απομνημονεύματά του μεταφράστηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα από τον Μ. Ευστρατιάδη και εκδόθηκαν το 1905 στο περιοδικό *Σκρίπ*.

[7] Μαθήτευσε στα Πανεπιστήμια του Κιέλου και της Λειψίας και στα φοιτητικά του χρόνια είχε ασχοληθεί με μεταφράσεις στα γερμανικά αρχαίων ελλήνων συγγραφέων.

[8] Δεν πρόκειται για τον Φιλικό Εμμ. Ξάνθο, αλλά για συνονόματό του, εγκατεστημένο στο Ναύπλιο, συγγενή εξ αγχιστείας με την οικογένεια Κουντουριώτη.

[9] Πρβλ. Λ. Ροσς, ό.π., σ. 83. Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι μετά την εγκαθίδρυση της Αντιβασιλείας στη Διοίκηση επικρατούσε γλωσσικό κομφούζιο. Ο καθείς έγραφε σε όποια γλώσσα νόμιζε ότι ήξερε καλά. Ο Ροσς ομολογεί ότι μετά το διορισμό του και όντας δημόσιος λειτουργός έγραφε πότε γερμανικά, πότε γαλλικά και πότε ελληνικά, αναλόγως με την αρχή στην οποία απευθυνόταν. Η εξοικείωσή του όμως με τα ελληνικά υπήρξε ταχύτατη και επαίρονταν ότι εντός ολίγου μπορούσε να μιλάει και να γράφει τη γλώσσα, όπως και οι επίσημοι μεταφραστές.

επιστημών, ο θαυμασμός, τον οποίο ανακαλούν εις την ψυχήν μας όχι μόνον τα συγγράμματα των παλαιών σοφών και ποιητών, αλλά περισσότερον έτι τα έργα των τεχνιτών της αρχαιότητος, και η επιθυμία του να ανακαλυφθώσι και διατηρηθώσι όσο εκ των τοιούτων έργων της ωραίας τέχνης κρύπτει το ιερόν έδαφος της πόλεως ταύτης, όλαι αι αιτίαι αύται, προσεκάλεσαν απ' αρχής της ενδόξου βασιλείας του αγαπητού ημών Όθωνος την προσοχήν της Β. Κυβερνήσεως εις το να γένωσιν ανασκαφαί εις εκείνα τα μέρη των Αθηνών, άτινα υπόσχονται αξιολόγους ανακαλύψεις, ή να επιφυλαχθώσι τουλάχιστον εις τας μελλούσας γενεάς τα μέσα του να τας κάμωσι[10]. *Η Κυβέρνησις, Κύριοι, λαμβάνουσα ή προετοιμάζουσα τα προς τούτο αναγκαία μέτρα, δεν είχε πρό οφθαλμών μόνον την πρόοδον των τεχνών και επιστημών, μήτε την εκπλήρωσιν κενής τινος περιεργείας, αλλά τα υλικώτερα και ουσιωδέστερα συμφέροντα του Δήμου των Αθηναίων, και εμμέσως παντός του Ελληνικού Κράτους.*

Σας φέρω, Κύριοι, το παράδειγμα της Ρώμης[11].

Αφ' ού περί τα μέσα του δεκάτου πέμπτου αιώνος, αι επιστήμαι αναγεννήθησαν εις την Ιταλίαν, και υπό το σκήπτρον φιλοκάλλων πατριαρχών και με την συνδρομήν των πλουσιωτέρων πολιτών διά συνεχών και εκτεταμένων ανασκαφών τόσα λόγου άξια αντικείμενα και μνημεία της αρχαιότητος ανακαλύφθησαν εις την Ρώμην, και εισήχθησαν εις λαμπρότατα Μουσεία, όχι μόνον αι τέχναι και επιστήμαι εν γένει έκαμαν θαυμαστάς προόδους, αλλά η παλαιά καθέδρα των Καισάρων απέλαυσεν την μεγαλυτέραν υλικήν ωφέλειαν εκ της κληρονομίας ταύτης των περιφήμων προγόνων της. (Διαγράφεται κάτι.)

Η Ρώμη, πτωχεύουσα, αφ' ού έχασεν και τας ηνίας (sic) της οικουμένης, πτωχεύουσα εκ δευτέρου, αφ' ού η ολιγοστεύουσα υπόληψις του Λατινικού Πατριάρχου δεν έσυρεν πλέον εις αυτήν τα πλούσια αφιερώματα του Χριστιανικού κόσμου, ζή και ευπορεί την σήμερον από την δόξαν και τα μνημεία της φιλοκαλίας και τέχνης των παλαιών πολιτών της.

[10] Πρβλ. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Αθήναι 1966. Η εντολή να καθοριστούν οι υπό απαλλοτρίωση χώροι, με σκοπό τη μελλοντική ανασκαφή, εδόθη στον Ροσς το Νοέμβριο του 1834. Σε συνεργασία δε με τον Κ. Πιττάκη πρότεινε στην αρχή δεκατρείς περιοχές. Το δυσβάστακτο όμως οικονομικό βάρος των απαλλοτριώσεων περιόρισε εν τέλει αυτές στις πέντε. Στο αρχείο της Υπηρεσίας διατηρείται η χειρόγραφη αναφορά του Πιττάκη, στην οποία καταγράφονται όντως οι δεκατρείς προαναφερόμενες περιοχές καθώς και οι ιδιοκτησίες που εμπίπτουν σε αυτές. Κάτω από τον τίτλο «Τα γειτονεύοντα μέρη τας κατά το κατωφερές της Ακροπόλεως αρχαιότητας» παραθέτει τις ακόλουθες θέσεις: «Θησείον, Βάθρον ανατολικά του Θησείου, Το πλησίον αυτού ακρωτηριασμένον άγαλμα, Άγαλμα Εριχθονίου, Το καλούμενον Πτολεμαίου Γυμνάσιον, δυτικός τοίχος αυτού, Βόρειος τοίχος του αυτού Γυμνασίου, Ποικίλη, Πύλη της Αγοράς, Ανατολικός τοίχος αυτής, Τετραγωνική οικοδομή του Αδριανού ανατολικός τοίχος αυτής, Πύργος Κυρρήστου, Το καλούμενον Πρυτανείον, Λυσικράτους Μνημείον, Βάθρον θεάτρου». Κάτω από την υπογραφή του έχει συμπληρώσει και ένα ελαιοτριβείο στην Πύλη του Αδριανού, ιδιοκτησίας Δ. Λεονάρδου Λαρίγγα.

[11] Για τις αντιλήψεις της προστασίας και της αποκαταστάσεως των μνημείων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. στην Ιταλία, αλλά και στην Ευρώπη γενικότερα βλ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στην νεώτερη Ελλάδα (1834-1939)*, Αθήνα 1998, σ. 272 κ.ε., όπου παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.

Έγινε η πρωτεύουσα σχολή των τεχνιτών παντός είδους εξ απάσης της Ευρώπης, των ζωγράφων, αρχιτεκτόνων και γλυφέων. εις αυτήν υπάγουσιν οι λόγιοι και φιλόλογοι διά να σπουδάσωσιν εκ του πλησίον την ιστορίαν και τα θαυμαστά μνημεία του μεγάλου εκείνου έθνους· εις αυτήν συρρέουσιν οι πλούσιοι περιηγηταί όλου του κοσμού (sic), όσοι ζητούσιν εις την Ιταλίαν ή υγιεινότερον και μαλακώτερον κλίμα, ή ανάπαυσιν και διασκέδασιν από τας οίκοι εργασίας και φροντίδας των.

Εξεύρετε, Κύριοι, ότι ο συνήθης αριθμός των διατριβόντων εις Ρώμην ξένων περιηγητών είναι κατ' έτος είκοσι ή τριάκοντα χιλιάδες, και ότι οι περισσότεροι εξ αυτών είναι υπερπλούσιοι[12]*. Εκ τούτου εξάγεται ευκόλως, πόσον η πόλις ωφελείται απ' αυτούς.*

Βεβαιωθείτε, Κύριοι, σας λέγω τιμίως και εκ πεποιθήσεως, ότι εις ολίγους χρόνους μέγα μέρος των περιηγητών τούτων θέλουν προτιμήσει τας Αθήνας αντί της Ρώμης, διά να ξεχειμάσωσιν. Αλλά τι θα τους σύρει ενταύθα; Βέβαια όχι τα καλύβια και ερείπια τα οποία τώρα επέχουσι το μέρος εκείνο, όπου τα έντερα της γής διατηρούσι τόσα αξιολόγα λείψανα της αρχαιότητος, όχι τα εργαστήρια και οι στρατώνες, οίτινες την σήμερον καλύπτουσι τα θαυμαστά μνημεία των προγόνων υμών, όχι οι σωροί πετρών και ακαθαρσιών, οίτινες έως ώρας μολύνουσι το ιερόν έδαφος της ακροπόλεως. Δεν τοις μέλει, τοις περιηγηταίς τούτοις, αν έκτισεν ο δείνα την οικίαν του εκατόν δραχμάς ευθηνότερα, διότι την έκτισε επάνω εις τα θεμέλια ναού τινός[13]*, ή διότι αντί πετρών κατεχράτο τα βάθρα των εικόνων του Περικλέους και τα γινόμενα εις τιμήν του Δημοσθένους ψηφίσματα. Εξ εναντίας θα κατηγορήσουσι τους Αθηναίους ως αναισθήτους και μύοπας (sic), οίτινες εξ αισχροκερδείας (έχει διαγραφεί η λέξη) διά βραχύ και μικρόν κέρδος ελησμόνησαν την ιδίαν των δόξαν και ωφέλειαν, και θα φύγουσιν από μίαν πόλιν εργαστηριωτών, οινοκαπήλων και κερδοσκόπων. Με συγχωρείτε, Κύριοι, αν τα χρώματα, με τα οποία ζωγραφίζω, ίσως σας φανώσι μαύρα και λυπηρά σας βεβαιώ όμως, ότι είναι αληθινά και πιστώς μιμούνται την φύσιν. Η πατρική πρόνοια της Β. Κυβερνήσεως, προβλέπουσα τα όσα έλαβα την τιμήν να σας εκθέσω βραχέως, προσεπάθησεν εν καιρώ, να προλάβη τα λυπηρά ταύτα αποτελέσματα. Η Κυβέρνησις, Κύριοι, διεπραγματεύθη πρό δύο σχεδόν ετών με το κοινόν των Αθηναίων υπέρ της υποθέσεως ταύτης, και έγινε συμφωνία, να παραχωρήσωσιν όλοι οι εντός της γραμμής της τωρινής αγοράς και της ακροπόλεως ιδιοκτήται τα οικόπεδά των εις την Κυβέρνησιν, λαμβάνοντες αποζημίωσιν πεντήκοντα λεπτών διά την τετραγωνικήν πήχυν και όλας τας επ' αυτών οικοδομητικάς ύλας, εκτός των αρχαίων τεμαχίων*[14]*. Λαμβά-*

[12] Εάν ισχύει ο αριθμός των περιηγητών που δίνει ο Ροσς, τότε πρόκειται για την απαρχή του ομαδικού τουρισμού των ημερών μας.

[13] Εκτός της χρησιμοποιήσεως των αρχαίων ερειπίων ως οικοδομικού υλικού, γεγονός που καθημερινά βιώνουν οι Εφορείες Αρχαιοτήτων της Αθήνας, όταν συγκεντρώνουν αρχαία μέλη από τις κατεδαφίσεις παλαιών σπιτιών, φαίνεται ότι οι Αθηναίοι επεδίωκαν να κτίζουν πάνω σε αρχαία ερείπια, καθόσον ενίσχυαν με αυτό τον τρόπο τα θεμέλια των σπιτιών τους και μείωναν το κόστος κατασκευής.

[14] Πρόκειται για το συνυποσχετικό που υπέγραψαν οι Αθηναίοι τον Ιούνιο του 1833 και υπέβαλαν στην Κυβέρνηση του Ναυπλίου, προκειμένου να προτιμηθεί η Αθήνα για πρωτεύουσα. Οι προτάσεις της Δημογεροντίας έγιναν αποδεκτές και ένα μήνα αργότερα δημοσιεύθηκαν σε Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως 29ης

νοντες δε προς τούτοις άλλο οικόπεδον, ισόμετρον είς τι μέρος, το οποίον έμελλε να διορισθή και παραχωρηθή παρά του κοινού των Αθηναίων προς την Κυβέρνησιν επί αποζημιώσει είκοσι λεπτών διά την τετραγωνικήν πήχυν. Οι Αθηναίοι ανεδέχθησαν, να εξισώσωσιν μεταξύ των τας εκ τούτου διά τον ένα ή τον άλλο προερχομένας βλάβας και ζημίας. Η Β. απόφασις περί της μεταθέσεως της καθέδρας εις Αθήνας έμεινε πάντοτε εν πλήρει ισχύι· διάφοροι δε αιτίαι ηργοπόρησαν την εκτέλεσιν της. Εν τοσούτω η κοινότης εδύνατο να προπαρασκευάση και προετοιμάση από μέρους της την εκτέλεσιν των γενομένων συμφωνιών· αλλά με λύπην μου το λέγω, παρετηρήθη εις τούτο αρκετή αδράνεια και αδιαφορία. Η έλλειψις αύτη όμως ίσως δύναται να αιτιολογηθή τρόπον τινά (μολονότι δεν δικαιολογείται) εκ της τότε φαινομένης αβεβαιότητος του πότε και πώς της μεταβάσεως της Κυβερνήσεως· έγινε δε άλλον τι χειρότερον. Εν ώ οι πλειότεροι των Αθηναίων αδρανώς πως, διατηρούντες τας συνθήκας, περιέμενον το μέλλον, κερδοσκόποι τινές, αισχροκερδείς άνθρωποι (έχουν διαγραφεί οι δύο αυτές λέξεις) *οι περισσότεροι ξένοι ή αλλοδαπείς (sic), ήρχισαν, καταπατούντες τας γενομένας συμφωνίας και αποφάσεις, να κτίσωσιν οικίας εις τα διατηρούμενα διά την ανασκαφήν μέρη· μεταξύ αυτών, πάλιν με λύπην μου το λέγω, οι πλειότεροι ήσαν πλούσιοι και πεπαιδευμένοι, οίτινες προ πάντων εχρεώστουν να δίδωσι το παράδειγμα του καλού, της ευπειθείας και της αφιερώσεως προς κοινοφελείς σκοπούς. Το παράδειγμα αυτών δεν έμεινε χωρίς λυπηρά αποτελέσματα.* (Η πρόταση έχει διαγραφεί.) *Και άδεται μάλιστα, ότι τινές εξ αυτών εκαυχήθησαν και καυχώνται την σήμερον ακόμη την παλληκαρήσιαν ανομίαν των, οι ίδιοι άνθρωποι, οίτινες άλλοτε δεν ομιλούσιν ειμή δικαιοσύνην, φιλονομίαν κοινοτικά συμφέροντα και τα τοιαύτα. Το παράδειγμα των δεν έμεινε χωρίς λυπηρά αποτελεσμάτα. Οι άλλοι πολίται, όσοι είχαν περιμένει μέχρι τούδε την εκτέλεσιν του σχεδίου, αφ' ού είδον εκείνους παρανομούντας, ήρχισαν και αυτοί να πατώσι νόμους, διατάγματα, συνθήκας και αποφάσεις. Άνδρες Αθηναίοι, όταν μίαν ημέραν ξένοι πεπαιδευμένοι και φιλόκαλοι μας ερωτήσωσι «τι έγινε η στοά του Ελευθερίου Διός, όπου ο θείος Σωκράτης εδίδασκε τους προγόνους υμών την αρετήν και καλοκαγαθίαν;» θα ανέχωμεν την αισχύνην να τοις αποκριθώμεν «έγινε τώρα καπηλείον και πορνοστάσιον» Ή άν είπωσι, «πού είναι τα θαυμαστά έργα του Φειδία και Πραξιτέλους;» να τοις δείξωμεν τα συντρίμματα των εις τα βυρσοδεψεία και εις τους ελαιομύλους! Βέβαια, το αισθανόμεθα όλοι, ότι είναι ηθικόν και ιερόν χρέος της Επιτροπής ταύτης, να προλάβωμεν τα τοιαύτα, να προφυλαχθώμεν (sic) την πόλιν ημών από δικαίας κατηγορίας της αναισθησίας και αφιλοκαλίας. Αλλ' εκτός του ηθικού χρέους τούτου, εις την εκπλήρωσιν του οποίου σας προτρέπω, έχομεν, Κύριοι, άλλο ιερώτερον χρέος, του οποίου την εκπλήρωσιν ζητώ και απαντών αφ' υμας, το να ανταποκρινώμεθα εις την προσδοκίαν της Β. Αρχής, ήτις μας ενεπίστευσε την εκτέλεσιν του σχεδίου της νέας πόλεως και των όσα συνέχονται με αυτό. Δεν δυνάμεθα να βλέπωμεν τας παρεκτροπάς εκείνας από τας επισήμως επικεκυρωμένας συνθήκας με αδιαφορίαν, αλλά διά να αποφύγωμεν τας βαρύτατας ευθύνας χρεωστούμεν διά νομί-*

Ιουνίου-11ης Ιουλίου 1833 «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως των Αθηνών και της εκείθε μεταθέσεως της έδρας της Κυβερνήσεως».

μων μέτρων να τας διορθώσωμεν, ή να λάβωμεν ικανοποίησιν δι' αυτάς. Οφείλομεν προς τούτοις, να ζητήσωμεν από το κοινόν των Αθηναίων την ακριβή εκτέλεσιν των οποίων ανεδέχθησαν χρεών. Προτείνω διά ταύτα τα ακόλουθα μέτρα· α΄΄Όσοι έκτισαν μέχρι τούδε εις το μέρος των ανασκαφών άνευ αδείας, να εναποθέσωσιν εις τα αρχεία της επιτροπής ταύτης έγγραφον ομολογίαν, ότι, οπότε η Κυβέρνησις ζητήση την κατεδαφισιν της οικίας των, δεν έχουσιν δικαίωμα άλλης αποζημιώσεως, ειμή πεντήκοντα λεπτών διά την τετραγωνικήν πήχυν, και να τοις δοθη άλλο ισόμετρον οικόπεδον εις την νέαν πόλιν. Παρατηρώ ότι εις τα αρχεία της επιτροπής ταύτης ευρίσκονται αναφοραί σχεδόν όλων των οικοδομησάντων πολιτών, διά των οποίων αναγνωρίζουσιν ήδη, ότι δεν έχουσιν άλλα δικαιώματα αποζημιώσεως β΄΄ Η κατεδάφισις των οικοδομηθεισών ήδη οικιών (εκτός των όσαι γειτνιάζουσιν αμέσως εις τα αρχαία ερείπια) ν' αναβληθή δέκα χρόνους. Αντί της χάριτος ταύτης, την οποία η Κυβέρνησις κάμνει τοις ιδιοκτήταις, θέλωσιν όμως πληρώσειν ετήσιον φόρον, ανάλογον με το μέγεθος και την έκτασιν της οποίας έκαμαν οικίας Όστις προτιμήσει να προπληρώση τον φόρον τούτον δι' όλην την δεκαετίαν πληρώνει 20% ολιγώτερα. Ο φόρος ούτος θέλει αυξάνει την προς αγοράν των οικοπέδων διορισθησομένην ποσότητα. γ΄΄Όσοι ήρχισαν να οικοδομήσωσι και έχουσι οικίας ημιτελειωμένας δύνανται να τας τελειώσωσιν, αντί πληρωμής του διπλού φόρου, του οποίου το ήμισυ είναι προπληρωτέον. Όσοι μόνον έβαλαν τα θεμέλια, ή μόλις ήρχισαν να κτίσωσι τους τοίχους, εμποδίζονται αμέσως παρά της αστυνομίας να εξακολουθήσωσι την οικοδομήν. δ΄΄Όστις επιχειρεί μετά ταύτα νέαν οικοδομήν εις το μέρος της ανασκαφής, όχι μόνον χάνει το δικαίωμα της αποζημιώσεως των πεντήκοντα λεπτών, αλλ' επιβάλλεται εις αυτόν και χρηματική ποινή διοριστέα δι' ιδιαιτέρας Β. αποφάσεως (η πρόταση αυτή έχει διαγραφεί και αντικατασταθεί με την ακόλουθη) *δ΄΄ Η επιτροπή θέλει προβάλλειν εις την Κυβέρνησιν, να αποφασισθή μία ανάλογος χρηματική ποινή διά τους μη εισακούοντας εις τας αποφάσεις της Επιτροπής και εις τας διαταγάς της Αστυνομίας. ε΄΄Όσα εθνικά οικόπεδα ευρίσκονται εντός της περιφερείας της νέας πόλεως διορίζονται αμέσως, κατά το άρθρον του από ------- (κενόν) Υ.Β. Διατάγματος, προς αποζημίωσιν των παραχωρούντων τα οικόπεδα των εντός της ανασκαφής. Επειδή είναι πιθανόν, τα οικόπεδα ταύτα να μην επαρκέσωσιν, ο δήμος των Αθηναίων θέλει διορίζειν εντός των ημερών κατά την έννοιαν των άνω ειρημένων συνθηκών, έν ή δύο τετράγωνα προς συμπλήρωσιν της αποζημιώσεως ταύτης. στ΄΄ Όσοι εκ των αποζημιωθησομένων ιδιοκτητών ευχαριστούνται να λάβωσι το οικόπεδόν των εις τον Πειραιά*[15],

[15] Αμέσως μετά τη μετακίνηση της πρωτεύουσας στην Αθήνα άρχισε να ενισχύεται ο αποικισμός του Πειραιά, από Έλληνες των περιοχών που βρίσκονταν ακόμη υπό τουρκικό ζυγό. Σε αντίθεση με την Αθήνα, ο Πειραιάς διέθετε δημόσιες γαίες. Κατά το διάταγμα που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα Κυβερνήσεως αριθ. 25, άρθρ. 12, 1834, το τμήμα Δημοσιονομικών του Υπουργείου Εσωτερικών, υπό την εποπτεία του τότε υπουργού Κ. Κωλέττη, εκπόνησε σχέδιο νόμου του αποικισμού του Πειραιά. Ο Κωλέττης, μάλιστα, είναι γνωστό ότι κατηγορήθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους ότι προτίμησε ψηφοφόρους του για να τον αποικίσουν. Οι Χίοι πάντως οι οποίοι είχαν υποστεί τον εξανδραποδισμό του 1822 φαίνεται ότι προτιμήθηκαν στην παραχώρηση γης. Από την επιστολή του Ροσς πληροφορούμεθα ότι στο Υπουργείο Εσωτερικών και την προαναφερομένη επιτροπή αποικισμού εστάλη και κατάλογος Αθηναίων, ιδιοκτητών ακινήτων, στους πρόποδες της Ακροπόλεως.

θέλουσι προτιμάσθαι εις την διανομήν των εν Πειραιεί γαιών πάντων άλλων των ζητησάντων εκεί οικόπεδον εκτός των Χίων. Περί τούτων καθυποβάλλομεν ήδη εις τον επί των Εσωτερικών Β. Γραμματείας της Επικρατείας τας ευσεβάστους προτάσεις μας. ζ΄ Πάντες οι αποζημιούμενοι λαμβάνουσι παρά της Κυβερνήσεως την προσδιορισθείσαν ποσότητα πεντήκοντα λεπτών δι' εκάστην τετραγωνικήν πήχυν, διά τας επί του παραχωρηθέντος παρ' αυτών οικόπεδου οικοδομητικάς ύλας. Οφείλουσιν όμως να καθαρίσωσιν το οικόπεδον εντός έξ μηνών από τας ειρημένας ύλας. η΄ Η Επιτροπή θέλει αρχίσει το έργον της αποζημιώσεως με τας τριγύρω των υπαρχόντων αρχαίων ερειπίων οικόπεδα, κατά τας εις το επισυναπτόμενον έγγραφον σημειώσεις προχωρούσα βαθμηδόν εις αποζημίωσιν των λοιπών.

Προς μεγαλυτέραν ευκόλυνσιν της σπουδαίας ταύτης εργασίας ζητώ, Κύριοι, να ευαρεστηθείτε να διορίσητε όσον τάχιον την κατά το νέον σχέδιον θέσιν της αγοράς και των σφαγείων, τα οποία αμφότερα δεν πρέπει και δεν δύνανται να μείνωσιν εις την οποίαν έχουσι σήμερον και τα οποία ελκύουσι προ πάντων τους κερδοσκόπους εις τα μέρη εκείνα[16]*. Αφ' ου δε διορισθή η νέα θέσις των, αστυνομία δεν θέλει αφήσειν κανένα να οικοδομήση ουδ' αν σανιδωτήν καλύβην εις την παλαιάν αγοράν.*

Ο Έφ.
Λ. Ρόσς

Το έγγραφο απευθύνεται στην εννεαμελή επιτροπή, την οποία συνέστησε η αντιβασιλεία του Όθωνος, καθ' υπόδειξη του αναχωρούντος από την Αθήνα αρχιτέκτονος Λέοντος φον Κλέντσε, και η οποία εχειρίζετο τα θέματα εφαρμογής του πολεοδομικού σχεδίου οικοδομήσεως και γενικότερης προετοιμασίας της νέας πρωτεύουσας. Μέλη της, ως γνωστόν, εκτός από τον Ροσς, ήταν επίσης ο Σταμάτιος Κλεάνθης, ο εμπνευστής του πρώτου σχεδίου πόλεως των Αθηνών, το οποίο και δεν εφαρμόσθηκε, ο φίλος του, Εδουάρδος Σάουμπερτ, και από πλευράς αθηναίων ιδιοκτητών ο Δημήτριος Καλλιφρονάς[17]. Η επιτροπή αυτή είχε αναλάβει να φέρει σε πέρας τη συμφωνία μεταξύ της οθωνικής κυβερνήσεως και της αθηναϊκής Δημογεροντίας, η οποία είχε επιτευχθεί τον Ιούνιο του 1833. Κατά τα συμφωνηθέντα, οι Αθηναίοι όφειλαν να παραχωρήσουν ιδιόκτητες γαίες για την εφαρμογή του σχεδίου πόλεως των Κλεάνθη - Σάουμπερτ, κυρίως γύρω από την Ακρόπολη, και τριακόσια στρέμματα ιδιόκτητης γης εντός σχεδίου, προκειμένου να εγκατασταθούν σε αυτά οι παραιτούμενοι των ιδιοκτησιών τους στον ιερό λόφο. Πλατείες και δρόμοι σύμφωνα με το συνυποσχετικό θα επιβάρυναν όλους τους πολίτες. Μετά το Διάταγμα, τον Ιούλιο του 1833, το οποίο όρισε την Αθήνα πρωτεύουσα του κράτους, και όταν τον πρώτο ενθουσιασμό των κατοίκων αντικατέστησε η δυσκολία της εφαρμογής των συμφωνημένων, άρχισαν τα παράπονα, οι προτάσεις για αναθεώρηση του

[16] Είναι γνωστό ότι η εμπορική ζωή αλλά και οι μικρές βιοτεχνίες που άρχισαν να αναπτύσσονται στην Αθήνα συγκεντρώθηκαν στην περιοχή του Μεγάλου Μοναστηρίου, στις οδούς Άρεως, Αδριανού, Ηφαίστου και Πανδρόσου.

[17] Πρόκειται για το δεύτερο Δήμαρχο της Αθήνας, εκ των ισχυρών πολιτικών ανδρών της βασιλείας του Όθωνος.

εγκεκριμένου σχεδίου, η ανέγερση αυθαιρέτων κτισμάτων στο χώρο γύρω από την Ακρόπολη, οι εν μια νυκτί αγοραπωλησίες ιδιοκτησιών σε περιοχές οι οποίες κατά το σχέδιο έπρεπε να μείνουν αδόμητες.

Η χρονική στιγμή κατά την οποία αγανακτισμένος ο Ροσς υποβάλλει την αναφορά του έχει σημασία, καθ' όσον η επίσημη εγκατάσταση του Όθωνος και των Δημοσίων Υπηρεσιών έχει ήδη γίνει από την 1η Δεκεμβρίου 1834 και έναν ακριβώς χρόνο μετά τα προβλήματα ανοικοδομήσεως της Αθήνας παραμένουν άλυτα. Δεν θα μπορούσε δε να είναι και διαφορετικά, όταν για την εγκατάσταση τόσων δημοσίων υπηρεσιών, ξένων αποστολών και λοιπών αρχών απαιτούνταν μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και το κυριότερο χρήματα. Το αρχικό πάντως, εμπνευσμένο σχέδιο πόλεως είχε υποστεί τρεις αναθεωρήσεις (Οκτώβριος 1833, Δεκέμβριος του ιδίου χρόνου, Φεβρουάριος 1834), για να καταλήξει τέσσερις μήνες πριν από την εν λόγω αναφορά στο συμβιβασμό της προτάσεως του Κλέντσε, σχέδιο που φρόντισε να περικόψει τις πλατιές οδούς και τις πλατείες, αλλά άφησε ανέπαφες τις μεγάλες ιδιοκτησίες των σημαντικών αυτοχθόνων, των επιφανών Φαναριωτών και πρώην ηγεμόνων της Βλαχίας, οι οποίοι είχαν σπεύσει να αγοράσουν φθηνή γη στην καθημαγμένη από την πολιορκία του Κιουταχή Αθήνα. Όλοι αυτοί όχι μόνο κατοχύρωσαν τις ιδιοκτησίες τους, αλλά έκτισαν, όπως γράφει ο Ροσς, παρά τις απαγορεύσεις, με αποτέλεσμα το παράδειγμά τους να ακολουθήσουν και άλλοι μικροϊδιοκτήτες. Η αγωνία του αρχαιολόγου ο οποίος βλέπει το χώρο που προοριζόταν για ανασκαφές, κυρίως κάτω από το βόρειο μέρος της Ακροπόλεως, όπου εκτεινόταν η υπάρχουσα αλλά και η προς επέκταση πόλη, σιγά σιγά να περικόπτεται, είναι εμφανής στο κείμενό του. Στηλιτεύει την ανάρμοστη για Έλληνες συμπεριφορά και κατηγορεί ευθέως για διγλωσσία όσους, ενώ υποστηρίζουν με σθένος το κοινοτικό καλό, πράττουν διαφορετικά. Προκειμένου δε να τους συνετίσει, επισημαίνει ότι οι Αθηναίοι δεν κράτησαν τις υποσχέσεις τους, με αποτέλεσμα η πόλη επί των ημερών του να είναι ένα συνοθύλευμα ερειπίων και χαμαιτυπείων. Προσπαθεί, για λόγους εύκολα αντιληπτούς, να συγκρίνει την Αθήνα με τη Ρώμη, η οποία έχει εξελιχθεί επί των ημερών του σε πρωτεύουσα των τεχνών και του περιηγητισμού της εποχής. Αυτή η ευθεία στόχευση στο δέλεαρ του αναμενόμενου από τους τουρίστες της εποχής κέρδους συνοδεύει νομίζω έως και σήμερα την Υπηρεσία, όταν προσπαθεί να διασώσει μνημεία επαπειλούμενα από την κάθε είδους ανάπτυξη.

Η πρότασή του για την αντιμετώπιση του διαμορφωμένου προβλήματος δεν είναι ανεδαφική, αντιθέτως συγκροτείται σε σειρά μέτρων προκειμένου να περιορισθούν τουλάχιστον οι μελλοντικές αυθαιρεσίες στην οικοδόμηση και η περιφρόνηση των ισχυουσών πολεοδομικών διατάξεων. Ο Ροσς προτείνει μία κλίμακα φορολογικών υποχρεώσεων για τους αυθαιρετήσαντες, διαβαθμίζοντας τις υποχρεώσεις τους ανάλογα με το βαθμό τελειώσεως της οικοδομής. Προβλέπει πρόστιμα και βαριά φορολογία για όσους δεν συνετιστούν ή, μετά τους διακανονισμούς, περιπέσουν στα ίδια παραπτώματα. Τέλος, προσπαθεί αγωνιωδώς να απελευθερώσει από τα υπάρχοντα κτίσματα το χώρο της αρχαίας Αγοράς, προκειμένου να τον αφήσει ελεύθερο για τις μελλοντικές ανασκαφές.

Η συμπεριφορά του, όπως τουλάχιστον προ-

διαγράφεται στην εν λόγω αναφορά, φαίνεται να διαμορφώνεται σύμφωνα με κάποιο σχέδιο ανασκαφών που έχει κατά νουν, πέραν εκείνων που ξεκίνησε στο λόφο της Ακροπόλεως ευθύς μόλις έφθασε στην Αθήνα. Ενδεχομένως η συστηματική αναδίφηση στο ιστορικό αρχείο της Υπηρεσίας και η μετάφραση των εγγράφων, τα οποία έχει συντάξει στη γερμανική γλώσσα, να μας διαφωτίσουν περισσότερο στο μέλλον.

Ως τελευταία παρατήρηση επισημαίνεται η κίνηση της αποστολής, με ξεχωριστό έγγραφο, αναφοράς στους ανωτέρους του, στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Εκπαιδεύσεως, τηρώντας στο έπακρο τις δημοσιοϋπαλληλικές υποχρεώσεις του.

The Glory of Athens and Wooden Huts

Mapia Pandou

A report by the first General Ephor of Antiquities (1834-1836), Ludwig Ross, written in his own hand, has been found in the historical archive of the Archaeological Service, which is kept in the Directorate of Ancient Monuments and Publications of the Ministry of Culture and is now being entered into an electronic database. The report, written in flawless modern Greek, is addressed to the nine-member Buildings Committee of Athens, which was responsible for the design and layout of the capital of the newly founded Greek state. Ross seems to have been an ex officio member of this committee after he assumed his duties at the General Ephorate of Antiquities. In the report, he addresses an appeal to the responsible authorities that the regions to the north of the Acropolis hill, in which, according to what he says, "notable discoveries" are promised, should be left outside the town plan.

Ross's intervention came at a time when the creation of the brilliant town plan for modern Athens by Kleanthis and Schaubert, transformed by the unjustified changes made by Klenze, was still a source of some upheaval

in the small Athenian society, due to a variety of economic interests. The immediate need for reconstruction and the lack of public land, in combination with his great concern that the areas around the Acropolis should remain untouched encouraged Ross to compose a fully elaborated proposal that he presented to the committee and which, as far as we know, was largely implemented by it.

Εργαστηριο Συντηρησης Μεταλλων του Αρχαιολογικου Μουσειου Ανδρου
Οργανωση Χωρου - Εξοπλισμος - Χρηση Μηχανηματων

Γιαννης Πολ. Σταϊκοπουλος

Η ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες περιφερειακές μονάδες του ΥΠΠΟ, αφού στην αρμοδιότητά της υπάγονται δύο νησιωτικοί νομοί, αυτοί των Κυκλάδων και της Σάμου, με σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, πολυάριθμα μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές.

Η έλλειψη ενός εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων σε όλες τις Κυκλάδες, καθώς και ο μεγάλος όγκος αρχαιολογικών ευρημάτων από μέταλλο, απαιτούσε τη δημιουργία ενός σύγχρονου εργαστηρίου, ώστε να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες συντήρησης των αντικειμένων από μέταλλο της Εφορείας.

Μέχρι πρόσφατα, οι ανάγκες συντήρησης των μετάλλων αντιμετωπίζονταν από τα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Το τελευταίο, όμως, λόγω του δικαιολογημένα μεγάλου φόρτου εργασίας (συντήρηση μετάλλων από όλη την Ελλάδα), απαιτούσε μεγάλο χρονικό διάστημα έως την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης, ενώ, παράλληλα, υπήρχε όγκος γραφειοκρατικών διαδικασιών.

΄Ετσι, το θέμα έπρεπε να λυθεί οριστικά, με τη συνολική αντιμετώπιση των αναγκών της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ.

Οι δυσκολίες για τη δημιουργία ενός σύγχρονου εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων ήταν βασικά δύο: Η πρώτη αφορούσε την εξεύρεση κατάλληλου χώρου και η δεύτερη το υψηλό κόστος υλοποίησης. Στην πρώτη περίπτωση, οι κτιριακές εγκαταστάσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Άνδρου παρείχαν τις δυνατότητες στέγασης, ενώ στη δεύτερη επιβαλλόταν η σύνταξη ολοκληρωμένης μελέτης, οργάνωσης και εγκατάστασης του εργαστηρίου.

Η ιδέα δημιουργίας στηρίχθηκε από ολόκληρο το δυναμικό της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, ιδιαίτερα δε υποστηρίχθηκε από την αρχαιολόγο Χρ. Τελεβάντου*.

Η μελέτη συντάχθηκε και κατατέθηκε από το γράφοντα τον Απρίλιο του 1995 μέσω της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ στις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠΠΟ. Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους το έργο εγκρίθηκε και χρηματοδοτήθηκε με το ποσό των 25 εκατομμυρίων δρχ. και χρονικό περιθώριο υλοποίησης έως τις 31/12/1995.

Η σύνταξη της μελέτης στηρίχθηκε στους τρεις βασικούς άξονες που διέπουν τη συντήρηση των μετάλλων: 1) καθαρισμός, 2) κυ-

* Η εκπόνηση της παρούσας μελέτης πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων μου στην ΚΑ΄ ΕΠΚΑ. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην αρχαιολόγο Χριστίνα Τελεβάντου για τη συνεργασία μας, καθώς επίσης στη συντηρήτρια αρχαιοτήτων ΤΕ4-σχεδιάστρια Ευαγγελία Παπαθωμά και στη σχεδιάστρια Ζαννίνα Μπασιμακοπούλου για την εκπόνηση των σχεδίων. Επίσης, πολλές ευχαριστίες οφείλω στον Νικόλαο Μπάτση για την επιμέλεια του κειμένου και στον Αντώνιο Φουντουλάκη, συντηρητή αρχαιοτήτων ΠΕ7 της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ Ηρακλείου Κρήτης, για όλες τις γνώσεις που αποκόμισα κοντά του στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης.

ρίως συντήρηση (αποτελούμενη από τη σταθεροποίηση, την αφύγρανση και την προστασία) και 3) αισθητική αποκατάσταση (αποτελούμενη από τη συγκόλληση και τη συμπλήρωση)[1].

Αναλύοντας τους άξονες αυτούς προσεκτικά, βλέπουμε ότι από αυτούς προκύπτει και ο μηχανολογικός εξοπλισμός και οι συσκευές εν γένει με τις οποίες θα πρέπει να είναι εφοδιασμένο το εργαστήριο. Έτσι, για τον καθαρισμό των μετάλλων από τα προϊόντα διάβρωσης υπάρχουν ο μηχανικός και ο χημικός τρόπος.

Ο μηχανικός καθαρισμός πραγματοποιείται με ένα φάσμα τεχνικών και εργαλείων, τα οποία επιλέγονται ανάλογα με το πάχος των στρωμάτων διάβρωσης που πρέπει να απομακρυνθούν, καθώς και ανάλογα με το μέγεθος, την αντοχή και τη σκληρότητα του αντικειμένου. Εδώ μπορούν να χρησιμοποιηθούν διάφορα μικροεργαλεία ή και συσκευές που επιτυγχάνουν τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Ο χημικός καθαρισμός γίνεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους: 1) ηλεκτρολυτικό, 2) ηλεκτροχημικό και 3) χημικό.

Στον ηλεκτρολυτικό καθαρισμό η απομάκρυνση των προϊόντων διάβρωσης γίνεται με την επίδραση εκλυόμενου υδρογόνου στην επιφάνεια του αντικειμένου με τη βοήθεια αλκαλικού ηλεκτρολύτη και τη δίοδο ηλεκτρικού ρεύματος από 1 mA/cm^2 μέχρι και όσο είναι επιτρεπτό για το ίδιο το εύρημα[2].

Στον ηλεκτροχημικό καθαρισμό η απομάκρυνση των προϊόντων διάβρωσης στηρίζεται στη μηχανική δράση του υδρογόνου που εκλύεται κατά χώραν. Συνήθως, χρησιμοποιούνται φύλλα μετάλλου μέσα σε διάλυμα αλκαλικού ηλεκτρολύτη. Τα φύλλα αυτά (Zn ή Al – ψευδάργυρος ή αλουμίνιο) σχηματίζουν γαλβανικό στοιχείο μεταξύ του αντικειμένου, το οποίο αποτελεί την κάθοδο του στοιχείου, ενώ τα φύλλα μετάλλου αποτελούν την άνοδο[3].

Στο χημικό καθαρισμό, η απομάκρυνση των προϊόντων διάβρωσης επιτυγχάνεται με τη χρήση και πλήρη ή μερική εμβάπτιση των ευρημάτων σε χημικά αντιδραστήρια ανάλογων διαλυτοτήτων.

Στην κυρίως συντήρηση, για να έχουν οι επεμβάσεις το ποθητό αποτέλεσμα, που είναι η διατήρηση των ευρημάτων σε όσο το δυνατό καλύτερη κατάσταση και για το μέγιστο χρονικό διάστημα, θα πρέπει να αναχαιτιστούν αποτελεσματικά οι μηχανισμοί διάβρωσής τους. Για το λόγο αυτό γίνονται επεμβάσεις σταθεροποίησης που επιδιώκουν, και μερικώς τουλάχιστον επιτυγχάνουν, τη διάσωση του αντικειμένου, καθιστώντας το χημικά σταθερό. Εδώ υπάρχουν δύο κατευθύνσεις σταθεροποίησης: α) η αποχλωρίωση και β) η δέσμευση ασταθών προϊόντων[4].

Για την αποχλωρίωση είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν διάφορες τεχνικές, όπως εντατικά πλυσίματα με απεσταγμένο νερό, χημι-

[1] Κ. Κληματσάκη - Δ. Χαραλάμπους, *Συντήρηση τριών μπρούτζινων φιαλών από την αρχαία Ελεύθερνα* (πτυχιακή εργασία, ΤΕΙ Αθήνας, Σχολή Γραφικών Τεχνών και Καλλιτεχνικών Σπουδών (ΣΓΤΚΣ), τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης (ΣΑΕΤ), Αθήνα 1994, σ. 73.

[2] T. Stambolov, *The Corrosion and Conservation of Metallic Antiquities and Works of Art*, Central Research Laboratory for Objects of Art and Science, Amsterdam 1967, σ. 55.

[3] Ό.π., σ. 54.

[4] R.M. Organ, The Conservation of Bronze Objects, *Museums Journal* 55 (1955), σ. 112.

κές αναλύσεις, χρήση χλωριομέτρου / αγωγιμομέτρου ή pH-μέτρου[5]. Κατά τη δέσμευση ασταθών προϊόντων μπορούν να χρησιμοποιηθούν συσκευές με συνθήκες κενού (κώδωνες).

Μετά τις επεμβάσεις σταθεροποίησης αναγκαία είναι η αφύγρανση του αντικειμένου, δηλαδή η πλήρης απομάκρυνση της υγρασίας από το εσωτερικό του μετάλλου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους, είτε με τη χρησιμοποίηση ξηραντικού μέσου, π.χ. με τον εμβαπτισμό του για 5-6 ώρες σε μπάνιο ακετόνης, είτε με τη θέρμανσή του μέσα σε αφυγραντικό κλίβανο.

Όσον αφορά στην αισθητική αποκατάσταση, τα ανασκαφικά ευρήματα σπανίως σώζονται ακέραια και τις περισσότερες φορές ανασύρονται από το χώμα κατακερματισμένα. Στη μορφή αυτή μεταφέρονται στο εργαστήριο συντήρησης, όπου, μετά τον καθαρισμό και τη σταθεροποίηση, γίνεται η συγκόλλησή τους, που αποσκοπεί στην αποκατάσταση της μορφής και του σχήματος του αντικειμένου. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται διάφορα υλικά και βοηθητικά μικροεργαλεία, τα οποία θα πρέπει να πληρούν τις απαραίτητες προδιαγραφές ως προς την αρχική τους σύσταση, την αυθεντικότητά τους στους διάφορους παράγοντες, καθώς και τη δυνατότητα αντιστρεψιμότητάς τους.

Τέλος, η συμπλήρωση άπτεται στους κανόνες της αισθητικής αποκατάστασης: α) για την παρουσίαση ενός αντικειμένου που εύκολα θα δώσει πληροφορίες και ακόμη β) στις περιπτώσεις που το αντικείμενο χρειάζεται ενίσχυση από μηχανικής και στατικής άποψης. Οι εργασίες της συμπλήρωσης είναι δυνατό να επιτευχθούν με διάφορα τεχνητά υλικά, καθώς επίσης και η σχηματοποίηση με συσκευές μηχανικών μέσων (οδοντιατρικοί τροχοί, λειαντικά μέσα, ακίδες κ.ά.).

Με βάση τον παραπάνω σκελετό και χωρισμένη σε τέσσερα μεγάλα κεφάλαια, η σύνταξη της μελέτης υλοποιήθηκε λαμβάνοντας υπόψη άλλους δύο σημαντικούς παράγοντες, όπως: α) την απασχόληση μόνο δύο συντηρητών μετάλλων, λόγω χώρου, και β) τη συντήρηση αντικειμένων με συνολικές διαστάσεις έως 1,5 μ., ενώ περιελάμβανε ταυτόχρονα τις μεταρρυθμίσεις στον υπάρχοντα χώρο καθώς και την προμήθεια και εγκατάσταση του ανάλογου μηχανολογικού εξοπλισμού.

Αναλυτικότερα, προβλέφθηκε και υλοποιήθηκε:

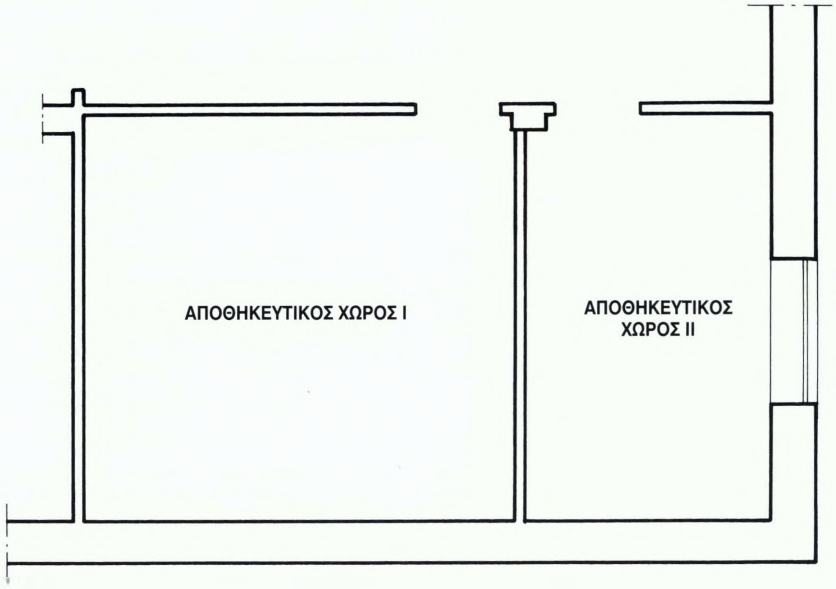
ΚΤΙΡΙΑΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Στον ήδη υπάρχοντα χώρο των εργαστηρίων (συντήρησης πήλινων και λίθινων αντικειμένων) γειτνίαζαν δύο ανεξάρτητοι αποθηκευτικοί χώροι (εικ. 1). Οι δύο χώροι (ο χώρος Ι, με εμβαδόν 21,9 τ.μ. και ο άλλος χώρος ΙΙ, με εμβαδόν 12,4 τ.μ.), συνενώθηκαν (εικ. 2), με την κατασκευή εσωτερικής συρόμενης πόρτας, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του εργαστηρίου.

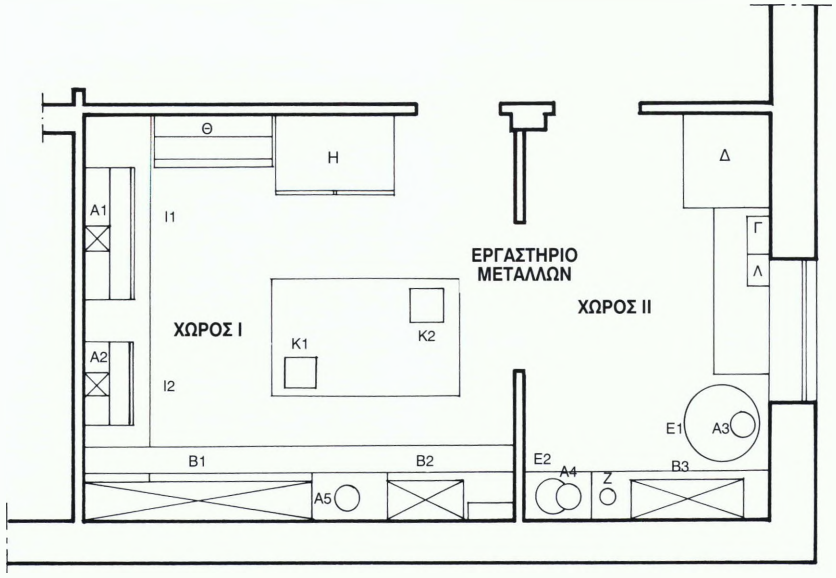
Έτσι δημιουργήθηκε ο κυρίως χώρος επεμβάσεων (χώρος Ι) και ο χώρος παρασκευής αντιδραστηρίων και επιβλαβών χημικών (χώρος ΙΙ).

Στα επιμέρους θέματα, η παροχή νερού ήταν ήδη εξασφαλισμένη και μάλιστα στις κατάλληλες θέσεις μέσα στο χώρο (οι σωληνώσεις της αποχέτευσης δεν αντικατα-

[5] Ό.π.

Εικ. 1. Σχεδιαστική κάτοψη αποθηκευτικών χώρων Ι και ΙΙ πριν από τη διαμόρφωση.

Εικ. 2. Σχεδιαστική κάτοψη διαμορφωμένων-οργανωμένων χώρων.

Α1,2,3,4,5: Σημειακοί απαγωγοί αερίων
Β1,2,3: Ερμάρια
Γ: Κάδος υπερήχων
Δ: Απαγωγός εστία
Ε1,2: Κώδωνες κενού
Ζ: Στήλη απιονισμού
Η: Αφυγραντικός κλίβανος
Θ: Συσκευή αμμοβολής
Ι1,2: Οδοντιατρικοί τροχοί
Κ1,2: Στερεοσκόπια
Λ: Συσκευή αναγωγικής ηλεκτρόλυσης

στάθηκαν με τον τύπο CPVC, δηλαδή χλωριωμένο PVC, που αντέχει σε θερμοκρασίες 100°C έχοντας μεγάλη αντοχή σε διάβρωση και σε πολλούς χημικούς διαλύτες[6], λόγω του υψηλού κόστους). Για το λόγο αυτό, τα επικίνδυνα χημικά αδρανοποιούνται – εντός του εργαστηρίου – με τη μέθοδο της εξουδετέρωσης. Ο χώρος Ι διαθέτει δύο βρύσες και ανοξείδωτους νεροχύτες, χωρισμένους μεταξύ τους με την τοποθέτηση λευκού μαρμάρου Καβάλας, σε αντικατάσταση του υπάρχοντος ξύλου, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η αντοχή και η άνετη εργασία με υδάτινες επεμβάσεις. Η όλη κατασκευή έχει μήκος 4,60 μ. και καταλήγει σε ερμάρια, από το έδαφος έως τη στάθμη των νεροχυτών. Επίσης, στο χώρο ΙΙ υπάρχουν δύο βρύσες με τους ανάλογους ανοξείδωτους νεροχύτες, μήκ. 2,70 μ., που καταλήγουν επίσης σε ερμάρια.

Και στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις έγινε επίστρωση λευκών πλακιδίων (0,15×0,15 μ.) για τη μόνωση από την υγρασία κατά τη χρήση. Επίστρωση έγινε επίσης και στο βόρειο τοίχο του χώρου ΙΙ.

Όσον αφορά στο φωτισμό, ο φυσικός φωτισμός προέρχεται από ένα και μοναδικό παράθυρο που υπάρχει στο χώρο ΙΙ, αλλά είναι ελλιπής για το χώρο Ι. Έτσι, το θέμα αντιμετωπίζεται με τεχνητά μέσα (λάμπες φθορισμού). Απουσίαζε και δημιουργήθηκε η ηλεκτρική ανεξαρτητοποίηση του χώρου με εγκατάσταση ηλεκτρικού πίνακα παροχών 220 και 380 V στο εργαστήριο.

ΜΙΚΡΟΚΛΙΜΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

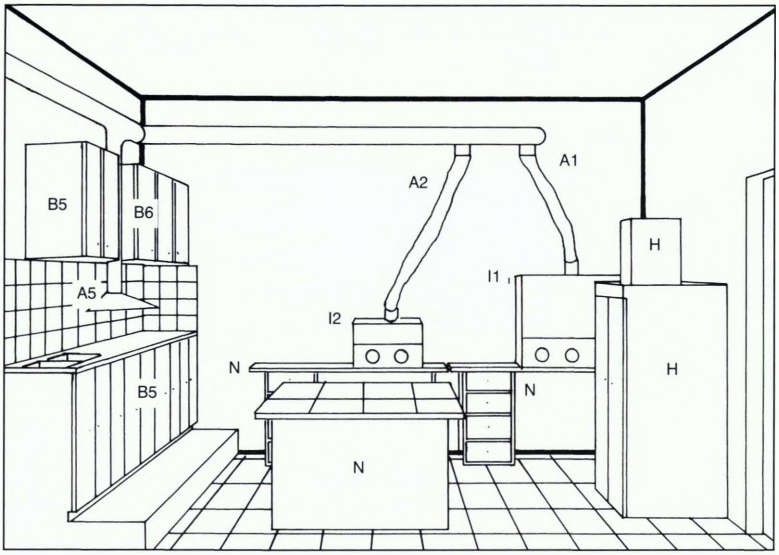
Για τη σωστή λειτουργία ενός τόσο ευαίσθητου χώρου θα έπρεπε να εξασφαλιστούν οι σωστές περιβαλλοντικές συνθήκες, λαμβάνοντας υπόψη τα επίπεδα της σχετικής υγρασίας, θερμοκρασίας, φυσικού φωτισμού καθώς και αερισμού.

Αφού προηγήθηκαν μετρήσεις, βρέθηκε ότι η σχετική υγρασία κυμαινόταν κατά τους χειμερινούς μήνες κατά μέσο όρο μεταξύ 80-86%, ενώ κατά τους καλοκαιρινούς μεταξύ 65-70%. Τιμές αρκετά υψηλές για τη διατήρηση αρχαίων μετάλλων, αν σκεφτεί κανείς ότι το σύνηθες όριο κυμαίνεται από 40-45%. Οι ίδιες μετρήσεις καταγράφηκαν και στον αποθηκευτικό χώρο του μουσείου που γειτνιάζει με το εργαστήριο μετάλλων. Έτσι, το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε συνολικά με την τοποθέτηση μιας μονάδας αφύγρανσης στον αποθηκευτικό χώρο, η οποία όμως εξασφαλίζει τις ιδανικές συνθήκες και στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλων. Η συγκεκριμένη μονάδα που τοποθετήθηκε έχει δυνατότητα αφύγρανσης 112 λίτρων ημερησίως σε συνθήκες 20°C και 60% RH και είναι συνδεδεμένη με ηλεκτρική παροχή 380 V.

Σχετικά με τη θερμοκρασία, οι τιμές κυμαίνονται, τους μεν χειμερινούς μήνες μεταξύ 8-15°C, τους δε θερινούς μεταξύ 28-32°C, η δε λειτουργία της υπάρχουσας κεντρικής θέρμανσης του μουσείου το χειμώνα δεν κρίνεται επαρκής. Η θερμοκρασία του εργαστηρίου, πάντως, πρέπει να είναι σταθερή όλο το χρόνο, με επιτρεπτό όριο αυτό των 20-25°C[7].

[6] Σ. Ξενοπούλου - Γ. Μουστάκης, *Εργαστήρια συντήρησης φορητών ζωγραφικών έργων τέχνης σε μουσειακούς χώρους: Ευρωπαϊκές προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας* (πτυχιακή εργασία, ΤΕΙ Αθήνας, ΣΙΓΤΚΣ, τμήμα ΣΑΕΤ), Αθήνα 1999, σ. 31.

[7] G. Thomson, *The Museum Environment*, Oxford U.K. 1986, σ. 222.

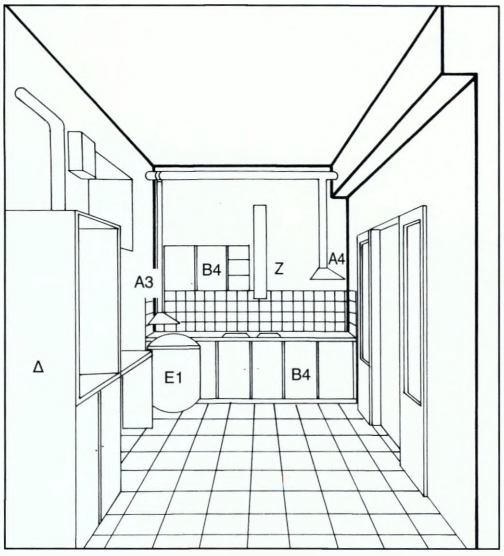
Εικ. 3. Προοπτική σχεδίαση οργανωμένου χώρου Ι πριν από την υλοποίηση.

Έτσι, προβλέφθηκε και πραγματοποιήθηκε τοποθέτηση αυτόνομων κλιματιστικών μονάδων με δυνατότητα ψύξης-θέρμανσης (στους γειτνιάζοντες εργαστηριακούς χώρους των κεραμικών και λίθινων ευρημάτων), καθώς και προμήθεια θερμοϋδρογράφου quartz εικοσιτετράωρης συνεχούς λειτουργίας για τον έλεγχο των παραμέτρων σχετικής υγρασίας - θερμοκρασίας. Στο θέμα του φυσικού φωτισμού σε σχέση με την επιβλαβή, για τα υλικά συντήρησης των μετάλλων, ακτινοβολία UV, που προκαλεί φωτοοξείδωση (φωτολυτικό και φωτοχημικό τύπο φθοράς), δεν κρίθηκε απαραίτητη η τοποθέτηση φίλτρων στο ένα και μοναδικό παράθυρο του εργαστηρίου.

Τέλος, για την περίπτωση του φυσικού αερισμού προβλέπεται η αντικατάσταση του παρόντος παραθύρου (το οποίο δεν ανοίγει), διαστ. 1,56×0,85 μ., με άλλο συρόμενο, καθώς και η τοποθέτηση εξωτερικού αλουμινένιου κιγκλιδώματος για λόγους ασφαλείας (οι εργασίες αυτές έχουν συμπεριληφθεί σε πρόταση της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ προς τη Διεύθυνση Μελετών Μουσείων για τις επισκευές του Μουσείου Άνδρου).

ΠΥΡΑΣΦΑΛΕΙΑ

Η συνύπαρξη εύφλεκτων στερεών, υγρών και αέριων υλικών και η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος σε ένα εργαστήριο ενέχουν κινδύνους πυρκαγιάς ή ακόμη και εκρήξεων. Το Υπουργείο Βιομηχανίας προβλέπει ανά 50 τ.μ. χώρου την παρουσία πυροσβεστήρα. Για το λόγο αυτό έγινε προμήθεια δύο πυροσβεστήρων διοξειδίου του άνθρακα των 6 κιλών έκαστος, με χοάνη εκτόξευσης ξηρού πάγου. Η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου πυροσβεστήρων έγινε αφ' ενός διότι δεν αφήνει κατάλοιπα και αφ' ετέρου διότι περιλαμβάνει τις προδιαγραφές κατηγοριών Α, Β, C και Ε.

Εικ. 4. Προοπτική σχεδίαση οργανωμένου χώρου ΙΙ πριν από την υλοποίηση.

A3,4: Σημειακοί απαγωγοί
B4: Ερμάρια
Δ: Απαγωγός εστία
E1: Κώδωνας κενού
Z: Στήλη απιονισμού

ΜΗΧΑΝΟΛΟΓΙΚΟΣ-ΤΕΧΝΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ (εικ. 3-6)

Εργαστηριακοί πάγκοι

Μετά τον προγραμματισμό για τη σωστή χωροθέτηση του μηχανολογικού εξοπλισμού και των συσκευών του εργαστηρίου, έπρεπε να προβλεφθεί η εγκατάσταση των εργαστηριακών πάγκων. Προβλέφθηκαν τέσσερις πάγκοι, τρεις στα όρια των τοίχων και ένας κεντρικός, με τις παρακάτω τεχνικές προδιαγραφές:

Η επιφάνεια εργασίας είναι κατασκευασμένη από λευκά εφυαλωμένα πλακίδια Γερμανίας Buchtal 0,60×0,60×0,08 μ., τα οποία είναι επικολλημένα σε υπόστρωμα συμπαγούς MDF με ειδική αδιάβροχη κόλλα, ενώ οι διάμεσοι αρμοί κλείνουν με εποξικό οξυάντοχο στόκο. Ο σκελετός είναι μεταλλικός από κοιλοδοκό βαρέως τύπου όπου, κατόπιν διαφόρων επεξεργασιών αποσκορίωσης και απολάδωσης, έχει βαφεί με ηλεκτροστατική πούδρα εποξι - πολυεστερική σε φούρνο υψηλών θερμοκρασιών. Η επιλογή του συγκεκριμένου είδους πάγκων παρέχει τις εξής δυνατότητες:

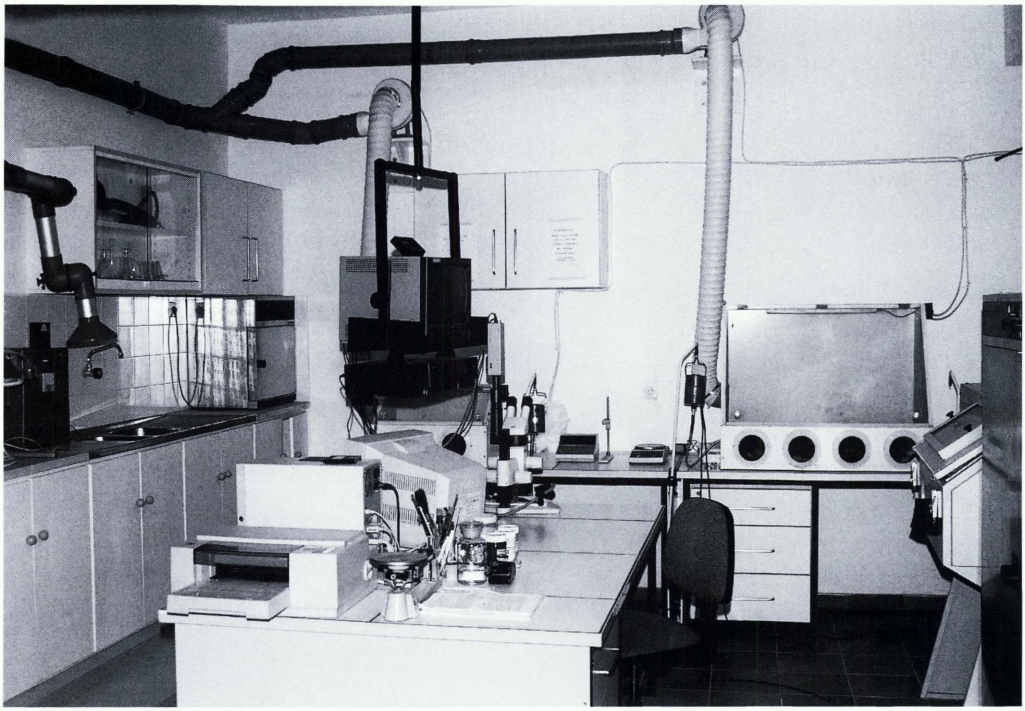
α) Χρήση οξέων και χημικών αντιδραστηρίων (εφυαλωμένα οξυάντοχα πλακίδια).

β) Τοποθέτηση, εάν χρειαστεί, βαρέων ευρημάτων για συντήρηση.

γ) Υψηλή αντοχή στην υγρασία και σε διάφορες διαβρωτικές συνθήκες (επεξεργασία στο μεταλλικό σκελετό).

Κλωβοί μηχανικού καθαρισμού - οδοντιατρικοί τροχοί

Σχεδιάστηκαν από το γράφοντα δύο κλωβοί μηχανικού καθαρισμού με χρήση οδοντιατρικών τροχών. Ο πρώτος, με διαστάσεις 0,60×0,40×0,40 μ., για μικρά αντικείμενα και ο δεύτερος, με διαστάσεις 1×0,60×0,80 μ., για μεγαλύτερα ευρήματα, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από λευκή επιφάνεια simex, με στιλπνή επιφάνεια, ώστε να μην κατακρατούν ουσίες και να υπάρχει δυνατότητα εύκολου καθαρισμού (δεν προβλέφθηκαν ανοξείδωτοι λόγω κόστους κατασκευής). Οι κλωβοί αυτοί διαθέτουν επίσης φωτιστικό σώμα φθορισμού ενσωματωμένο, καθώς και στόμιο απορρόφησης, άνοιγμα από όπου περνά ο οδοντιατρικός τροχός, δύο και τέσσερα ανάλογα ανοίγματα για την είσοδο των χεριών του χρήστη, plexiglass με δυνατότητα αφαίρεσης και μεταλλικό ανοξείδωτο πλέγμα στο δάπεδό του. Στα εξωτερικά χαρακτη-

Εικ. 5. Χώρος Ι. Ο κεντρικός πάγκος, το σύστημα στερεοσκοπίου με την οθόνη και το βίντεο, ο μεγάλος και ο μικρός αφυγραντικός κλίβανος, η αμμοβολή, οι κλωβοί μηχανικών καθαρισμών, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής και ένας σημειακός απαγωγός.

ριστικά υπάρχει επιφάνεια λευκής μελαμίνης (ποιότητας extra shelman), διακόπτης φωτιστικού και διακόπτης on/off για τον κινητήρα απορρόφησης. Το τελευταίο αποτελείται από ανεμιστήρα με κουβούκλιο και φτερωτή από πολυπροπυλένιο (για να μην οξειδώνεται), καθώς και από εύκαμπτο αγωγό PVC συνδεδεμένο με σωληνώσεις που οδηγούν στον εξωτερικό χώρο.

Τέλος, οι τρεις οδοντιατρικοί τροχοί (ένας στο μικρό κλωβό και δύο στο μεγάλο) λειτουργούν στις 18.000 στροφές/λεπτό.

Η κατασκευή των παραπάνω κλωβών έγινε:

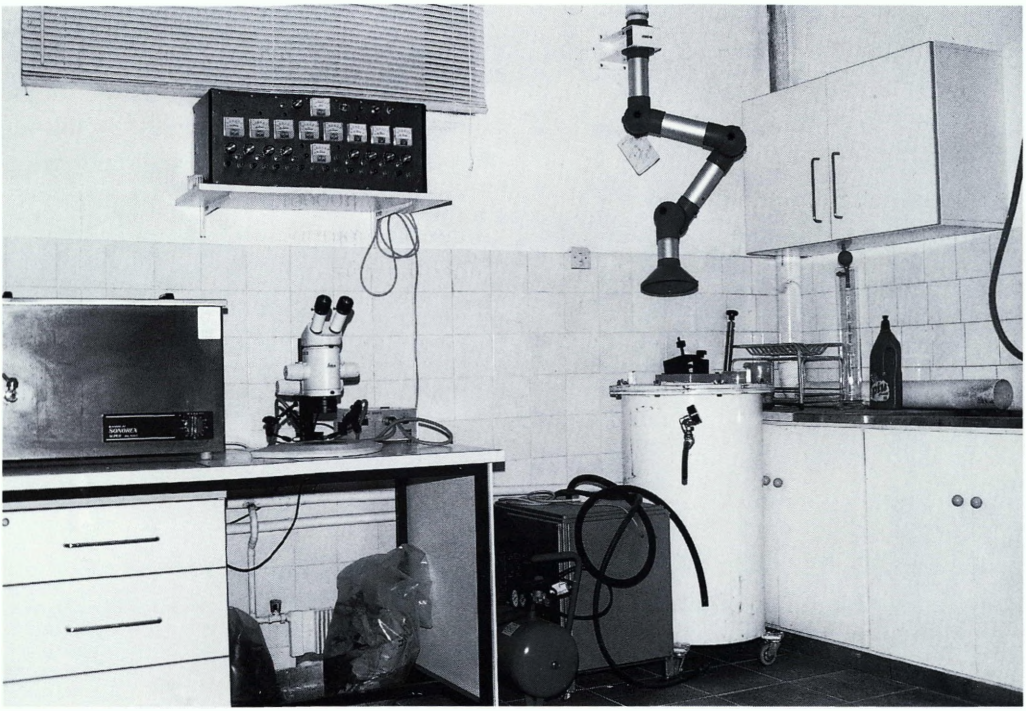
α) Για τη συγκράτηση και την απαγωγή της σκόνης κατά το μηχανικό καθαρισμό των μετάλλων.

β) Για τη διασφάλιση της υγείας των εργαζόμενων συντηρητών.

γ) Για την αποτροπή της περίπτωσης απώλειας τμημάτων του μετάλλου που τυχόν θα αποκολληθούν κατά τη διάρκεια των εργασιών.

δ) Η επιλογή του plexiglass είναι περισσότερο ασφαλής από υαλοπίνακα σε περίπτωση θραύσης.

ε) Τέλος, η τοποθέτηση δύο οδοντιατρικών τροχών στο μεγάλο κλωβό, αριστερά και δεξιά, εξασφαλίζει την ευκολότερη, ταχύτερη και ασφαλέστερη εργασία.

Εικ. 6. Χώρος ΙΙ. Ο μεγάλος κάδος υπερήχων, η συσκευή στερεωτικής αναγωγής και ο μεγάλος κώδωνας κενού με την αντλία του.

Κρεμαστά ερμάρια

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τοποθετήθηκαν κρεμαστά ερμάρια σε προβλεπόμενα σημεία, κατασκευασμένα από λευκή μελαμίνη των 18 χιλ., δίπλευρη, ποιότητας extra shelman και σε ορισμένες περιπτώσεις με συρόμενους μικρούς υαλοπίνακες (κατασκευή απαραίτητη για την τοποθέτηση μικροεργαλείων, μικροσυσκευών, στερεών χημικών αντιδραστηρίων και γενικότερα αναλώσιμων υλικών).

Αφυγραντικοί κλίβανοι (μεγάλος - μικρός)

Οι αφυγραντικοί κλίβανοι είναι απαραίτητοι για την αφύγρανση των ευρημάτων, για την επέμβαση με υδατόλουτρα (αποχλωρίωση) ή για τις απαραίτητες ενέργειες μετά τις χημικές διεργασίες επέμβασης.

Ο μεγάλος κλίβανος (ύψ. 1,605, πλ. 1,190, βάθ. 0,79 μ.), όπως και ο μικρός (ύψ. 0,60, πλ. 0,55, βάθ. 0,40 μ.), έχουν τις ίδιες τεχνικές προδιαγραφές:

Κατασκευή εξ ολοκλήρου από ανοξείδωτο χάλυβα υψηλής ποιότητας. Η διαμόρφωση του εσωτερικού αποτελείται από ενιαίο φύλλο με βαθιά εξέλαση που εξασφαλίζει στεγανότητα και προστασία των αντιστάσεων από υγρά.

Οι αντιστάσεις είναι ενσωματωμένες σε όλο το εσωτερικό τοίχωμα και περικλείονται εντός διαμορφωμένων αυλακώσεων που, παράλληλα, εξυπηρετούν ως στηρίγματα των

ραφιών, ενώ εξασφαλίζουν τη μέγιστη ισοκατανομή θερμοκρασίας. Η πόρτα κλείνει αεροστεγώς με διπλό λάστιχο και ασφαλίζει με διπλό μηχανισμό μανδάλωσης επάνω και κάτω.

Η θερμοκρασία ρυθμίζεται από 30-220°C. Διατίθεται γενικός διακόπτης τριών θέσεων, κλειστό - συνεχής λειτουργία - λειτουργία, μέσω χρονοδιακόπτη έως 24 ώρες. Υπάρχει σύστημα προστασίας από ανεπιθύμητη υπέρβαση της θερμοκρασίας που διακόπτει τη λειτουργία, εάν η θερμοκρασία υπερβεί το ανώτατο όριο. Διαθέτει τρεις ενδεικτικές λυχνίες [πράσινη=λειτουργία, κίτρινη=άνοδος θερμοκρασίας, κόκκινη=υπέρβαση θερμοκρασίας (Alarm)], ενώ η ένδειξη είναι ψηφιακό όργανο με LED σε ακέραιους αριθμούς και διακύμανση ένδειξης +/- 0,5°C. Τέλος, υπάρχει μηχανικός θερμοστάτης, κούμπωμα ασφάλισης της ρύθμισης, καθώς και οπή εξαερισμού ρυθμιζόμενου ανοίγματος μέσω συρόμενου πλήκτρου, που επιτρέπει την απαγωγή τυχόν υγρασίας κατά το στέγνωμα υγρών αντικειμένων, ταχύτερη ψύξη και εναλλαγή του εσωτερικού αέρα.

Στερεοσκόπια με φωτογραφική εξάρτηση, βιντεοκάμερα, έγχρωμη οθόνη (monitor), βίντεο S-VHS

Η χρήση όλων των παραπάνω έγκειται στην παρατήρηση λεπτομερειών διάβρωσης, ανάγνωση σχεδίων και γραφών, καθαρισμό σε πολύ ευαίσθητες περιπτώσεις και, τέλος, αρχειοθέτηση σημαντικών εργασιών για ορισμένα ευρήματα.

Πραγματοποιήθηκε προμήθεια δύο στερεοσκοπίων (LEICA MZ 8), με τα εξής χαρακτηριστικά:

Αντικειμενικό φακό planachromatic 1 X και έναν 1,6 X. Επελέγη planachromatic, διότι είναι εστιασμένος σε όλη τη διάμετρό του και δίνει μεγαλύτερες δυνατότητες εργασίας και φωτογράφησης.

Προσοφθάλμιοι φακοί 10 X με μικροεστίαση (για σωστή εφαρμογή στα μάτια του χρήστη) και ένα ζεύγος 40 X, για μεγαλύτερες δυνατότητες μεγέθυνσης.

Σταθερή βάση με οδοντωτή ολίσθηση 0,30 μ., ώστε να είναι άνετη, συνεχόμενη και χωρίς κραδασμούς η εστίαση.

Μεγάλη μασίφ ανοξείδωτη βάση (ιδιοκατασκευή) για χρήση του στερεοσκοπίου σε μεγάλα ευρήματα που να τα παρατηρεί σε όλα τα μήκη, πλάτη και κλίσεις.

Αποτελείται από τρεις άξονες: 1) Μήκ. 1, και Φ. 0,035 μ. 2) Μήκ. 1 και Φ. 0,028 μ. και 3) Μήκ. 0,35 και Φ. 0,030 μ., ενώ έχει τη δυνατότητα κίνησης 360 μοιρών.

Κυρίως σώμα zoom 8 μεγεθύνσεων (0,63-5 X) και με δυνατότητα σταδιακής μεγέθυνσης. Το zoom δίνει επιπλέον τη δυνατότητα συνεχόμενης αύξησης της μεγέθυνσης της εικόνας του αρχαίου, στις περιοχές μεταξύ των συγκεκριμένων μεγεθύνσεων. Φέρει σύστημα parfocal, δηλαδή εάν το αντικείμενο εστιαστεί μία φορά, τότε σε οποιαδήποτε αλλαγή μεγέθυνσης παραμένει εστιασμένο.

Φωτιστικά σώματα ψυχρού φωτισμού με δύο εύκαμπτους σωλήνες που συγκρατούνται από σπαστούς βραχίονες που ασφαλίζουν στην όποια επιθυμητή θέση.

Κάθε φωτιστικός σωλήνας φέρει φακούς εστίασης, δακτυλίους με ρυθμιζόμενη ίριδα, ενώ η ρύθμιση της έντασης του φωτισμού γίνεται με ρυθμιζόμενο διάφραγμα.

Η τροφοδοτική φωτιστική μονάδα έχει λαμπτήρα φωτισμού με σταθερή θερμοκρασία χρώματος στους 3200°K. Η επιλογή αυτή έγινε για τις παραπάνω δυνατότητες που παρέχονται, οι οποίες έχουν ως αποτέλεσμα την

άνετη - σημειακή εργασία, ενώ το φως που παράγουν είναι πολύ κοντά στο φυσικό φωτισμό και επιπλέον είτε με ένα ζεύγος πολωτικών φίλτρων είτε με ειδικό φιλμ τύπου Tungsten, συνεργάζονται στη φωτογράφηση των ευρημάτων με σωστή απόδοση χρωμάτων.

Φωτογραφικό σωλήνα-εξάρτηση και φωτογραφική μηχανή SLR 35 χιλ. τύπου Canon F-1 (για καλύτερη πιστότητα και ποιότητα εικόνων) και φακός τύπου Tokina 28-70 χιλ., f 3.5-4.5, για καταγραφή λεπτομερειών, καθώς επίσης και για χρήση σε γενική φωτογράφηση των ευρημάτων πριν - κατά - μετά τη συντήρηση.

Σύστημα κλειστού κυκλώματος τηλεόρασης αποτελούμενο από:

1) Έγχρωμη κάμερα υψηλής ευκρίνειας ½ ″ JVC TK - 1281 με σύστημα σήματος PAL και 620 γραμμές σάρωσης (όσο περισσότερες γραμμές σάρωσης, τόσο καλύτερη είναι και η χρωματική απόδοση του προς παρατήρηση αντικειμένου).

2) Έγχρωμη οθόνη (monitor) 16″ JVC BM - 1400 PN και 620 γραμμές σάρωσης.

3) Video recorder, Panasonic NV- HS 1000 EGC, S-VHS για εγγραφή εικόνας με 400 γραμμές οριζόντια ανάλυση, DRC (διόρθωση χρωμάτων) και VIDC (πλακέτα μοντάζ).

Μονάδα Ηλεκτρονικού Υπολογιστή

Το σύστημα δίνει μεγάλες δυνατότητες επεξεργασίας, αρχειοθέτησης, αντιγραφής και σχεδιασμού στις εργασίες συντήρησης. Αποτελείται από:

α) Επεξεργαστή[8]: Intel Inside Pentium-S στα 90 MHz. Μνήμη RAM 16, MB, χωρητικότητα 808 MB. Κάρτα ήχου Sound Blaster 16. Κάρτα γραφικών Video Blaster RT 300. Modem Epson Data Fax 24-96. Οθόνη Sony Trinitron Multiscan 15 SF. Floppy disk 1,44 MB, 3,5 in. CD ROM Matshita CR-581-M. Λειτουργικό σύστημα Windows 95 plus.

β) Προγράμματα: Office 95. McAFEE Antivirus. Corel Photo-Paint 5. Magenda πολυτονιστής.

γ) Περιφερειακά: Εκτυπωτής Epson Stylus Color Pro στα 720 dpi. Scanner Hewlett Packard Scanjet 4C.

Όλα τα παραπάνω παρέχουν υψηλές δυνατότητες, ενώ το μεγάλο πλεονέκτημά τους είναι ότι μπορούν να συνεργαστούν (με μικρές προσθήκες και ένα κατάλληλο πρόγραμμα) με τα στερεοσκόπια μέσω της βιντεοκάμερας.

Συσκευή αμμοβολής

Για τον καθαρισμό μεταλλικών ευρημάτων από κρούστες προϊόντων διάβρωσης μεγάλου πάχους.

Το σύστημα αυτό αποτελείται από:

1) Τον κύριο κλωβό εργασίας, ικανό να δεχθεί ευρήματα σχετικά μεγάλων διαστάσεων (φέρει τον κύριο αποθηκευτικό κλωβό, εξωτερικά αυτοσχέδια σιλό αποθήκευσης αποξεστικού υλικού για την ύπαρξη δυνατότητας επιλογής είδους υλικού και κοκκομετρίας, με δύο ανάλογα «στυλό» εκτόξευσης, για πιο ευαίσθητες επιφάνειες και περισσότερο σημειακή εργασία).

2) Φίλτρο καθαρισμού και ανακύκλωσης του αποξεστικού υλικού για οικονομία υλικού.

3) Αεροσυμπιεστή, 380 V, 7.5 HP.

4) Ξηραντή αέρα (ξηραίνει τον υγρό αέρα που παράγει ο αεροσυμπιεστής και έτσι

[8] Σήμερα, ο επεξεργαστής, η κάρτα γραφικών, το CD-ROM, το λειτουργικό σύστημα των Windows 95 plus και τα προγράμματα είναι αναβαθμισμένα.

δεν μεταδίδεται υγρασία στο αποξεστικό υλικό, με αποτέλεσμα να μην εμποδίζεται η εκτόξευσή του).

Ψηφιακός ζυγός

Για την ακριβή μέτρηση βάρους των αντικειμένων πριν - κατά - μετά τις επεμβάσεις συντήρησης, καθώς και για την παρασκευή διαλυμάτων κατά βάρος.

Ο ζυγός έχει ακρίβεια μέτρησης δύο δεκαδικών μέχρι βάρους δύο κιλών και ενός δεκαδικού μέχρι βάρους τεσσάρων κιλών, ενώ επίσης μπορεί να απομνημονεύει και αρχικά βάρη.

Αναλυτικός ζυγός

Η λειτουργία του ζυγού αυτού είναι μηχανική και η ακρίβεια μετρήσεων περιορίζεται στο ένα γραμμάριο.

Αγωγιμόμετρο νερού

Για ακριβείς μετρήσεις της αγωγιμότητας του νερού, κατά τη διάρκεια υδατόλουτρων, με ψηφιακές ενδείξεις θερμοκρασίας - αγωγιμότητας μέσω γυάλινου ηλεκτροδίου.

ph-μετρο

Για ακριβείς μετρήσεις ph των διαλυμάτων σε διάφορες χρήσεις, όπως υδατόλουτρα, παρασκευή διαλυμάτων κ.ά., μέσω ψηφιακών ενδείξεων και γυάλινου ηλεκτροδίου.

Κάδοι υπερήχων

Για χημικούς καθαρισμούς καθώς και για την απομάκρυνση συσσωμάτων με χρήση πτητικών διαλυτών.

Πραγματοποιήθηκε αγορά δύο κάδων σε διαφορετικές διαστάσεις για τις ανάλογες διαστάσεις των ευρημάτων. Ένας μικρός 3 λίτρων και ένας μεγάλος 30 λίτρων. Η προμήθεια δύο κάδων κρίθηκε απαραίτητη, διότι τα ευρήματα πρέπει να βρίσκονται όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον πυθμένα του κάδου, αφού η δράση των υπερήχων – και κατά συνέπεια του διαλύτη – διαφέρει στα ανάλογα ύψη για να επιτευχθεί ομοιόμορφο αποτέλεσμα.

Και οι δύο κάδοι είναι κατασκευασμένοι από επιχρωμιωμένο ανοξείδωτο χάλυβα μεγάλης αντοχής στη διάβρωση.

Επίσης, έχουν ελεγχόμενη μικρή έξοδο για την απομάκρυνση των υδάτων από το μπάνιο.

Ο μικρός κάδος φέρει ελεγχόμενο θερμοστάτη από 30-80°C, απαραίτητος στην υποβοήθηση των επιθυμητών συνθηκών διάλυσης.

Αποστακτήρες νερού

Για την παραγωγή απεσταγμένου νερού, για τη χρήση σε υδατόλουτρα, για πλύσεις και για την απομάκρυνση χλωροϊόντων από τα ευρήματα.

Έγινε προμήθεια δύο ηλεκτρικών αποστακτήρων διπλής απόσταξης, με ικανότητα απόσταξης 2 λίτρων την ώρα, μέσω δύο γυάλινων φιαλών.

Συσκευή ηλεκτρόλυσης

Για τον καθαρισμό μετάλλων με τη διέλευση ηλεκτρικού ρεύματος και την ταυτόχρονη χρήση ηλεκτρολύτη.

Η συσκευή έχει ενδείξεις έντασης έως 60 Α και τάσης έως 25 V.

Συσκευή στερεωτικής αναγωγής

Για την αντιστροφή των οξειδίων διάβρωσης του ευρήματος στην αρχική του μεταλλική σύσταση, μια διαδικασία που απαιτεί πολλαπλές επιλογές ως προς την ένταση,

(mA) που εξαρτάται από το μέγεθος του αντικειμένου.

Η συσκευή παρέχει πολλαπλές δυνατότητες σε ένταση καθώς και το διπλασιασμό αυτής, ενώ είναι δυνατή και η παράλληλη εργασία πολλών ευρημάτων.

Κώδωνες κενού

Η χρήση τους επικεντρώνεται στη σταθεροποίηση της οξείδωσης των μετάλλων σε συνθήκες κενού, που δημιουργείται από συσκευή απορρόφησης του ατμοσφαιρικού αέρα. Ταυτόχρονα πραγματοποιείται προσρόφηση του υλικού σταθεροποίησης στους πόρους του αντικειμένου χωρίς την παρεμβολή του ατμοσφαιρικού οξυγόνου. Το βερνίκωμα (εργασίες προστασίας) είναι ακόμη μία διεργασία με διαφορετικό υλικό. Η ατμοσφαιρική πίεση που δημιουργείται είναι ελεγχόμενη από μανόμετρο μέτρησης πίεσης.

Έγινε προμήθεια ενός μικρού γυάλινου κώδωνα κενού μαζί με συσκευή δημιουργίας κενού και ενός μεγάλου μεταλλικού, ανοξείδωτου, κινητού κώδωνα με συσκευή δημιουργίας κενού, για μεγάλα αντικείμενα.

Απαγωγός εστία

Απαραίτητη είναι η χρήση της για οποιαδήποτε παρασκευή ή χρήση τοξικών και επιβλαβών αντιδραστηρίων κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης.

Αναλυτικότερα, ο μεταλλικός σκελετός είναι κατασκευασμένος από κοιλοδοκό βαρέως τύπου και τηρεί τις προδιαγραφές των πάγκων εργασίας.

Η επιφάνεια εργασίας είναι από μονοκόμματη, συμπαγή κεραμική πλάκα stoneware, με μέγιστες διαστάσεις 1,80×0,75 μ. Η πλάκα είναι οξύμαχη και πυρίμαχη ενώ διαθέτει μικρό μπάνιο, ένα κρουνό παροχής νερού και έναν αερίου.

Στον πίνακα χειρισμού υπάρχουν:

α) Χειριστήριο νερού.

β) Χειριστήριο αερίου.

γ) Διακόπτης φωτιστικού της εστίας.

δ) Δύο πρίζες ασφαλείας.

ε) Διακόπτης χειρισμού του ανεμιστήρα απαγωγής.

Το εμπρός τμήμα του χώρου εργασίας κλείνει με ειδικό τζάμι ανασυρόμενο, ειδικού τύπου ασφαλείας Triplex, με ειδικό φιλμ στο εσωτερικό του, ώστε σε περίπτωση θραύσης τα τμήματα του γυαλιού, ακόμη και τα πιο μικρά, να παραμένουν επικολλημένα στο φιλμ για πλήρη προστασία του χρήστη.

Κάτω από τον πίνακα χειρισμού υπάρχει αποθηκευτικό ερμάριο.

Τέλος, το σύστημα απαγωγής αποτελείται από τους αγωγούς αερίων και τον ανεμιστήρα απαγωγής. Οι αγωγοί είναι κατασκευασμένοι από σκληρό PVC. Ο ανεμιστήρας είναι με κουβούκλιο και φτερωτή από πολυπροπυλένιο, υλικό κατάλληλο για χημικά αέρια. Ο κινητήρας της φτερωτής είναι εκτός της ροής των αερίων της εστίας, ενώ η ικανότητα απορρόφησης είναι περίπου 1.600 κυβικά μέτρα την ώρα.

Σημειακοί αρθρωτοί απαγωγοί

Για την απορρόφηση τοξικών και επιβλαβών χημικών αερίων που προέρχονται από συσκευές που προκαλούν τέτοιου είδους αναθυμιάσεις, επικίνδυνες για την υγεία των συντηρητών.

Στο εργαστήριο τοποθετήθηκαν τρεις σημειακοί απαγωγοί, πάνω από τους κώδωνες κενού και τις ηλεκτρολύσεις. Οι σωληνώσεις είναι από PVC και καταλήγουν σε ένα κεντρικό κινητήρα απορρόφησης.

Συσκευές μαγνητικών αναδευτήρων

Για την παρασκευή δυσδιάλυτων διαλυμάτων με ταυτόχρονη ανάδευση και θέρμανση του διαλύτη στο διάλυμα.

Έγινε προμήθεια δύο συσκευών με:

α) Κομβίο με αριθμητική σκάλα ρύθμισης της ταχύτητας ανάδευσης.

β) Κομβίο με αριθμητική σκάλα ρύθμισης θερμοκρασίας της πλάκας.

γ) Κομβίο με θετική ή αρνητική ρύθμιση αύξησης ή μείωσης της σκάλας ταχύτητας ανάδευσης.

δ) Ενδεικτικά κομβία λειτουργίας ή απενεργοποίησης της συσκευής.

ε) Ενδεικτικό προστατευτικό, για το χρήστη, για υψηλή θερμοκρασία της πλάκας.

στ) Μαγνήτες για την ανάδευση.

Στήλη απιονισμού

Για την κατακράτηση ορισμένων ιόντων του νερού ύδρευσης μέσω ρητινών, για την παρασκευή διαλυμάτων καθώς και για πλύσεις.

Η παραγωγή του απιονιστή είναι 2.000 λίτρα απιονισμένου νερού.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το εργαστήριο σήμερα αντιμετωπίζει τις ανάγκες συντήρησης των ευρημάτων από μέταλλο όλων των Κυκλάδων, ενώ έως τώρα έχουν συντηρηθεί ανάλογα ευρήματα από την Άνδρο, τη Μύκονο, τη Σάμο, την Κίμωλο, τη Σαντορίνη, την Πάρο, το Δεσποτικό της Πάρου, τη Σίφνο, τη Μήλο και την Τήνο.

The Metals Conservation Laboratory of the Andros Archaeological Museum

Yiannis Pol. Staikopoulos

The XXI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of the Cyclades and Samos is one of the largest Ephorates in the Ministry of Culture and, being concerned with the islands, faces a problem of movement. In order to solve the problems involved in the conservation of metal artefacts in general, it was decided to create a modern laboratory in the Andros Archaeological Museum, which had suitable rooms available for the purpose. Based on the theoretical principles underlying metals conservation, a laboratory was designed and created with a total area of about 36 m^2. The machinery with which it is equipped was carefully selected according to the latest specifications and on the basis of the work to be carried out. Finally provision was made for the room to be capable of housing the work of two antiquities conservators, working on every kind of metal measuring from 0.001 to 1.5 m. So far, a significant number of finds from almost all the Cyclades has been conserved.

ISSN 0004-6604